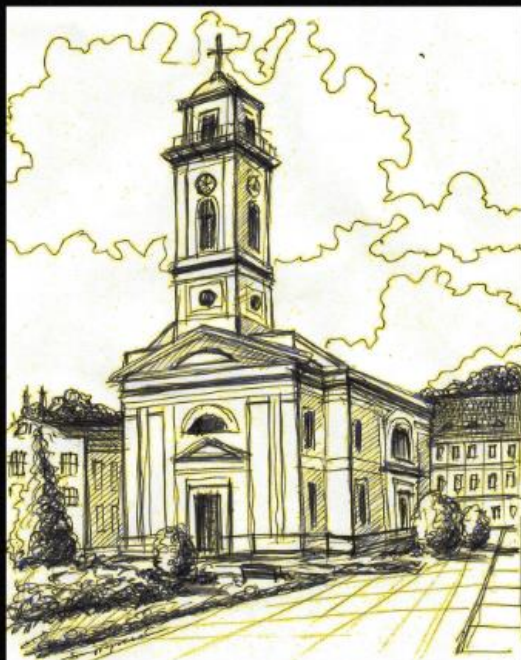

SOCIETATEA DE ȘTIINȚE ISTORICE DIN ROMÂNIA
FILIALA LUGOJ

RESTITUIRI BĂNĂȚENE III

★ ★ ★ ★ ★
★ *Eurostampa* ★

2015

Societatea de Științe Istorice din România
Filiala Lugoj

RESTITUIRI BĂNĂȚENE

III

Editura *urostampa*

Timișoara - 2015

Coordonatori volum:

Prof. dr. Dumitru Tomoni

Prof. Horațiu Suciu

Colegiul de redacție:

Dumitru Tomoni - președinte

Răzvan Pinca - vicepreședinte

Horațiu Suciu - secretar

Medina Săvulescu - membru

Coperta:

Silviu Nopcea

Lugoj - Catedrala greco-catolică

"Coborârea Sfântului Duh" (1843-1868)

ISSN 2344-4355

Editura Eurostampa

Timișoara, Bd. Revoluției din 1989 nr. 26

Tel./fax: 0256-204816

edituraeurostampa@gmail.com

www.eurostampa.ro

Tipărit la Eurostampa

**Volum publicat cu sprijinul
domnului primar al Lugojului -
profesor inginer Francisc Boldea
și al Consiliului Municipal Lugoj**

**Proiect cofinanțat
de Consiliul Județean Timiș**

Cuvânt înainte

Și numărul de față al revistei „Restituiri bănățene” continuă să publice rezultatele unor cercetări complexe și profunde a spațiului etnografic și istoric bănățean dintr-o perspectivă modernă, interdisciplinară și multietnică. Interesul, curiozitatea și aprecierea de care s-au bucurat primele două numere din partea profesorilor, cercetătorilor și iubitorilor de istorie ne-au motivat să diversificăm tematica acetui volum și să solicităm noi colaborări. Demersului nostru i-au răspuns, și de această dată, prestigioși cercetători ai istoriei și culturii Banatului: prof. univ. dr. Nicolae Bocșan, prof. univ. dr. Ioan Munteanu, prof. univ. dr. Radu Păiușan, prof. univ. dr. Dan Negrescu, pr. prof. dr. Vasile Muntean, cerc. șt. I dr. Vasile Dudaș, lector univ. dr. Mihai Vișan etc.

Volumul de față nu ar fi văzut lumina tiparului fără sprijinul Primăriei și Consiliului Municipal Lugoj, Consiliului Județean Timiș, Primăriei orașului Făget și Sindicatului „Spiru Haret” Timiș. De aceea aducem mulțumirile noastre domnilor primari prof. ing. Francisc Boldea și prof. Marcel Avram, consilierilor locali, consilierii județene dr. Flavia Marcu și domnului prof. Virgil Popescu – președintele Sindicatului „Spiru Haret” Timiș

Prof. dr. Dumitru Tomoni,

Președintele Societății de Științe Istorice
din România - Filiala Lugoj

I.

STUDII ȘI ARTICOLE

Lugojul, Banatul de Caransebeș - Lugoj și Principatul Transilvaniei

Prof. Horațiu Suci

După moartea regelui Matei (Mathias) Corvinul, în aprilie 1490, regatul Ungariei intră într-o perioadă de disoluție care va culmina cu dispariția acestuia. Lipsită de un conducător autoritar, Ungaria a fost "bântuită cu furie" de anarhia feudală, marii magnați și nobilimea de mijloc luptând pentru acapararea celor mai importante dregătorii în stat¹. Tot în 1490, își are originea și războiul izbucnit după 1526 pentru ocuparea tronului maghiar. Moartea lui Mathias Corvin, fără urmași legitimi, aduce doi pretendenți la coroana Ungariei: Maximilian de Habsburg și Vladislav al Boemiei. Vladislav al Boemiei era net inferior lui Maximilian. După ce, printr-o campanie facilă, reușește recuperarea teritoriilor pierdute de Austria în favoarea lui Mathias, diferite orașe din Ungaria apuseană cad în mâinile lui Maximilian; când, însă, acesta era pregătit să ia cu asalt Buda, mercenarii săi s-au răzvrătit, fiind nevoit să se retragă. Pacea de la Presburg (1491) a încheiat cearta pentru tron. Stipulațiile tratatului prevedeau între altele pretenția lui Maximilian asupra coroanei Ungariei în cazul în care Vladislav al II-lea sau fiii săi mureau fără urmaș de sex masculin. Următoarea mișcare a lui Maximilian este adoptarea lui Ludovic, fiul de 9 ani al regelui Vladislav al II-lea al Ungariei, la moartea acestuia, și căsătoria lui Ludovic, în

¹ *Istoria României*, volumul II, Editura Academiei R. P. R., București 1962, p. 629;

1515 cu Maria, o nepoată a lui Maximilian. Ca urmare a morții lui Ludovic al II-lea la Mohacs, Ungaria și Boemia pot deveni ale habsburgilor. Există o condiție: arhiducele Ferdinand trebuie să fie în stare să impună tratatul din 1491².

În aceste condiții apare (sau se "autoînființează" - folosind sintagma lui Ioan Hațegan) Banatul de Lugoj-Caransebeș, formațiune politico-administrativă cu un imens rol militar. Documentele amintesc de comitatul Severin (al cărui conducător este banul de Caransebeș-Lugoj) care este o marcă de graniță a Transilvaniei, un tampon între eyaletul Timișoarei și principat. Aici se pregătesc campanii antiotomane și represalii, aici se fac și se desfac domnii din Țara Românească și Moldova. Teritoriul acestui Banat era alcătuit din fostele districte Caran, Sebeș, Marginea, Bujor, Susani. În acest fel se întindea de la Mureș până la valea Cernei și de la Carpați până la Bocșa și Oravița. Fără o existență anterioară a districtelor românești nu ar fi fost posibilă nici existența Banatului de Lugoj-Caransebeș³.

În goana după obținerea tronului, în noiembrie 1526 la Stuhlweißenburg (Alba Iulia), Ioan Zapolya, Voievodul Transilvaniei se încoronează ca rege al Ungariei. Ferdinand de Habsburg e făcut și el rege la Prebßurg la 17 decembrie 1526. Între cele două fracțiuni izbucnește un sângeros conflict. Ioan Zapolya (Szapolyai János) trebuie să fugă în Polonia. De aici cere ajutorul turcilor care nu recunoșteau încoronarea lui Ferdinand și în 1529 are loc o expediție împotriva Austriei, ajungându-se la asedierea Vienei⁴. Lugojul este, se pare, în acest conflict, de partea voievodului Transilvaniei, Ioan Zapolya căci la 1529 acesta îi donează lui Tinkovai Petru

² Erich Zölner, *Istoria Austriei*, volumul I, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 189, 201;

³ Ioan Hațegan; Lucia Savulov, *Banatul medieval*, în „Anale Banatului”, V, Timișoara, 1997, p. 179-213;

⁴ Erich Zölner, *op. cit.*, p. 230-232;

(Petru Tincovan) (1529-1535) castelanul "civitas"-ului Lugoj, o posesiune în Hezeriș, aparținând lui Macskási Jöb, infidel și mort fără urmași. Printre cei ce adevăresc acest act sunt judele Martin Lúca, jurații Francisc Gula și Balint Zora, nobilii Ioan și Petru Bozari, Matei Radovan, Ion Martinuță, Ioan Hanciul și "locuitorii" Martin Belu, Andrei Gaspăr, Mihai Maiug⁵. Însă în 1531, voievodul Transilvaniei îi va confiscă aceluiași Petru de Tincoval, castelan al cetății Lugojului, curtea și casa nobiliară (domumque et Curiam Nobilitarum) din Caransebeș, pentru faptul că l-a ucis pe nobilul Gașpar Bezerey. Această măsură a fost de scurtă durată, Petru de Tincova fiind repus rapid în funcția de castelan al cetății Lugoj, funcție în care rămâne până în 1535⁶.

Câțiva ani mai târziu la 1534, Valentin Török, un apropiat al regelui Ferdinand, adună 1000 de călăreți din districtele Caransebeș și Lugoj⁷. Tot în acest an opt nobili români din districtele Caransebeș și Lugoj adevăresc la Lipova, vineri, 4 decembrie, că Petru Racoviță se reconciliază cu George Vrabie și cad de acord să nu se excludă reciproc din posesiunea cetății Bocșa. În această instanță românească constituită după dreptul românesc (și în care se judecă împričinați români) apare ca jurat, semnificativ ca nume, și Nicolaie Voievodul de Lugoj (Nicolaus Vayvoda de Lwgas)⁸.

⁵ Ioan Stratan; Vasile Muntean, *Monumente istorice bisericești din Lugoj*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981, p. 12; Istvan Iványi, *Lugos, rendezett tanácsu, varós: története adatok és vazlatok*, Horváth Istvan es társa Könyvnyomdája, Szabadka, 1907, p. 14; cu mari diferențe, Ioan Hațegan; Ligia Boldea; Dumitru Țeicu, *Cronologia Banatului. Banatul între 943-1552*, vol. II/1, Editura Artpres, Timișoara, 2007, p. 304;

⁶ Ibolya Șipoș, *Contribuții la istoricul nobilimii lugojene*, în „Analele Banatului” S.N. Arheologie-Istorie, XV, Muzeul Banatului, Timișoara, 2007, p. 255-267;

⁷ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, volumul II, Editura Autorului, Caransebeș, 1900, p. 10;

⁸ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești, adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania, în secolele XIV - XVI*, Editura

Fiindcă Ioan Zapolya își dorea să-i aibă alături pe lugojeni, în conflictul cu Ferdinand, și fiindcă ei sunt încă alături de voievodul Transilvaniei, în 1534 îi numește, pe Petru Tincova (Tincovan, Tincoval) și pe Dimitrie Luca judele Lugoșului, coproprietar peste moșia Ezeriș din districtul Lugoș; în 1535 Capitlul din Arad va adevăra, că a introdus pe nobilul Petru de Tincova, castelanul castrului din Lugoș, în posesia moșiei Hegyris (Hezeriș) din districtul Lugoșului (moșie ce-i fusese donată încă din 1529)⁹.

La 1536, după ce Banatul de Severin încetase să mai existe în 1524, și Banatul (cel neocupat de turci) nu mai aparține Ungariei (cel puțin nu Ungariei lui Ferdinand) ci trece în stăpânirea Transilvaniei (sau Ungariei lui Zapolya și de aici, mai târziu, în stăpânirea Transilvaniei) apare amintită pentru prima dată funcția de ban de Caransebeș Lugoș. Primul titular al acestei funcții este Mihai de Somlya (4 februarie 1536). Peste un an documentele amintesc și de existența a doi vicebani, Ioan Floca și Ioan Olah de Ulpar, ambii fiind subordonați lui Mihai de Somlya. În primii ani de existență a acestei formațiuni, capitala ei este la Caransebeș. Mai apoi capitala este când la Lugoș, când la Caransebeș¹⁰. Iar Mihai Michaiu Somlyay, banul Caransebeșului, este unul dintre susținătorii lui Ioan Zapolya. Acesta din urmă îi va cere lui Mihai Somlya la 1536 să judece procesul nobililor Nicolae Gerlisce și Andrei Betere (Andrei de Bizere) cu locuitorii orașului Lugoș (inhabitores civitas nostre Lwgas) - "ratione occupacinis gwarundam Terrarum ad possessionem Gowosgya" - (care au ocupat pământurile lor din Găvojdia).

Dacia, Cluj-Napoca, 1991, p. 148; *Documente privitoare la Istoria Românilor (1530-1550)*, Colecția Hurmuzacki, volumul II partea 4, București, 1894, p. 63;

⁹ *Ibidem*, p. 97;

¹⁰ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 14; Dragoș Lucian Tigău, *Banii de Caransebeș și Lugoș. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XVI, București, 1998;

Așadar, deși apare doar ca ban de Caransebeș, Mihai Somlya are jurisdicție și asupra Lugoșului. Și prin el Ioan Zapolya¹¹.

Conflictul dintre Ferdinand și Ioan Zapolya pare să se încheie în februarie 1538, când după tratative secrete cei doi regi ai Ungariei încheie la Oradea un tratat de pace care stipula că Habsburgii intrau în stăpânirea întregii Ungarii, în cazul decesului lui Zapolya. Dar la moartea acestuia (22 iulie 1540) unul din tutorii copilului minor al lui Zapolya (Ioan Sigismund), Gheorghe Martinuzzi, care avea conducerea țării (celălalt fiind Petru Petrovici, comite de Timiș și comandant al armatei din părțile de sud ale regatului Ungariei), convoacă dieta de la Rakoș unde îl proclamă pe micul prinț, rege. Ferdinand de Habsburg va încerca, în aceste condiții în care pacea de la Oradea e desființată de jure, să ocupe Ungaria (Transilvania) prin forța armelor (toamna 1540). Aceasta îl va supăra pe Soliman, sultanul turcilor, care sub pretextul că-l va ajuta pe micul rege Ioan Sigismund, ocupă Buda (29 august 1541). În urma acestui eveniment el scrie o scrisoare Isabellei (soției lui Zapolya și mama lui Ioan Sigismund), potrivit căreia Ardealul și părțile de dincolo de Tisa ce aparțineau Ungariei le dăruia fiului ei, urmând ca la vârsta de douăzeci de ani, Ioan Sigismund să ajungă și în posesia restului țării: "Ca să fie cum ați hotărât, fiului tău i-am dat Ardealul, Lipova, Șoimoșul, Lugoșul, Caransebeșul și Timișoara împreună cu cele pe care Gheorghe Martinuzzi și Petru Petrovici le-au stăpânit dincolo de Tisa, pe urma regelui Ioan". Apoi l-a menținut pe Martinuzzi în calitate de guvernator al Transilvaniei, iar pe Petru Petrovici în fruntea comitatului de Timiș. Obligația lor mai era de a plăti către Poartă un tribut de 10000 de galbeni. Acesta este actul prin care Transilvania se transformă în principat autonom, sub

¹¹ *Documente privitoare la Istoria Românilor, op. cit., p. 98;*

suzeranitate otomană¹² și prin care Lugojul trece sub stăpânirea directă a principelui Transilvaniei.

Sunt ani confuzi, în care se schimbă des taberele. În mai 1542 reprezentanții comitatelor Cenad și Timiș i-au jurat credință împăratului Ferdinand¹³. Dar regina Isabella are în continuare influență (sau cetatea îi rămîne fidelă?) asupra Lugojului căci aceasta ordonă Capitlului din Arad, la 1542 să introducă pe Boroșan Andrei și Petru (de Lugaș) în posesiunea pământurilor donate de ea de pe Valea Dragomireștilor din teritoriul orașului. Aceste domenii au fost donate de regină cu acordul cetățenilor Lugojului, căci alături de Gyla Francisc, trimisul curții princiare, mai participă la acțiunea de stabilire a hotarelor acestor proprietăți nobilii Matei Radovan, Martinica Ioan, Hanciu Ioan și Augustin Ioan și jurații Zoa Balint, András și Gáspár¹⁴.

În anii care urmează, Transilvania este scindată între două partide: una proferdinandistă condusă de Martinuzzi și una prootomană condusă de Petru Petrovici și regina Issabella. Mai multe înțelegeri și tratate îi aduc pe habsburgi în posesia Transilvaniei și tot atâtea intervenții turcești restabilesc situația. Banatului de Lugoj-Caransebeș se află de partea lui Petru Petrovici (din 1548 ban al acestor locuri) și reginei Isabella. În iulie 1546, Martin Luca era jude al Lugojului. El și cetățenii jurați de acolo Beloș Martan, Hancsul Ianoș, Gaspar Andras, Syabo Martan și Mayug Mihaly scriu castelanilor Gheorghe Peica și Gabriel Gârliște din Caransebeș, că Matei Radovan și Ilie Warga din Lugoj au mărturisit că nobilii Francisc Fodor și Gheorghe Moise au

¹² Ibolya Șipoș, *Rolul Banatului de Caransebeș Lugoj Petru Petrovici în cadrul luptelor interne din Transilvania de la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Anale Banatului”, V, 1997, Timișoara, p. 217 - 233;

¹³ Ioan Hațegan; Ligia Boldea; Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 312;

¹⁴ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 15; Ion Lotreanu, *Monografia Banatului*, Institutul de arte grafice "Țara", Timișoara, 1944, p. 248;

venit la ei și ei i-au rugat să meargă la Grigore Voievod din Caransebeș, să-l determine să nu accepte o împărțire de bunuri, făcută cu jurământ în catedrala din Alba-Iulia. Jurați amintiți mai sus se vor prezenta și ca martori la scaunul de judecată din Caransebeș în „afacerea” Vajda Gergely¹⁵.

În 1550, între cele două facțiuni rivale, care luptau pentru coroana regatului, se va declanșa războiul civil. Petrovici începu să strângă oaste în ținuturile aflate sub comanda sa, printre care s-au numărat românii și sârbii din Caransebeș și Lugoj (despre a cărui locuitori Nicolae Olahus (Olah Miklós) scrie în 1537 că „sunt aproape toți oșteni călare, dedați slujbei ostășești”) în jur de 3000 de oameni, aflați sub conducerea lui Nicoalae Csarepovici¹⁶. Martinuzzi iese victorios, pe moment, însă de teama unei intervenții turce în Transilvania, ajunge la o înțelegere cu Isabella. Astfel că în primăvara lui 1551 găsim Transilvania mai liniștită, și asta doar pentru a pregăti mai departe conflictul. La 7 februarie 1551 Lugojul și Caransebeșul sunt sub „autoritatea” împăratului Ferdinand¹⁷.

În toată această perioadă locuitorii din Caransebeș și Lugoj, conduși de Petru Petrovici, amenințați în permanență de către turci și trupele trimise de Martinuzzi în provincie pentru a-i știrbi autoritatea, au început să devină nemulțumiți de ban, pentru motivul că acesta nu respectă vechile privilegii de care se bucurau înainte. De aceste fapte lugojenii se plâng la începutul anului 1551 în fața dietei din Aiud. Nerezolvarea problemei acestora va face ca nobilimea acestor locuri să se apropie de habsburgi. În primăvara lui 1551, Andrey Bathory îi scria lui Toma Nadasdy că banul Petrovici s-a certat cu cei din Lugoj și Sebeș, pentru că ultimii vor să rămână în libertate, însă el le tulbură permanent liniștea¹⁸. La 2 martie

¹⁵ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 15;

¹⁶ Ibolya Şipos, *op. cit.*, p. 217-233;

¹⁷ Ioan Haşegan; Ligia Boldea; Dumitru Ţeicu, *op. cit.*, p. 322;

¹⁸ Ibolya Şipos, *op. cit.*, p. 244;

1551, însăși regina se plânde la marele vizir, anunțându-l că Martinuzzi a trecut de partea partidei adverse și că a învrăjbit Caransebeșul și Lugojul împotriva lui Petrovici care-i este credincios¹⁹. La 31 martie 1551, din Aiud, Gheorghe Martinuzzi îi scrie împăratului că i-a trimis la el pe delegații bănățenilor din Lugoj și Caransebeș și îi cerea să le promită alegerea unui conducător dintre ei, așa cum au avut, întrucât reprezintă o forță armată cu o deosebită știință militară. Împăratul îi răspunde în mai, scriindu-i că i-a primit pe delegații bănățenilor și că va trimite acolo trupe imperiale²⁰.

În lumina acestor fapte înțelegem scopul diplomei acordate de Isabella lugojenilor la 7 mai 1551. Prin ea regina căuta să-și păstreze influența în regiune și să-și atragă locuitorii de partea ei. Iată textul acestei diplome: "Isabella, din mila lui Dumnezeu, regină a Ungariei ... etc. dăm de știre și facem cunoscut prin cuprinsul celor de față, tuturor cărora se cuvine, noi, atât la cererea anumitor credincioși de-ai noștri pe lângă majestatea noastră, cât mai ales, luând aminte și ținând seama de buna credință și fidelitatea supușilor noștri ca și de slujbele credincioase ale devotaților noștri curteni nobili români, și ale întregii obști a orașului Lugoj, pe care le-au dovedit cu statornicie, în locuri și vremuri felurite, înseși sfintei noastre Coroane, apoi prea luminatei noastre demnități regești, precum și preastrălucitului nostru fiu, și în viitor se vor sili să le facă și să le aducă; așadar însemnele acestui blazon - pentru ei și toți moștenitorii și descendenții, adică lupul avându-și locul în mijlocul coroanei - sunt zugrăvite în culori aparte la finele înscrisului nostru de față; chibzuind, cu mintea, îngăduim din plinătatea Grației noastre deosebite și le dăruim generos, dumnealor și urmașilor dreptul să poarte această emblemă militară după obiceiul altor luptători, de

¹⁹ *Ibidem*, p. 244;

²⁰ Ioan Hațegan; Ligia Boldea; Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 322;

acum în viitor, peste tot: în bătălie, la jocurile cu sulița, turnir, dueluri și în oricare alte exerciții nobiliare și ostășești; de asemenea să o întrebuițeze la peceți, țesături, perdele, la diferite obiecte în forma de inel, la case, în ori ce lucru și unealtă se vrea. Să poată beneficia, bucura sau avea trecere la toate și unicele favoruri, onoruri și libertăți de care supușii de aceeași condiție militară ai regatului nostru în orice fel - după datina de drept uzează și se împărțesc, încât ei, moștenitorii și urmașii lor pomeniți să rămână cu perpetuă amintire și recunoștință față de numele nostru. Pentru continua neuitare și adevărea acestor lucruri am încuviințat a li se întocmi documentul nostru de față, întărit cu sigiliul pe care-l folosim ca regină a Ungariei. Dat în fața orașului Alba Iulia, la sărbătoarea Înălțării Domnului 7 mai 1551". Astfel, pe lângă vechile privilegii lugojenii au dobândit libertăți de care se bucurau toți locuitorii statului purtător de stemă²¹.

Ca urmare a acestei diplome, Martinuzzi se plângea la 22 mai comisarilor imperiali că lugojenii o preferau pe regină, în timp ce caransebeșenii pe habsburgi²².

În acest timp lucrurile se precipită în Ardeal, în iulie 1551, Giovanni Batista Castaldo, loctiitorul regelui Ferdinand pătrunzând aici cu circa 7000 de oameni. Înainte ca trupele imperiale să ajungă în Alba Iulia, Martinuzzi, grăbit (pentru a nu permite lui Petrovici să vină din Banatul de Lugoj Caransebeș, unde se afla) o obligă pe regină să abdice și să părăsească Transilvania în schimbul ducatelor Oppelen și Ratibor, cu un venit anual de 25000 de florini. La 10 iulie 1551 regina semna actul de abdicare. Martinuzzi primea de la habsburgi arhiepiscopatul de Strigoniu, titlul de guvernator al Ungariei, și pălăria de cardinal. Dieta întrunită la Cluj în 26

²¹ Enrich Lay, Stema conferită Lugojuului în 1551;

²² Ibolya Şipos, *op. cit.*, p. 224;

iulie, depune omagiu față de Ferdinand, iar regina și fiul ei se refugiază în Polonia²³.

La porunca reginei, Petrovici, aflat la Timișoara, a predat toate localitățile deținute de el (Timișoara, Lipova, Caransebeșul, Lugojul și Becicherecul) lui Andrei Bathory care le preia în numele autorităților habsburgice, apoi pleacă el însuși în Polonia. Cu acest prilej Petru Petrovici (Petru Petrovics) rosteste profeticele cuvinte „Mă oblig să fiu grăjdarul și să curăț caii aceluia care va reuși să apere Timișoara de turci timp de 3 ani”²⁴. Ștefan Losonczy, Lucaci Szekely și Rafael Podmaniczky sunt numiți în funcția de comandanți ai forțelor din regiunile sudice (comiți de Timiș)²⁵. Tot acum castelan de Lugoj și Caransebeș devine Gheorghe Seredy. Predarea cetăților s-a făcut imediat după încheierea acordului, căci într-o scrisoare din 10 august 1551 adresată lui Ioan Kendeff, Ferdinand amintește de "civitas nostri" Lugoj și Caransebeș. În aceste cetăți sunt numiți castelani din oamenii habsburgilor, la Lugoj fiind numit spaniolul Bernat Aldana²⁶. Acesta, în august 1551, cu 400 de oameni din trupa spaniolă și un detașament de 100 mercenari germani, se îndreaptă spre Lugoj și Timișoara, unde ajunge (pe 10 august), întărind garnizoanele²⁷. Tot acum generalul imperial Castaldo îl trimite pe arhitectul Alexandro la Lugoj și Caransebeș, în toamna lui 1551, pentru începerea lucrării de fortificare. Cu toate acestea, aceste lucrări nu se fac, căci anul următor lugojenii îi cer lui Castaldo un specialist pentru începerea lucrărilor de fortificație²⁸.

²³ *Ibidem*, p. 245;

²⁴ Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, Editura Banatul Editura Artpres, Timișoara, 2005, vol.II, p.15;

²⁵ Ioan Hațegan; Lgia Boldea; Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 322;

²⁶ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 21;

²⁷ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.14;

²⁸ Gheorghe Sebestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, nr. 1, 1984, București, p. 39-52;

Dar aceste schimbări nu sunt pe placul turcilor, care la mijlocul lui septembrie, trec Dunărea, cucerind în scurt timp Becicherecul, Cenadul și Lipova. Martinuzzi, înțelegând că forțele habsburgice sunt prea puține pentru a face față invaziei otomane, trece de partea turcilor. Situația este disperată. La 3 septembrie 1551 Ștefan Locony, comite de Timiș, îl informează pe generalul Castaldo, că a dat ordine orașelor Caransebeș și Lugoj să pună pe iobași în arme ca să lupte pentru împăratul Ferdinand²⁹. Și probabil au loc lupte violente, căci la 5 noiembrie 1551 împăratul Ferdinand îi laudă pe lugojeni și caransebeșeni pentru faptele lor de arme și recomandă să fie răsplătiți cu posesiuni³⁰.

Datorită acestor incursiuni turcești în Banat, din toamna - iarna anului 1551, Aldana a părăsit Lugojul. Tot în iarna anului 1551, în decembrie, trupele imperiale îlucid pe Martinuzzi la castelul său din Vințu de Jos. La 5 ianuarie 1552 Castaldo îi scrie regelui Ferdinand, din Sighișoara, că lugojenii și caransebeșenii au cerut de la el în mai multe rânduri un căpitan (asta dovedind că Aldana nu a revenit încă)³¹. La 8 ianuarie 1552 Castaldo îi scrie din nou împăratului Ferdinand despre faptul că Ștefan Losonczy vrea și zona Lugojului și Caransebeșului, dar și Lipova și 100.000 de florini. Lugojenii cer o fortificație nouă, la fel și caransebeșenii; mai târziu, ingineri militari imperiali vor fi trimiși să aleagă locurile potrivite. La 15 ianuarie 1552 Castaldo raportează faptul că lugojenii și caransebeșenii au fost înrolați în serviciul împăratului, dar nu le-a putut trimite banii pentru solde³².

În februarie 1552, Ferdinand, încercând câștigarea cât mai multor adepți în Banat, restituie nobililor Ioan de Leva,

²⁹ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, op. cit., p. 606;

³⁰ Ioan Hațegan; Ligia Boldea; Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 334;

³¹ Ibolya Șipoș, *op. cit.*, p. 226;

³² Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.21;

Ionu Forgach și Ionu Paztog, fortărețele Chalya Lwgas, Sydovar și Reçaș care au fost mai înainte ale părinților și strămoșilor lor³³. Aldana venit de la Lugoj la Lipova scrie la 5 februarie 1552 celor din Caransebeș că pașa Kasim se pregătește să atace Transilvania, rugându-i să-i comunice această veste pretutindeni, iar toți cei capabili de luptă să pregătească pentru acest atac. În 5 iunie 1552 lugojenii înștiințați de intențiile otomane de cucerire a întregului Banat, în urma unei scrisori a lui Amhat pașa, îi scriu și lui Ștefan Losonczy despre asta³⁴. Aceasta este cauza pentru care între Lugoj și Caransebeș se încheie o înțelegere în vederea apărării. Despre această înțelegere (alianță) scrie comitele de Timiș Ștefan Losonczy în mai 1552 lui Ferdinand, care la rândul său se adresa din Passau în 11 iunie lui Maximilian, rege ceh și urmașul său la tron, ca orașele Lugoj și Caransebeș să nu fie despărțite, alianța dintre ele trebuind păstrată căci, în caz contrar, întreg ținutul va fi pierdut³⁵. În vara acestui an lugojenii și caransebeșenii trimit o deputație la Castaldo cerând să li se dea praf de pușcă și bani ca să-și sporească garnizoanele, căci la 17 iunie Castaldo scrie arhiducelui Maximilian din Turda că nu poate onora ajutorul bănesc și militar cerut de Caransebeș, Lugoj, Lipova, Timișoara³⁶.

Singure, cele două orașe însă nu se pot apăra. După căderea Timișoarei la 30 iulie, turcii au ocupat apoi cetățile Lipova, Cenad, Sânicolul Mare, Becicherecul, Ciacova și Vârșețul. Cât despre cetățile Lugoj și Caransebeș, Castaldo îi scrie lui Ferdinand, după căderea Timișoarei că acestea "nefiind capabile să reziste vor trebui să capituleze. Locuitorii erau hotărâți să se predea în cazul în care s-ar confirma știrea

³³ *Documente privitoare la Istoria Românilor, op. cit., p. 709;*

³⁴ Ioan Hațegan; Ligia Boldea; Dumitru Țeicu, *op. cit., p. 341;*

³⁵ Ibolya Șipos, *op. cit., p. 226;*

³⁶ Patriciu Drăgălina, *op. cit., p. 26;*

despre căderea Lipovei"³⁷. La 6 august este ocupat de otomani și Lugojul, iar la 11 august 1552 Caransebeșul³⁸. Otomanii vor renunța însă la ele. Cauza o aflăm într-o scrisoare trimisă lui Johannes Benkner, judele orașului Brașov de domnul Țării Românești, Mircea Ciobanu, în care el insistă asupra faptului că a purtat tratative cu otomanii și în schimbul unui haraci pe care cele două cetăți îl plăteau împreună, ele nu erau ocupate. Izvoarele otomane nu ne confirmă decât indirect această știre atunci când arată că "Din cele două cetăți numite (Caran) Sebeș și Lugoj, care erau cărmuite de valii din Timișoara, se strângeau 3500 de galbeni anual" sau "De asemenea s-au supus și emirii vilaieturilor numite Lugoj și Caransebeș"³⁹. Rezultă că nu putem vorbi de o cucerire efectivă a Banatului de Lugoj și Caransebeș ci numai de instaurarea dominației otomane sub forma instituirii unei suzeranități caracterizate în primul rând de plata haraciului. La 22 august locuitorii Banatului de Lugoj-Caransebeș, se înțeleg cu Ahmed pașa asupra unui tribut anual de 3.000 galbeni în schimbul libertății lor, cu ajutorul domnului muntean Mircea Ciobanu⁴⁰. Astfel se instaurează dominația otomană asupra Lugojului sub forma instituirii unei suzeranități caracterizate în primul rând de plata haraciului.

O altă condiție impusă este lipsa unei politici "externe" proprii. Oricum pentru habsburgii cele două cetăți, cu teritoriile lor sunt pierdute. O scrisoare adresată la 25 august 1554 principelui Transilvaniei de către Ferdinand arată că supunerea celor două cetăți s-a făcut înaintea încheierii armistițiului între Austria și Imperiul Otoman. Iar la cererea

³⁷ *Ibidem*, p. 27;

³⁸ Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara, op. cit.*, p. 28;

³⁹ Cristina Feneșan Bulgariu, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului, Lugojului și Caransebeșului*, în „Banatica”, IV, 1977, Reșița, p. 223-238;

⁴⁰ Bodo Barna (coordonator proiect), *Ghid cronologic pentru orașele bănățene Timișoara, Lugoj, Reșița, Caransebeș, Pancevo, Kikinda, Zrenjanin, Vrsac*, Editura Marineasa, Timișoara, 2007, p.73;

făcută lui Kasâm pașa de a preda aceste cetăți habsburgilor acesta răspunde la 12 decembrie 1552, probabil ironic, că era gata să le cedeze cu condiția să i se arate porunci scrise în acest sens de sultanul Suleyman Kanunî⁴¹.

Deși Lugojul nu are de suferit în urma acestei campanii turcești, mai multe familii de nobili părăsesc orașul de frica otomanilor, refugiindu-se în Ardeal. Acesta este și cazul familiei Bruz care se mută la Orăștie⁴².

Anul 1553 este un an rău pentru habsburgi. Încercarea de a realiza un tratat cu turcii nu reușește, trupele lui Casaldo devin din ce în ce mai nepopulare în Ardeal, iar încă din luna ianuarie a acestui an o parte a nobilimii cere întoarcerea lui Ioan Sigismund și Petru Petrovici. Cu această ocazie românii din zona Banatului de Caransebeș Lugoj îi promit ajutorul lor mai ales că în 7 martie 1553 sultanul îi acordă Banatul de Lugoj-Caransebeș ca și sangiac (în sensul de ținut) lui Ioan Sigismund Zápolya, iar acesta îl numește pe Petru Petrovici vicecomite de Timiș. De aceia, acesta va primi din partea sultanului „sangeacul Lugojului și Caransebeșului”, în schimbul a 3000 de galbeni (27 martie 1554) (e bine de știut și că, în aprilie 1553, Petrovici a dat beilerbeiului Ahmed 50.000 de galbeni pentru ca acesta să intervină la sultan pentru retrocedarea cetăților bănățene pe seama principelui Zápolya)⁴³.

În vara 1553 profitând de o răscoală nobiliară în nord vestul Transilvaniei, care o chema în țară pe regină, Petru Petrovici intervine în sprijinul răsculaților. Neprimind sprijinul pașei de Buda, expediția aceasta nu reușește, astfel că fostul ban se îndreaptă spre Banat. La 19 august 1553 Dobo Domokos, căpitanul cetății Deva, știe că cei din Caransebeș și

⁴¹ Cristina Feneșan Bulgariu, *op. cit.*;

⁴² Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 26;

⁴³ Bodo Barna (coordonator proiect), *op. cit.*, p.74; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 30;

Lugoj îi așteptau sosirea apropiată. În 13 noiembrie 1553 un caransebeșan, Gheorghe Orzagh, scria unui apropiat de-al său că Petrovici se afla la Lugoj (iulie 1553). De aici el pregătește reîntoarcerea Isabellei. Despre aceste lucruri erau informați și cei din partida adversă, prin intermediul lui Ioan Horvath, refugiat din Constantinopol. Sosit în Alba Iulia, el îi informa pe cei din partida lui Ferdinand, că din partea comitelui de Hunedoara, Ioan Török, să nu aștepte nici un ajutor, pentru că există o înțelegere între acesta și cele două orașe credincioase lui Petrovici: Lugoj și Caransebeș⁴⁴.

Dar pentru ca reîntoarcerea pe tron a reginei Isabella să reușească, Petrovici avea nevoie de aprobarea Porții. Încă din a doua jumătate a anului 1553 Petrovici dorea să plece la Constantinople, dar datorită primejdiilor e nevoit să se întoarcă din Țara Românească la Lugoj și de aici să-și coordoneze planurile de reînscăunare a lui Ioan Sigismund⁴⁵.

Abia în anul următor, 1554, la 6 ianurie, trei trimiși ai lui Petru Petrovici ajung la Constantinople, și de aici pleacă mai departe în Asia Mică unde se afla sultanul Soliman. Solia a fost primită la Alepp în 7 aprilie. Sultanul îi cedează banului în martie 1554, Lugojul și Caransebeșul împreună cu tributul anual de 3500 de galbeni. Totodată este emis un firman care ordona ardelenilor readucerea fiului lui Zapolya, iar pe de altă parte dispunea ca voievozii Țării Românești și Moldovei să-l ajute în această întreprindere⁴⁶.

Între timp, singur sau cu ajutorul otomanilor, dar în asentimentul lor (în august 1553 Sultanul cere revenirea familiei Zápolya în principat; iar în 7 aprilie 1554 Petrovici primește chiar împuternicirea Sultanului de a reprezenta interesele principelui Zápolya, până la revenirea sa pe tron), Petru Petrovici trece la acțiuni militare împotriva

⁴⁴ Ibolya Şipoş, *op. cit.*, p. 228;

⁴⁵ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 27;

⁴⁶ *Ibidem*, p. 27; Ibolya Şipos, *op. cit.*, p. 228;

transilvănenilor, încă credincioși habsburgilor. Astfel în august 1553, intră, cu trupe lugojene și caransebeșene, în principat și ocupă o serie de cetăți, printre care și Deva; în 1554, Petru Petrovics și trupele sale bănățene, alături de otomanii conduși de Kasâm, beilerbegul Timișoarei, participă la asediul Lipovei pe care vor să o cucerească pentru Ioan Zápolia⁴⁷.

Lucrurile se mișcă greu. Doar sub impresia amenințărilor ce veneau din partea turcilor, a Țării Românești și Moldovei, în decembrie 1555, dieta întrunită la Târgu Mureș hotărăște să treacă de partea Isabellei. O altă dietă întrunită la Turda pe 2 februarie 1556, trimite la Lugoj, la Petrovici o delegație pentru a-l chema în Ardeal. Cu trupele sale de români, sârbi și turci, acesta intră în Ardeal și cucerește Deva. Tot în februarie 1556, oștile domnilor țărilor românești (căci Sultanul ordonase intervenția militară în Transilvania pentru alungarea trupelor habsburgice) intră și ele în Transilvania. Peste o lună era numit de nobilimea transilvăneană înlocuitorul lui Ioan Sigismund în Ardeal. În 22 octombrie 1556 Isabella și fiul său intră în Cluj. În dieta ținută aici la 25 noiembrie, Isabella l-a numit pe Petru Petrovici, banul regiunii Lugoj-Caransebeș, ca semn al recunoștinței sale și declară acest teritoriu parte integrantă a Transilvaniei. Cu acest episod domnia lui Ferdinand în Ardeal a luat sfârșit⁴⁸.

Cârmuirea Isabellei (1556-1559) a stârnit însă în curând noi nemulțumiri în rândurile nobilimii. Un șir nesfârșit de comploturi caracterizează această perioadă. Astfel se explică deposedările suferite în anii 1555-1556 de unii nobili lugojeni, care au preferat să se refugieze în tabăra habsburgilor, datorită simpatiilor mai vechi sau mai noi. Dar, în general, părțile lugojene, își găsesc liniștea. În 1556 între lugojeni și nobilii din Găvojdia se încheie un act de împăcare, în legătură cu niște terenuri, act ce încheie unele conflicte mai vechi. Printre

⁴⁷ Bodo Barna (coordonator proiect), *op. cit.*, p.23;

⁴⁸ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 28; Ibolya Sipoș, *op. cit.*, p. 229;

terenuri unele au nume edificatoare pentru cunoașterea cetății Lugojului: Poarta Porcălați, Drumul de la Lugojul Vechi. Ca jude în Lugoj e amintit Anca Gașpar, iar printre cetățeni (locuitori) Petru Luca, Mihai Bogăr, Mihai Vaida, Nicolae Buzur, Fătu Lața, George Toplița, Matei și Valeriu Bălaj (unele fiind nume ale unor vechi familii românești lugojene)⁴⁹.

După moartea Isabellei (1559), puterea centrală, reprezentată de Ioan Sigimund nu reușește să-și impună autoritatea, lăsând deplină libertate marii nobilimi. Habsburgii alimentează și ei aceste tendințe anarhice, căutând să cucerească cât mai multe teritorii din statul transilvănean slăbit. În plus datorită acestor cuceriri în 1565, la Satu Mare, Ioan Sigismund este nevoit să recunoască suzeranitatea noului împărat Maximilian⁵⁰.

În Banat, începând cu 1561, Bethlen Gabor de Ictar (Gabriel Bethlen), viitorul principe, este Ban de Lugoj-Caransebeș. La Lugoj, într-un act de posesiune, în 1562, se pomenește de nobilul Toma, despre care regele Sigismund ordonă să fie introdus în posesiunea din Ohaba din districtul Caransebeș⁵¹. La 1564, Giovanni Andrea Gromo, un italian ce călătorise prin Ardeal, scrie o "Scurtă descriere a Transivaniei". Iată ce aflăm de la acest călător despre orașul nostru: "(în) Banat...se găsesc ce două orașe mari: Caransebeș și Lugoj... Lugojul (Logos) (este) oraș mare deschis prin mijlocul căruia trece râul navigabil Timiș...În acest oraș se află o cetățuie păzită cu grijă pentru că este la hotarul Gyulei și la hotarul cetăților turcești Timișoara și Lipova. Orașul de frunte și capitala acestui ținut este Caransebeșul..." (fapt amintit și de Georgius Rakovsky trimis, în 1552, de împăratul Ferdinand de Habsburg să vadă cetatea Lugojului, și care scrie despre aceasta

⁴⁹ Ioan Stratan; Vasile Muntean, *op. cit.*, p. 14;

⁵⁰ *Istoria României*, *op. cit.*, p. 937;

⁵¹ Ioan Stratan; Vasile Muntean, *op. cit.*, p. 14;

că se află în mijlocul oraşului)⁵². Peste doi ani Giovanni Andrea Gromo vorbeşte despre "târgul Lugoş" în "Descrierea mai amplă a Transilvaniei" astfel: "Pentru a înlocui Caransebeşul, regele de faţă a întărit cetatea Lugoş, ca fiind un loc mai aproape de Timişoara, care este sub turci, şi astfel această cetate este păzită acum cu multă grijă. Şi deşi în sine nu este prea puternică, ea deţine, împreună cu împrejurimile ei, o poziţie din cele mai bune pe un şes, prin mijlocul căruia curge... râul Timiş"⁵³. Aşadar, în ţinutul în care Caransebeşul e capitală (încă), găsim în apropierea graniţei cu turcii un oraş mare, deschis, cu o cetăţuie păzită cu grijă: Lugoşul.

Pe aici va trece Ioan Sigismund la 27 iunie 1565, în drum spre tabăra sultanului Soleiman⁵⁴ care conducea o nouă campanie împotriva habsburgilor (în acest context la 7 februarie 1565 cetăţenii din Lugoş trimit o petiţie către sultan, pentru a reconfirma supunerea faţă de principele transilvan, în urma unei vizite a ceauşului timişorean Dormis)⁵⁵. Sultanul îi promite lui Ioan Sigismund că-l va ajuta să-şi recapete teritoriile ocupate de habsburgi. În legătură cu această campanie există o controversă în ce priveşte Lugoşul. În toate volumele cuprinzând "Cronici turceşti privind ţările române" tipărite de Mihai Guboglu, izvoarele turceşti vorbesc, la 1565-1566 de cucerirea de către otomani a cetăţilor Gyula, Ineu şi Lugoş⁵⁶. De aceeaşi problemă se loveşte şi Isvan Isvanyi; consideră însă această informaţie, doar ştire despre incursiunile de pradă tătare. Cristina Feneşan Bulgariu va dezlega misterul. Forma turcă Logoş, din documentele

⁵² Bodo Barna (coordonator proiect), *op. cit.*, p.72;

⁵³ *Călători străini despre ţările române*, volumul II, Editura Stiinţifică, Bucureşti, 1970, p. 347-329;

⁵⁴ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 29;

⁵⁵ Ioan Haţegan, *op. cit.*, p.37;

⁵⁶ De exemplu: *Cronici turceşti privind ţările române*, vol. II, Editura Academiei R. S. R., Bucureşti, 1974, p. 115;

otomane, tradusă Lugoj, este de fapt prescurtarea toponimului Vilagos, corespondentul maghiar al numelui localității Șiria⁵⁷.

Moartea, în 1566, lui Soliman va face ca situația lui Ioan Sigismund să rămână neschimbată, căci noul sultan Selim se va împăca cu împăratul Maximilian (1568). În aceste condiții prin tratatul de la Spayer, din 1570, principele transilvănean va trebui să recunoască suzeranitatea împăratului german și să cedeze părțile nordice din Partium. După moartea lui Ioan Sigismund, în martie 1571, noul principe, numit de Poartă și ales de dietă este Ștefan Bathory. Acesta va duce o politică precaută și echivocă la începutul domniei, pentru a neutraliza cele două puteri rivale. Prin alegerea lui Bathory, Viena își pierde însă influența în Transilvania. În 1575, principele Transilvaniei este ales și rege al Poloniei. El însă continuă să conducă personal Ardealul, printr-o cancelarie specială, conducerea politică a țării a fost lăsată lui Cristofor Bathory, fratele său⁵⁸.

În Lugoj, este amintit jude, în anul 1570, Ioan Gașpăr, iar printre jurați Laurenție Bugar, Andrei Șișman și Ștefan Bălan⁵⁹. Românii și ceilalți locuitori ai acestei regiuni, care acum aparține Transilvaniei, participă la dietele acestei țări în 9 noiembrie 1571 la Cluj, în 24 iunie 1573 la Turda, 11 ianuarie 1574 la Cluj. Tot de aici, în 1575, Ștefan Bathory, va primi 300 de călăreți și 200 de soldați pentru o luptă împotriva grupărilor adverse nesupuse și răsculate din Transilvania⁶⁰. În 1571 găsim un ban de Lugoj, pe Gașpar Bekeș⁶¹.

Profitând de luptele interne din Transilvania, unii lugojeni "s-au plictisit de viața liniștită" (Iványi) și au atacat Cenadul, acum cetate turcească. O scrisoare din 1572 adresată

⁵⁷ Cristina Feneșan Bulgariu, *op. cit.*, p. 225;

⁵⁸ Istoria României, *op. cit.*, p. 940;

⁵⁹ Ioan Stratan; Vasile Muntean, *op. cit.*, p. 14;

⁶⁰ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 31;

⁶¹ Ioan Stratan; Vasile Muntean, *op. cit.*, p. 14;

Pașei de Timișoara mărturisește: "Dacă Domnul meu a primit plângeri de la Pașa din Timișoara, că între oamenii omorâți erau și lugojeni... (pot spune că) nu există nici un oraș fără dobitoci, de aceea cer iertare pentru fapta lugojenilor, Domnul meu i-a pedepsit și pe aceia care au scăpat de săbiile otomane. Banul de Severin a fost înlocuit pentru că n-a avut grijă de oamenii din subordinea sa"⁶². Câțiva ani mai târziu astfel de incursiuni în Imperiul Otoman devin frecvente. Dar turcii nu lasă incidentul deoparte. În 1575, cer Banatul de Caransebeș-Lugoj, datorită tâlharilor de aici care amenință pașalâcul Timișoarei. Apoi mărirea tributului va liniști dorințele otomane, cel puțin pentru un timp.

La numai trei ani, o scrisoare a sultanului Murad către principele Cristofor Bathory, ne descrie un alt incident grav. Sultanul, preocupat de liniștea regiunilor de frontieră, ardelene sau otomane, cere cercetarea unui jaf petrecut în regiunea Lugojudului: "Un om de-al meu și-a trimis oamenii la mine. Aceștia mi-au povestit că soția și slujitorii (omului meu) au fost atacați de oamenii banului de Lugoj: Ecsedi István de Bathory. Ei au omorât atât pe soția cât și slujitorii (omului în cauză), furând tot ce aceștia duceau cu ei. Să cercetezi lucrurile... și să dai totul înapoi, și să-i pedepsești pe vinovați"⁶³.

Dar pe lângă jafuri, lugojenii mai făceau și comerț. Dacă până în 1526 negustorii care veneau în Transilvania erau obligați să-și depună mărfurile la Sibiu și Brașov, de unde erau aduse spre centrul Europei de către negustorii transilvăneni, cei turci sau cei din țările române, neavând dreptul să vândă în interiorul principatului sau să-l tranziteze, după această dată, negustorii străini nu mai țin seama de aceste privilegii, atrăgându-și protestele negustorilor

⁶² Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 32;

⁶³ *Ibidem*, p. 37;

transilvani și hotărâri potrivnice ale dietei⁶⁴. Una din căile de pătrundere a negustorilor străini în Transilvania e Banatul și în special Caransebeșul și Lugojul. Când în 1559, dieta Transilvaniei de la Alba Iulia hotărăște că negustorii ce nu au domiciliul în Ardeal să nu poată face comerț aici, aceștia cumpără case în Lugoj și Caransebeș. De aceea dietele din 1577 (Turda) și 1578 (Cluj) care interzic negustorilor neardeleni să facă comerț în Transilvania; în afara unor târguri fixate, vor impune și negustorilor din Caransebeș, Lugoj și Lipova un singur târg în care să-și vândă marfa: Sebeș⁶⁵. Se interzicea de asemenea exportul de oi, capre, berbeci și țapi. Totuși la dieta din toamna 1578 se face o excepție: "Fiindcă cei din ținutul Caransebeș Lugoj trăiesc din Imperiul turcesc, și acum neavând grâu, li se îngăduie să exporte și să vândă oile din ținutul lor liber, dar din Ardeal nu"⁶⁶.

Din 1583, avem câteva știri despre Lugoj, în scrierea Transilvaniei a lui Antonio Possevino, călător prin aceste părți. Găsim lucrurile puțin schimbate, față de cum, cu numai douăzeci de ani înainte (1564) ni le prezentase G. A. Gromo. Astfel: "Un alt căpitan - spune călătorul nostru - este cel al Banatului, adică al guvernământului sau cărmuirii Banatului Severinului... regii Ungariei obișnuiau întotdeauna să încredințeze toată acea regiune foarte întinsă unui guvernator, bine ales, de o mare vitejie și autoritate... ceea ce înseamnă guvernator, cu drept totuși de apel la principe. Acest ban se numește ban de Lugoj, după o localitate (terra) numită Lugoj (Lugasiense) unde își are reședința; și el ține din porunca principelui un număr mai mare de oșteni - până la cifra de trei

⁶⁴ Olga Cicanici, *Companiile grecești din Transilvania și centrul european în anii 1636-1746*, Editura Academiei R.S.R., București, 1981, p. 17;

⁶⁵ Mihail Dan, Samuel Goldemberg, *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania*, în "Apulum", VII, volumul 1, Alba Iulia, 1968, p. 29-35;

⁶⁶ Ștefan Mețș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul*, Topografia lui W. Krafft, Sighișoara, 1921, p. 141;

mii - și mai buni decât orice cetate... (fiind) cetatea cea mai înaltă a...principelui spre Timișoara... În afară de aceasta mai are un castel și un alt oraș numit Caransebeș, reședință a nobililor"⁶⁷. Așadar Lugojul este acum centrul unei regiuni cu mare autonomie, având garnizoana sa un număr uriaș, pentru acele vremi, de ostași. Sunt vremurile cele mai bune pentru orașul nostru. Și nu e totul.

În 1564, în dieta Transilvaniei întrunită la Sighișoara se dă de știre că "în districtul Caransebeș a început să fie propăvăduită Evanghelia. Doi ani mai târziu dieta de la Sibiu hotărăște numirea unui superintendent român calvin George Buitul pentru a grăbi răspândirea reformei printre români. Se pare că majoritatea românilor se opun, căci următoarele diete revin cu măsuri represive împotriva preoților ce nu se supun. Venirea pe tron a catolicului Ștefan Bathory, oprește această prigoană⁶⁸. Pentru atragerea populației la credința catolică se mai folosesc și alte metode: se acordă scutiri de impozite, danii de case și terenuri. Astfel, principele Transilvaniei, Cristofor Bathory (catolic), în 1580, declară scutită de impozit casa din Lugoj și "viile pe care le stăpânește în prezent pe dealul aceluiași târg Lugoj" a lui Ștefan Hârce (Gyercze) (Ștefan Gherța din Vărădia), preotului calvin din Caransebeș. Cu acest prilej îi sunt amintiți și vecinii: Gheorghe Luca; văduva lui Petru Dobromiri, Ladislau Dobromiri și Mihai Opincași⁶⁹. Reforma va prinde printre nobilii din Caransebeș. Dar și printre cei din Lugoj, mai ales că limba de cult este româna, iar marea majoritate a acestora sunt români. Și mai sunt și cărțile și școlile în română, atât de necesare unor negustori cinstiți cum erau caransebeșenii și lugojenii.

⁶⁷ *Călători străini despre țările române*, op. cit., p. 586;

⁶⁸ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 82;

⁶⁹ Ioan Stratan; Vasile Muntean, op. cit., p. 14; Costin Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon din Banat*, Editura de Vest, Timișoara, 2007, p. 228;

"Palia", tipărită la Orăștie în 1582, una din cele mai vechi tipăriri în română, este rodul traducerilor făcute "den limba jidovenească și grecească și sârbească pre limba românească" a lui "Ștefan Herce propovăduitorul Evangheliei lui Hs. în orașul Căvăran Sebeșului, Zacan Efrem, dascăl de dascălie a Sebeșului, și cu Pestișel Moisi propovăduitorul Evangheliei în Lugoj..."⁷⁰. Calvinismul, răspândit printre elitele românești, stimulează învățătura în limba română și folosirea ei în cultul divin.

Batoreștii, fiind catolici, se vor împotrivi însă răspândirii reformei. În 1579 sosesc în Transilvania, la insistențele lui Ștefan Bathory, câțiva călugări iezuiți, declanșându-se contrareforma. Iată cum înregistrează scrierile călugărilor iezuiți sosiți în Ardeal evenimentul. Ioan Leleszi într-o scrisoare din 8 august 1581 ne spune că principele Cristofor Bathory "după alegerea fiului său ca principe al țării, nu a ținut nimic mai mult decât să-și întoarcă din nou toată silința spre credința catolică. Așadar a întărit printr-un decret al țării în această dietă dispoziția că dacă o parte numeroasă din orice târg sau oraș ar opta pentru religia catolică, atunci să poată principele fără nici o călcare a legămintelor sale să pună în acele locuri un preot catolic".

"Tot atunci orășenii din Târgul Mureș stăruiau din răspuțeri pe lângă mine și principe pentru luarea unei biserici de la eretici. La fel se străduiau și lugojenii și caransebeșenii care au obținut cu toții un răspuns binevoitor din partea înălțimii sale, că de cum ne vom fi întors la Alba Iulia se va sângui ca dorințele lor să fie îndeplinite"⁷¹. Moartea principelui împiedică rezolvarea acestor cereri, dar nu oprește însă contrareforma.

⁷⁰ I. D. Suciuc, *Literatura bănățeană de la începuturi până la Unire (1582-1918)*, Editura Regionalei Bănățene Astra, p. 3;

⁷¹ *Călători străini despre țările române*, op. cit., p. 462;

În 1583, Antonio Possevino ne vorbește de sancțiuni mult mai grele împotriva protestanților, care însă nu se aplicau: "arderea cărților acelei doctrine nelegiuite,... interzicerea ei,... pedepsirea acelor ce o răspândesc,... confiscarea bunurilor acelor ce o urmează"⁷², iar G.P. Campani și Ferrante Capeci ne prezintă, în 1584 cererile disperate ale românilor bănățeni de preoți catolici; Campani: "Aici la Alba Iulia... azi au fost trimiși doi nobili români din Lugoj și Caransebeș, provincie românească, spre a cere un preot pentru părțile acele"⁷³ și Capeci: "la Cluj... în timp cât ne aflam aici, au venit deputațiuni publice de la Oradea, Lugoj, Caransebeș și... unora li s-a împlinit voia, altora li s-a amânat făgăduindu-li-se însă pe viitor ceea ce cereau"⁷⁴. (Probabil, printre acești nobili catolici, se găseau și nobilul Laurențiu Bogar și fii săi Mihai, Martin, Ioan, Gheorghe și Nicolae, cărora principele Sigismund Báthory, la 14 septembrie 1584, le scutește de obligații casa din Lugoj; sau Marian Olas (Marianum Olaz) din Lugoj, înnobilat la 3 mai 1589)⁷⁵.

Aceste însemnări ne aduc și unele informații despre Banat, dar și confirmarea că autorii lor exagerau puțin lucrurile. Astfel, atât Campani, cât și Capeci vorbesc despre caracterul românesc al regiunii: "Lugojul și Caransebeșul provincie românească" scrie primul, iar cel de-al doilea: "Oradea este în Ungaria, Lugojul și Caransebeșul în Valachia"⁷⁶. Aici "cineva va avea de păstorit 60 de sate care nu vor să-și dea copiii ereticilor să-i boteze"⁷⁷, declară nobilii catolici din Banatul de Lugoj Caransebeș preoților iezuiți. Ereticii, în cazul de față, sunt calvinii, dar satele acestea nu sunt catolice, cum ar putea

⁷² *Ibidem*, p. 586

⁷³ *Călători străini despre țările române*, vol. III, Editura Științifică, București, 1971, p. 78;

⁷⁴ *Ibidem*, p. 105;

⁷⁵ Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 57, 230;

⁷⁶ *Călători străini despre țările române*, *op. cit.*, p. 78;

⁷⁷ *Ibidem*, p. 105;

să se înțeleagă, ci ortodoxe, franciscanul Serafim Kun, în 1630, spunând despre românii de aici "valachi omnes sunt schismatici, exceptis aliquod personis nobilibus" (toți românii sunt schismatici, în afara nobililor)⁷⁸. De altfel, la sfârșitul ocupației turcești în Banat, găsim aici foarte puțini reformați și mulți, mulți ortodocși. În plus, disperata dorință a nobililor de a avea un preot catolic la Lugoj, are și unele motive personale, căci Antonio Possevino, cerând pedepse împotriva reformaților, îl amintește și pe "Toma Tornay, banul de Lugoj, printre cei ce "sunt pătați" de această ciumă"⁷⁹ (calvinismul) și nu sunt încă pedepsiți. Istoricul I.D. Suciu explică astfel cererea unui preot catolic pentru 60 de sate: doar o mică parte din populația acelor sate este catolică.

În urma acestor presiuni, venite din partea nobililor, iezuitul Valentin Lado va pleca în 1586 la Caransebeș, un preot catolic pentru românii din Lugoj și Caransebeș fiind trimis abia la 1600, în persoana lui Ștefan Szent Andrasz⁸⁰.

Lugojul apare în documentele emise de Sigismund Bathory, în 1593, ca "opidum nostrum Lugas". Principele transilvan va încerca să creeze aici o adevărată elită militară și administrativă. La sfârșitul secolului al XVI-lea vor fi înnobilați și scutiți de obligațiile pentru casele și proprietățile lor mai mulți lugoieni, oameni de arme sau de litere. Menționat ca „prefect sau administrator al grânelor” la Lugoj (annonae praefectus seu provisor), în 1589, Gheorghe Giuaca din Lugoj (Georgii Gyuraka de Lugas) va fi înobilat printr-o diplomă din 18 iulie 1590. În 1591 găsim aici pe Ioan Baboș, în funcție de „vicecastellanus acris Lugas” și tot din acest an documentele ne păstrează numele unor străzi ale orașului ca: Sebeși, Alsa-utea (ulița de jos). Tot în 1591, principele

⁷⁸ I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p. 82;

⁷⁹ *Călători străini despre țările române*, volumul II, Editura Științifică, București, 1970, p. 586;

⁸⁰ I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 82;

transilvan Sigismund Bathory scutește de obligații casa din Lugoj a diacului Grigore din Oradea. Într-un document din 5 mai 1593 îl înnoobilează pe diacul Matia Stănișa din Lugoj (Matthiae literati Ztanissa de Lvgas), acordându-i un blazon, și scutește de obligații casa acestuia ”care se află și este în târgul nostru Lugoj din districtul Lugoj și comitatul Severinului”⁸¹. Și fiindcă în 1593 aici locuia Elisabeta, soția lui George Palatici, banul Banatului de Lugoj Caransebeș, e de presupus că la această dată tot Lugojul e reședința acestui Banat⁸². Și tot de aici, din Lugoj, îi va scrie banul Gheorghe Palatici principelui Báthori Szigmond (Sigismund Bathori) la 8 noiembrie 1593, despre incursiunea „ungurilor” asupra târgului Mako, unde i-au surprins pe turci la moschee și au ucis 200 dintre ei, prevestind evenimentele viitoare⁸³.

La sfârșitul anului 1594, lucrurile încep să se precipite. În octombrie, se încheie o alianță între domniile Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești, care formează o "confederație" antiotomană. Conducătorul acestei confederații și a luptei care se pornește devine Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, Sigismund Bathory fiind mereu în expectativă. În același timp, habsburgii erau și ei în război cu turcii începând din 1592.

Pentru bănățeni luptele încep în primăvara anului 1594. În februarie 1594 izbucnește o răscoală a românilor și sârbilor din părțile Timișoarei, împotriva stăpânilor turci. Tot în această lună apare un nou centru al răscoalei în zona Valea Almăjului, unde răsculații acționează sub conducerea lui Ioan Lugojanul (cel care cu câțiva ani înainte, Iankul Lugosian, fusese vicebanal lui Gheorghe Palatici) controlează întreaga zonă. Atât Mihai Viteazul, cât și Sigismund Bathory susțin această mișcare. Moise Secuiul trimis de Sigismund în

⁸¹ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 16; vezi Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 60, 64, 232;

⁸² Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, volumul I, Editura Autorului, Caransebeș, 1899, p. 123;

⁸³ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.61;

ajutorul răsculaților se oprește la granița Ardealului neintervenind în lupte. În martie răsculații incendiază cetatea Bocșei și ocupă târgul Margina. În același timp garnizoana otomană a Făgetului, dar și a altor fortificații mureșene se refugiază la Timișoara, cetățile părăsite fiind ocupate imediat de banul de Lugoj-Caransebes, Gheorghe Palatici. La 17 aprilie Mihai Viteazul îl trimite pe postelnicul Toma la Gheorghe Palatici, la Lugoj, încercându-se crearea unei alianțe în vederea unor campanii viitoare: „Fiindcă am fost nevoiți să trimitem la Domnia Ta pentru deosebite lucruri de nevoie pe postelnicul curții noastre Toma prin care am vestit din belșug despre toate lucrurile din aceea pricină rugăm pe Domnia Ta, pe prietenul nostru vecin binevoitor, să-i credeți vorbele pe care le va spune cu cuvintele noastre.” În iunie, printr-o scrisoare (trimisă prin Mihail Vaida din Lugoj, care îi vizita) conducătorilor răsculaților, către principele Transilvaniei aceștia cer sprijinul promis: „Banul Sava Veli Mironit și Vlădica Todor. Această scrisoare o scriem cu toții, toți spahiții, cnezii și întreaga sârbime și toată creștinătatea, toți care ne-am botezat de la un Dumnezeu... Vrem să vestim pe Domnia Ta (Moise Secuiul) că a venit între noi Mihai Vajda și ne-a găsit în tabără, vreo mie. De aceea, am trimis în toate părțile pe acest pământ și în două sau trei zile se pot aduna cinci sau șase mii. Iară cnezii și creștinii se adunară cu toții aici și jurară înaintea lui Veli Mironit Sava și a Vlădicăi și a lui Mihai Vajda că slujesc cu credință și cu adevărat Maiestății Sale craiului...” Este rândul turcilor și aliaților lor să acționeze. În vara anului 1594 tătarii pradă Lugojul și ocupă din nou cetățile pierdute. Toamna oastea principelui Transilvaniei se îndreaptă spre Timișoara, la 20 noiembrie, cartierul general al acesteia fiind stabilit la Lugoj de unde cuceresc fortificațiile cu garnizoane otomane din estul și nordul vilaietului. Moise Szekely prin comandantul său, Geszti Ferenc asediază și cucerește Făgetul, în decembrie. În

zona Lugojului, Mihnea Turcitul, venit în sprijinul otomanilor, a fost învins de către trupele transilvane, ardelenii cucerind apoi alte fortificații, dar veștile despre apropierea turcilor îl fac să se retragă la Lugoj și de aici în iarna 1594, în Ardeal⁸⁴. Răscoala antiotomană din zona Timișoarei, lipsită de ajutorul din Transilvania, care acționează separat, este înfrântă în iulie 1594 la Becicherecul Mare. Printre conducătorii răscoalei au fost și lugojeni, precum mai sus amintitul Ioan de Lugoj (Lugassy)⁸⁵?

Pe 28 ianuarie 1595 se încheie o alianță antiotomană între Sigismund și Rudolf al II-lea, împăratul Austriei. În 27 mai Borbely Gyorgz (Gheorghe Borbely) devine ban de Caransebeș-Lugojului. Pornește imediat o ofensivă antiotomană, cucerind Bocșa, Vărădia, Lipova, turcii predând apoi Șoimoșul, Șiria, Cenadul, Aradul. Înfrânge armata beilerbeiului de Timișoara, venit să recucerească cetatea Făgetului. Cad prizonieri 8.000 otomani și beii Lipovei și Ineului (asta în timp ce italianul Silvio Piccolomini scrie la 19 octombrie din Târgoviste despre sosirea acolo a lui George Palatici, fost ban de Lugoj-Caransebeș, cu 60 de oameni, pentru a intra în serviciul lui Mihai Viteazul). Între luptătorii lui apare din nou, un Ioan Lugojanul (Lugassy), probabil același cu cel ce era printre conducătorii răscoalei din 1594⁸⁶ și un Francisc de Lugoj, care devine comite crăiesc al Cenadului după ocuparea acestuia⁸⁷. Și în 1596 acțiunile antiotomane ale bănățenilor continuă. Cel mai important eveniment al anului, pe lângă asediul cetății Timișoarei de către trupele lui Bathory, este atacul unei mulțimi din ținutul

⁸⁴ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 37; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.66, 67;

⁸⁵ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, volumul II, Editura Autorului, Caransebeș, 1900, p. 45;

⁸⁶ *Ibidem*, p. 47;

⁸⁷ Gheorghe Cotoșman, *Din trecutul Banatului*, cartea I, Timișoara, 1934, p. 82; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 67-70;

Lugoj-Caransebeșului care atacă în fața opt sute de soldați turci în drum spre Buda, prădându-i⁸⁸.

Un Aviso în limba germană, tipărit la Praga, având titlul „Despre victoria fericită și împrăștierea multor mii de turci și tătari din fața orașului Lipova, pe care aceștia l-au asediat în cursul lunii aprilie a anului 1596...” ne aduce o serie de lămuriri legate de situația din zonă din acel an: „Cei din Timișoara, fiindcă au văzut și au știut că Lipova este asediată și că ai noștri sunt puțini nu s-au speriat de dușmani, dar domnul Palatici («Balatisch» în textul original) comandantul Lugoșului a trimis 400 de trabanți într-o expediție la Timișoara și când au ajuns în mare grabă acolo nu s-au pus la odihnă ci au aprins suburbiile și au bătut toba în mijlocul Timișoarei în cinstea Înălțimii Sale; așa cum se spune, au făcut pradă frumoasă, dar fiindcă au fost puțini n-au putut sta prea mult ci s-au dus acasă, întâmpinați pe drum de domnul Palatici împreună cu restul trupei și i-a condus în cetatea Lugoșului. De asemenea ai noștri au eliberat în jur de o mie creștini prizonieri la Timișoara și i-au dus la Lugoș”. Completări ne aduce și lucrarea „Stiri scurte și adevărate, ardelenesti, tătarăști și turcești” (1596): „După ce nobilul domn i-a alungat pe turcii și tătarii cu mari pagube pentru ei din fața Lipovei, Înălțimea Sa cu aceeași armată s-a îndreptat spre Ferolak (Felnac) a cucerit într-o zi această localitate și i-a lăsat să plece pe turcii staționați aici, care fără nimic s-au îndreptat apoi spre Timișoara. Între timp câțiva tătari, în jur de 6.000, s-au apropiat de Lugoș, în scopul cuceririi acestei localități și a celor din jur. Între timp însă, ai noștri aflând de aceasta, cei din Lugoș, cei din Lipova și cei din castelul Posa (Coștei), împreună i-au atacat serios pe tătari, au ucis în jur de 3.000 și i-au pus pe fugă. Săracii prizonieri creștini, care au fost cărați de tătari prin toate locurile, au fost salvați, toate

⁸⁸ Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Editura Facla, Timișoara, 1984, p. 83;

animalele furate au fost recâştigate, restul însă (tătarilor) s-au dus la Sarad pe râul Timiș și s-au salvat în preajma Timișoarei, ocupată de ai lor”⁸⁹. Lugojenii sunt atenți la toate mișcările de trupe. La 10 septembrie 1596 negustorul timișorean Francisc Olasz trece prin Lugoj și oferă banului informații despre situația de la Timișoara⁹⁰.

Andrei Barcsay devine Ban de Lugoj Caransebeș în 1597, an în care au loc numeroase bătălii între turci și transilvăneni, unii asediind Timișoara, ceilalți Lipova, acțiunile de hărțuire fiind și ele numeroase. În 1598 el va trebui să facă față la două ofensive ale armatei turcești. Prima va fi respinsă la 27 iunie. A doua a fost condusă de Soliman, pașa Timișoarei, care nereușind să reocupe Cenadul, va ataca cu 2700 de oameni, la 4 iulie 1598, Lugojul. Mai mulți istorici povestesc cu lux de amănunte bătălia. Andrei Barcian înștiințat de ceea ce plănuiau turcii aduce aici tunuri și întărește punctele asupra cărora credea că se va îndrepta atacul inamic. Provisorul cetății George Giuracă, dintr-un turn al cetății, trebuia să semnalizeze cu o salvă de tun direcția din care avea să vină inamicul. Banul se retrase într-un loc loc ascuns la 2000 de pași de intrarea orașului. Soliman venind pe alt drum decât se crezuse, ocupă o suburbie a orașului, repede, înainte să fie dat semnalul convenit. În Lugoj pe străzi erau în plină desfășurare când, în urma semnalului, Andrei Barcian ajunge cu trupele sale, decizând astfel lupta. Soliman reușește să scape, după înfrângerea suferită de trupele sale. În lupte se disting Ioan Capturi, Mihai Vaida Voevod, Ioan Lugojanul (iarăși), Francisc Fodor și Ioan Iosipoviciu⁹¹. Într-un raport din 4 iulie 1598 Andrei Barcsai, arată că au fost uciși 25 de otomani și au capturat alți 100: „Azi în zori de zi ne-am luptat, până la ceasurile unsprezece și am adus 25 de capete, o sută vii; dar

⁸⁹ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.71;

⁹⁰ Bodo Barna (coordonator proiect), *op. cit.*, p.79;

⁹¹ Patriciu Dragalina, *op.cit.*, p. 63; Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 40-43;

jumătate din ostași sunt încă în urmărire împreună cu mulți țărani...”⁹². Pentru serviciile militare, în acest an, principele Sigismund Bathory îi răsplătește pe Mihail, Ioan, Nicolae și George Vaida din Lugoj cu posesiunile Kaperlo, Pogănești și Făget. La 11 aprilie 1598 Laurențiu Bogar și Ioan Szepsy din Lugoj îi pun în posesia domeniului Ictar pe membrii familiei Bethlen. La acest eveniment sunt prezenți toți vecinii și megieșii, printre care nobilii: diacul Martin Ilosvay, Petru Sebesy și Martin Luca din Lugoj⁹³.

Tot în acest an, ajutorul militar muntean sosit în sprijinul lui Sigismund Bathory și a Oradiei asediate din septembrie de turci, e cantonat la Lugoj⁹⁴.

În martie 1599, dieta de la Mediaș prevede trecerea ținutului Făgetului și Marginei sub jurisdicția banului de Lugoj. Tătarii năvălesc în primăvara anului 1599 în regiunea Lugojuului. Pentru a întări și reface garnizoana cetății Lugoj afectată de aceste atacuri, Andrei Bathory trimite aici 300 de polonezi înarmați⁹⁵. Cu toate acestea trupele otomane și tătare se adună în vestul Banatului la Becicherecu Mare, și apoi, pe 3 iunie 1599 atacă și pradă Lugojuul și Caransebeșul⁹⁶.

După ce în martie 1598, Sigismund a abdicat, la 20 august același an, se întoarce în țară și era proclamat din nou principe, pentru ca în martie 1599 să abdice din nou. Noul principe cardinalul Andrei Bathory începe negocierile cu Poarta pentru ieșirea Transilvaniei din războiul antiotoman. În aceste condiții Mihai Viteazul e nevoit să intervină în Ardeal.

⁹² Dragoș Lucian Țiglău, *op. cit.*, p. 237; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 78;

⁹³ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 78;

⁹⁴ Ioan Hațegan, *Mihai Viteazul și Banatul*, în „Banatica”, VIII, 1985, Reșița, p. 213-219;

⁹⁵ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 44;

⁹⁶ Costin Feneșan, *Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat*, în “Tibiscus”, IV, 1975, p. 185-199; Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, p. 79;

În urma bătăliei de la Șelimbăr din 18 octombrie 1599, Mihai Viteazul, învingându-l pe Andrei Bathory, devine "stăpânul" Transilvaniei, aducând această țară românească, alături de ea în războiul antiotoman. Trupele bănățene conduse de Andrei Barcian nu ajung la timp în ajutorul lui Andrei Bathory. O însemnare a cronicarului Szamiskizy este relevantă: "oștile de la Lipova, Ienopole și Lugoj nu au sosit în ziua luptei, în sprijinul cardinalului; dacă ar fi sosit, altfel s-ar fi întâmplat lucrurile". După această bătălie, Mihai Viteazul care devine astfel și „*eiusdem Cis Transilvaniam partiumque eidem subiectivorum fines exercitus generalis Capitaneus*” (căpitan general al armatelor din părțile transilvane de peste munți, adică a Banatului de Caransebeș-Lugoj), înlocuiește comandanții unor cetăți, printre care și Lugojul, cu oameni credincioși lui. La 8 decembrie (1599) la Lipova, Ineu, Șiria, Lugoj, Caransebeș erau garnizoane muntene. Totuși Andrei Barcsai (Andrei Barcsay) rămâne banul acestei regiuni, participând la campania din Moldova⁹⁷.

Și alți nobili din regiune i-au fost credincioși lui Mihai. În 6 decembrie 1599 i-a întărit domnul lui Paul Keresztessi, "slujitor al curții noastre" stăpânirea asupra moșiilor Hoșdia și Românești din comitatul Timiș"...deși la cea mai apropiată dietă generală a domnilor din stările țării, ținută din porunca noastră aici, la Alba Iulia, în a douăzecea zi a lui noiembrie, toate și oricare daniile ale lui Sigismund Bathory, altă dată principe al Transilvaniei, au fost socotite și declarate a fi fost respinse, lipsite de putere și nefolositoare și fiindcă am avut de altfel chiar dreptul de război asupra tuturor bunurilor și drepturilor de proprietate..." (aceste moșii îi fuseseră dăruite aceluiași Paul Keresztessi, "slujitorul nostrum de la Lugoj"-

⁹⁷ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 213-219;

(familiaris nostri Lugasiensis) de către principele transilvănean Sigismund Bathory la 31 septembrie 1596)⁹⁸.

În primăvara anului următor (1600), un raport austriac, din 16 aprilie, dezvăluie faptul că ostașii neplătiți din Caransebeș, Ineu, Lipova și Lugoj părăsesc aceste cetăți, creându-se astfel o situație periculoasă. Banul Andrei Barcsai intervine, acum și mai târziu, cheltuind din averea sa 25000 de florini pentru plata soldelor oștenilor din Lugoj și "pentru alte nevoi ale țării", conștient de consecințele dezastroase ale dezagregării armatei pe care o conducea⁹⁹. Dintr-un document din 1 mai 1600, aflăm că Lugojul era și loc de refugiu pentru nobilii ardeleni sau rudele lor, în fața evenimentelor care făceau Transilvania să fie nesigură. Prin documentul amintit, marele logofăt Teodosie dă "salvus conductus" nobilului Ioan Olasi să-și aducă jupâneasa de la Lugoj¹⁰⁰.

Insurecția nobiliară dezlănțuită la 1 septembrie 1600, prin refuzul nobilimii de a participa la dieta convocată la Sebeșul săsesc, și înțelegerea acesteia cu generalul Basta va slăbi poziția lui Mihai Viteazul și prin înfrângerea de la Mirăslău din 18 septembrie 1600, voievodul român pierde Ardealul. În septembrie, un curier de-al lui Mihai Viteazul vine la Lugoj să ceară sprijin militar dar toți locuitorii se refugiaseră în pădure din cauza veștilor despre venirea turcilor, căci aceștia era în iunie la Lipova și Ineu și doreau să ajungă și la Lugoj și Caransebeș. Poate de aceea trupele conduse de Andrei Baracian (Andrei Bârcianu), formate din ostași din Lipova, Lugoj și Caransebeș ajung prea târziu în Transilvania pentru a-l mai ajuta pe Mihai¹⁰¹.

⁹⁸ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Editura Facla, Timișoara, 1981, p.18 și p.114;

⁹⁹ Dragoș Lucian, Țiglău, *op. cit.*, p. 235;

¹⁰⁰ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, volumul I, Cluj, Tipografia "Cartea Românească", 1940, p. 39;

¹⁰¹ Patriciu Dragălina, *op. cit.*, p. 80;

Pierzând în toamna anului 1600 și celelate două țări pe care le stăpânea (Moldova și Țara Românească), Mihai se îndreaptă la începutul anului 1601, spre Viena pentru a cere sprijinul împăratului Rudolf al II-lea. În drumul său trece și prin Lugoj "unde-și spori încă tovărășia lui care luă în curând aspectul unei armate"¹⁰². Cei 500 de oameni ce-l însoțesc erau haiduci din părțile acestea, afirmă documentele. Ajuns în capitala Austriei, este ignorat un timp de habsburgi. Dar asta până în februarie 1601, când nobilii transilvăneni îl readuc pe tron pe Sigismund Bathory. În martie e primit la împărat și primește misiunea de a supune Transilvania, fără nici o cruțare pentru nobilime.

Între timp Sigismund Bathory, din nou principe al Transilvaniei caută să-și apropie mai mulți nobili. La 9 mai 1601 principele Sigismund Bathory îi donează lui Ioan Vlad din Lugoj satele Drinova și Stoicești din Timiș. De asemenea, din Cluj, printr-un document emis la 23 mai 1601 „noi Sigismund, din mila lui Dumnezeu principe al Transilvaniei și al Sfântului Imperiu Roman”, „...am hotărât să zălogim și să înscriem amintitului Andrei Barcsay și de nobil neam Drusiana Bogathy, soția sa... spre a ține, stăpâni și de asemenea a avea, fără a vătăma drepturile altuia, tot și întregul castelul și târgul nostru Lugoj (castellum et oppidum nostrum Lughas) și de asemenea toate și întregile moșii numite Lugojel, Mikefalwa, Oloșag, Visag, Sacoșul Mare, Sinersig, Hodoș, Boldur, Sîlha, Biniș, Valea Lungă și Serked, toate aflătoare în comitatul Severinului și ținând până acum și fiind stăpânite de amintitul castel Lugoj (castellum Lugas), dimpreună cu toate folosințele și oricare pertinențe ale lor, anume pământuri de arătură, lucrute și nelucrate, ogoare,

¹⁰² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Romană*, volumul III, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 275; Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 153;

lunci, pășuni, câmpuri, fânețe, păduri dumbrăvi, munți, dealuri, vii și dealuri cu vii, ape, râuri, eleștee, locuri de pescuit și cursuri de apă, mori și locul acestora, iar îndeobște întregimea oricăror folosințe și penitențe ale lor...” lui „Andrei Barcsay de Bîrcea Mare, ban al districtelor noastre Lugoj și Caransebeș, (pentru slujbele) pe care ni le-a făcut nouă și acestei țări dintotdeauna... încă și atunci, cînd n-a acceptat suma de douăzeci și cinci de mii de florini ungurești cheltuiți de acesta în vremuri deosebite, parte pentru soldele oștenilor din garnizoana Lugojului (stipendia militum praesidii Lugasiensis), parte pentru alte nevoi ale țării,... în contul și pentru pomenita sumă de florini ungurești...”¹⁰³.

Cu toate acestea principele transilvan e înfrînt la 3 august 1601 la Gurăslău, de trupele austriece conduse de Mihai Viteazul și generalul Basta. Andrei Barcsay participant la lupte fuge după terminarea ei, urmînd exemplul lui Sigismund ce se refugiase în Moldova. De aici, cu ajutor turc recucerește tronul Ardealului în noiembrie, dar în iulie 1601 părăsește definitiv țara, cedînd-o lui Basta. După plecarea lui, generalul austriac va face unele schimbări în Principat, Huszár Péter devenind ban al Lugojului¹⁰⁴.

Vremurile se vor schimba din nou și Sigismund Báthory revine ca principe și Andrei Barcsay ca ban. Cei care au fost credincioși vor fi răsplătiți. În 3 martie 1602, pentru slujbe credincioase, Gheorghe Gyraka, primește, de la principele Sigismund Báthory moșia Bașșa din comitatul Timiș. Iar în 10 iunie 1602, acest „fidelis noster de Lugas” primește prediile Rădmănești și Spata¹⁰⁵. Wolfgang (Farkas/Lupul), „familiar al nostru lefegiu din Lugoj” (stipendiarius), a primit de la Sigismund Báthory în 1602 moșiile pustii Sârbova, Bote

¹⁰³ Dragoș Lucian Țiglău, *op. cit.*, p. 290; Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 122; Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, p. 82;

¹⁰⁴ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 46;

¹⁰⁵ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, p. 35;

și Ulic din comitatul Timiș, pe care le stăpâna mai demult¹⁰⁶. Însă principele Sigismund Báthory dorea să creeze, în zonă, o nouă elită care să-i fie credincioasă în acele vremuri tulburi. Astfel el acordă, pentru merite militare, la 24 aprilie 1602, scutirea de taxe și dări caselor și proprietăților lor din Lugoj și districtul omonim unui număr de 35 de pușcași pedestri (pedites pixidarii), nobili și nenobili, pentru ajutorul adus de aceștia unchiului său, regele polon Ștefan Báthory. Principele codiționa această scutire de „sus-amintiții noștri pușcași pedestrii... înzestrați cum se cuvine, după obiceiul celorlalți pușcași pedestri ai noștri, cu săbii bune și potrivite pentru război, precum și cu alte arme de luptă, la porunca noastră,... să vină de grabă, fără întârziere la apărarea acestei țări în vremuri de nevoie.” Iar urmașii lor, care la moartea părintelui erau minori, aveau obligația să angajeze până la majoratul lor un pușcaș pe cheltuială proprie, apoi să participe personal, ca pușcași la orice expediție ordonată de principe. Acești 35 de pușcași pedestri sunt: Benedict Thaor, centurion, Lupu Brazoway, Nicolae Ghera, Emeric Ruja, Ioan Martineasa, Blasiu Fazakas, Farkas Zsigmond, Martin Mușuleasa, un alt Martin Hudan, Blasiu Szöcs, Gheorghe Imreh, Ștefan și Ioan Mezei, Mihai Karinczky, Ioan Bota, Toma Ciorogar, Andrei Brânda, Ioan Puluț, un alt Ioan Oprea, Martin Atkar, Nicolae Bácsi, Martin Cnez, Nicolae Petnici, Mihai Romonița, Gașpar Haranga, Lupu Bata, Balthasar Sebessy, Nicolae Dumbravă, Martin Peica, Ioan Duma, Ioan Gostici, Mihai Kopány, Ioan Koldy și Adam Fazakas¹⁰⁷.

Dar, la darea în stăpânire a târgului și castelului Lugoj, către Andrei Barcsy, în primăvara lui 1602, "încă din prima zi mai sus pomenitei dări în stăpânire, nobilul diac Ștefan Lippai de Lugas, din amintitul Lugoj, notar al aceluiași târg Lugoj, în numele și pentru înțelepții și chibzuiții, prim jude, juzi-jurați și

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 39;

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 236;

ceilalți senatori și tuturor locuitorilor aceluiași târg Lugoj, a ridicat cuvânt de împotrivire contra întregii puneri și dări în stăpânire de mai sus pomenitul castel Lugoj. Atât timp și până când același prim jude și juzii-jurați, dimpreună cu ceilalți senatori și locuitori ai sus amintitului târg Lugoj se vor adresa Luminăției Voastre, cu rugăminți despre și cu privire la o astfel de înscriere și cât timp zisul domn Andrei Barcsy nu i-a păstrat pe aceștia ori nu consimte să-i păstreze chiar în viitor în libertățile, înlesnirile de scutire și îngăduințele lor, care le-au fost date și hărăzite de răposații principii ai Transilvaniei", Mihail Vaida și Ștefan Micșa din Caransebeș cei care au făcut punerea în posesie, trebuiau să considere împotrivirea legală¹⁰⁸.

Un document din Grid din octombrie 1600 ne arată că cei din Banat aveau acest obicei al „împotrivirii”, căci, în acest document, ei sunt amenințați, după înfrângerea domnului Mihai, de către „cancelarul Ștefan Csaky, împreună cu stările principatului Transilvaniei”: „...aleșilor și nobililor domni castelani, comiți juzi și obștii nobililor din districtele Lugoj, Caransebeș și Hațeg... i-am trimis în mijlocul vostru pe Andrei Barcsay și Nicolae Bogathy, pentru a ne preda în mână, prin credință, toate vitele boierilor, românilor și sîrbilor și chiar ale altora ținând de Mihai Vodă, pe care le vor găsi acolo, în mijlocul vostru. Dar, după cîte înțelegem, Domniile voastre ați fost neascultători față de aceasta, n-ați voit să predați nimic din asemenea vite, ci le-ați reținut la voi, ceea ce nu s-ar fi convenit să faceți... De aceea... poruncim... să nu vă amestecați de loc la astfel de vite, ci sunteți datori să le predați necondiționat pe toate și să le dați în mână domnului Andrei Barcsay...”¹⁰⁹. Tot din octombrie 1600, avem un document deosebit provenit din Lugoj: testamentul Mariei Găman din Caransebeș. Testamentul e făcut "în fața cucernicelor cinstite persoane, anume Ștefan Somogyi, prim

¹⁰⁸ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, p. 125;

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 121;

jude al Lugojudului, Ioan Murar, Matia Hagia, Ioan Bujorcan juzi - jurați, diacul Ștefan Lippay, notar jurat, Paul Kovacshazi, predicator al Lugojudului..." despre care documentele vor aminti și în anii următori¹¹⁰.

Asasinarea lui Mihai Viteazul (9 august 1601) și înlăturarea lui Sigismund Bathory (1608) n-a asigurat stăpânirea habsburgică în Transilvania. Nobilimea ardeleană sub conducerea lui Moise Szekely încearcă să reziste imperialilor, dar a fost înfrântă la 2 iulie 1602 lângă Teiuș. Fugit la Timișoara, Szekely, se întoarce cu armate turcești și ocupă țara în primăvara anului 1603. Pentru puțin timp însă, căci e înfrânt de Radu Șerban, imperialii putând pătrunde din nou în Transilvania¹¹¹.

Lugojud și lugojenii se află la mijloc în aceste evenimente între otomani, habsburgi, nobili, transilvani. În vara anului 1602 Bektaş, beilerbeiu de Timișoara, cu ajutorul trupelor anatoliene, pornește pe Valea Mureșului împotriva lui Basta. La 7 august 1602 turcii atacă Lugojud, jefuindu-l. În urma atacului turcesc, lugojenii (prin judele Petru Girig) îi cer lui Basta ajutorul, pentru a se putea apăra pe viitor, printr-o scrisoare prin care explică ce se întâmplase: "Ne-au luat prin surprindere și au ajuns până la poarta cetății, au incendiat jumătate din oraș, ne-au luat animalele și cerealele ne-au fost arse. Nu ne-am putut împotrivi ... populația a plecat din oraș...Noi suntem devotați... împăratului... Vă rugăm să nu întârziați cu trimiterea ajutoarelor, altfel noi suntem pieriți." Semnat "senatores opp. Lugas"¹¹². Basta va trimite la Lugojud o trupă. Comandantul acestei trupe austriece a fost Petru Huszár.

În anul 1603 Lugojud se află în mijlocul luptelor, trecând de partea lui Moise Secuial care se împotrivesc imperialilor.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 119;

¹¹¹ *Istoria Românilor*, volumul III, Editura Academiei R. P. R., 1964, p. 145;

¹¹² Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 47-48;

Acesta, plecat din Timișoara pentru a cuceri Ardealul, în aprilie 1603, ocupă Caransebeșul și Lugojul. Episodul ocupării Lugojului e descris cu lux de amănunte de P. Drăgălina. Lugojul, descris de Szamoskozy în 1603 ca "oraș... legat de cetate, dar înconjurat doar de un val slab", "se împotrivește lui Szekely¹¹³". Acesta, după ce cuceri Caransebeșul, plecă de aici, "își așează tabăra lângă Găvojdia și trimite de aici un fruntaș sebeșan George Giuracă și pe Ștefan Somogyi la Lugoj, cerând predarea orașului. Banul districtului Petru Huszar, un bătrân venerabil, s-a fost închis cu 10-12 tovarăși în cetate și era decis să apuce arma întru apărarea cetății. Zadarnică i-a fost și încercarea să ia mercenari în sold, căci mulțimea înfricată de oastea lui Szekely îi cere să capituleze și să predea cetatea. Când acesta refuză, cetățenii asaltează cetatea și prinzându-l pe P. Huszar îl duc în tabăra lui Szekely, care îl trimite pașei de Timișoara cu cererea de a-l grația. Dar tătarii care îl însoțesc pe ardelean îl omoară pe banul prohabsburgic al Lugojului¹¹⁴.

Dar lucrurile nu se liniștesc. În timp ce Szekely se afla în Ardeal, prefectul de Lipova, Duval Henrik, atacă Lugojul, executându-i pe cei care au fost legați, într-un fel de uciderea lui Huszar¹¹⁵. Orașul însă nu trece de partea habsburgilor decât după uciderea lui Moise Szekely de către trupele lui Radu Șerban (iulie 1603), când aceste trupe (sau o parte a lor) intră, la 2 iulie 1603, în Lugoj, îl ocupă și-l incendiază¹¹⁶.

În această perioadă, pe fondul revenirii lui Basta în Ardeal, mulți nobili iau calea pribegiei spre Banat, așezându-se la Caransebeș și Lugoj. Generalul austriac promite iertarea

¹¹³ Gheorghe Sebeșteyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*;

¹¹⁴ Patricu Drăgălina, *op. cit.*, p. 52;

¹¹⁵ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 52;

¹¹⁶ I. D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Editura Facla, Timișoara, 1980, p. 43;

celor ce se întorc în Transilvania. Reîntoarcerea acasă a acestor nobili se va face la stăruințele și asigurările lui Ianoș Lugasi, căpitan de haiduci. Făgăduieli de iertare, în schimbul supunerii, primesc și locuitorii din Lugoj și Caransebeș, și după o scrisoare din 20 septembrie 1603, în care erau asigurați de viața și averile lor, se închină. Printr-o adresă din 7 noiembrie 1603, Basta îi numește pe Simion Lodi drept ban de Lugoj și pe Paul Andrian, ban de Caransebeș¹¹⁷. Funcția de ban de Caransebeș-Logoj reapare în scurt timp. Omul pus de generalul Basta (gubernator al Transilvaniei), ca ban suprem al zonei este, însă, mai mult „un călău decât un conducător”, astfel că, Gheorghe Gyra (Giuraca) împreună cu concetățenii săi din Caransebeș, Petru Tivdar și Gerrhard Gazdag, au fost trimiși la Cluj să se plângă de aceste abuzuri generalului Basta, însă situația nu s-a schimbat. Întors la Caransebeș, Gheorghe Gyra (Giuraca) va fi decapitat de Simon Lodi în toamna anului 1604¹¹⁸.

Din 1604, avem unele știri care ne demonstrează importantul rol militar deținut de Lugoj în epocă. Astfel o scrisoare din 13 iunie (1604), trimisă de către Ștefan, fiul lui Petru Cercel, care se afla la Timișoara alături pașă, lui Ioan Pribeag (Pribec) din Lugoj, îi cere acestuia să i se alătore și să adune trupe cu scopul de a-l ajuta în întreprinderea de a ocupa tronul Țării Românești. Din scrisoare reiese că misive cu același conținut s-au trimis și altor luptători lugoieni ca Luca Raș, Ilie Aga, Ioan Pârcălab. Luptătorii bănățeni vor refuza propunerea lui Ștefan Cercel¹¹⁹.

Acest refuz vine, probabil, și din cauză că lugoienii sprijiniseră revolta lui Ștefan Bocskay din aprilie 1604, cu un sfârșit nefericit (motivul pentru care au sprijinit această răsccoală poate fi dedus, din comportarea noilor conducători

¹¹⁷ Patriciu Drăgălina, *op. cit.*, p. 96-100;

¹¹⁸ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, p. 35;

¹¹⁹ I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 45;

habsburgi). Trupele și oștenii din districtele Lugoj și Caransebeș, se adună la Lugoj și împreună cu tătarii și se îndreaptă spre Făget cu scopul de a invada Transilvania. Aici sunt însă înfrânți de imperiali¹²⁰. Caransebeșul, Lugojul și alte fortificații rămân însă în mâna lui Bocskay, imperialii temându-se că datorită lor vor pierde întreaga zonă.

Bocskay ajunge principe al Ardealului în aprilie 1605. Una din măsurile sale, legată de Lugoj, este alungarea garnizoanei austriece de aici. Ca ban de Caransebeș-Lugoj este numit Pavel Keresztessi. Lugojul este din nou atacat, căci Hasan, pașa de Timișoara, îi mustră pe oștenii sârbi din Lipova care au atacat cetatea Lugojului, conturbând astfel liniștea ținutului¹²¹. Dar Bocskay moare în decembrie 1606, fiind urmat pe tron de Sigismund Rakoczi, pentru doi ani, până în 1608, când principe devine Gabriel Báthory (1608-1613), cu aprobarea turcilor, și promițând, beilerbeiului Timișoarei, că va preda cetățile bănățene cucerite de antecesorii săi în timpul luptelor de la sfârșitul secolului al XVI-lea¹²².

În 1607, Ioan Lugasy (Ștefan Trombitas alias Petroczy din Lugoj) e amintit ca fiind căpitanul suprem al Lipovei¹²³. Dacă un lugojean deține funcții la Lipova, la Lugoj jude e în acest an Gherga Ștefan. În oraș există o stadă numită "Creștină" pe care locuiau familiile Tötle și Vlad. Peste doi ani pe strada Banului din Lugoj își au casele Gárga Gáspár, Hegedus Miska, Samagy Istvan, Vajda Istvan și Deesi Mihaly¹²⁴; acest diac Mihail Dési din Lugoj (Michaëlem literatum Desi), se pare că a fost student la Wittemberg (lui i-a fost acordată o diplomă de Gabriel Bathory la 8 septembrie

¹²⁰ Patriciu Drăgălina, op. cit., p. 109;

¹²¹ Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, p.85;

¹²² Istvan Iványi, op. cit., p. 56;

¹²³ Costin Feneșan, *Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat*, "Tibiscus", IV, 1975, p. 185-199;

¹²⁴ Istvan Iványi, op. cit., p. 16;

1608, act reconfirmat la Cluj, la 4 mai 1609, cînd i se acordă o scutire pentru o casă din Lugoj)¹²⁵.

Și tot în 1609, Gabriel Bathory întărește și lărgeste privilegiile Lugojudului recunoscute de regele Ladislau al V-lea și de regina Isabella. Acest nou act cu privilegiile vine ca rezultat al protestului pe care l-au ridicat reprezentanții lugojenilor, înaintea Capitlului din Alba Iulia, "în numele membrilor sfatului și al adunării nobililor și al celorlalți români și cnezi din târgul și districtul Lugoj", ca urmare a faptului că principele dăruise prin abuz lui Grigore Nemethy orașul și districtul lor. În consecință adunarea nobililor și cnezilor bănățeni i-au desemnat pe nobilii Ioan Lugosy, Mihai Dees alias Literati, Martin Băniaș și George Radul care s-au dus la Alba Iulia și au arătat principelui Bathory cele două documente referitoare la recunoașterea privilegiilor românești din 1457, 1551, cerînd transcrierea și confirmarea lor. Principele a făcut întocmai, eliberînd la 3 aprilie 1609 un document adresat "tuturor nobililor cnezilor români și celorlalți locuitori ai numitului nostru târg Lugoj și sus-ziselor opt districte", după ce adunarea nobililor districtului Lugoj s-a îngrijit ca acest document (1551) să fie înfățișat în 16 octombrie 1609, dietei Transilvaniei, care, în urma neapariției nici unui împotrivor, l-a lăsat în vigoare și ratificat. Așadar, obștea nobililor români bănățeni este la fel de puternică și de activă în apărarea autonomiei sale și acum, în secolul al XVII-lea. În fruntea sa, s-a situat de astă dată Lugojudul; altădată acest rol era deținut de Caransebeș¹²⁶. Acum se menționează pentru ultima dată nobilimea districtului Lugoj, în aprilie principele Gabriel Báthory reconfirmînd diploma regelui Ladislau al V-lea (1457) acordată districtelor bănățene.

¹²⁵ V. V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1900, p. 127;

¹²⁶ Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 161;

Aceste măsuri, de reconfirmare a vechilor privilegii, sunt luate și pentru că principele își pregătea „planul dacic” și avea nevoie de liniște: „Principele a plecat din Bălgrad pe 6 decembrie(1610). Merge în Sibiu, cheamă acolo pe toți domnii și căpitanii generali și va fi acolo până când vine Gheorghe Racz de la Radu Vodă cu cererea de a da și de a primi norod spre ajutor, după confederație, iar dacă Radul dă îndărăt, își trimite toate oștile contra Munteniei și o pustiește, purtându-l și răzbunarea din vară. Ion Lugassy a venit cu 10.000 de către Lipova, Lugoj, Caransebeș, și dinspre Poarta de Fier”. În ianuarie 1611 au loc primele acțiuni din „planul dacic” al transilvănenilor. Banul de Lugoj-Caransebeș Paul Keresztessi, îl alungă pe Radu Șerban din Muntenia, unde principele Gabriel Báthory se vrea el domn, dar nu primește confirmarea turcilor, și îl numește pe Ștefan Bogdan domn al Moldovei¹²⁷.

Probabil la aceste acțiuni participă și Ștefan Ștefan Somogyi alias Szöcs din Lugoj, căci la 13 noiembrie 1611, principele Gabriel Báthory, îi reconfirmă nobiltatea și îi acordă blazon nobiliar lui (același Ștefan Somogy alias Szöcs din Lugoj s-a numărat printre cei trimiși la Lugoj, pentru a-l convinge pe comandantul trupelor austriece de acolo, Petru Huszár, să predea cetatea lui Moise Secuiul)¹²⁸. Acest Cojocar (Cojocar = Suciul = Szöcs) ajuns oștean și apoi nobil, personaj tipic pentru această zonă, devine din ce în ce mai important. Un document din 1613, amintește la Lugoj scaunul de judecată condus de „Ștefan Somogi de Lugoj, în numele și ținând locul domnului ban Paul Keresztessi, consilier al Înălțimii sale principele,...potrivit ordinului aceluiași domn ban, în absența aceluiași,... Domnia Sa domnul ban fiind reținut pe lângă ilustra persoană a preamiloștivului nostru stăpân”, „proces... între domnul Daniel Kun, prim jude al

¹²⁷ Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, p. 89;

¹²⁸ Costin Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon din Banat*, p. 89;

Caransebeșului, în numele celorlalți caransebeșeni, în calitate de pârâș și domnul Ștefan Micșa, care a fost mai înainte primjude al Caransebeșului... în privința datoriei de o mie de florini față de măritul Alia Farkas de Korotna, pe care a câștigato de la caransebeșeni pe cale legiuită..."; după ce s-a constatat că în „protocoalele, registrele (orașului) și cu orice alte instrumente de drept” „nu s-a scris că s-a hotărât în alt fel împreună cu orașul, anume ca banii să nu fie cheltuiți pe altceva...ci cu acei bani să fie plătită datoria...”, după ce „...notarul-jurat al Caransebeșului, dimpreună cu șase jurați și șase juzi de acolo, au depus mărturie...că pârâtul a luat asupra sa chezășiile... la ascultarea cărei mărturii, deși l-am chemat și l-am strigat pe pârât în trei rânduri ...el totuși nu s-a înfățișat...” s-a dat sentința: „...domnii caransebeșeni să-l poată mulțumi pe domnul Alia Farkas din bunurile pârâtului,... oriunde s-ar afla aceste bunuri”¹²⁹. Tot în acest an notarul jurat la Lugojului, Nicolae Ivul, amintește judecata târgului Lugoj cu Ștefan Micșa de Caransebeș, pentru o datorie veche de 1.000 florini pe care târgul o plătise, dar care nu a fost dată de intermediar celui convenit, iar principele Transilvaniei îi donează la 20 februarie 1613 lui George Bosy din Lugoj trei sate în comitatul Hunedoara¹³⁰.

În 1613, Gabriel Bethlen devine principe al Transilvaniei, cedând turcilor Lipova, Ineu, Arad. La împotrivirea celor din Lipova de a ceda cetatea și a se muta la Lugoj și Ilia, cum le cere Dieta în mai 1616, însuși noul principe o cucerește și o predă. De acum turcii au calea deschisă spre Ardeal și se puteau mișca "liber" în Banatul de Lugoj Caransebeș. Astfel dintr-o scrisoare din 13 februarie 1614, trimisă de Vizirul Mustafa Pașa, vecinului său Petru Bethlen, comisarul Caransebeșului și Lugojului, aflăm că: "oștile vin acum din toate părțile și sunt mulți, fie de aci, fie

¹²⁹ Idem, *Documente medievale bănățene (1440-1633)*, p. 137;

¹³⁰ *Ibidem*, p.138; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 90;

de colo... când oștile sunt aici și nu știe nimeni ce face și va fi mare pagubă a sărăcimii"; o altă scrisoare, corespondență între aceleași personaje, din 1616, ne arată același lucru: "vitejii de aici și subașii din sate, fac celor de acolo (Banatul de Lugoj Caransebeș) multe pagube fără chip, că ar fi gonit niște cornute aici"¹³¹. Dar asta nu e tot. În 27 mai 1613, dieta de la Cluj, desființează districtele Lugoj și Caransebeș¹³² care, la 1615, au devenit domenii ale fîscului, fiind administrate direct de către principe¹³³. În 1619 începe campania principelui transilvan Gabriel Bethlen împotriva împăratului german; la lupte participă și trupe din Banatul de Lugoj-Caransebeș.

Ban al Lugojudului în ianuarie 1620 este, cum reiese dintr-o epistolă a pașei de Timișoara, Ibrahim, Paul Nagy. Aceasta ar fi pedepsit un preot catolic care a dat adăpost în casa sa preoților care cerșeau¹³⁴. La 30 decembrie 1620, beilerbeiu Ibrahim îi scrie din nou lui Paul Nagy, banul Lugojudului și Caransebeșului despre jafurile făcute de trupele cantonate la Lugoj¹³⁵. Despre ce trupe este vorba aflăm în 1626, când, un document destinat probabil curții imperiale habsburgice, oferă date despre efectivele militare din mai multe cetăți bănățene (pentru unele cetăți bănățene sunt oferite două cifre); la Lugoj erau 600 călăreți și 700 pedestrii sau 500 de călăreți și 500 pedestri (față de Caransebeș unde erau doar 200). Alte documente ne spun că pentru a apăra ținutul Lugojudului și Caransebeșului 1000 de pedestrași și 1100 călăreți erau ținuți

¹³¹ Costin Feneșan, *Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat*;

¹³² Traian Simu, *Organizarea politică a Banatului în Evul Mediu*, Tipografia "Corvin" - Lugoj, 1941, p. 35;

¹³³ Iuliu Vuia, *Districtus Walachorum. Cercurile românești bănățene*, Institutul de arte grafice "Union", Timișoara, 1929, p. 30;

¹³⁴ Ion Lotreanu, *Monografia Banatului*, Institutul de arte grafice "Țara", Timișoara, 1944, p. 251;

¹³⁵ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.156;

de principele Bethlen la Lugoj și Mehadia, dovedindu-se astfel importanța militară a ținutului și cetății¹³⁶.

Printre ei și conducându-i este Ioan Pribeg, comandantul călăreților din Lugoj, căruia principele Gabriel de Bethlen, la 22 iunie 1625, îi reconfirmă, printr-o diplomă, nobilitatea, și o înobilează pe soția acestuia Sofia Vlad, din Caransebeș, și pe copiii lor Ioan, Elisabeta și Ecaterina, acordându-le blazon. Diploma, foarte „personalizată”, ne prezintă destinul unui bătrân om de arme din secolul al XVII-lea: „serviciile celor mai îndatoritoare ale nobilului Ioan Pribec din Lugoj,... pe care acesta le-a adus... mai întâi sacrei coroane a regatului Ungariei, atât în alte locuri cât mai cu seamă în cetățile cele mai apropiate de stăpânirea turcească, iar apoi nouă și acestei țări a Transilvaniei, cu punerea în pericol a vieții sale și cu mare vărsare a sângelui său și nu arare ori cu aruncarea în lanțuri și ajungerea în robie, pentru mântuirea patriei de groaznicii dușmani ai numelui creștin, turcii”¹³⁷.

Pentru strângerea taxelor și vămile, din această regiune, care e proprietate a fiscului, la 25 septembrie 1627, „Gabriel, din mila lui Dumnezeu principe al Sfântului Imperiu German și al Transilvaniei...am încredințat slujba și purtarea de grijă a tricesimei noastre de la Caransebeș, Lugoj și Zăicani, viteazului nostru credincios Sigismund Fiat”...”i-am dat la mână instrucțiunile noastre date lui mai înainte dimpreună cu tariful de vamă (vectigalul)... (iar) dacă s-ar solicita ajutor pentru cei care vor fi găsiți neascultători, fie că se vor sustrage să dea fiscului nostru, fie că se vor furișa cu oarecari vite... (și) pentru prinderea lor... va cere această credință Domniilor voastre... să-i fie cu ajutor și sprijin... potrivit legii, sub steag. Iar cel care nu ar acționa și nu s-ar ridica la această treabă...alături de tricesimatorul nostru ori de subalternul său, de slujbașul său cu socotelile ori slujjitorii săi, pe acela nu-l va ocoli deci pedeapsa

¹³⁶ Dragoș Lucian Țigău, *op. cit.*, p. 236; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p.104;

¹³⁷ Costin Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon din Banat*, p. 93;

noastră...” (astfel dăm de știre lui) „Paul Nagy, banului de Caransebeș și Lugoj și căpitan al pușcașilor pedestri de curte ai noștri, de asemenea aleșilor și nobililor, vicebanului, vicecomitelui și juzilor nobililor comitatului Severinului, la fel ca și înțelepților și chibzuiților juzi dimpreună cu ceilalți jurați-cetățeni din Caransebeș, Lugoj și Zăicani, de asemenea călătorilor, negustorilor, precum și oricăror altor vînzători și oameni de comerț exercitându-și adică negoțul...”¹³⁸. Și tot principele face danii și scutiri de taxe. În 20 aprilie 1628 dăruiește lui Lancza György, notar de Lugoj, soției sale Cătălina Kereszto, fiilor Gheorghe și Grigorie, o diplomă de înnobilitare și o casă în piața orașului pentru care sunt scutite de orice taxă, (dania s-a făcut la cererea banului de Caransebeș-Lugoj, Pavel Nagy de Deva)¹³⁹.

În urma morții lui Gabriel Bethlen (1630), reușește să se impună ca principe al Ardealului Gheorghe Rakoczi I. În timpul domniei sale (1630-1648) puterea centală este consolidată și autoritară. Cetatea Lugojului este refăcută, după ce în 1630 la dieta principatului Transilvaniei se hotărăște strângerea unei dări de 80 de florini de poartă pentru refacerea cetăților Jdioara și Lugoj¹⁴⁰. Garnizoana cetății va fi întărită de principele Rakoczy în 1636, cu 600 de oameni înarmați, pentru a apăra regiunii¹⁴¹. Din Alba-Iulia principele Gheorghe Rakoczi I, îi dăruiește, pentru merite militare, în Lugoj, lui Ioan Kigso din Lugoj, soției sale Eufrosina Fora și fiului Marcu Nagy, o diplomă nobiliară cu blazon și o casă. O altă diplomă de înnobilitare, din 2 iunie 1636, îi confirmă nobiltatea și îi acordă blazon nobiliar lui Ioan Dragomir (Joanni Dragumer) din Lugoj (și îi scutește de plata

¹³⁸ Idem, *Documente medievale bănățene (1440-1633)*, p. 153;

¹³⁹ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 16;

¹⁴⁰ Gheorghe Sebeștyen, *op. cit.*, p. 45; Bodo Barna, (coordonator proiect), *op. cit.*, p.85;

¹⁴¹ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 59;

obligățiilor pentru casa din Lugoj). Dar acestea sunt cazuri singulare. Datorită problemelor financiare cauzate de războaie și inflație, în secolul al XVI-lea apare înobilarea fără condiția de a stăpâni o proprietate imobiliară și fără dania unei moșii, însoțită în schimb de acordarea blazonului nobiliar, ceea ce avea să ducă la apariția unei noi categorii de nobili mici: armaliști (nobili de blazon). Principele Gheorghe Rákóczi I, înobilează și îi acordă blazon nobiliar, „dar fără vreo pagubă sau pierdere vădită pentru fiscul nostru”: la 24 octombrie 1634, îl lui Nicolae Iancu din Lugoj; la 20 aprilie 1643, lui Ioan Raț alias Dentei din Lugoj, precum și fratelui său Gheorghe și fiilor lor Mihai și Petru (Joanni et Georgio Racz alias Denthej, Michaëli item ac petro similiter Racz); la 23 mai 1643, lui Sava Raț alias Temesvári și, prin intermediul său, soției Stana Raț și fiului Peia Raț...„(ajuns la Lugoj) părăsind vatra cea mai dulce a patriei sale subjugate (Timișoara) de puterea neamului otoman cel mai crud...”; la 20 martie 1646, îl înobilează pe Grigore Bruzor, locuitor din târgul Lugoj; la 8 august 1646, pe Ștefan Balassi, socotitor (retionista) din Lugoj și pe ruda acestuia, Matei Balassi; la 8 aprilie 1647, pe diacului Ioan Thuri, prim castelan al cetății Lugoj și prin pe soția și copiii săi ; la 28 septembrie 1647, pe Martin și Ioan Pascotă din Lugoj (Martinus et Joannes Paszkota) „care se trag din neamul rascian (sârbi, ortodocși?), răniți de purtarea crudă și cât de îngrozitoare a turcilor, s-au dus în garnizoana noastră din Lugoj”¹⁴².

În 1644, ban în această regiune devine Acațiu Barcsai. Anul următor, principele Gheorghe Rakoczy I “...atât pentru sporirea numărului oamenilor de arme, cât și în a face cunoscute alte preastrălucite fapte... eforturile laudabile și

¹⁴² *Ibidem*, p. 16; Ibolya Șipoș, *Contribuții la istoricul nobilimii lugojene*, în „Analele Banatului” S.N. Arheologie-Istorie, XV, Muzeul Banatului, Timișoara, 2007, p. 255-267; Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 13, 100,105, 122, 126, 142,144, 148;

pline de bărbăție a supușilor lor... a alege și rândui noi nobili și oameni de arme...“ acordă o diplomă de înnobilare și de blazon unui număr de 55 de oșteni călare conduși de Radu Olos, dintre care unii „...părăsindu-și vetrele părintești au trecut din stăpânirea turcească (precum Gheorge Varga Temesvari) în târgul nostru unde și-au stabilit locuința (oppidum nostrum Lugas transmigrantes, habitationes suas collocarint)...”¹⁴³. Continua sporire a presiunii otomane la frontiera de sud-vest a Transivaniei și participarea acestor ostași la bătăliile războiului de 30 de ani (căci principele va scrie soției sale la 22 februarie 1644 din Saraspatak, că se pregătește să adune armată pentru atacarea cetății Coșița din Slovacia, și îi cerea „...să aibă grijă ca să trimită din vreme pedestrași în Lugoș, Caransebeș și Ineu”, iar diploma e acordată la 15 august 1645, din Rampersdorff) va face ca „Giucoane și Giura Raț, Ioan Borhici, Gheorghe Varga Temesvari, a unui alt Gheorghe Szocs, a lui Giura Baszmay, Românul Roman, Nicolae Deac, Florea Raț, Mihail Bosneac, Petru Raț, ale lui Nicoale și Moise Palici, ale lui Radivoi și Mihail Raț, ale lui Iovan Raț, a lui Petru Horvat, a lui Gheorghe și Stoian Horvat, a lui Mihail Sebessi, ale unui alt Mihai Radovan, ale lui Preda Olah, Olah Iovan, Nicu Breazovan, Ioan Serb, Gheorghe Vaida, Matia Horvat, Giura Bosneac, ale unui Giura Dunay, ale lui Ilie Olaszi, Ioan Flora, Achim Petcu, Petru Horvat alias Bosneac, Martin Szocs, Paul, Grigore, Petru și Gheorghe Molnar, Andrei Ivuț alias Coștei, Martin Mihnea alias Coștei, Gruia Raț, Giura Curea, Nicolae Ion, Ștefan Rada, Marcu Branicevici, Maxim Saradi, Sava Modosi alias Raț, Bogdan Raț, Iovan Sremet, Martin Mârzei, Nicolae Raț și Marcu Dentey, Radu Bânda, Marcu Pap alias Raț” să fie trecuți în rîndul nobililor. Temeiul mai profund al dărnicii principelui este dorința sa de constitui în cetatea Lugoș un corp de oaste de elită, care să apere ce mai rămăsese

¹⁴³ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1633)*, p. 186;

din Banat (neocupat de otomani). Conjunctura militară schimbătoare odată cu frământările din viața politică internă a Transilvaniei (venirea pe tron în 1648, a lui Gheorghe Rakoczi II, după moartea tatălui său), au amânat însă procedura legală de punere efectivă în drepturi a celor 55 oșteni înobilati, până în anul 1648, când va fi prezentată spre confirmare în fața dietei de la Alba-Iulia.¹⁴⁴ Acest act era completat de către noul principe, Gheorghe Rakoczi II, la 20 februarie 1649, cu o altă diplomă de înnobilitare, ca recompensă pentru serviciile militare prestate de același Raudius Olasz și o ceată de 44 de călăreți în garnizoana de la Lugoj¹⁴⁵. Dar preocuparea de a crea aici o elită cointeresată de apărarea zonei este constantă căci principele Gheorghe Rákóczi al II-lea, la 1 februarie 1649, îi înnobilează și le acordă blazon nobiliar lui Mihail Raț, păstrător al cheilor (claviger) cetății Lugoj, și fiului acestuia Ștefan; la 29 martie 1650, îi înnobilează și le acordă blazon nobiliar lui Dimitrie Mircea și Gheorghe Nagy din Lugoj; la 26 iulie 1650, îi înnobilează și le acordă blazon nobiliar lui Martin și Ioan Sárğa (Martini et Joannis Saarga) din Lugoj, precum și tuturor fiilor acestora; la 7 martie 1652, îl înnobilează și îi acordă blazon nobiliar lui Nicolae Lengyel alias Nagy din Lugoj; la 8 martie 1653, îi înnobilează și le acordă blazon nobiliar lui Ioan Raț din Lugoj și fratelui acestuia după mamă. Toate aceste înnobilitări se produc fără acordarea de scutiri financiare¹⁴⁶.

Acațiu Barciani, noul ban, tipărește pe cheltuială proprie, în 1648, la Alba Iulia un Catehism calvinesc, tradus în românește, pentru școlile românești din Lugoj și Caransebeș, de Ștefan Fogorași, predicator reformat în Lugoj¹⁴⁷. Aceasta este

¹⁴⁴ *Ibidem*, 183;

¹⁴⁵ Ibolya Șipoș, *Contribuții la istoricul nobilimii lugojene*;

¹⁴⁶ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, p. 148, 171, 177, 199, 201;

¹⁴⁷ I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 82; Iorga, Nicolae, *op. cit.*, p. 172;

dovada faptului că reforma avea rădăcini adânci la Lugoj. Un raport din 1650, al misionarului Gavril Tomasevici, confirmă acest lucru, vorbind de lipsa de preoților catolici din Caransebeș, Lugoj și alte localități¹⁴⁸. Pentru a avea o imagine cât mai clară asupra situației confesionale din Lugojul acelor timpuri, trebuie să menționăm că aici exista și o comunitate ortodoxă, căci un Tetraevangheliar (Brașov, 1630) este donat bisericii din Lugoj: ”să se știe că pre această carte au dat Chițău Ianăș 6 groși bani gheață și a dato în orașul Lugoj... și cine ar lua de la biserică să fie procler”¹⁴⁹.

În 1654, la îndemnul lui Acațiu Barcsay, Gheorghe Rakoczi II, printr-o scrisoare trimisă lugojenilor, atestă statutul de oraș liber al Lugojului. Se dispune ca toți locuitorii din oraș ce țin de clasa economilor (iobagilor) să fie liberi și sub anumite condiții să fie îndreptățiți să poarte arme, pentru a servi principelui drept călăreți care să apere orașul. Ei trebuiau să asculte de poruncile căpitanilor numiți de ban. Procesele lugojenilor se judecau în fața scaunului căpitanului, iar apelurile în fața banului. Obligațiile militare trec asupra urmașilor; militarii erau eliberați de iobăgie. Privilegiile acestea având ca scop crearea unui corp de elită pentru excursiunile războinice ale principelui au fost întărite și de dieta de la Cluj (1655) cu limitarea ca ele să fie valabile numai pentru lugojenii băștinași, exceptându-se iobagii ce se vor muta aici¹⁵⁰. Dar vremurile se schimbaseră așa de mult încât iobagii pot deveni, nu numai oameni liberi dar și nobili. Principele Gheorghe Rákóczi al II-lea, la 24 februarie 1651, îi înnobilează și le acordă blazon nobiliar lui Andrei, Ioan și

¹⁴⁸ I. D. Suciuc; Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 107;

¹⁴⁹ Bodo Barna (coordonator proiect), *op. cit.*, p.85;

¹⁵⁰ Patriciu Drăgălina, *op. cit.*, p. 138;

Nicolae din Lugoj, „care au fost eliberați de sătpânul lor de pământ și scoși din jugul iobăgiei”¹⁵¹.

Toate aceste măsuri, înobilarea unor ostași viteji, eliberarea iobagilor din zonă, sunt semnele puternicei presiuni otomane, asupra „acestei cetăți de graniță a Lugojului” și a întregii regiuni bănățene, neocupate încă de turci.

În octombrie 1657 sosi porunca de mazilire a lui Gheorghe Rákoczi al II-lea. Refuzând să se supună, atrage asupra sa mânia turcă. Astfel în 1658 începe o nouă răscoala antiotomană a celor trei Țări Române. Marele vizir Köprülü Mehmet pătrunde și devastează Ardealul în iunie 1658. Deși, în lupta de la Ineu principele Gheorghe Rakoczi II la 28 iunie obține o victorie asupra armatei otomane, intrarea în Transilvania, spre sfârșitul lui august, a tătarilor și a oștilor moldovene și muntene, readuse la ascultare, schimbă situația. Turcii, victorioși, și-au putut impune condițiile printre care: alegerea unui nou principe, mărirea haraciului de la 15000 la 40000 de galbeni, plata despăgubirilor de război și cedarea cetăților Lugoj și Caransebeș. Acațiu Barcsai (Acațiu Bârcianu (Barcsay)), participant la negocierile din septembrie, cu Kenan, beilerbeiu de Buda, este numit principe al Ardealului, primind la 14 septembrie 1658, semnele puterii în schimbul condițiilor impuse de otomani¹⁵².

La 12 septembrie 1658, noul principe, silit, le va scrie comandanților din Lugoj și Caransebeș să se supună de bună voie, făgăduindu-le că locuitorii nu vor fi vătămați în nici un fel. Se crede însă că Acațiu Barcsai ar fi îndemnat în taină pe locuitori la rezistență. Dieta de la Sighișoara reunită la 12 octombrie 1658, a fost obligată să recunoască acest act¹⁵³. Dar lugojenii și caransebeșenii nu se supun și situația devine gravă, căci refugiat la Timișoara (după ce a fost alungat de pe

¹⁵¹ Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 188;

¹⁵² Ioan Hațegan, *Vilayetul de Timișoara*, p.123;

¹⁵³ Cristina Feneșan Bulgariu, *op. cit.*, p. 233-236;

tron), Acațiu Barcsai cere din nou bănățenilor să se închine turcilor (9 octombrie 1659). Abia când hoardele tătare se concentrează între Lugoj și Caransebeș locuitorii se supun¹⁵⁴. Nu toți însă, cei nobili refugiindu-se în Transilvania, deoarece Acațiu Barcsai îi asigurase că aici vor fi despăgubiți (1658). În 1659 când acești refugiați cer ceea ce li s-a promis, ei sunt refuzați. Documentele Dieta ținute la Sebeș (24 mai-25 iunie 1659) arată că nobililor caransebeșeni și lugojeni li s-a asigurat un refugiu provizoriu la Turda¹⁵⁵. Despre ei, o hotărâre a Dietei de la Sighișoara, din 5 iulie 1660 ne lasă să aflăm că "nobilii din Lugoj și Caransebeș, care sunt în țară, să dea atât cât dă un nobil fără moșie"¹⁵⁶. Că situația acestor nobili este extrem de precară, în anii care au urmat, aflăm din articolul 19 al dietei din 1675 când s-a prevăzut ca ajutor scutirea nobililor refugiați din Lugoj și Caransebeș de plata dării anuale de un taler¹⁵⁷.

Dacă și-au pierdut moșiile nobilii din Lugoj și Caransebeș încearcă să-și mențină măcar statutul. În 1659 reprezentanții lor, nobilii lugojeni Gheorghe Simion și Ludovic Fiat i-au solicitat Capitului din Alba Iulia, în numele comunității, transcrierea în formă autentică a două documente: diploma regală din 29 august 1457 acordată de Ladislau al V-lea Postumul și diploma de blazon acordată Lugojudului de regina Isabella la 7 mai 1551¹⁵⁸. Și Roman Olah, refugiat în Ardeal, cere principelui Mihai Apafi I reconfirmarea diplomei din 1654 și acordarea unor avantaje. La 15 iunie 1666, principele a hotărât să le dăruiască "nobililor din orașul Lugoj, ai cărui locuitori și oameni au fost alungați de la vetrele lor de vătămarile și silniciile neamului

¹⁵⁴ Patriciu Drăgălina, *op. cit.*, p. 143;

¹⁵⁵ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, p. 2 ;

¹⁵⁶ Istvan Iványi, *op. cit.*, p. 64;

¹⁵⁷ Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 32;

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 29;

otoman” sesiile iobăgești întregi, dar pustii, aflate pe moșiile Sântimbru de Mureș și Bărăbanț din comitatul Alba de Jos, care aparțineau curiei princiare din Alba Iulia, cu respectarea a trei condiții: interdicția de a practica cârciumăritul între sărbătoarea Sfântului Gheorghe și Sfântului Mihail; prestarea obligațiilor anuale către fiscul princiar, cu excepția conducătorului comunității și a patru jurați; cultivarea pământurilor în beneficiul Curiei princiare. După trecerea Transilvaniei în administrarea Casei de Habsburg, împăratul Leopold I a reconfirmat această diplomă, „nobilium aulum Lugosiensium” (18 iulie 1702)¹⁵⁹. Doar vechile drepturi din Banat nu sunt recunoscute.

Desigur unii lugojeni reușesc să se descurce și în noul context. Astfel principele Mihai Apafi I îi înobilează și le acordă blazon nobiliar, la 21 aprilie 1664, lui Grigore Lugasi din Lugoj și fiului său Petru¹⁶⁰.

Documentele și puținele știri care ne-au rămas din această perioadă ne fac să ne întrebăm în ce condiții au fost cedate Lugojul și Caransebeșul otomanilor sau dacă nu au existat condiții, cât le-a luat otomanilor să își impună autoritatea efectivă asupra zonei. Istoricii experți în istoria acestei perioade, precum Costin Feneșan și Ioan Hațegan, vorbesc chiar de existența unui condominion fiscal osmano-transilvănean în zona Banatului sau de problema condominionului, plata dublă către otomani și vechii nobili¹⁶¹. Care sunt piesele în acest „dosar”? Dieta de la Sebeș (1659) în articolul 27, răspunzând lui Jósika Gabriel, care se plânga că nu-și mai putea întreține din resurse proprii moșia Jdioara și mai are a plătit lefurile garnizoanei din cetatea de acolo, stabilea ca, din ocnile ardelene de sare, să fie trimiși ca ajutor financiar câte 2000 de bolovani de sare pe an. Măsura urma să

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 32;

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 201;

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 30; Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 233;

fie revocată după ce principele i-ar fi putut dona lui Jósika o moșie în schimbul Jdioarei¹⁶². În 1668, în urma intervenției beifului de Caransebeș și a agalei de Lugoj, Mihai Apafi I i-a cerut lui Dominic Bethlen de Ictar să-i restituie banii unui tânăr din Lugoj, luați ca obligație iobăgească, deoarece tatăl său fusese înobilat încă de principele Gheorghe Rákóczi I, printr-o diplomă cu blazon: ”Fiind trimis la noi un om cu scrisoarea beifului de Caransebeș, împreună cu fiul omului din Lugoj, față de care Măria Ta ai pretenții iobăgești, ne-a scris beiu, dimpreună cu agalele din Lugoj și ne-a dovedit că a fost un om care a trăit cu libertate nobiliară, că și-a slujit această patrie cu sabia și că, fiind înnobilit de bătrânul principe Gheorghe Rákóczy, de fericită aminte, ar avea scrisoare de blazon, așa că ne-a rugat să-i dăm drumul și să respingem cererea pentru daune... primind această poruncă a noastră, să-i restitui în întregime banii luați amintitului fiu al omului din Lugoj, deoarece a plătit pretenția iobăgească a Domniei Tale, astfel ca din această pricină să nu urmeze supărări de bună vecinătate. I-am scris și domnului Kapi cu privire la eliberarea acestui om”¹⁶³. Probabil că datorită acestei duble autorități fiscale, în 1670, Husein pașa, beilerbegul de Ineu, îi scrie principelui Transilvaniei despre faptul că locuitorii din Făget sunt obligați la dare doar către sultan și nu și către nobilii de odinioară¹⁶⁴.

Astfel dispărea vechea nobilime bănățeană (așa cum spune și J.J.Ehrler, vorbind despre situația de la începutul secolului al XVIII-lea:”deoarece Banatul a fost considerat un bun nou-dobândit, el nu a fost reîncorporat regatului Ungariei, iar fiindcă în țară nu se găseau nici orașe și nici nobili stăpânind moșii care să le fie donate...”). Turcii ocupând aceste teritorii le vor transforma în sangeacuri. Prin pacea de

¹⁶² Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 32;

¹⁶³ *Ibidem*, p. 30;

¹⁶⁴ Ioan Hațegan, *op. cit.*, p. 233.

la Vasvar (1664) și împăratul Austriei, Leopold I a fost de acord cu această cedare a Lugoșului către otomani.

Începe epoca otomană care încearcă să pună piedică timpului și oprește transformările care au avut loc în Banatul de Caransebeș-Lugoș în secolul al XVII-lea.

Rolul meseriaşilor și negustorilor în dezvoltarea economică a Lugojului în secolele XVII – XVIII

Prof. Ibolya Şipoş

Poziţionată la graniţa cu Regatul Ungariei, Transilvania, Ţara Românească și lumea islamică, Banatul de la sud de Mureş a reprezentat în decursul secolelor XVII - XVIII o provincie de frontieră, o zonă de contacte și întâlniri între diferite etnii, culturi și mentalități datorită diverselor populații stabilite în teritoriu de-a lungul vremii. În ciuda numeroaselor conflicte militare viața economică a provinciei bănățene a fost influențată de schimburile comerciale de tranzit între statele balcanice și cele central europene, precum și de măsurile legislative în domeniu luate de principatul Transilvaniei în perioada premodernă iar după 1718 de către Casa de Austria. Menționat în documente ca târg și oraș, dezvoltarea economică a urbei lugojene nu se putea realiza fără existența unor pături sociale angrenate în producerea economiei de schimb, dezvoltarea pieței interne și vânzarea produselor în alte regiuni. Acest lucru s-a datorat prezenței micilor meseriași și negustori interesați în lărgirea pieței interne iar după 1718, când Banatul este administrat de Curtea Vieneză, prin apariția unor personalități locale interesate să investească și să modernizeze orașul Lugoj. Din acest motiv am considerat necesar să facem cunoscute acele categorii sociale implicate în crearea produselor și vânzarea bunurilor în alte țări.

1. Meseriașii lugojeni

Primii meseriași sunt amintiți în Lugoj la sfârșitul secolului al XVI - lea, ca angajați ai cetății contra unei sume de bani. Indicațiile principelui Cristofor Báthory adresate banului de Caransebeș - Lugoj erau clare în această privință: „*Ispravnicii să nu efectueze lucrări cu tăbăcari, croitori sau alți meșteșugari și nici cu văduve spălări, tors, prelucrarea cânepii fără să îi plătească. Doi tăbăcari și doi pantofari vor lucra pentru cetate, cu scutiri de orice dări, servicii și alte obligații*”¹. Într-un oraș cu o intensă activitate comercială, meseriile au devenit tot mai diverse. La 5 mai 1593 a fost amintit Stoica croitorul², la 15 noiembrie 1611 Ștefan Somogyi alias Szöcs³ iar în 1625 au case la Lugoj fierarul Toma Faur și croitorul Petru Szábo⁴. Afirmatia lui Celebi că aici era vestită cerga albă, pare să confirme ipoteza că însuși Mihai Viteazul și-ar fi îmbrăcat 100 de oșteni cu cojoace de la Lugoj⁵.

În secolul al XVIII-lea primii meseriași au fost aduși la Lugoj ca mână de lucru necesară pentru construirea cazarmii militare și a magaziei erariale⁶. Majoritatea dintre ei au fost dulgheri, zidari, fierari și morari. Meseriașii au început la 2 octombrie 1719 construirea unei mori pe malul râului Timiș. Construcția nu a putut fi terminată din cauza autorităților din

¹Az *Erdélyi fejedelmek királyi könyvek I (1569-1602)/Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582 - 1602* (Cărțile regale ale principilor ardeleni/Cărțile regale ale principelui Sigismund Bathory 1582 - 1602), Editura Tamas Fejér, Etelka Rácz, Anikó Szász, în *Erdélyi Történelmi Adatok*, Cluj, tom. VII. 3, 2005, nr. 99, p. 61 – 62.

² Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, Timișoara, Editura de Vest, 2007, p. 67.

³ *Ibidem*, p. 89 – 90.

⁴ *Ibidem*, p. 93 – 95.

⁵ Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1980, p. 115.

⁶ Ștefan Manciulea, *Elemente etnice străine așezate în Banat între anii 1000-1870*, în *Banatul de altădată. Studiu istoric*, vol. I, Timișoara, 1944, p. 352.

Timișoara care cereau oficialilor districtului Lugoj să trimită meșterii la regimentul de origine⁷. După 1723, numărul meșteșugarilor veniți la Lugoj a fost în creștere, ei primind diferite facilități fiscale, pământ și loc de casă pentru stabilirea în Lugojul German. În cursul anilor 1719 - 1720 autoritățile locale adresau cereri Administrației Banatului pentru stabilirea la Lugoj a meșterilor care să termine edificiul morii. Procurarea mâinii de lucru și a materialelor de construcție a fost un obstacol greu de trecut pentru oficiul districtului din Lugoj. În octombrie 1719 meșterii nu aveau cărămizi⁸, iar la 1720 var necesar terminării construcției⁹. În iunie 1722 moara era aproape gata. Primul meșter morar a fost Jakob Pletk angajat ca militar în armata austriacă. Cererea morarului de a renunța la armată și de stabilire la Lugoj a fost respinsă de autorități la 29 august 1722¹⁰. Moara, cea mai cunoscută în zonă a fost denumită de localnici „moara imperială“ sau „moara Elisabeta“. Datorită necesităților populației locale în anul 1776 numărul morilor de apă având în folosință 23 iugăre de pământ a crescut la șase¹¹. Practicarea meseriilor se făcea cu acordul oficiului districtual Lugoj - Făget, unde exista o evidență a tuturor meseriașilor¹².

Documentele amintesc după 1730 apariția meseriașilor frânghieri, cizmari, berari, pielari și tâmplari. La 27 iunie 1730 a fost înregistrat la Lugoj primul căldăraș cu numele Iovan. El

⁷ Baróti Lajos, *Adattár délmagyarország XVIII. századi történetéhez* (Culegere de documente pentru istoria Ungariei de sud în secolul XVIII), vol. II, p. 127.

⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 122.

⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 122 – 123.

¹⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 127.

¹¹ Emeric Lay, *Începutul dezvoltării industriei în Lugoj*, în *Tibiscus*, tom. V, 1978, p. 277.

¹² *Adatok a volt lugos-facseti kerület történetéhez* (Date referitoare la istoria fostului district Lugoj - Făget), în *Krassó - Szörenyi Lapok* (Lugoj), an. XXV, 1903, nr. 46, 15 noiembrie, p. 2.

avea față de erar o datorie de 52 de fl., dar în urma cererii, oficiul districtual punea în discuție acordarea de noi credite¹³. Peste un deceniu numărul meseriașilor căldărași depășea necesitățile celor două comune, pentru că oficiul districtual întreba la 26 aprilie 1741 Administrația, ce atitudine să aibă față de căldărașii ambulanz¹⁴. Din rațiuni economice, meseria de căldăraș era la mare căutare atât în rândul populației, cât și al autorităților locale. La 5 martie 1742 căldărașii lugojeni se obligau să prelucreze 30 chintale plăci de aramă¹⁵. Noi căldărași se stabileau la Lugoj în 29 octombrie 1749, probabil din cauza cererilor de pe piața locală¹⁶. Nu erau tolerați toți meseriașii căldărași. Fiecare caz sau cerere de așezare în cele două comune era analizată cu atenție. La 1 noiembrie 1752 calfa de ceaprazar Paul Legrad nu a putut să se stabilească ca meșter la Lugoj, pe motiv că era de confesiune ortodoxă și nu catolică¹⁷. Asemenea discriminări, pe motive confesionale și etnice, au fost des întâlnite în rândul meseriașilor lugojeni. La 5 septembrie 1748, la moartea măcelarului Johann Durschek, Administrația a permis, ca doar locuitorii de etnie germană au dreptul să cumpere proprietatea celui decedat¹⁸.

Pe lângă fabricarea pălincăriei, meseriașii lugojeni au urmărit să se ocupe și cu fabricarea berii. În 1748 s-a încercat deschiderea la Lugoj a unei fabrici de bere în casa Elisabetei Schleglin, dar edificiul fiind slab proiectul a fost abandonat¹⁹. O nouă încercare de înființare a berăriei are loc în 1752²⁰.

¹³ Baróti Lajos, *op. cit.* vol. II, p. 140.

¹⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 148.

¹⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 149.

¹⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 157.

¹⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 163.

¹⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 154 -155.

¹⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 148.

²⁰ Boros János, *A lugos-facseti kerület (1717-1753)* (Districtul Lugoj - Făget) (1717 - 1753), în *Krassó - Szőrényi Lapok* (Lugoj), an. XXV, 1903, nr. 34, 23 august, p. 2; Baróti Lajos, *op.cit.*, vol. II, p. 161.

Strădaniile antreprenorului Martin Reidinger au fost mai norocoase, pentru că primea la 12 iulie 1752 o scutire de impozit pe timp de doi ani de zile²¹.

Berăria nu a avut o soartă mai lungă, la 1773 erariul căutând oameni interesați pentru arendarea berăriei, iar la puțin timp o scotea la vânzare²².

După încorporarea Banatului la Ungaria documentele administrației oferă mai multe date asupra comerțului și meseriilor practicate de lugojeni. Se cer aprobări pentru deschiderea de prăvălii, ținerea de târguri, desfășurarea de schimburi comerciale cu alte orașe. La 9 iulie 1780 Consiliul Locumtenențial cerea autorităților din Lugoj informații despre starea economică a comitatului Caraș²³. Răspunsul oficialităților comitatense întregește o realitate a strategiei economice dusă de imperiul austriac în provincia anexată, de greutatea implementării politicii mercantiliste care să depășească nevoile populației din zonă.

Comitatul notifica autorităților centrale că o industrie manufacturieră sub forma „fabricilor“ la Lugoj și împrejurimi nu există, dar sunt „*însă în Lugoj, dară mai cu seamă la Caransebeș locuitori, care sau înșiși, sau muierile lor din lână confecționată cu propria lor economie, fac procovețe sau materii de îmbrăcăminte și în cantitate însemnată le vând în Transilvania și Ungaria*“²⁴.

În 1780 meseriașii și negustorii din Lugoj și Caransebeș au încheiat o înțelegere cu privire la un schimb comercial cu ocazia târgurilor săptămânale desfășurate în cele două

²¹ Baróti Lajos, *op. cit.* vol. II, p. 161.

²² Emeric Lay, *op. cit.*, p. 278.

²³ Congregația Particulară a comitatului Caraș din 3 septembrie 1780, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric despre orașul Lugoj și districtul, respective vechiul județ al Carașului din anul 1332 - 1851*, manuscris, lucrare netipărită, colecția Muzeului de Istorie Lugoj (în continuare *Repertoriul istoric...*), p. 116.

²⁴ *Ibidem*.

localități. Acordul părților a durat mai puțin de un an, fiind anulată de hotărârea Comisiei de Încorporare din 14 iunie 1781²⁵.

Comercianții nu s-au împacat cu hotărârea Comisiei și au hotărât să se adreseze forurilor superioare. Locotenența cezaro crăiască la 14 ianuarie 1782 retrimitea petiția comitatului ca să analizeze plângerea. Congregația Generală din 22 mai 1782 ținând seama la „binele de obște“, dar și la numărul mare al meseriașilor din Lugoj și Caransebeș care pot mai ușor să desfășoare un comerț fără restricții, aproba cererea. Tot cu această ocazie, Lugojul Român și Lugojul German au primit dreptul de a încasa „în mod perenal dreptul de vamă și de tîrg“ în folosul ambelor comune, existând posibilitatea de atragere a veniturilor noi la bugetul local, sumele încasate urmând să fie folosite pentru modernizarea celor două localități²⁶. Dacă înțelegerea încheiată avantaja meseriașii din Lugoj și Caransebeș, era în detrimentul comercianților din alte localități și excludea pe cei care nu faceau un comerț corect și apelau la practici ilegale. Săpunarul Vacza Alexovici din Ciacova nu a putut să-și vândă marfa la târgul săptămânal din Lugoj, pe motiv că meseriașii din Lugoj nu au putut să facă comerț la Timișoara²⁷.

De prevederile acordului nu au beneficiat negustorii evrei din Lugoj, pe motiv că comercializau produse ce conțineau otravă²⁸.

Înțelegerea meseriașilor din Lugoj și Caransebeș nu a durat mult. În 1783 congreagația comitatului Caraș a luat din nou în discuție ruperea acordului comercial, pe motiv că

²⁵ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 120.

²⁶ Congregația Generală a Comitatului Caraș din 22 mai 1782 nr. 210, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 122.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Congregația Generală a Comitatului Caraș din 27 octombrie 1783, nr. 585, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 124.

târgul din Caransebeș este deschis numai pentru aprovizionarea propriilor locuitori cu diverse produse alimentare și zarzavaturi²⁹.

În fața hotărârii radicale care leza direct comerțul lugojean, meseriașii locali au aplicat reciprocitatea, interzicând celor din Caransebeș să mai vină aici cu marfa³⁰. Restricțiile impuse de ambele părți au cunoscut și după anul 1783 excepții permissive, dar atunci când anumite produse sau meserii nu existau la Lugoj. Olarii Ștefan Svagel și Francisc Abraschis din Făget au putut în 1783 să-și vândă marfa, pe motiv că „*olari formali nu sunt*”³¹. Nu același noroc l-au avut măcelarii lugojeni Bagin Român, Martin și Nicolau Iovănescu, rămași cu pieile crude nevândute la târgul din Caransebeș³².

Perioadele permissive de a vinde mărfuri și în alte părți ale Banatului au alterat cu cele prohibitive, în funcție de necesități și interesul local. Concurența era acerbă între localitățile învecinate, fiecare comună încercând să protejeze proprii meseriași prin înlăturarea concurenței și impunerea de taxe suplimentare pentru străini. În anul 1785 lugojenii puteau să vândă propriile produse în provinciile Casei de Austria în schimbul plății taxei de târg așa cum menționa scrisoarea Consiliului Locumtenețial Ungar din 5 septembrie 1785 adresată comitatului Caraș³³.

Produsele meseriașilor lugojeni făceau față cu greu concurenței străine și nu erau căutate la târgurile altor localități. Simțindu-se izolați, meseriașii lugojeni cer autorităților comitatense întâietate în vânzarea produselor, reducerea taxelor pe motiv că ei susțin bugetul local și

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ *Ibidem.*

³¹ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 126.

³² *Ibidem.*

³³ Congregația Particulară comitatensă din 27 noiembrie 1785, nr 32, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 162.

îndeplinesc sarcinile publice. La 20 octombrie 1790 comercianții lugojeni cer autorităților din Caraș să interzică meseriașilor din Timișoara să vândă produse en gros la târgul local. Ei susțin că cererile lor sunt îndreptățite din moment ce ei nu pot să-și facă propria vânzare la târgul din Caransebeș sau în oricare zonă apropiată³⁴.

Concurența străină, abundența mărfurilor venite din partea străinilor îi fac pe lugojeni să ceară eliminarea pe cale administrativă a comercianților din alte localități. Protecție locală cer măcelarii, săpunarii și croitorii lugojeni. Măsurile se refereau la existența unui statut diferențiat între meseriașii localnici și străini, taxe distincte și avantaje în comercializarea mărfurilor. Numai măcelarii arendași din alte localități au primit permis de muncă, iar săpunarii lugojeni au putut să comercializeze seul la un preț scăzut, șase florini maja. Abia după ce nevoile locale au fost acoperite, s-a permis străinilor să vândă acest produs la târgul din Lugoj. Cei care nu respectau regulile pieței locale erau pedepsiți cu confiscarea mărfii, iar denunțatorul primea o treime din prețul de vânzare³⁵.

Vânzarea mărfurilor la un preț mai ridicat în dauna celor similare aparținând meseriașilor străini și acoperirea tuturor cheltuielilor de cost, făcea parte din politica protecționistă cerută de comercianții lugojeni. În aceeași ședință comitatensă croitorii lugojeni Arsenie Vasilovici și Iovan Teodorovici în urma comenzilor primite de la autoritățile locale, cereau majorarea sumei pentru confecționarea uniformei de panduri, pe motiv că au adus calfe de la Bratislava. Concurența dintre meseriașii localnici și străini, obținerea profiturilor și evitarea pierderilor faceau pe lugojeni să ceară aplicarea prețurilor de pe alte piețe. Măcelarii Nicolae Olariu și Ioan Cozac solicitau

³⁴Congregația Generală și Particulară comitatensă din 20 octombrie 1790, nr 69, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 201.

³⁵*Ibidem*.

majorarea prețului la carnea de vită și de porc la 6 cruceri, pe motiv că aceleași sume se practică și la Timișoara³⁶.

Încercarea de a elimina concurența locală sau străină, determinau pe unii producători să recurgă la abuzuri de tot felul. Adoptarea de practici abuzive sau ilegale, vânzarea cărnii stricate, înșelarea la cântar, nerespectarea prevederilor de reglementare a prețurilor, sunt practici des întâlnite pe piața lugojeană³⁷.

Excese au săvârșit și brutarii lugojeni când intră în conflict cu morarii și vând pâinea la un preț mai ridicat. Abuzurile repetate ale comercianților au dus la măsuri extreme din partea autorităților, aplicarea de amenzi și confiscarea mărfii. În ședința Congregației Generale din 30 mai 1791 morarii sunt somați să facă făină bună, iar brutarii să respecte prețurile limitate. În caz contrar, se vor aplica pedepse corporale³⁸.

Hotărârile forurilor superioare au determinat apariția protestelor și găsirea soluțiilor de monopol comercial. Primele proteste aparțin frângherilor și săpunarilor. Ultimii au cerut ridicarea prețului la seul de oaie cu un crucer, pe motiv că marfa nu există la Lugoj și este procurată din comitatele vecine, la un preț mai ridicat³⁹.

Cereri similare fac argăsitorii, croitorii, brutarii, funierii, care propun aplicarea prețurilor practicate în comitatele vecine.

Afacerile comerciale ale evreilor lugojeni au stârnit invidia comercianților români. În cursul anului 1790 evreul Aron Deutsch din Lugoj cumpăra din Debrețin piei de 247 fl,

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ Congregația Particulară din 27 aprilie 1791 nr 272 și Congregația Generală din 7 mai 1791, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 205.

³⁸ Congregația Generală din 30 mai 1791 nr 454, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 206.

³⁹ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 219.

cu intenția de a vinde marfa la un preț mai ridicat. A fost împiedicat să pună în aplicare planul din cauza plîngerilor formulate de un croitor german, pe motiv că „*pieile sunt rele și nefolosibile*“. În urma unui proces, pieile au fost confiscate și numai după ce cizmarii din Lugoj au constatat că pieile sunt bune, evreul Deutsch a putut să-și recupereze marfa⁴⁰.

Răzvrătirile repetate ale comercianților lugojeni au obligat comitatul Caraș să aplice amenzi neguțătorilor și meseriașilor prima în valoare de 40 de fl, iar „*a doua oară (o pedeapsă-n.n.) cu 24 bețe*“. Avertismentele comitatului au fost puse în practică. Congregația Particulară din 18 aprilie 1793 consemna arestarea pielarului Francisc Walter, sechestrarea mărții și vânzarea la un preț limitat, provocând pielarului o pagubă de mii de florini pentru nerespectarea măsurilor de comercializare a produselor⁴¹.

Desfășurarea unui comerț civilizată, evitarea abuzurilor din partea comercianților, determină apariția în cadrul comitatului a unor măsuri referitoare la „limitarea“ sau „fixarea“ prețurilor maxime la produsele agricole. În decursul secolului al XVIII-lea au existat numeroase dispoziții privitoare la prețurile minime, fără indicarea sumelor fixate, fie precizarea prețului între anumite sume determinate. Până la încorporarea Banatului la Ungaria în 1779, prețurile au fost stabilite de Administrația provincială și de oficiul districtual Lugoj -Făget, fiind atent monitorizate de administratorii celor două districte, iar după această dată de oficialitățile comitatului Caraș.

Dorința de a vinde cât mai multă marfă, creșterea consumului, stabilirea de prețuri unitare în cele două comune lugojene, chiar în anul unificării administrative, obliga

⁴⁰ Congregația Generală și Particulară comitatensă din 20 octombrie 1790, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 201v.

⁴¹ Congregația Generală din 18 aprilie 1793 nr. 887, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 224.

comitatul să egalizeze chiar din 1793 prețurile de vânzare la unele produse alimentare. În Congregația Generală din 24 aprilie 1793 s-a dispus comercializarea produselor fără depășirea următoarelor prețuri: „carne de vită 3 cr., de vițel 4 ½ cr., de porc 3 ½ cr., carne afumată 5 cr., clisă proaspătă 5 cr., afumată sau uscată 6 cr., carne de berbec 2 ½ cr., de miel 3 cr., sare măcinată 3 cr., în buș (bolovan-n.n.) 2½ cr., fronzela din făina cea mai fină, în greutate de 10 loți cr., din făina de fronzelă, în greutate de 8 loți, ½ cr.”⁴².

Pe parcursul aceluiași an 1793 au fost stabilite prețuri maximale la produsele confecționate și comercializate de meseriașii locali la târgul din Lugoj⁴³. Analizarea prețurilor

⁴² Congregația generală din 24 aprilie 1793 nr. 425, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 226.

⁴³ Boros János, (nesemnat) *A hajdani maximális árszabás* (Vechiul tarif maximal), în *Krassó - Szörényi Lapok*, (Lugoj), an. XXXVIII, 1916, nr. 66, 17 august, p. 3. Articolul nesemnat aparține lui Ioan Boroș, aceleași prețuri fiind consemnate și în *Repertoriul istoric*. Prețurile la materie primă și încălțăminte au fost: 1. Pielea brută: a) o pereche de piele brută de bou: 12 fl. b) o pereche de piele brută de vacă 8 fl. c) o pereche de piele brută de vițel, berbec ori de vacă 1 fl. 30 cr., d) o pereche de piele brută de oaie 1 fl., 2) o pereche de opinci în funcție de mărime între 15-18 cr. 2) Piele prelucrată: a) o pereche de piele prelucrată de calitate foarte bună 20 fl., b) o pereche de piele de vacă lucrată negru 14 fl. c) o pereche de piele de vițel sau capră 3 fl. d) pregătirea unei piei de bou 8 fl, e) pregătirea unei piei de vițel 1 fl. 20 cr. 3) Piele tăbăcită sau piele de cordovan: a) o pereche de piele neagră cordovan 3 fl. b) o pereche de piele roșie 2 fl. 30 cr. c) o pereche de piele pentru cizme 1 fl. 42 cr. d) o pereche de piele pentru căptușeală 1 fl. 6 cr. 4) Cizmari –existau 29 de prețuri pentru confecționarea cizmelor, cele mai importante erau: a) o pereche de cizme bărbătești din piele de cordova steklir cusută cu mătășă 3 fl. 30 cr. b) o pereche de cizme de piele cordovan pentru băieți de 12 ani 1 fl. 45 cr. c)) o pereche de cizme de piele cordovan pentru băieți de 6 ani 1 fl. 24 cr. d)) o pereche de cizme de piele cordovan pentru băieți de 4 ani 1 fl. e) o pereche de pantofi topănei 1 fl. 30 cr. f) o pereche de pantofi topănei din culoare neagră 2 fl. 30 cr. g) o pereche de cizme pentru femei roșii din piele de cordovan 2 fl. 30 cr., h) o pereche de cizme bărbătești prelucrată din piele de vacă 2 fl 30 cr. i) o pereche de cizme pentru femei

indica puterea de cumpărare a lugojenilor, diversitatea mărfurilor puse în vânzare, calitatea, dar și concurența meseriașilor de diverse etnii. Jocul inflației, războaiele, dorința obținerii unui câștig cât mai ridicat a creat diverse nemulțumiri în rândul negustorilor locali. Meseriașii cereau de la comitat scăderea prețurilor, pe motiv că altfel sunt nevoiți să scadă cantitatea sau calitatea mărfurilor. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea meseriașii lugojeni s-au remarcat în Banat și provinciile Casei de Austria prin vânzarea mărfurilor diverse și variate, produsele lor având căutare și desfacere în marile orașe ale Europei.

2. Negustorii lugojeni

În secolele XV - XVII Lugojul devine datorită politicii economice promovate de principii ardeleni și negustorii balcano - levantini un important centru comercial din Banat și desfacere a produselor din Transilvania. Începând cu secolul al XVI - lea, tot mai mulți comercianți de etnii diferite - greci, bulgari, evrei, armeni, sârbi, macedonieni - au trecut Carpații, au ocolit orașele mari cu drept de etapă obligatorii și s-au îndreptat în interiorul provinciei ardelenene începând să facă un

din piele șaten 1 fl. 08 cr. j) o pereche de cizme tureci mari pentru femei 40 cr. 5) Cizme nemțești: a) o pereche de cizme cordovan sau așa numitul fischler (ghete pentru femei) 1 fl 68 cr. b) o pereche de cizme pentru băieți sub 4 ani 45 cr. Dacă pielea este dăruită de un cumpărător, cusutul unei perechi de cizme este de 42 cr. 6) Cojocari –au fost 22 de articole de cojocărit: a) cojoc lung cu mâneci pentru bărbați 6 fl, b) cojoc lung fără mâneci pentru bărbați 2 fl. 9 cr. c) cojoc lung cu mâneci pentru femei 1 fl 15 cr., d) bundă de oaie 7 fl. e) căciulă din piele neagră de miel 3 fl. 42 cr. f) căciulă din piele albă de miel 1 fl. 30 cr., g) o căciulă mare normală albă 30 cr. Argăsirea pieilor de miel, lup, vulpe, vită sau berbec între 6-9 fl. 6) Pălărieri: a) pălărie mare din păr 1 fl. b) pălărie mică din păr 30 cr. 7) croitorii unguri au avut 32 de prețuri pentru diverse sortimente de haine: a) cusutul unei mantale fără șnur 1 fl. 30 cr. b) cusutul unei mantale obișnuite căptușită și cu șnur 1 fl. 15 cr. c) cusutul unei mantale lungi sârbești 2 fl.

comerț liber, lipsit de îngrădiri din partea puterii centrale și negustorilor locali. Acordarea dreptului de depozit orașelor privilegiate - Bistrița, Sibiu, Brașov, Cluj, Caransebeș - a însemnat îngrădirea libertăților comerciale, desfășurarea comerțului în cadre înguste, cu drumuri și trasee dictate de interesele puterii centrale și negustorilor autohtoni, dornici să păstreze dreptul de monopol prin înlăturarea concurenței străine. Măsurile restrictive încep cu hotărârile dietei din Târgu Mureș din 1551, care interzic negustorilor „greci“ să pătrundă în Transilvania⁴⁴ și a continuat cu politica austriacă a împăratului Maximilian, care prohibită orice colaborare între negustorii din Caransebeș, cei veniți din Țara Românească și Balcani⁴⁵.

Cererea orașelor săsești din Transilvania adresată reginei Isabela de a limita aria de pătrundere a negustorilor străni în țară, o determină la 10 octombrie 1557 să ia măsura acordării dreptului de depozit negustorilor din Caransebeș⁴⁶.

Politica comercială a Transilvaniei a cunoscut fluctuații, fiind dictată de interesele economice a principilor ardeleni și dietei Transilvaniei. Hotărârile dietale din Turda (1577) și Cluj (1578) limitează dreptul „grecilor” de a pătrunde în țară și alternează cu dieta din Mediaș (1588), care acordă deplină libertate comercială în Transilvania. Restricțiunile impuse negustorilor din Banatul de Caransebeș - Lugoj au fost în directă legătură cu politica libertății comerciale în principatul ardelean, cu dreptul de a circula liber, cu interdicția de a desface marfa în locurile cu o vânzare mai bună. Obligația de a vinde mărfurile în anumite locuri prestabilite de principii și dietă a venit în avantajul negustorilor autohtoni, a menținut privilegiile economice în vânzarea produselor și o arie

⁴⁴ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae/Érdelyi Országgyűlési Emlékek (1540 - 1556)*, vol. I, Budapeșt, 1876, p. 389.

⁴⁵ Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor* vol. XV/I, București, 1911, p. 512 - 513.

⁴⁶ Eudoxiu Hurmuzachi, *op.cit.*, vol. II/5, p. 443.

comercială mai bună prin înlăturarea concurenței străine. Dietele de la Cluj din 1577 - 1578 hotăreau că nici un negustor străin, grec, sau originar din Banatul de Caransebeș - Lugoj nu are drept de libertate comercială în spațiul transilvan, ci doar unul limitat, fixat de autorități. Astfel, dieta de la Cluj din 21 - 26 aprilie 1577 stabilea negustorilor din Țara Românească și Moldova obligația de a desface marfa la Brașov, iar celor din Caransebeș, Lugoj și Lipova la Sebeș⁴⁷.

Un an mai târziu, forul legislativ al Transilvaniei își schimbă punctul de vedere, hotărând tot la Cluj în 1578 ca negustorii din Caransebeș - Lugoj aflați sub autoritate otomană să poată exporta oi din ținutul lor în Turcia, dar nu din principat⁴⁸.

Interdicțiile repetate ale dietei transilvane rămân în secolul al XVI - lea fără efect, negustorii din Banatul de Caransebeș - Lugoj preferând să meargă cu vânzări la târgul din Cluj, alături de comercianții din Turda, Dej, Oradea, Sibiu, Brașov, Arad, Caransebeș și Orăștie⁴⁹.

Târgurile din Caransebeș și Lugoj vizitate frecvent de negustorii „greci” din Balcani se aflau pe ruta comercială

⁴⁷ Punctul patru al dietei menționa : „*kik Havasalföldéből, Moldovából, Brassó felé kelnek ki, az hóstátban, kik kedig Karansebes, Lugas és Lippa felől, mind Szász - Sebösben*”, în *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae/Érdelyi Országgyűlési Emlékek, (1576 - 1596)*, vol. III, Budapest, 1877, p. 117.

⁴⁸ Articolul cinci al dietei din 21 - 26 octombrie 1578 de la Cluj hotăra: „*Az miképen ez generalis gyűlésben végeztünk volt a juhokat, berbécseket hogy ez országból senki ki ne merje vinni, azon állapotba hagyjuk mostan is, de minthogy a Karansebes és Lugas tartománybeliek a török birodalmából élnek, e szik időn búzával, végeztetett, hogy a Vaskapun kívül Karansebes és Lugas tartománybeliek az ő közöttök való juhokat eladhassák szabadon, de innét belől ki ne vigye senki, ezelőtt megírt büntetés alatt.*”, în *Ibidem*, p. 139.

⁴⁹ Ștefan Pașcu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 251.

dintre Țara Românească, Orșova Timișoara și Raguza⁵⁰. După formarea vilayetului de Timișoara în regiune acționează o importantă comunitate de negustori raguzani, urmați de comercianții originari din Bosnia, Belgrad și teritoriile slave, interesați să dezvolte afaceri cu alte provincii românești⁵¹. De aici, negustorii își extind afacerile pe întreg arealul bănățean, mai cu seamă în Banatul de Caransebeș - Lugoj și părțile de la nord de Mureș⁵². Pe la 1560 Timișoara ocupa locul doi după Belgrad în tranzacțiile comerciale ale negustorilor alogeni cu alte spații românești⁵³. Când a vizitat Timișoara la 1581 primul misionar apostolic Bonifaciu de Raguza (Bonifacije Drakolika) însoțit de iezuitul Bartolomeo Sfondrato și episcopul Bosniei, franciscanul Anton Matkov au găsit o importantă comunitate de negustori și comercianți deținători de case, biserică și afaceri comerciale⁵⁴. Comunitatea de negustori avea o putere finaciară

⁵⁰ Ștefan Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1920, p. 26.

⁵¹ Oze Sándor, *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközözóna népességénél* (Hotar și nemărginit. Examinarea elementelor de identitate în secolul al XVI-lea la populațiile din zona de tampon), Budapeșt, Editura Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapeșt, 2006, p.172.

⁵² Mihail Dan - Samuel Goldenberg, *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în sec. XVI-XVII*, în *Apulum*, tom. VII, 1968, partea I, p. 545 - 560; Samuel Goldenberg, *Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea*, în *Banatica*, tom.I, 1971, p. 163 - 177. Idem, *Italiani și raguzani în viața economică a Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, în *Studii. Revista de Istorie*, tom. XVI, 1963, nr. 3, p.591 - 618; *Negustorimea în Țările Române, între Societas Mercatorum și individualitatea mercantilă în secolele XVI - XVIII*, ed. Cristian Luca, Galați University Press, Galați, 2009, passim.

⁵³ Molnár Antal, *A belgrádi kápolna - vizsály (1612 - 1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon* (Diferendul de la capela din Belgrad. Comerțul și Biserica romano - catolică în vremea dominației otomane), în *Századok*, tom. CXXXIV, 2000, p. 378.

⁵⁴ Tóth István György, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitatora* (Raguzai Bonifac primul vizitator papal în teritoriile ocupate), în

considerabilă permițându-și să țină o parohie și pe misionarul Domenico Giorgio (Dominic Giurgević)⁵⁵. Pe lângă interesul comercial negustorii raguzani s-au implicat în progresul urbei, așa cum demonstrează scrisoarea din 6 februarie 1582 adresată Curiei romane⁵⁶.

La o distanță de trei decenii importante informații despre comunitatea de negustori raguzani a fost menționată de misionarul Bartolomeo Cassio (Bartol Kasić), când amintea că la Timișoara sunt 55 de catolici de naționalitate maghiară și slavă. O parte dintre ei derulau afaceri în Transilvania și regiunile controlate de turci. Misiunea lui începută la 1612 a fost scurtă, neputând să îndeplinească solicitările locuitorilor din Lugoj, Recaș și Becicherec în vizitarea așezărilor⁵⁷.

Cele mai multe știri despre prezența negustorilor raguzani la Timișoara în 1653 a fost făcută de către episcopul misionar de Belgrad Matteo Benlich în două rapoarte trimise Congregației de Propaganda Fide. Astfel, el menționa că negustorii raguzani din Timișoara dețineau 12 case și că au plătit pentru răscumpărarea lui după ce a căzut prizonier la

Történelmi Szemle, tom. XXXIX, 1997, nr. 3 - 4, p. 447 - 472; Molnár Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572 - 1647)* (Misiuni catolice din teritoriile ocupate ale Ungariei)(1572 - 1647), vol. I, Budapest, Balassi Kiadó, 2002, p. 125 - 136; Adrian Măgina, *Între Luther și Mahomed. Catolicii din Timișoara în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Analele Banatului*, XV, 2007, p. 138.

⁵⁵ Tóth István György, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon* (Misionari de la începutul Ungariei moderne), ed. Horváth Zita, Tóth Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2007, p. 20.

⁵⁶ Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb, 1892, nr. 1219, p. 320-321; Tóth István György, *op.cit.*, p. 25.

⁵⁷ *Erdélyi és hódoltságú jezsuita missziók (1609 - 1616)* (Misiuni iezuite din Transilvania și ținuturi ocupate) (1609 - 1616), vol. I/1, ed. Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lukács László, Monok István, Szeged, Editura József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990, p. 115 - 130; Tóth István György, *op.cit.*, p.81.

turci suma de 400 de scuzi, o sumă mare, care dovedea indirect puterea lor financiară⁵⁸. Comunitatea raguzană a început să piardă teren în fața concurenței străine, localitatea fiind devastată de un cutremur nimicitor în anul 1667⁵⁹.

Prezența negustorilor raguzani a fost semnalată și în Banatul de Caransebeș - Lugoj, regiunea reprezentând o importantă zonă comercială la hotarul principatului Transilvaniei și punct de tranzacționare a mărfurilor pentru negustorii greci din Turcia în drumul lor spre Belgrad și spațiul slav. În 1604 negustorii raguzani erau prezenți la Caransebeș, când episcopul de Alba Iulia Ștefan Szentandrásy din cauza prigoanei lui Ștefan Bocskay deghizat în haine de negustor a preferat să plece la Raguză⁶⁰. Importanța Caransebeșului a sporit în plan cultural odată cu înființarea la 1625 a rezidenței iezuite conduse de misionarul George Buitul. El a întemeiat o școală frecventată și de copii negustorilor din Bulgaria și Țara Românească⁶¹. Pe lângă afacerile comerciale, negustorii raguzani au fost intermediarii legăturilor dintre Congregația de

⁵⁸ Tóth István György, *Egy bosnyák missziópüspök térítőtűzjai a hódoltságban: Mateo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába (1653–1673)* (Călătoriile misionare ale unui episcop misionar bosniac în teritoriile ocupate. Scrierile episcopului din Belgrad Mateo Benlich cu Roma) (1653 – 1673), în *Levéltári Közlemények*, tom. LXX, 1999, nr. 1 – 2, p.115; Tóth István György, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon* (Misionari de la începutul Ungariei moderne) ed.Horváth Zita, Tóth Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2007, p.97.

⁵⁹ Tóth István György, *op.cit.*, p. 117.

⁶⁰ I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, Editura Mitropolia Banatului, 1980, p. 105; Temesváry János, Csikmadéfalvi Szentandrásy István erdélyi püspök (1571 - 1630) (Episcopul Tranilvaniei (1571 - 1630) Szentandrásy István de Siculeni), în *Erdélyi Múzeum*, VII. (29) 1912, s. n., nr. 1, p. 58.

⁶¹ Molnár Antal, *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625 – 1642)* (Misiunea iezuită de la Caransebeș (1625 – 1642), în *Történelmi Szemle*, vol. XLI, 1999, nr. 1 - 2, p. 141.

Propaganda Fide și misionarii iezuiți și franciscani aflați în spațiul românesc.

Chiar dacă interesul predilect al negustorilor lugojeni a fost comerțul cu Transilvania, documentele îi amintesc cu afaceri comerciale și în alte zone locuite de români. La 28 iunie 1542 lugojeanul Ioan Diacul scria din Orăștie sibienilor că a fost în Țara Românească unde a cumpărat un cal cu 10 floriri și un bou cu 3 florini⁶². Negustorii lugojeni trebuiau să respecte prețurile practicate de vămi și reglementările prevăzute de statute și privilegii. Reglementările vamale urmau practicile produselor comercializate în Transilvania atât în cazul mărfurilor taxate după cantitatea specificată, cât și în cazul celor impozitate după o cotă parte din valoarea produsului. Conform regulamentului districtului și orasului Lugoj din 1577, tricesima după alimentele puse la vânzare în localitate a fost plătită conform vectigalului⁶³. Astfel, erau bine cunoscute prețul produselor imobiliare. În Banat, valoarea locului de casă a fost socotit în secolul al XVII-lea între 10-32 fl., de grădină între 4-20 fl. de fân între 4-20 fl., de arat între 2-10 fl., de vie 25 fl., livadă de pomi între 6-10 fl., casă de piatră în centrul orașului Caransebeș de 60 fl., iar la periferie între 20-40 fl⁶⁴.

Începând cu secolul al XVIII-lea informațiile sunt tot mai numeroase în privința dezvoltării economice din arealul bănățean. Schimbările teritoriale în urma păcii de la Karlowitz din 1699 au însemnat și o regândire a strategiei comerciale a Curții vieneze, o integrare și dezvoltare a noilor provincii anexate, așa cum a fost cazul Banatului și Transilvaniei.

⁶² Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 129.

⁶³ „*az vectigal tartasa zereni*”, cf. *Az Erdélyi fejedelmek királyi könyvek I (1569 - 1602)/Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582 - 1602 (Cărțile regale ale principilor ardeleni/Cărțile regale ale principelui Sigismund Bathory) 1582 - 1602*, ed. Tamas Fejér, Etelka Rácz, Anikó Szász, în *Erdélyi Történelmi Adatok*, Cluj, tom.VII. 3, 2005, nr. 99 p. 63.

⁶⁴ Sipoș Ibolya, *Contribuții la istoricul nobilimii bănățene*, în *Analele Banatului*, s. n, tom. XV, 2007, p. 160.

Politica comercială a statului austriac a fost coordonată de către Curtea imperială și administrația provincială, în vederea obținerii prosperității economice, cu cetățeni harnici interesați de crearea manufacturilor, de sporirea produselor și de efectuarea comerțului civilizat în folosul monarhiei austriece. Dacă istoriografia mai veche era de părere că interesul Curții de la Viena a fost dezvoltarea provinciilor ereditare ale statului, mai cu seamă în Boemia și Austria, în ultimul deceniu s-a revenit asupra teoriei, vehiculându-se ideea că strategia economică viza conceptul de *Universalkommerz*, adică de prosperitate a tuturor regiunilor aparținând monarhiei. În acest concept se pune accentul pe valorificarea posibilităților locale și acordarea de facilități fiscale produselor căutate de piețele zonale⁶⁵.

Negustorii, comercianții și meseriașii lugojeni se implică în mod direct în dezvoltarea celor două comune lugojene. Primii menționați documentar sunt negustorii lugojeni. Despre ei amintea Administrația Banatului în corespondența cu oficialitățile districtuale de la Lugoj și Făget și congregația comitatensă din Caraș odată cu încorporarea Banatului la Ungaria în 1779. Un rol important în cadrul comerțului austriac l-au avut negustorii balcanici, drumurile bănățene fiind traversate de comercianții din Imperiul Otoman. Interesul negustorilor și comercianților nemusulmani față de teritoriile Casei de Austria s-a datorat avantajelor oferite de tratatul de la Passarowitz din 27 iulie 1718 între Casa de Austria și Turcia⁶⁶. Încheiat în favoarea austrieșilor, tratatul stipula o taxă vamală de 3% plătită o singură dată,

⁶⁵ Ruxandra Moașa Nazare, *Negustorii greci în cadrul politicii comerciale a Imperiului Habsburgic (secolele XVIII - XIX)*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași*, tom. XLI, 2004, p. 232 – 233.

⁶⁶ Avram Andea, *Cameralism, economie și schimb*, în vol. *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 1997, p. 675.

acordarea de facilități economice reciproce și prevederi privind statutul regimului juridic al comercianților.

Avantajați de taxale vamale scăzute și de sprijinul primit din partea statului otoman negustorii ortodocși invadează regiunile ereditare ale Casei de Austria, făcând un comerț „en gros“ și „en detail“ pe un traseu comercial pe linia Belgrad – Zemlin - Viena, prin Banat, orașele Lugoj, Caransebeș și Timișoara fiind loc de popas și de tranzit al produselor. Primii menționați au fost negustorii „greci“⁶⁷ care, monopolizează o bună parte din comerțul local. Deja la 1723 au desfășurat la Lugoj un comerț cu ceară și miere⁶⁸.

Negustorii străini veniți în Banat⁶⁹, indiferent de origine, etnie, natura mărfurilor oferite spre vânzare, au trebuit să țină seama de legile și regulile impuse de autoritățile austriece, desfășurând în domeniul comercial o politică de control în domeniul taxelor vamale, de stabilire a prețurilor și de cantitate a mărfurilor. Începând cu 11 iulie 1724, exista în

⁶⁷ În istoriografie îi întâlnim sub denumirea de aromâni și macedonieni, majoritatea dintre ei negustori și comercianți greci de religie ortodoxă din Imperiul Otoman.

⁶⁸ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric*, p. 45.

⁶⁹ Despre contribuția și rolul jucat de negustorii macedonieni în economia imperiului austriac mai cu seamă în Banat și Bihor a se vedea: Gheorghe Hristodol, *Românii - macedoneni în Transilvania veacurilor XVIII – XIX*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXXII, 1993, p. 63 - 70; Gheorghe Ciuhandu, *Comercianții „greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului*, în *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu. La împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 229 - 248; Anastase N. Hâciu, *Aromânii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație*, Focșani, Tipografia Cartea Putnei, 1936, passim; Ioan Horga, *Mediatori culturali ai Europei Centrale din Epoca Luminilor: comercianții aromâni*, în *Analele Universității din Oradea*, tom. XIII, 2003, p. 28 - 39; Theodor N. Trâpcea, Eugenia Irimescu, *Un episod cultural religios inedit din trecutul românilor macedonieni în Banat*, în *Mitropolia Banatului*, Timișoara, Editura Mitropolia Banatului din Timișoara, an. XXXII, 1982, nr. 7 - 9, iulie - septembrie, p. 531 - 534; Theodor N. Trâpcea, *Contribuții la cunoașterea aromânilor din Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, tom. XII, 1986, p. 59 - 66.

Lugoj o Societate Comercială specializată în exportul de grăsime, semn că un comerț incipient a început să funcționeze la nivelul pieței locale⁷⁰.

O contribuție importantă la dezvoltarea comerțului lugojean a fost reprezentat de evrei. Tolați în Banat în schimbul unei taxe discriminatorii, evreii sunt atestați documentar, cu afaceri în domeniul băuturilor de bere și țuică. În 1721, evreul Keppesch avea la Lugoj o palincărie și o berărie⁷¹, pe care, la 4 noiembrie 1725 o arenda unui conațional, evreul Menczer⁷². Comerțul se desfășura în partea dreaptă a Timișului, în Lugojul Român, pe un spațiu ce constituia centrul pieței și se va ridica mai târziu Catedrala Greco - Catholică. Locul era disputat de negustorii străini și români, fiecare dorind să prindă un loc cât mai bun pentru comercializarea produselor. Așa s-a întâmplat la începutul anului 1735, când negustorii localnici și „greci“ se certau pentru obținerea unui loc cu vizibilitate în cadrul pieței⁷³.

După pacea de la Belgrad din 1739, ca urmare a politicii mercantiliste promovate de austrieci, de încurajare a dezvoltării comerțului, în spațiul bănățean apar negustori din Balcani și din provinciile ereditare ale imperiului. La 12 februarie 1742 subprefectul districtului Lugoj-Făget cerea Administrației indicații cu privire la arestarea în Lugoj a doi negustori slavi din localitatea Neusohl⁷⁴. În același an, la 27 octombrie 1742 oficiul districtual din Lugoj semna Administrației prezența în comună a unor negustori „greci“ de pânzeturii veniți din Turcia⁷⁵. Un an mai târziu, la 12 mai 1743 Administrația bănățeană printr-o circulară trimisă

⁷⁰ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p. 133.

⁷¹ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p. 124.

⁷² *Ibidem*, p. 144.

⁷³ *Ibidem*, p. 142.

⁷⁴ În germană Neusohl, în maghiară Besztercebánya azi localitatea Banská Bystrica din Slovacia. *Ibidem*, p. 148.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 150.

oficialităților districtuale a cerut ca grecii și arnăuții să efectueze comerțul doar „en detail“ și numai pe o perioadă determinată⁷⁶. Negustorii „greci“ au întemeiat în Banat o Societate Comercială, având un lider, un fel de „judecător“ Marko Niko, care la 21 decembrie 1744 închirează de la Administrația Banatului o casă cu 350 fl. pe an⁷⁷.

Concurența dintre negustorii locali și străini determină comercianții să adopte practici ilicite în vânzarea mărfurilor. La 6 noiembrie 1752 Administrația Banatului cerea subadministratorului din Lugoj să facă un control la magazinele evreiești din comună, pe considerentul că locuitorul Simeon Spagano ar fi cumpărat otravă⁷⁸.

Nu se cunosc amănunte în privința anchetei întreprinse de autoritățile locale, dar negustorii evrei prinși cu nereguli au fost amendați la 6 decembrie 1753 cu patru taleri⁷⁹.

Încercând o impulsivitate a comerțului pe teritoriul Casei de Austria, Iosif al II-lea adoptă o nouă strategie comercială, acordând prioritate negustorilor indigeni în dauna comercianților străini, mai ales a celor greci veniți din Turcia. Evitarea comerțului de contrabandă a impus măsuri de control și supraveghere mai atentă din partea autorităților statului. Măsura urmărea protejarea mărfurilor autohtone și evitarea vânzării libere a produselor de lux concurente și considerate dăunătoare pe piața autohtonă. Prin urmare, Consiliul Locumtenențial la 1784 hotărea ca toate articolele comerciale considerate exotice și nevândute de către negustorii străini în zilele de târguri să fie păstrate în depozite special amenajate. Conform deciziilor transmise de Consiliul Locumtenențial la Lugoj negustorii străini și locali au fost obligați să plătească o taxă pentru depozitare, dar în schimb puteau să le vândă la

⁷⁶ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol I, p. 194.

⁷⁷ *Ibidem*, vol II, p. 610.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 163.

⁷⁹ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p. 163.

export sau în străinătate. Hotărârea din 5 aprilie a Consiliului menționa că negustorii din Lugoj sunt obligați să plătească taxa de 21 fl. ca să-și poată vinde mărfurile la târgul din Caransebeș⁸⁰. În Congregația comitatului Caraș din 27 noiembrie 1785 a fost luată în discuție scrisoarea Consiliului Locumtenețial de la 5 septembrie același an, care anunța dreptul negustorilor din Transilvania și Banat că pot comercializa propriile produse pe tot teritoriul Casei de Austria⁸¹. În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea o mare parte din negustorii lugojeni au fost de origine greacă și mozaică. Astfel, procesele verbale ale comitatului Caraș menționează 13 negustori la 1785⁸², 5 negustori la 1790⁸³, 4 negustori la 1793⁸⁴, 15 negustori la 1795⁸⁵, 13 negustori la 1796⁸⁶, 12 negustori la 1798⁸⁷ și 8 negustori la 1799⁸⁸. Cu o prezență masivă în economia locală, negustorii transmiteau meseria descendenților sau o desfășurau în cadrul familiei extinse compusă din membrii mai multor generații. Este cazul familiilor Vuia, Costea și Panaiot, de origine greacă și comercianților evrei Deutsch ai căror membri vindeau constant produse la târgurile din Lugoj și Caransebeș. Meseria de negustor era periculoasă, atât din cauza hoților care furau marfa comercianților, cât și vânzării fără brevet a produselor interzise. În decursul lunilor iulie-august 1775 Cancelaria imperială din Viena ordona Administrației Banatului, să ia măsuri de

⁸⁰ Congregația Generală din 10 ianuarie 1785, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric....*, p. 160.

⁸¹ Congregația Particulară din 27 noiembrie 1785, nr. 32, p. 5, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric....*, p. 162.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, p. 202.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 229.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 250.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 255.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 264.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 281.

confiscare și de interzicere a comercializării de către negustori a salprestului și prafului de pușcă la Lugoj și Vinga și depozitarea mărfii în siguranță⁸⁹. Incidente asemănătoare s-au petrecut în luna octombrie 1775, când se ordona autorităților bănățene să confiște praful de pușcă de la evreul Zacharis din Lugoj, de la Anton Passinger din localitatea Guttenbrunn și să pedepsească pe Iosef Delbondio din Timișoara, care a vândut pulbere de contrabandă la prețul de 34 cr. pfundul⁹⁰. Folosirea armelor fără autorizație de către comercianții lugojeni a făcut ca Costea Opirdea și alți 16 negustori să depună plângere pentru restituirea armelor pe motiv că simținduse în pericol la târguri au nevoie de arme ca să se păzească de hoți și lotri⁹¹. Un control strict al autorităților are loc în cazul vânzării de produse periculoase sănătății în comitatele Caraș, Timiș și Torontal⁹². O altă îngrădire a fost interdicția comercializării sării, considerat un monopol de stat, Administrația Camerală și autoritățile militare din Petrovaradin (Serbia) acordând la 29 aprilie și 6 mai 1789 oficiilor de sare din Lugoj, Vârșeț și Zrenjanin (*Groß-Betschkerek*) un drept limitat pentru depozitarea mărfii adusă pe cale fluvială din Transilvania în Banat⁹³. Din aceste considerente atât exportul cât și depozitarea transportului se făcea de către armată. Ca urmare a crizei de sare din comitatul Caraș autoritățile comitatense cereau Cancelariei Aulice Ungare la 1792 să aloce bani pentru refacerea depozitelor de sare din Caransebeș și Biserica Arsă distruse în timpul războiului și posibilitatea transportării mărfii cu ajutorul soldaților din Valea Mare, Lugoj și Vârșeț⁹⁴. Dezvoltarea pieței

⁸⁹ A.N. – D. J.Timiș, *Fond Comandamentul General Bănățean*, pachetul XXX, rola 14, doc. 42/1775, f. 191 -198.

⁹⁰ *Ibidem*, doc. 46/1775, f. 221 – 224.

⁹¹ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric....*, p. 162-163

⁹² A.N. – D. J.Timiș, *Fond Comandamentul General Bănățean*, pachetul XLVI, doc. 45/1782, f. 389 – 393.

⁹³ *Ibidem*, pachetul LI, doc. 75/1789, f. 420 – 422.

⁹⁴ *Ibidem*, pachetul LV, doc. 107/1792, f. 583 – 586.

locale a depins de posibilitatea avansării pe scara ierarhiei administrative în cadrul imperiului austriac, de dobândirea privilegiilor locale și de posibilitatea organizării de târguri anuale și săptămânale cu produse sosite din Ungaria și alte provincii românești. Conform sigiliului din Lugojul Român Florimund Mercy primul guvernator al Banatului împreună cu comandantul Wiard, confirmau comunei la 4 și 6 aprilie 1717 dreptul de a ține târgurile săptămânale și de a încasa vama podului (Darum führte also Wallachisch Lugosch im alten Gemainde siegel die Jahreszahl 1717)⁹⁵. Beneficiind de o situația economică mai dezavantajată, Lugojul German a fost nevoit să recupereze decalajul economic față de partea românească a comunei, prin construirea de edificii publice și militare în scopul dobândirii pe viitor de privilegii și autonomie financiară. Având statutul de comună până la 1749, Lugojul German obținea ca urmare a investițiilor în infrastructura locală statutul de comună-târgșor (Marktgemeinde)⁹⁶. Petiția înaintată împăratului Leopold al II-lea la 1791 menționa dorința locuitorilor lugojeni (din care nu lipseau meseriașii și negustorii) în obținerea statutului de oraș liber și dobândirea de avantaje economice⁹⁷. Fără a primi un răspuns pozitiv populația locală îndrepta la 1792 comitatului Caraș cereri în vederea așezării târgului săptămânal într-un loc mai favorabil⁹⁸, în intermedierea obținerii de privilegii regale⁹⁹ și scutiri de la plata impozitelor în natură¹⁰⁰. Un memoriu al populației din Lugojul la 1794 cerea Administrației Banatului arendarea

⁹⁵ Leo Hoffmann, *Beiträge zur Geschichte des Banates*, Hermannstadt, Editura Druck. Drotleff, 1924, p.40.

⁹⁶ Baróti Lajos, *op.cit.*, vol II, p. 156.

⁹⁷ Leo Hoffmann, *op. cit.*, p. 44.

⁹⁸ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 220.

⁹⁹ Iványi István, *Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vazlatok* (Istoria orașului și a consiliului orașenesc Lugojul. Detalii și schițe), Szabadka, 1907, p. 103.

¹⁰⁰ Ioan Boroș., *Repertoriul istoric...*, p. 250

târgului la persoane particulare¹⁰¹. Petiția nu a fost aprobată, dar la 1801 magistratura lua măsuri de recuperare a banilor de la arendătorii care au încasat bani de la cetățeni din taxele comunale¹⁰². Tot datorită intervenției comitatense din 21 aprilie 1794 Camera Aulică transmitea comunei Lugoj la data de 29 oct. 1796 Nr. 7271 rezoluția privilegiului de vamă și târg. Hotărârea Camerei prevedea dreptul de a ține patru târguri anuale și deschidea calea negocierii contractului perenal constând în perceperea tuturor obligațiilor urbariale de către comună¹⁰³. Cum posibilitatea ridicării comunei la statutul de oraș liber întârzia, împăratul Francisc al II-lea aproba tot la 1796 încheierea contractului de prestațiuni urbariale între Cameră și comuna lugojeană¹⁰⁴. În anul 1797 doi reprezentanți ai magistraturii locale adresau comitatului Caraș cererea de a se deplasa la Curtea împărătească în vederea rezolvării contractului perenal cu Camera pentru dreptul privilegiat de vamă și târg. Răspunsul împăratului dezbătut în cadrul Congregației Generale a comitatului Caraș la 10 iulie 1797 menționa posibilitatea desfășurării a patru târguri anuale și două săptămânale în zilele de marți și sâmbătă¹⁰⁵. În spațiul bănățean Casa de Austria a manifestat o atitudine economică schimbătoare față de evrei. Acceptați sau izgoniți din comunitățile urbane, obligați să locuiască la marginea orașelor și să plătească o taxă de toleranță (Tolerantztax) evreii din Banat în tot secolul al XVIII-lea au fost nevoiți să facă comerț în funcție de interesele comerciale ale puterii în regiune. Percepția alteritară depindea de interesele mercantile ale

¹⁰¹ A.N. – D. J.Timiș, *Fond Primăria orașului Lugoj*, doc. 4/1794, f. 1 – 3.

¹⁰² *Ibidem*, doc. 2/1801, f. 1.

¹⁰³ Congregația Particulară din 13 februarie 1796 Nr. 149, Congregația Generală 11 iulie 1796 nr. 897, Congregația Generală 20 octombrie 1796 nr. 153, 1254, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 252-253; Iványi István, *op. cit.*, p. 104.

¹⁰⁴ Congregația Generală din 9 mai nr. 433, cf. *Ibidem*.

¹⁰⁵ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 263.

Curții vieneze și politica de tolerantă sau intolerantă față de evrei. Cu toată politica restrictivă, negustorii din comunitatea evreiască au reprezentat o prezență constantă în arealul lugojean. Procesele verbale ale comitatului Caraș din secolul al XVIII-lea fac numeroase referiri la prezența negustorilor evrei pe teritoriul administrat. Administrația comitatensă era nevoită să pună în aplicare dispozițiile Cancelariei Aulice Ungare față de posibilitatea practicării de către negustorii evrei a comerțului „en gros” și „en detail”. Conform rezoluției din 17 mai 1785 Nr. 12.890 trimisă comitatului, Cancelaria Aulică notifica că evreii pot să facă comerțul cu amănuntul din sat în sat în afara zilelor de târg, având interdicția comercializării produselor în teritoriul montan și zonele frecventate de negustori cu mărfuri asemănătoare¹⁰⁶. Situația s-a schimbat în scurt timp, rezoluția împărătească din 27 decembrie 1793 permițând negustorilor, în afara comercianților evrei să facă negoț în Ungaria și alte țări ereditare. Conform arhierelui Ioan Boroș la 1793 evreii bănățeni au avut interdicție asupra comerțului „en detail”, având posibilitatea deplasării în Ungaria numai cu ocazia târgurilor anuale¹⁰⁷. Prezența numeroasă și bine încheată a negustorilor lugojeni în cadrul comunității locale, totuși, nu a putut suplini birocrăția, legislația deficitară și piedicile impuse din partea autorităților bănățene. Slabele posibilități de comercializare a produselor autohtone, impozitele ridicate, limitarea privilegiilor și controlul erariului în stabilirea taxelor comunale și-a pus amprenta și asupra situației materiale a negustorilor locali. Un tabel de clasificare a meseriașilor și negustorilor lugojeni din 1794 menționa 31 de negustori în Lugojul Român și 4 negustori în Lugojul German. Cu toate că în partea românească erau mai mulți comercianți, material aveau o situație precară, fiind înregistrați cu pământ abia 9

¹⁰⁶ Congregația Particulară din .30 iulie 1785, cf. Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p. 160.

¹⁰⁷ Ioan Boroș, *Repertoriul istoric...*, p.232.

negustori (4 cu ½ sesie, 1 cu ¼ sesie și 4 cu ⅛ sesie) și 22 fără nici o bucată de pământ¹⁰⁸. Intrați definitiv în peisajul comercial din arealul bănățean negutorii lugojeni vor reuși ulterior să recupereze decalajul economic față de alte regiuni, contribuind substanțial prin afaceri și investiții la ridicarea bunăstării materiale a urbei de pe Timiș și la participarea renașterii culturale de la începutul secolului al XIX-lea.

3. Manufactura din Lugoj în secolul al XVIII-lea. Rolul lui Ioan Rácz de Mehadia în dezvoltarea orașului și districtului Lugoj

Dacă vechile districte românești au fost administrate după „*ius valahicum*“, acum, în secolul al XVIII-lea, cele 11 districte erau guvernate după „*dreptul austriac*“, bunurile fiind considerate proprietatea împăratului. În fruntea fiecărui district Administrația Banatului a numit câte un administrator (*Distrikverwalter*) cu rol de organizare a teritoriului aferent. Dintre administratorii districtuali (*verwalter* sau *prefect*) Francesco Grisellini spunea că el „*își avea sediul în localitatea principală și în funcție de subîmpărțirea țării, în fiecare localitate sau sat mai mare câte un subadministrator, precum și în fiecare sat câte un cnez sau jude, iar peste un anumit număr de sate un obercnez. Fiecare administrator își avea cancelaria proprie, cu personal suficient; în fața acestora se justificau autoritățile subalterne sus-amintite, după cum administratorii dădeau la rândul lor socoteală în fața Comandantului General. Totul - încasarea dărilor împărătești, administrația judiciară, siguranța țării și bunăstarea populației - cu un cuvânt, toate problemele de stat, economice și juridice depindeau de oficiile administrative. La transmiterea ordinelor, însărcinărilor, precum și a cărui fel de*

¹⁰⁸ A.N. – D. J. Timiș, *Fond Primăria orașului Lugoj*, doc. 8/1794, f. 1 – 4.

corespondență de la un oficiu la altul ori dacă era cazul de către persoane particulare, erau folosiți husari și haiduci”¹⁰⁹.

La nivelul Administrației Banatului au fost create patru funcții de administratori superiori (Oberwerwalter), dintre care doi cu sediul la Timișoara și câte unul la Lugoj și Orșova. Conform atribuțiilor primite administratorii districtuali au fost nevoiți să se ocupe cu îndrumarea și controlul activității în teritoriul coordonat. Prin ordinul din 2 iunie 1753, Administrația Banatului a dispus ca cei doi oberverwalteri cu sediul la Timișoara, să fie mutați unul la Ciacova, celălalt la Lugoj¹¹⁰.

Pentru a înțelege mai bine obligațiile funcției administrative de la începutul secolului al XVIII-lea, prezentăm, pe baza documentelor avute la dispoziție activitatea celui mai important funcționar al districtului Lugoj: românul Ioan Rác z de Mehadia. Nu se cunoaște cu certitudine data și locul nașterii. Unii istorici bănățeni (Patriciu Drăgălina, George Popovici) considerau că s-a născut la Mehadia¹¹¹, iar arhiereul Ioan Boroș că era originar din Zlatna (Transilvania)¹¹². Tatăl său se numea Ștefan Rác z și făcea parte din funcționarii provinciei bănățene¹¹³, figurând la 1716 ca administrator al districtului Ciacova¹¹⁴. La 20 aprilie 1718 erariul ordona administratorului Ștefan Rác z să procure un cuptor de cărămizi și 20.000 de bucăți șindrile necesare pentru construirea unui acoperiș¹¹⁵. Ultima dată

¹⁰⁹ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, Ed. Facla, 1984, p. 128.

¹¹⁰ Baróti Lajos, *op.cit.*, vol. I, p. 225.

¹¹¹ Patriciu Drăgălina, *Din Istoria Banatului Severin*, III, Caransebeș, 1902, p.132, George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 309, Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története* (Istoria comitatului Caraș) vol. II/1, Budapesta, 1884, p. 359.

¹¹² Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 45.

¹¹³ Ioan Boroș, *Biserica gr[eco] or[todoxă] română a Sfântului Nicolae din Lugoj și Ioan Rațiu de Mehadia*, (III), în *Foaia Oficioasă a Diecezei Lugojului* (Lugoj), an. II, 1915, nr. 4, 15 Februarie, p. 32.

¹¹⁴ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol I, p. 444.

¹¹⁵ *Ibidem*.

e pomenit în funcția de administrator al districtului Ciacova la 4 septembrie 1718, când primea un concediu de zece zile pentru a pleca la Băile de la Mehadia¹¹⁶. Nu a stat în funcție nici măcar doi ani, pentru că Administrația la 17 ianuarie 1721 amintea un nou administrator al districtului în persoana lui Wachter Philipp¹¹⁷. Moartea lui Ștefan RácZ a survenit probabil între anii 1720 - 1721, consilierul aulic Haan confirmând la 14 octombrie 1721 că a fost provizor erarial la Zlatna și nu a dat socoteală pe ce a cheltuit suma de 10.000 fl¹¹⁸.

La 12 ianuarie 1721 Tezaurariatul Tranilvaniei cerea Administrației Banatului să sechestreze averea lui Ștefan RácZ depozitată la mănăstirea românească din apropierea localității Palanca Nouă¹¹⁹.

Decesul tatălui l-a obligat pe Ioan RácZ să se ocupe personal de acum înainte de toate problemele familiei. La 28 ianuarie 1722 consilierul aulic Haan scria Administrației provinciale să înștiințeze pe Ioan RácZ să vină la Alba Iulia ca să plătească datoria tatălui față de erar¹²⁰, o nouă cerere fiind adresată în acest sens la 25 februarie 1722¹²¹.

Ioan RácZ va căuta să calce pe urmele părintelui său, autoritățile provinciei încredințându-i îndeplinirea mai multor slujbe ca funcționar al statului austriac. Până la 1722 Ioan RácZ a lucrat ca translator în Orșova și tribunalul militar din Timișoara¹²². La 15 aprilie 1722 Ioan RácZ e amintit subadministrator la Făget¹²³.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, vol II, p. 471.

¹¹⁸ Ioan Boroș, *op. cit.*, în *Foaia Oficioasă a Diecezei Lugojului* (Lugoj), an. II, 1915, II, Nr. 5, 1 Martie, p. 34.

¹¹⁹ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol. II, p. 442, Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 34.

¹²⁰ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p. 555.

¹²¹ *Ibidem*, p. 555 – 556.

¹²² Ioan Boroș, *Repertoriul istoric ...*, p. 45.

¹²³ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol. II, p. 62.

Ascensiunea în funcțiile administrative ale districtului Lugoj - Făget sunt dovada calității de bun administrator al teritoriului condus. La 12 ianuarie 1722 Ioan RácZ e numit administrator provizoriu al districtului Lugoj – Făget în locul lui Lorenz Hoffmann, destituit oficial datorită neglijenței în serviciu¹²⁴. Tot la 12 ianuarie 1722 odată cu preluarea funcției, Ioan RácZ, - până atunci auditor și tâlmaci la Administrația bănățeană - primea însărcinarea să socotească numărul persoanelor fugare în Transilvania și să-i readucă înapoi¹²⁵.

Ioan RácZ a fost numit la 5 iulie 1722 administrator al districtului Lugoj¹²⁶, primind în această calitate mai multe însărcinări. Peste câteva luni la 14 noiembrie 1722 primea atribuția ca să aducă din Transilvania 3000 bucăți de postav aba împreună cu un meșter sau o calfă, ca să coordoneze la Lugoj „fabrica” de postav¹²⁷. Se pare că un asemenea specialist a venit, pentru că la Făget s-a înființat o manufactură, închisă ca urmare a randamentului slab¹²⁸. Tot în cursul anului 1722 Ioan RácZ primea să facă o comandă de 60.000 bucăți de șindrilă necesară construirii cazarmei din Timișoara și una ulterioară, constând în procurarea de pietre necesară morii din Lipova¹²⁹. Încă din anul 1722 e obligat să ia măsuri împotriva delincvenților, prin ridicarea de spânzurători la Lugoj, ca să pedepsească doi tâlhari, transportați de la Timișoara¹³⁰.

Sarcinile fiscale mari obligă locuitorii districtului Lugoj să fugă în Transilvania, considerând că acolo vor avea o viață

¹²⁴ *Ibidem*, p. 124.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 125.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 128.

¹²⁷ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p.128, Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 46.

¹²⁸ Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 46; Dumitru Tomoni, *Făget. Monografie istorică*, Ed. Dacia Europa Nova, Lugoj, 1999, p. 75.

¹²⁹ Coriolan Buracu, *Ioan Raț de Mehadia, ctitorul bisericii „mici” din Lugoj*, în *România de Vest* (Timișoara), an. I, 1938, nr. 171, 19 noiembrie, p. 3.

¹³⁰ *Ibidem*.

mai bună. Ca să stopeze refugierea peste munți a populației bănățene Ioan Rácz primea poruncă să meargă după locuitorii fugari și să-i aducă înapoi. În toată perioada în care a funcționat ca administrator, el a făcut tot posibilul ca să fie un bun slujbaș, înaintând Administrației o serie de propuneri concrete ca să fie ridicate și reparate o serie de utilități publice în folosul locuitorilor districtului, așa cum a fost cazarma din Lugoj¹³¹.

Odată cu obținerea funcției de administrator al districtului Lugoj-Făget, Ioan Rácz prelua începând cu 31 mai 1723 conducerea manufacturii din Lugoj. Numai așa se explică corespondența purtată între erariu și Ioan Rácz în vederea producerii de cât mai multe pături în folosul autorităților bănățene¹³².

Lipsită de materia primă necesară manufactura de postav din Lugoj se confrunta cu mari greutăți. În cursul lunii mai 1723 erariul a întrebat de mai multe ori oficiul districtual dacă s-a primit cantitatea de lână necesară fabricării păturilor. La 15 mai 1723 Ioan Rácz raporta Administrației că districtul Lugoj – Făget a făcut rost de mai multe kg de lână cu 6 cr. oca¹³³, care întârziu să sosească la destinație și peste o săptămână mai târziu¹³⁴. Tot în luna mai 1723 Administrație se interesa la oficiul districtual de ce cantitate de lână este nevoie pentru confecționarea a 5.000 de pături¹³⁵. Conducerea districtului a răspuns că ar fi nevoie de o cantitate de 56.000 oca (1 oca=1.283 gr.), adică 70.168 kg. lână, iar în Lugoj și Făget manufacturile puteau produce doar 5.000 oca¹³⁶. La 11 iulie 1723 Rácz raporta Administrației din Timișoara, că din lipsa lânii, lucrătorii de la fabrica de pătură stau fără lucru, dar își

¹³¹Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 45.

¹³²Baróti Lajos, *op.cit.*, vol. II p. 129.

¹³³*Ibidem.*

¹³⁴*Ibidem.*

¹³⁵*Ibidem.*

¹³⁶*Ibidem.*

primesc salariile și de aceea ruga autotitățile să furnizeze cât mai repede lâna producerii păturilor¹³⁷.

Comenzile către manufactura din Lugoj erau în permanentă creștere. La 24 iunie 1723 după ce a vizitat morile din Lugoj, Făget, Caransebeș și Lipova, RácZ semnală autorităților, că „fabrica“ a rămas fără materie primă. Prin urmare, el se adresează administratorilor districtuali din Orșova și Palanca Nouă ca să furnizeze lâna necesară manufacturii din Lugoj¹³⁸.

Cererea lui RácZ nu fost îndeplinită administratorul anunțând o lună mai târziu oficiul cameral din Timișoara că lucrătorii de la manufactura din Lugoj au rămas fără lucru, dar erau plătiți. O nouă solicitare a fost adresată Administrației la 11 iulie 1723, ca să fie procurată lâna necesară fabricării păturilor¹³⁹.

Intervenția Administrației din Timișoara către oficiile districtuale a dat acum roade, districtele învecinate trimițând la trei zile de la solicitarea lui RácZ cantitatea de 2503 $\frac{1}{3}$ oca de lâna manufacturii din Lugoj¹⁴⁰. Lipsa materiei prime fabricării păturilor este resimțită din nou atunci când RácZ reînnoia la 31 iulie 1725 cererea de aprovizionare cu lâna¹⁴¹.

O altă atribuție importantă a funcției îndeplinite de Ioan RácZ a fost încasarea impozitelor de la contribuabili. Modul de colectare a dărilor i-a determinat pe lugojeni să facă mai multe plângeri împotriva administratorului, lucru confirmat și de inspectorul cameral Retentisch la 31 iulie 1723 care, într-un raport adresat guvernatorului menționa că a terminat ancheta în cazul administratorului, dar problema se va putea

¹³⁷ *Ibidem.*

¹³⁸ *Ibidem*, p. 130.

¹³⁹ *Ibidem.*

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 6.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 135.

rezolva numai după întoarcerea lui¹⁴². La 9 martie 1724 Ioan Rác e numit obercneaz al districtului Lugoj-Făget, iar la 29 august al districtului Lipova¹⁴³.

În cursul anului 1724 Ioan Rác trimitea Administrației, situația încasărilor și cheltuielilor făcute de cneazul Iacob al Caransebeșului și totodată dispunea ca oamenii care au găsit o comoară în apropierea comunei Margina să fie aduși la Timișoara¹⁴⁴. Administrația închiria lui Rác la 1724 pe o perioadă de trei ani „fabrica“ de șube în schimbul sumei de 400 de florini și moara de dubit din Lugoj¹⁴⁵. Probabil obosit de sarcinile îndeplinite la 12 mai 1724 Rác solicita un concediu de 14 zile, ca să se poată deplasa la băile Mehadia¹⁴⁶.

Încă din 1725 Ioan Rác a fost atenționat de către Administrație să nu abuzeze de funcția deținută și să îndeplinească cu promptitudine toate obligațiile încredințate¹⁴⁷.

Din cauza condițiilor igienico - sanitare precare puse de autorități pe seama vrăjitoriei, Ioan Rác e obligat în baza ordinului primit de la Administrație să dispună la 31 martie 1725 dezgroaparea mormântului unei femei bătrâne. În urma verificărilor făcute, constatându-se că femeia a fost strigoaică, el ordona să i se taie capul cu lopata și trupul să-i fie ars¹⁴⁸. Și la 1727 Ioan Rác se confrunta cu autoritățile, el fiind avertizat

¹⁴² Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 47.

¹⁴³ Coriolan Buracu, *op. cit.*, p. 3; Ioan. Boroș, *op. cit.*, p. 47. Ioan Boroș susține că pe 29 august 1724 Ioan Rác e numit „provisor suprem” și peste districtele Lipova și Caransebeș, cu un salariu de 200 de florini.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 50.

¹⁴⁶ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p.133.

¹⁴⁷ Coriolan Buracu, *op. cit.*, p. 3; Lajos Baróti, *op. cit.*, vol II, p.135.

¹⁴⁸ Baróti Lajos, *op.cit.*, vol II, p.135; Boroș János, *Délmagyarországi lakosok balhite vérszópókról a XVIII-ik században* (Părerea greșită a populației din Ungaria de Sud despre vampiri în sec al XVIII-lea), în *Krassó-Szörényi Lapok (Lugoj)*, an. XXV, 1903, nr. 17, 26 aprilie, p. 2. Articolul nesemnă aparține lui Ioan Boroș informațiile regăsindu-se și în *Repertoriul istoric....*

că va fi arestat dacă nu preda la Lugoj lemnele și furajele restante¹⁴⁹. La 11 iunie 1727 Ioan Rácz înainta o cerere Administrației, cu rugămintea de a primi în arendă, pe încă trei ani manufactura din Făget¹⁵⁰. Se pare că a fost un bun administrator „fabrica“ având comenzi destul de mari. Așa s-a întâmplat la 27 octombrie 1727 când Administrația Banatului a făcut o comandă de 3 - 4000 de păuri ca să fie livrată urgent de Rácz la Timișoara¹⁵¹.

Comenzile s-au triplet un an mai târziu manufactura având de expediat Administrației la 2 iunie 1728 12.000 de păuri. Ca să poată cumpăra materia primă Rácz a primit de la Administrație un avans de 1200-1500 fl.¹⁵². Bolnav, cu o sănătate precară Ioan Rácz solicita autorităților provinciale la 7 februarie 1729 un concediu de șase luni, ca să facă un tratament medical la Viena¹⁵³. Starea sănătății s-a degradat în timpul concediului, pentru că noul administrator al districtului Lugoj Daniel Buchleitner raporta Administrației la 28 noiembrie 1729 că Ioan Rácz a murit.¹⁵⁴

Prezentarea prin exemplificări a obligațiilor îndeplinite de Ioan Rácz ca obercneaz al districtului Lugoj – Făget ne-au permis să tragem o serie de concluzii asupra posibilităților de ascensiune socială și raporturilor existente cu autoritatea provincială. Ioan Rácz a fost fără îndoială, personalitatea cea mai cunoscută a districtului Lugoj la începutul secolului al XVIII-lea, reușind să dobândească datorită abilității și meritelor personale funcția cea mai înaltă la care putea să aspire un român în cadrul administrației bănățene. Deoarece puțini funcționari cunoșteau limba localnicilor, guvernatorul

¹⁴⁹ Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 54.

¹⁵⁰ Coriolan Buracu, *op. cit.*, p. 3; Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p.137.

¹⁵¹ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol II, p.138.

¹⁵² *Ibidem.*

¹⁵³ Coriolan Buracu, *op. cit.*, p. 3; Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 56.

¹⁵⁴ *Ibidem.*

Mercy a fost nevoit să-i încredințeze lui Ioan Rácz conducerea mai multor zone, el devenind la 1726 administrator al districtelor Lugoj, Lipova și Caransebeș. De o cultură superioară, cunoscător al mai multor limbi străine, Ioan Rácz s-a remarcat ca om harnic și inteprinzător, izbutind să se ocupe cu bune rezultate de problemele administrative și economice ale districtului Lugoj-Făget. Pe acest plan s-a evidențiat în conducerea și coordonarea mai multor manufacturi administrate. Prin urmare, nu e de mirare că a reușit să adune o sumă importantă de bani ca să restaureze Biserica Ortodoxă „Sfântul Nicolae“ din Lugoj. Cu toate măsurile de modernizare a districtului, el nu s-a bucurat de prea multă simpatie din partea conașionalilor săi, arhiepiscopul Ioan Boroș semnalând în două rânduri plângerile adresate de români Administrației pe motivul abuzurilor săvârșite de Ioan Rácz în timpul colectării impozitelor. De aceea, el poate fi considerat un mic despot local, îndeplinind cu bună conștiință sarcinile administrative, chiar dacă măsura a dus la înrăutățirea și fuga românilor din spațiul lugojean.

Dezvoltarea economică a urbei de pe Timiș a cunoscut în perioada următoare o evoluție ascendentă, prin creșterea numărului de meseriași și negustori, diversificarea producției, practicarea comerțului în zone mai îndepărtate, pregătind astfel terenul în apariția clasei de mijloc, reprezentată de burghezia bănățeană interesată de practicarea activităților comerciale și promotoare a mișcării naționale în prejma revoluției de la 1848.

Raporturi în interiorul asociațiilor de breaslă din Lugoj

Prof. Dumitru Suciu

Apariția breslelor, în zona de șes a Banatului, la începutul secolului al XIX-lea, reprezintă o trăsătură specifică acestei zonei, caracteristică ce deosebește fundamental această regiune de Transilvania. Instituții orășenești, breslele reprezintă semne ale tranziției spre capitalism. Din analiza documentelor care surprind constituirea breslelor în orașul Lugoj putem surprinde o serie de specificități ce nu pot fi identificate altundeva în Europa. În primul rând constituirea unei bresle nu mai are loc pe un singur meșteșug; în al doilea rând constatăm că nu mai persistă vechile rigidități specifice fazelor incipiente procesului de constituire a breslelor. Pentru cunoașterea mai profundă a raporturilor de ordin economic și social din interiorul breslelor lugojene, vom analiza ”Diploma de privilegii și procese verbale ale adunărilor de breaslă”.

Din păcate prima diplomă de privilegii ale primei bresle din Lugoj (1818/1819) nu ne este cunoscută, dar prevederile ei nu difereau prea mult de cele ale Diplomei din 1844, diplomă care consfințește constituirea celei de a doua bresle din Lugoj. Diploma de privilegii din 1844 cuprinde o parte introductivă, respectiv expunerea de motive, urmată de 49 de articole grupate pe 7 capitole. Cele 49 de articole conținutul actului normativ¹. Există și un capitol de încheiere reprezentând dispoziții finale.

¹ *Diploma de privilegii a meșteșugarilor strungari, pieptănari, aurari, argintari, țesători... din orașul Lugoj*, în Colecția Muzeului Lugoj, nr. inv. 313;

Primul capitol, intitulat "Despre ucenici", cuprinde 10 articole, și stabilește următoarele: condițiile pe care trebuia să le îndeplinească cel ce dorea să devină ucenic; stagiul de probă; actul de învoire în cazul iobagilor; taxa de înscriere; necesitatea existenței unei cauțiuni (garanții); timpul de învățare; reglementări pentru cazul de părăsire a meșterului; reglementări pentru cazuri inedite; modul de eliberare din ucenicie; reglementări față de fii meșterilor.

Textul Diplomei de privilegii precizează că: "cine are de gând să învețe vreun meșteșug, de orice religie legal admisă ar fi, va trebui să fie fără deosebire primit la ucenicie". Din câte se poate vedea diploma nu face niciun fel de discriminări de ordin religios și național (o altă diferență între Transilvania și Banat). Referitor la timpii de probă în diplomă se prevede o perioadă de 6 luni, iar taxa de înscriere o stabilește la 1 florin și 30 de creițari. Pentru a se asigura mâna de lucru necesară, o parte de ucenici, proveniți din mediul rural, și fiind lipsiți de mijloace materiale, erau scutiți de plata taxei de ucenicie². În ceea ce privește actul de învoire istoricul I. Boroș menționează: "în cazul în care viitorul ucenic este șerb, el are nevoie de învoirea stăpânului pentru ieșirea din șerbie și, dacă n-a obținut-o va putea solicita această eliberare la forurile superioare"³. Despre necesitatea existenței unei garanții depuse de ucenic, în Diploma din 1844, se precizează că ea trebuie să existe: "doar numai în cazul în care felul acesta de răspundere a fost și mai înainte în obiceiul breslei".

Timpul de învățare pentru ucenic diferă de la o meserie la alta. Conform Diplomei de privilegii el este între 2 și 4 ani fără întrerupere (ucenicia dura 2 ani pentru olari; 3 ani pentru țesători, tinichigii, armurieri, curelari, compactori; 4 ani

² Suci, I.D., *Revoluția de la 1848 din Banat*, Editura Academiei RPR, București, 1968, p.34;

³ Boroș, Ioan, *Despre meșteșuguri în Lugoj*, manuscris Colecția Muzeului Lugoj, p. 35;

pentru aurari și argintari). Același articol interzice părăsirea meșterului sub orice pretext și prevede ca ucenicul să fie dator a dovedi purtare bună și morală. Și patronul era dator a dovedi purtare bună și morală și i se interzicea să-l pună pe ucenic la alte munci și să-l țină peste timpul de învățatură.

Articolele 4 și 5 prevăd reglementări și pentru cazurile de părăsire a meșterului, cu sau fără un motiv temeinic. Pentru cazurile de părăsire a meșterului fără motiv se prevedeau aplicarea unor pedepse ce urmau să fie stabilite de autoritățile locale: eliminare, amendă, prelungirea perioadei de învățare. În cazul în care ucenicul avea motiv întemeiat, conducătorii breslei trebuia să repartizeze ucenicul la un alt meșter, unde își putea îndeplini restul rămas din timpul de ucenicie.

Articolul 6 stabilește taxa de ucenicie, care nu putea fi mai mare de 20 de florini. Partea finală a articolului prevedea obligația meșterului de-al pregăti pe ucenic astfel încât acesta să-și câștige prin muncă întreținerea.

Referitor la întâmplările sau cazurile inedite, articolul 7 prevede moartea meșterului. În acest caz ucenicul poate fi lăsat în seama văduvei sau poate fi repartizat la alt meșter.

Articolul 8 se referă la sfârșitul perioadei de ucenicie, eliberarea ucenicului și declararea acestuia calfă. Se menționează că această ceremonie are loc într-un cadru solemn și se încheie prin înregistrarea în registrul de breaslă și prin înmânarea scrisorii de eliberare. Ceremonia are loc numai după ce a fost depusă taxa de eliberare în valoare de 1 florin și 30 de creițari.

Articolul 9 stipulează prevederi referitoare la fiii de meșterilor. Referitor la aceștia se menționează că li se aplică aceleași reguli ca și celorlalți ucenici, cu excepția taxei, redusă la jumătate.

Capitolul al II-lea intitulat ”Despre calfe” cuprinde articolele 10-20. Aceste articole prevăd reglementări referitoare la calfă, din momentul acordării acestui titlu până la eliberare. Încă din capitolul 10 se prevede că imediat după ce ucenicul

devine calfă breasla trebuie să le elibereze o carte de călătorie (Wanderbuch), chiar și în cazul în care calfa rămâne în localitatea unde a fost eliberat. În același articol se prevede obligativitatea călătoriei pentru ca respectiva calfă să devină meșter, chiar dacă ar fi fiul meșterului. Scopul călătoriei este acela de a înmulți cunoștințele despre meserie și de a câștiga experiență, fără de care nimeni nu poate devenii meșter, nu putea să dobândească privilegiul de meșter. În același articol sunt prevederi prin care se încearcă prevenirea unor fraude. Se interzicea oricărui meșter să primească (să înscrie) vreo calfă fără carte de călătorie. Încălcarea acestei prevederi atrăgea după sine pedepse aspre. În cazul pierderii cărții de călătorie eliberarea unei duplicat se putea face doar după cercetări serioase.

Următoarele articole stipulează condițiile în care se face călătoria Calfei. Călătoria trebuie să dureze timp de trei ani, neîntrerupt. Întreruperea călătoriei era posibilă doar în cazuri excepționale: boli grave sau moartea părinților (condiționată de recuperarea timpului restant). Există și situația când calfa putea fi scutită de recuperarea timpului restant, la propunerea autorităților locale.

Despre comportamentul și atitudinea calfei, în timpul călătoriei, se vorbește în articolele 12-19. Imediat ce sosește în localitatea de destinație, calfa trebuia să se prezinte la imediat la ospătăria calfelor (Hergerg), iar dacă în localitatea respectivă aceasta nu exista, la meșterul conducător al breslei, cerându-i de lucru. Calfa era nevoită să înceapă lucrul în atelierul în care era repartizat, fără posibilitatea de a refuza. Intrând în serviciu calfa era obligată să predea actele: actul de botez, scrisoarea de eliberare și cartea de călătorie. Actele erau depuse în lada breslei.

Dacă meșterul nu avea de lucru, acest fapt era înregistrat în cartea de călătorie, calfa putând să călătorească mai departe, după ce a primit aprobarea autorității locale. În cazul

în care meșterii din localitatea în care ajungea calfa aveau de lucru, aceștia îi era interzis să părăsească atelierul meșterului înainte de expirarea unui preaviz de jumătate de an. În cazul în care exista un motiv temeinic, dovedit autorităților locale, calfa putea părăsi meșterul și cu un preaviz de 14 zile. Calfelor li se dădea, de asemenea dreptul, cu aprobarea meșterului conducător al breslei și al autorităților locale, să se angajeze la orice meșter dorea. Un alt drept al calfei era acela de a se angaja în serviciul unui moșier.

Articolele 16 și 17 fac precizări despre atitudinea calfelor în timpul acestui stagiu. De exemplu, calfele erau obligate să respecte obiceiul orașului cu privire la înapoierea acasă la o anumită oră a serii (în cazul în care încălca această regulă fiind amendat). Meșterii erau obligați să anunțe toate contravențiile calfelor la adunările de sfat ale breslei. Era interzis calfelor să lipsească de la lucru, conform articolului 17, în Lunea bețivă (Blan-Montag), sau în alte zile de lucru. În cazul absenței chiulangiul era sancționat cu reținerea a jumătate din salariului pe o săptămână. Suma era depusă în lada breslei. Se prevedeau și amenzi pentru meșterii care nu denunțau abaterile calfelor. Pedepșa pentru meșter era o amendă ce se ridica la dublul sumei pe care trebuia s-o plătească calfa.

Articolul al 18 interzicea meșterilor și calfelor să facă înțelegeri de felul: (în cazul meșterilor) urcarea prețurilor la lucrările manuale; (în cazul calfelor) stabilirea salariului pretins de la meșter. Articolul 19 le interzice calfelor să organizeze asociații deosebite și de a avea pecete. Articolul 19 se referă și la utilizarea banilor depuși de calfă, în lada breslei, ca ajutor de boală, călătorie sau alte scopuri. Meșterul conducător de breaslă trebuia să dea socoteală despre modul în care a folosit banii.

Articolul următor stabilește conduita calfei față de meșterul conducător al breslei. Articolul 20 cerea calfelor să fie cinstite, liniștite și cu credință și să apere interesele breslei. Față

de familia patronului trebuia să manifeste fidelitate. Liniștit și credincios trebuia să fie și la adunările breslei, precum și față de ceilalți meșteri și celelalte calfe. Cei ce încălcau acest articol erau amendați cu o sumă de până la 2 florini.

Capitolul al III-lea, ”Despre meșteșuguri în general” cuprinde prevederi legate de promovarea calfei la rangul de meșter. După terminarea călătoriei calfa trebuia să facă anumite demersuri pentru a deveni meșter. Sunt precizate actele ce erau necesare (actele depuse în lada breslei și certificatul de eliberare), locul unde trebuiau depuse și, faptul, că pentru a deveni meșter trebuia să execute o lucrare de meșter (Meisterstuck). Articolul 22 prevedea și posibilitatea scutirii de la această lucrare, lucru posibil doar în cazuri excepționale și doar cu aprobarea autorităților (cazurile excepționale puteau fi determinate de: slăbiciunea ochilor, boală de piept sau alte boli grave).

Susținerea lucrării de meșter se face sub supravegherea breslei care hotărăște unde, cum și când se face lucrarea. După executarea lucrării fără grșeală, calfa este numit meșter. Imediat ce obține titlul de meșter și este primit în breaslă calfa trebuie să depună, în lada breslei, suma de 25 de florini.

În capitolul al IV-lea, ”Despre obligațiile meșterilor și ale calfelor” se menționează obligativitatea participării la serviciul divin. Neprezentarea la serviciul divin era saționată cu o amendă ce putea ajunge, în cazul meșterilor, până la 1800 de creițari. Comportarea necuviincioasă în timpul serviciului divin se pedepsea cu o amendă de până la doi florini.

Era interzisă înstrăinarea calfelor, prin atragerea de către alt stăpân și vorbirea de rău a meșterului și a muncii sale de către alți meșteri sau calfe. Meșterii care nu făceau parte din breaslă nu erau tolerați să muncească în oraș, excepție făcând cei care erau meșteri în oraș, înainte de nașterea breslelor și numai cu acordul autorităților. Meșterii străini nu aveau dreptul să-și vândă marfa în afara bâlciurilor.

În cazul în care un meșter era bolnav sau în cazul în care nu avea calfă era prevăzută următoarea formă de întrajutorare: ceilalți membri ai breslei (pe rând, începând cu cel ai bătrân) ceda câte o calfă, pentru 8 zile, până apărea o nouă calfă sau meșterul se însănătoșea (desigur această întrajutorare nu se aplica în cazul unei boli molipsitoare).

Capitolele al V-lea și al VI-lea cuprind câte un articol unic, care se referă la cazurile de deces și la văduve. La înmormantarea unui membru al breslei sau a unui membru al familiei unui meșter toți membrii breslei trebuia să ia parte (participarea se făcea și prin rotație). Văduvele puteau continua exercitarea meseriei, prin angajarea unei calfe. Acest drept era pierdut dacă văduva se căsătorea cu cineva din afara meșteșugului. Dacă se căsătorea cu o calfă acesta primea mai repede dreptul de a fi primit meșter.

”Diploma de privilegii și procese verbale ale adunărilor de breaslă” face precizări clare cu privire la desfășurarea adunărilor breslei. Diploma prevedea ținerea unui număr de 4 adunări anuale, cu ordine de zi bine stabilită. În adunările breslei se soluționau și neînțelegerile ivite. Soluțiile date de către adunare se treceau obligatoriu într-un protocol. Cu prilejul adunărilor se depuneau în lada breslei și taxele prevăzute. Articolul 41 prevedea că meșterii breslei care locuiau în afara orașului (în satele din jur) nu erau obligați să se prezinte la adunările de sfert de a, ci doar odată pe an, prilej cu care trebuiau să-și pătească obligația la lada breslei.

Ultimul capitol al diplomei, al VII-lea, ”Despre alegerea meșterului conducător și vice-conducător” cuprinde 6 articole. Ședința de alegere era anunțată dinainte și se desfășura astfel: meșterul conducător prezenta o dare de seamă cu privire la activitatea sa și a breslei, iar mai apoi un raport asupra veniturilor și cheltuielilor breslei. După aceasta, un reprezentant al autorităților, desemna trei meșteri dintre care să fie ales conducătorul breslei (printre care și fostul conducător al

breslei). Noul conducător era ales prin vot secret. La fel se proceda și în cazul alegerii viceconducătorului breslei. După terminarea alegerilor se citeau statutele breslei în fața tuturor celor prezenți.

Ultimele articole se referă la lada breslei și la corespondența și relațiile cu alte bresle. Lada breslei cuprindea banii breslei și actele membrilor breslei. Articolul 45 face referire la modul în care trebuiau administrați banii breslei (pentru ajutorarea meșterilor și calfelor aflate în nevoie).

Pentru ca în cazuri de încălcare a prevederilor nimeni să nu poată spune că nu cunoștea dispozițiile statutare sau că nu le-a înțeles, statutele erau citite în fiecare adunare a breslei și prim-magistrul breslei punea copii la îndemâna fiecărui doritor. De asemenea, cu ocazia eliberării ucenicilor și calfelor statutele erau citite în întregime. Articolul final al Diplomei interzice încălcarea statutelor, deoarece acestea aveau scopul de a promova buna orânduială a meșteșugurilor, înlăturarea abuzurilor și greșelilor.

Procesele verbale ale adunărilor de breaslă sunt prețioase dovezi în ceea ce privește dorința conducătorilor breslei pentru respectarea statutelor, dar și pentru apărarea meșterilor, calfelor, ucenicilor și familiilor acestora. Procesele verbale dovedesc, de asemenea, rigoare în stabilirea lucrărilor de probă susținute de calfe, atenție pentru pregătirea ucenicilor, preocupare pentru ajutorarea văduvelor și pentru menținerea intactă a disciplinei din cadrul breslei, dorință pentru aplanarea justă a conflictelor apărute. Procesele verbale reprezintă o ”icoană clară, o carte deschisă pentru realizarea scopului de a promova ordinea bună și meseriile profesionale ale breslelor”⁴. Pe de altă parte aceste procese verbale ne relevă faptul, că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se produc numeroase transformări economice și

⁴ *Ibidem*, p. 41;

sociale în această parte de lume, relațiile dintre meșteri și calfe modificându-se treptat și profund.

Activitatea din mipul adunărilor de breaslă se consemna într-un proces verbal, ce se depunea într-un registru. Procesele verbale erau scrise în limba germană și depuse într-un registru. Cel care redacta aceste procese verbale, era fie un membru ales al breslei, fie o persoană special angajată a cărei renumerație anuală se ridica la 20 de florini⁵.

Diploma din 1844 instituie salariul fix pentru calfe, luând naștere sistemul muncii salariale. Calfele trebuie să respecte acest salariu sub amenințarea unor pedepse aspre. Astfel de prevederi arată încercările precedente ale calfelor de a obține mărituri de salariu. Leafa pe o săptămână a unui dogar ajungea în medie la 4 florini. Cheltuielile, dacă e să le luăm în considerare doar pe cele din cadrul breslei, erau și ele mari. Taxa pentru lucrarea de meșter se ridica la 25 de florini, la care se adăuga cotizația de breaslă de 5 florini și o cotizație de ajutor medical de 5 florini. Pe lângă acestea se adăugau diurna plătită funcționarilor care asistau la primirea în breaslă, sumă ce se ridica la suma de 7 florini și 30 de creițari. Insituirea salariului fix pentru calfe îi transformă pe aceștia în salariați. Datorită acestui fapt, după desființarea breslelor în anul 1872, acestea vor continua să existe sub forma corporațiilor până la al Doilea Război Mondial⁶.

Ținerea prin abuz a calfelor în serviciul meșterilor se făcea prin nesocotirea de către meșteri a prevederilor statutare referitoare la obligația depunerii cărților de călătorie și a celorlalte acte în lada breslei; din lada breslei, pentru motive întemeiate, calfele își puteau ridica oricând actele, pe când, dacă acestea se găseau la meșter, calfele nu-l puteau părăsi. În Registrul de procese verbale ale breslei reunite a meșterilor

⁵ Wallner-Bărbulescu, Luminița, *Interpretarea istorico-juridică a Diplomei de privilegii acordată meșterilor... din orașul Lugoj*, tiposcript;

⁶ *Ibidem*;

frânghieri, turtari... din Lugoj sunt pomenite numele a 15 meșteri care nu au predat cartea de călătorie, în lada breslei, în anul 1845. În același timp calfele devin dependente de meșteri și prin împrumutarea unor sume de bani. Cât timp calfa nu-și plătea datoriile nu puteau părăsi meșterul.

În aceste condiții, dispozițiile prezentate în statutele de breaslă (Diploma de privilegii) denotă teama față de posibile mișcări de protest ale calfelor. Cele mai dese mișcări de protest ale calfelor apar în legătură cu "lunea albastră" (Blauer Montag), zi de odihnă, după ce în duminica de dinainte se petrecea până la epuizare⁷. În anul 1819, calfa de dogar Georg Wagner protestează în fața meșterului și instigă celelalte calfe să nu lucreze în "lunea albastră", fapt pentru care este arestat și amendat cu 2 florini și 30 de creițari. Celelalte calfe care au refuzat să lucreze au fost amendate și ele cu sume cuprinse între 30 de creițari și 1 florin⁸.

Cazul acesta nu este izolat, existând numeroase refuzuri de a munci în ziua respectivă. Deși adunarea breslei a stabilit că, în urma delictului, calfa Georg Wagner, va fi dat afară din breaslă, măsura nu a fost pusă niciodată în aplicare, mai ales din cauza faptului că tot mai multe calfe își părăseau patronii, ceea ce însemna pentru acești, pierderea mâinii de lucru⁹. S-a hotărât ca, în cazurile de repetare a "lunii albastre" calfele să fie sancționate cu muștrare, retragerea salariului pe o săptămână și specificarea comportamentului în cartea de călătorie.

În afara cazurilor în care calfele refuză să muncească, sunt numeroase și multe cazuri în care calfele își insultă meșterii, plângându-se de condițiile grele în care lucrează. Uneori aceste conflicte au avut urmări tragice. În atelierul de pantofărie al meșterului lugojean Niculiță Teodor, starostele

⁷ Pascu, Ștefan, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 271;

⁸ *Registrul protocoalelor de breaslă*, nr. 2, fila 22;

⁹ *Ibidem*, p. 23;

breslei pantofarilor din oraș, lucrau un mare număr de calfe și ucenici, plătiți necorespunzător și hrăniți cu mâncare proastă. Una din calfele meșterului a protestat în anul 1835 împotriva mâncării proaste, fapt ce a dus la o încăierare soldată cu moartea meșterului. Pedeapsa pentru făptaș a fost de doar 2 ani de închisoare și plata unei amenzi de 40 de florini, deoarece calfele și ucenicii i-au luat apărarea făptașului, încriminându-l pe meșter¹⁰.

Pentru a obține condiții mai bune de muncă calfele au început să se organizeze în așa numitele ”Asociații ale tinerelor calfe” (Brunderschaft), care urmăreau reglementarea raporturilor dintre calfe și meșteri. În 1846, calfa Alois Zettl cere, în numele tinerelor calfe un ajutor din partea breslei. Ajutorul se acordă sub formă de împrumut prin apariția unei lăzi a calfelor¹¹.

Asociația calfelor din Lugoj și-a desfășurat activitatea sub controlul breslei, care desemna un meșter, cu menirea de a apăra interesele tinerelor calfe¹². În mod excepțional, prin Diploma de privilegii din anul 1844, deși nu se recunoaște oficial dreptul calfelor de organizare, se stabilea ca suma de 15 creștari să fie depusă în cadrul fiecărei adunări de către toate calfele, pentru constituirea unui ajutor destinat celor bolnavi sau a celor aflați în perioada de călătorie¹³.

Organizarea calfelor după modelul meșterilor prezintă caracteristicile unei organizări profesionale, primele astfel de asociații au avut ca scop întrajutorarea. Prin intermediul asociațiilor de acest fel se acorda calfelor ajutor bănesc și asistență medicală.

¹⁰ Lay, E., *Dezvoltarea economică, socială și politico-administrativă a Lugojuului, 1718-1848*, transcript, Colecția Muzeului Lugoj, p. 43-44;

¹¹ *Registrul procese-verbale*, fila 49;

¹² *Ibidem*, fila 39;

¹³ *Diploma de privilegii...*;

Asemenea asociații existente în toate sistemele de breaslă, au constituit forme incipiente de organizare a muncitorimii, un fel de pre-sindicate. Deși aceste organizații aveau scop de întraajutorare, calfele nu aveau drept de întrunire în afara breslelor. În Registrul de acte al breslei reunite din Lugoj, este consemnată cererea cu numărul 184, prin care toate calfele solicitau drept de întrunire. O asemenea cerere este considerată periculoasă și se iau imediat pentru aducerea ei la cunoștința locotenentei provinciale și conducerii Comitatului Caraș¹⁴.

Aceste forme de protest și organizare a calfelor, în Banatul secolului al XIX-lea sunt o etapă ce va duce la apariția proletariatului urban, în contextul în care organizarea breslelor în această perioadă și în această zonă, sprijină apariția unei clase a burgeziei.

¹⁴ *Registrul de protocol*, fila 75.

**Privilegiu de târg acordat localității
camerale Făget de împăratul Iosif al II-lea
- Viena, 22 octombrie 1787**

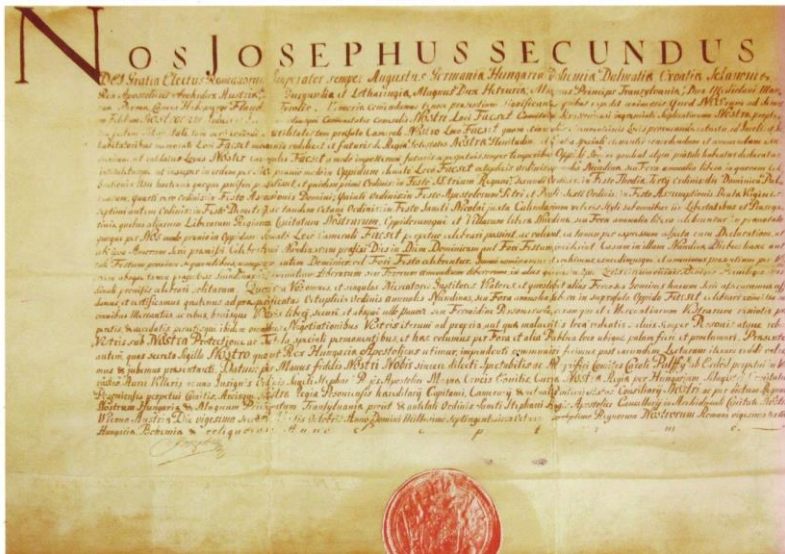
Prof. univ. dr. Dan Negrescu

NOI IOSIF AL II-LEA,

Prin Grația lui Dumnezeu, ales Împărat al romanilor, mereu August Rege Apostolic al Germaniei, Ungariei, Boemiei, Dalmației, Croației, Slavoniei, Arhiduce al Austriei, Duce de Burgundia și Lotaringia, Mare Duce de Etruria, Mare Principe al Transilvaniei, Duce de Milano, Mantua și Parma, Conte de Habsburg al Flandrei și Tirolului, dăm de știre spre aducere aminte, prin cuprinsul înscrisului de față, tuturor celor cărora li se cuvine, că Noi, la supusa rugămintă a fidelilor Noștri Judecători și Juzi și a întregii comunități camerale a Domeniului Nostru Făget din centrul Comitatului cărășean, la rugămintile aceloră făcute Majestății Noastre deci, dar și spre câștigul și folosința amintitului Domeniu cameral al Nostru Făget, cât și a altor locuri învecinate lui, luând în considerare administrarea amintitului domeniu Făget, a locuitorilor săi, atât cei de acum cât și cei din viitor, prin deplinătatea puterii Noastre regale și prin deosebita Grație a bunăvoinței noastre, am hotărât să se dea îngăduință ca amintitul nostru Domeniu cameral Făget să aibă bucuria de a purta numele de Târg, de acum în viitor și neîntrerupt în vremurile viitoare, astfel să se considere că a fost declarat și numit și înălțat Târg același domeniu Făget, cu sărbătorirea acelor târguri de opt ori pe an ca și iarmaroacele pașnice și libere anuale de până acum,

începând desigur cu serbarea primului târg: la Sărbătoarea Sfinților Trei Regi; al doilea în ordine: la Sărbătoarea Thodiei (?); cel de al treilea în ordine: în duminica Floriilor, al patrulea în ordine: la Sărbătoarea Înălțării Domnului; al cincilea în ordine: la Sărbătoarea Apostolilor Petru și Pavel; al șaselea: la Sărbătoarea Adormirii Fericitei Fecioare; al șaptelea al înșiruirii: la Sărbătoarea Sfântului Dumitru; și, în cele din urmă, al optulea: la Sărbătoarea Sfântului Nicolae conform calendarului pe stil vechi, păstrând toate îngăduințele și prerogativele cu care sunt sărbătorite acestea în celelalte Orașe libere Regale ale Noastre și în cetăți și Târguri libere sau iarmaroace anuale libere, tot astfel și în înainte amintitul de Noi Domeniu cameral Făget Înălțat la rangul de Târg să poată fi sărbătorite mereu, dar totuși la acestea se adaugă în scris Declarația că zilele dinainte stabilite pentru sărbătoarea Târgurilor să cadă în ziua de duminică sau chiar de Sărbătoarea Târgului. Dar niciodată în cele ce urmează să nu fie Sărbătoare de acest fel prea aproape de Sărbătoarea Domnului, sau să cadă în Sărbătoarea Iarmarocului. Dimpotrivă, prin cele de față declarăm și subliniem și dăm îngăduință, fără păgubirea Târgurilor anuale din alte locuri din vecinătate, astfel ca acelea ce sunt prevăzute, să fie sărbătorite urmând obiceiul. De aceea, pe toți negustorii, vânzătorii, drumeții și pe toți ceilalți oameni străini ce țin de această înșiruire, Noi îi încredințăm și le dăm de știre, căci la amintitele zile de târg ale înșiruirii de opt, dar și la iarmaroacele libere anuale din sus înălțatul la rang de Târg Făget, s-a îngăduit deja să se sărbătorească: să veniți cu toate mărfurile și lucrurile și bunurile voastre, liberi și siguri, fără vreo teamă sau groază pentru persoanele sau mărfurile voastre, iar după ce ați venit de grabă și v-ați alăturat și după ce negustorelile vi le-ați încheiat toate, să vă întoarceți în ținuturile voastre sau unde veți dori, lucrurile și persoanele voastre rămânând mereu neatinse sub protecția noastră și sub

Speciala Noastră Tutelă, și poruncim ca acestea să fie făcute publice și proclamate în iarmaroace și pretutindeni în alte locuri publice. Cele de față pe care le-am întărit cu sigiliul Nostru secret consacrat de care ne folosim ca Rege apostolic al Ungariei, poruncim ca după citire să fie înapoiate celui care le prezintă. Dat prin mâna fidelului Nostru, Nouă sincer iubit, Respectabilului și Mărețului Conte Carol Palffi de Erdod, veșnicului în Veresko al ordinului Lânii de aur, și cavaler al Însemnatului ordin al Marii Cruci al Sfântului Apostolic rege Ștefan, Sfătuitor al Curții Noastre regale pentru Ungaria, pentru totdeauna Comite al comitatului Poszony (Bratislava) și Căpitan cameral ereditar și personal al cetății Noastre Regale și apropiat Sfătuitor în consiliul Nostru și cancelar în amintitul Nostru Regat al Ungariei și în Marele Principat al Transilvaniei și al amintitului ordin al Sfântului Ștefan, rege apostolic, (dat) În Cancelaria Apostolică în Cetatea noastră Arhiducală Viena a Austriei, în ziua XXII a lunii octombrie a anului Domnului 1783, XXIII an al Domniilor Noastre Romane în Ungaria, Boemia și celelalte.

*

* *

Prin amabilitatea d-lui prof. univ. dr. Dan Negrescu punem în circuitul științific, în integralitatea sa, un document istoric de o importantă deosebită pentru evoluția Făgetului. Documentul se află în colecțiile Direcției Județene Timiș a Arhivelor Nationale, este scris pe pergament în limba latină și are un sigiliu în capsulă de lemn fără capac.

Diploma dată de către imparatul Iosif al II-lea hotăra ca Făgetul să se bucure de statutul de târg și de privilegiul de a organiza opt târguri sau iarmaroace anuale libere, la fel ca celelalte cetăți și orașe regale. Târgurile erau organizate în zilele unor mari sărbători religioase: Floriile, Înălțarea Domnului, Sf. Petru și Pavel, Adormirea Maicii Domnului, Sf. Dumitru, Sf. Nicolae etc. Dacă târgul nu se putea ține la sărbătoarea nominalizată, atunci el trebuia ținut în prima duminică după acea sărbătoare.

Dată "la supusa rugămintă a fidelilor Noștri Judecători și Juzi și a întregii comunități camerale a Domeniului Nostru Făget din centrul Comitatului cărășean, la rugămintile acelora făcute Majestății Noastre deci, dar și spre câștigul și folosința amintitului Domeniu cameral al Nostru Făget, cât și a altor locuri învecinate lui", Diploma venea în avantajul și pentru folosul făgețenilor și a locuitorilor din zona Făgetului. De privilegiul de a organiza târguri beneficia doar Făgetul nu și alte localități din zonă. În același timp se preciza că se va asigura securitatea persoanelor, mărfurilor și bunurilor deținute de participanții la târg: „să veniți cu toate mărfurile și lucrurile și bunurile voastre, liberi și siguri, fără vreo teamă sau groază pentru persoanele sau mărfurile voastre, iar după ce ați venit de grabă și v-ați alăturat și după ce negustorelile vi le-ați încheiat toate, să vă întoarceți în ținuturile voastre sau unde veți dori, lucrurile și persoanele voastre rămânând mereu

neatinse sub protecția noastră și sub Speciala Noastră Tutelă...”.

Târgurile aduceau la Făget oameni și mărfuri din întreaga zonă, și chiar din zona Pădurenilor și Valea Mureșului. Când timpul permitea ,se venea la Făget cu 1-2 zile înaintea datei de organizare a târgului. Târgurile vor motiva modernizarea căilor de comunicație în secolul al XIX-lea, inclusiv amenajarea căii ferate Lugoj-Făget-Ilia, și vor racorda piața Făgetului la cea a Europei centrale. Taxele percepute la aceste târguri au adus venituri substanțiale bugetului local - uneori ele au reprezentat peste 50% din acest buget - regăsindu-se în dezvoltarea edilitară și culturală a Făgetului. (D.T.)

Pagini de memorialistică despre revoluția de la 1848-1849 din Banat. Însemnările lui P. Broșteanu *

*Drd. Nicolae Dumbrăvescu***

Revoluția de la 1848-1849 din diferite state europene, din Monarhia Habsburgică, din Ungaria, din Țările Române (Moldova și Țara Românească) și din Transilvania și Banat s-a bucurat de o atenție deosebită din partea cercetătorilor. Evenimentelor anilor 1848-1849 le-au fost dedicate mi și mi de pagini de către mai toate istoriografiile europene.

Printre sutele sau chiar miile de lucrări scrise despre revoluțiile europene de la 1848-1849 un loc important îl ocupă lucrările cu caracter memorialistic redactate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea de o serie de combatanți la evenimente, sau simpli observatori ai acestora. Revoluția de la 1848-1849 din Banat nu este nici ea lipsită de lucrări de acest gen. Prin urmare despre evenimentele revoluționare de la 1848-1849 din Banat ne-au lăsat pagini importante de memorialistică, Partenie Gruescu¹, Dimitrie Petrovici Stoichescu² și Feldmareșalul George v. Rukawina³.

* Acest articol a beneficiat de suport financiar prin proiectul „Doctorat European de Calitate - EURODOC”, Contract nr. POSDRU/ 187/1.5/S /155450, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

** Drd. Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba-Iulia; ndumbravescu@yahoo.com.

¹ „Evenimentele anilor 1848 și 1849 prin ținutul Făgetului de Partenie Gruescu, paroh în Sintești”, în *B.A.R.* București, manuscris rom. 1059 f.

În lucrarea de memorialistică intitulată „Evenimentele anilor 1848 și 1849 prin ținutul Făgetului”, Partenie Gruescu⁴ prezintă principalele evenimente revoluționare petrecute la nivelul întregului Banat, însă pune un accent mai mare pe nararea evenimentelor petrecute în zona sa de reședință (Ținutul Făgetului), începând din luna martie a anului 1848 și până la finalul anului 1849 când imperialii au restabilit ordinea atât în Banat cât și în Transilvania.

71-86. Vezi și Nicolae Bocșan Valeriu Leu, *Memorialistica Revoluție de la 1848 în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1988, pp. 138-151.

² „Curgerea întâmplărilor subscrisului în timpul revoluției maghiare”, în *Albina*, III, 1968, nr. 12, pp. 1-3. Vezi și Nicolae Bocșan Valeriu Leu, *Memorialistica*, pp. 152-158.

³ Rudolf Gröf, *Timișoara sub asediu: Jurnalul Feldmareșalului George v. Rukawina (aprilie-august 1849)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008, 170p.

⁴ Partenie Gruescu s-a născut în localitatea Sîntești în anul 1813. Urmează clasele primare la școala din localitatea natală, unde funcționa o școală deschisă în urma decretului Marie Tereza. Cursurile secundare le urmează la Vârșeț, unde studiază și teologia. Ca băiat eminent este trimis pentru terminarea studiilor teologice la Carloviț. În anul 1834 se reîntoarce în localitatea natală, an din care va ocupa funcția de paroh. Participă la Revoluția de la 1848-1849 din Banat. În anul 1862 Partenie Gruescu trece în eparhia Aradului la Căpîlnaș. Aici datorită inteligenței cu care era înzestrat Partenie Gruescu primește funcția de vicar protopopesc. În anul 1864 este ales membru al „Asociațiunii naționale în Arad, pentru cultura și conservarea poporului român. Se stinge din viață în anul 1872 în localitatea Căpîlnaș la onorabila vârstă de 61 de ani. (Pentru mai multe amănunte despre viața și activitatea lui Partenie Gruescu vezi: Ioan B. Mureșanu, „Scriitorul Partenie Gruescu” în *Vestul*, 1934, nr.1264, p. 2; nr. 1266, pp. 2-3; Idem, „Descrierea etnografică și topografică a comunității și circumstărilor ei din Sîntești” în *Revista institutului social Banat-Crișana*, 1944, nr. 1-2, pp. 115-126; Idem, „Sîntești, teritoriul și cercul satului” în *Revista institutului social Banat-Crișana*, 1944, nr. 3-4, pp. 293-308; Ioan Clopoțel, „Monografia unei comune din Banat. Preotul Partenie Gruescu scrie cu avânt și talent monografia comunei Sîntești în anul 1859. Un sociolog fără voie”, în *Societatea de mâine*, 1938, nr. 3, pp. 100-102).

Cea de a doua lucrare de memorialistică, dedicată evenimentelor revoluționare de la 1848-1849 din Banat, a fost scrisă de protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu⁵. În lucrarea sa intitulată „Curgerea întâmplărilor subscrisului în timpul revoluției maghiare”, Dimitrie Petrovici Stoichescu reușește să surprindă principalele evenimente ale Revoluției. Descrie amănunțit adunarea de la Lugoj din primăvara anului 1848, apoi surprinde foarte bine situația țăranilor români și a celor sârbi din toamna anului 1848, aceștia fiind nevoiți să-și

⁵ Dimitrie Petrovici Stoichescu s-a născut în anul 1794 la Belniț în județul Caraș-Severin. Studiile l-a urmat la Timișoara și Vârșeț. În anul 1830 a fost ales președinte al societății secrete „Constituția” din Lugoj care își propunea să lupte pentru înlăturarea relațiilor feudale și pentru emanciparea națională a românilor bănățenii. A participat la Revoluția de la 1848-1849 din Banat, luând parte la adunarea din 1/15-5/17 mai 1848 ținută sub președinția lui Vasile Fogorași și la întrunirea reprezentanților Lugojului, Timișoarei, Lipovei, Aradului și Crișanei, din 3/15-9/21 mai 1848 în care s-a dezbătut problema organizării luptei comune a românilor din Banat și Crișana, pentru dobândirea drepturilor și libertăților naționale. Împreună cu Eftimie Murgu a organizat o adunare populară la Lugoj la 15/27 iunie 1848 cu prilejul căreia s-a stabilit independența Bisericii Române din Banat și reînființarea Mitropoliei române a Banatului. Această adunare l-a delegat pe Dimitrie Petrovici Stoichescu să îndeplinească funcția de vicar general al Banatului. La scurt timp este considerat element periculos de autoritățile austriece și este înlăturat din toate demnitățile. În primăvara anului 1849 sub presiunea românilor bănățeni Dimitrie Petrovici Stoichescu este înscăunat ca episcop al Timișoarei. La numai câteva luni de la înscăunare Dimitrie Petrovici Stoichescu este acuzat de „trădare de patrie” și condamnat la 12 ani de închisoare. Este încarcerat în temnița de la Kupfstein din Tirol. După patru ani de închisoare Dimitrie Petrovici Stoichescu este grațiat. După eliberarea din închisoare Dimitrie Petrovici Stoichescu se stabilește în localitatea natală unde va sluji ca preot până în anul 1860 când se stinge din viață. (Pentru mai multe amănunte despre viața și activitatea lui Dimitrie Petrovici Stoichescu vezi: Daniel Otescu, „Protopopul Dimitrie Petrovici-Stoichescu, figură marcantă a Revoluției de la 1848 din Banat”, în *Altarul Banatului XVI*, 2005, nr. 1-3, pp. 129-134; Maria Totu, *Bărbați ai datoriei. Mic dicționar*, București, Editura Militară, 1984, p. 203. I. D. Suci, „Dimitrie Petrovici Stoichescu” în *Omagiul patriarhului Nicodim*, București, 1945, pp. 272-279)

părăsească locuințele și să se refugieze din fața revoluționarilor maghiari pentru ași salva viața. Spre finalul lucrării protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu prezintă încercuirea cetății Timișoarei și situația preoților și protopopilor care se refugiaseră din fața revoluției lăsând satele fără un duhovnic spiritual.

O altă lucrare de memorialistică despre evenimentele revoluționare de la 1848-1849 din Banat este cea a Feldmareșalului George v. Rukawina⁶. Acesta prezintă sub

⁶ George v. Rukawina s-a născut la 21 martie 1777 la Ternovacz în districtul regimentului de graniță Liccana. A absolvit școala militară din Gopsic. Intră furier în serviciul militar austriac. În 1793 este cadet la regimentul de graniță Ogulin. În anii următori participă la campaniile din Italia, La 1 septembrie 1795 apare ca stegar în corpul de voluntari Gyulay. La 15 noiembrie 1796 devine locotenent în același corp militar. În data de 9 iunie 1798 este transferat ca locotenent la Batalionul Singenfeld de infanterie ușoară nr. 10. În ziua de 10 ianuarie 1801 a fost transferat la regimentul Ottocan. Din septembrie 1805 se află la regimentul de graniță Liccana. Din octombrie 1805 este încadrat la batalionul dalmațian nr. 1. La 16 ianuarie 1806 este promovat căpitan, la regimentul de graniță sfântul Gheorghe nr. 6. În anul 1809 George v. Rukawina a participat ca ofițer al armatei austriece la luptele împotriva insurecției croato-slavone. La 18 ianuarie 1810 devine maior germano-bănățean nr. 12. În luna septembrie a anului 1813 este transferat la regimentul de graniță Ottocan nr. 2. La 3 februarie 1814 devine locotenent-colonel la același regiment. În luna martie a anului 1818 este avansat colonel la regimentul de graniță Ogulin nr. 3, iar din 20 august 1829 este general maior. În anul 1834 este numit vicecăpitan de țară al regimentului Croației Sloveniei și Dalmației. În anul 1836 este proclamat feldmareșal locotenent și general de divizie la Petrovaradin, devenind titular al regimentului de infanterie nr. 61. În anul 1840 este înnobilit cu rangul de Baron. Între anii 1844-1849 ocupă funcția de comandat al cetății Timișoarei. În timpul revoluției de la 1848 își dovedește încă o dată bravura, rezistând eroic timp de 4 luni. În anul 1849 George v. Rukawina este avansat general de artilerie și primește Ordinul Coroanei de fier cl. I. Se stinge din viață în același an la onorabila vârstă de 72 de ani. (Pentru mai multe amănunte despre viața și activitatea lui George v. Rukawina vezi: Ela, Cosma, *Sași, austrieci, slavi în Transilvania și Banat. (Biografii din secolul al XIX-lea și din timpul Revoluție pașoptiste)*, București, Editura Academiei Române, 2009, pp. 287-288).

forma unui jurnal principalele evenimente petrecute în Cetatea Timișoarei și în împrejurimi începând din 25 aprilie 1849 și până în 9 august același an.

După ce am făcut această scurtă prezentare a principalelor lucrări memorialistice despre Revoluția de la 1848-1849 din Banat, cunoscute până în prezent revin la subiect și menționez că în eforturile mele de documentare pentru teza de doctorat, am identificat în ziarul „*Gazeta Transilvaniei*”⁷ o descriere a asedierii cetății Timișoarei scrisă de P. Broșteanu⁸ pe care o vom reda în anexă. Considerăm că această etapă, a recuperării și valorificării memoriei Revoluției, constituie o datorie a istoricilor, pentru cunoașterea și realizarea unei imagini nuanțate a evenimentelor și personajelor implicate.

Lucrarea lui P. Broșteanu începe nararea evenimentelor revoluționare din luna martie anului 1849, mai exact din momentul cuceririi Sibiului de către trupele revoluționare maghiare conduse de Iosif Bem. În prima parte a lucrării P.

⁷ Publicație culturală și politică, apare la Brașov, de la 12 martie 1838 și până 13/26 octombrie 1918. La început au apărut 1-3 numere pe săptămână, apoi zilnic (de la 16 aprilie 1884), sub redacția lui G. Barițiu până în anul 1877, apoi succesiv sub redacția lui Iacob Mureșanu, Andrei Mureșanu, Gr. Maior, Traian Horia Pop, I. Pop-Reteganu, Teofil Frâncu, G. Bogdan-Duicu, Liviu Rebranu. Alături de redactori se numără colaboratori din toate provinciile românești precum: I. Heliade Rădulescu, Andrei Mocioni, M. Kogălniceanu, August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu, Ioan Rațiu, Alexandru Papiu Ilarian ș.a. Publicația a scos separat două suplimente: *Foaia Literară* (1 ianuarie -25 iunie 1838) și *Foaia pentru minte, inimă și literatură* (2 iulie 1838- 24 februarie 1865). Pentru mai multe amănunte vezi: Georgeta Răduică, Nicolim Răduică, *Dicționarul presei românești (1731-1918)*, București, Editura Științifică, 1996, pp. 210-211. I. Hangiu, *Presa românească de la începuturi până în prezent. Dicționar cronologic 1790-2007*, vol. I, București, Editura Comunicare.ro, 2008, pp. 97-103.

⁸ „Eroism românesc. Un episod al Revoluției de la 1848, petrecut în orașul Timișoara”, în *Gazeta Transilvaniei*, 1896, nr. 56, pp. 1-3.

Broșteanu descrie amănunțit felul în care a fost încercuită cetatea Timișoarei în primăvara anului 1849 de către revoluționarii maghiari și stricăciunile pe care le-au făcut aceștia: „*Insurgenții începură mereu a se întări în jurul cetății, stricără apeductele, care aprovizionau cetatea cu apă de băut, și-și întinseră avanposturile lor până la malul stâng al canalului, mai apoi chiar și până în raionul puștilor din cetate. La puntea despre „Josefin” mai așezară două tunuri, cu care apoi băteau aspru atât frontul întreg al bastionului principal, cât și artileria de apărare de deasupra „Porții Petruvaradinului”*”⁹.

În continuare, lucrarea lui P. Broșteanu ne oferă informații prețioase despre felul în care a fost bombardată cetatea Timișoarei între 15 mai și 8 august 1849, dar și despre neajunsurile și bolile care s-au abătut asupra locuitorilor cetății: „*Starea garnizoanei devenise în fine din zi în zi tot mai critică. Pe lângă scenele îngrozitoare cauzate prin bombardarea înfricoșată și prin stricăciunile dezastruoase, pe lângă mulțimea de morți și răniți, se mai alăturase și lipsa de nutremânt, scorbatul și holera, încât dacă cineva era scăpat de pericolul morții prin proiectile și prin gloanțe, trebuia să cadă victimă tifosului și holerei*”¹⁰. Prin urmare pot spune că P. Broșteanu ne prezintă o imagine înfricoșătoare a felului în care au trăit locuitorii cetății Timișoarei în cele 107 în care cetatea a fost asediată de revoluționarii maghiari. De asemenea autorul acestui text memorialistic ne mai prezintă aspecte din alimentația locuitorilor cetății care consumau cel mai mult carne de cal, cel mai probabil ea provenind de la caii ce mureau în timpul bombardamentelor la care era supusă cetatea, în timp ce legumele, poamele verdețurile, untul și laptele erau o raritate pe masa locuitorilor cetății.

⁹ *Ibidem*, p. 1.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1.

În a doua parte a lucrării sale memorialistice despre Revoluția de la 1848-1849 din Banat, P. Broșteanu ne oferă informații de o mare importanță istorică despre activitatea batalionului de grăniceri români din Banat ce au luat parte la apărarea cetății Timișoarei în cele 107 zile de asediu. În consecință el ne descrie amănunțit una dintre încercările de a străpunge linia revoluționarilor maghiari ce înconjurau cetatea, ce le-a revenit grănicerilor bănățeni. Aceștia cu mult curaj au reușit să captureze 2 tunuri ale inamicului și să facă mai mulți prizonieri.

În ultima parte a lucrării, P. Broșteanu ne oferă informații importante despre felul în care au fost decorații conducătorii batalionului de grăniceri bănățean în anul 1850 de către coroana austriacă. În această ultimă parte a memoriilor el surprinde foarte bine felul în care a fost nedreptățit locotenentul Iacobici, dar și respectul pe care îl purtau subordonații acestuia, întrucât unul dintre sergenții acestui batalion a refuzat să primească medalia până în momentul în care nu va fi decorat și superiorul său¹¹.

În concluzie afirmăm că memoriile lui P. Broșteanu aduc informații prețioase despre asedierea cetății Timișoarei din primăvara și vara anului 1849, despre atmosfera de teroare care trăiau locuitorii cetății Timișoarei, cât și despre alimentația lor. Analiza cu maximă minuțiozitate a acestui izvor narativ nu prezintă decât o mică contribuție la îmbogățirea istoriografiei românești cu o nouă relatare memorialistică. Dat fiind faptul, că nu s-au scos la lumină toate aceste mărturii, ale unor combatanți sau simpli observatori ai evenimentelor de la 1848-1849 din Banat și nici numărul lor nu poate fi stabilit sau contabilizat cu exactitate întrucât în orice arhivă, muzeu, sau ziar transilvănean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și prima parte a secolului al XX-lea, poți găsi noi pagini de memorialistică despre acest tragic eveniment

¹¹ Idem, p. 3.

din istoria Banatului. Prin urmare subiectul rămâne în continuare deschis cercetării. Informațiile pe care le oferă acest izvor narativ, scris de P. Broșteanu în deceniu zece al secolului al XIX-lea, chiar dacă se observă caracterul lor subiectiv, totuși acesta aduce valoroase contribuții la îmbogățirea informațiilor referitoare la Revoluția de la 1848-1849 din zona cetății Timișoarei în special și din întregul Banatul în general. În acest stadiu al cercetărilor se impune pe linia valorificării acestor texte memorialistice, adunarea lor într-un corpus unitar și editarea în condiții științifice, fiindcă memorialistica Revoluției de la 1848-1849 reprezintă încă un indiscutabil câmp documentar pentru cunoașterea evenimentelor.

Anexă:
Eroism românesc. Un episod din Revoluțiunea din 1848,
petrecut în orașul Timișoara*

P. Broșteanu

(Gazeta Transilvaniei, 1896, nr. 56 din 10/22 martie, pp. 1-3)

Mult sânge românesc s-a vărsat în jurul și înaintea porților capitalei de odinioară Timișoara, sau Tibiscul antic al Daciei ripense. Precum sângele bravilor grăniceri români s-a pierdut, îngrășând pământul, așa și recunoștința și răsplata s-a pierdut în uitare. Una însă totuși a rămas: *virtutea și gloria*. Acestea nu se pot nici nega nici uita, căci vii sunt încă oamenii, în viață e orașul, care odată cu existența sa conservă survenirea întâmplămintelor¹² prin care a trecut în toate timpurile. El însuși, orașul Timișoara, ne vorbește mai lămurit, ca orice scrisoare că ceea-ce cândva era virtute, merit, drept și îndreptățire pentru remunerațiune, astăzi prin schimbarea timpurilor a devenit cauză motivată de dispreț, ură și persecuțiune.

Între luptele de la 1848 și 1849 apărarea Timișoarei, prin garnizoana sa eroică în răstimp de 107 zile ocupă, fără îndoială, pagina cea mai strălucită în istoria acelei epoci memorabile.

În urma catastrofei de la Sibiu, din 15 martie 1849 st[il] n[ou]. când Puchner generalul Imp[ărătesc], bătut de insurgenți de atunci, sub comanda generalului Bem, fusese constrâns a se retrage cu armata austriacă împ[ărătească] în România, se putea ușor prevedea, că Bem, văzând Transilvania curățată de trupe

* Menționăm că pentru a face textele accesibile lectorului contemporan, am procedat la modernizarea ortografiei conform normelor în vigoare, păstrând, totuși, câte ceva și din limbajul și expresia epocii.

¹² Întâmplămintelor = întâmplărilor

imperiale, se va întoarce spre Banatul Timișan, pentru continuarea operațiunilor sale. Într-adevăr așa s-a și întâmplat la începutul lui aprilie insurgenții începură a se întinde mereu spre sud-estul Timișaneii și a ocupa porțiunile mai importante, împingându-și coloanele lor spre Timișoara. Ei se apropiaseră de această cetate, la 25 aprilie o împresuraseră din toate părțile și o constrânseseră a închide porțile, încetând astfel toată comunicația cu lumea de afară.

Între trupele, cărora era încredințată apărarea cetății, se afla și un batalion de grăniceri româno-banatici. Chemarea acestui batalion era dintre cele mai critice și grele, căci eroicul comandant al cetății, mareșalul locotenent camprestru, baronul de Rucavina¹³, având deplină încredere numai în grăniceri săi, încredințându-se numai lor serviciul în jurul cetății, cu scop de a împiedica dezertările soldaților de la regimentele de linie, care se înmulțiseră în vremurile din urmă în mod îngrijorător.

Într-aceea insurgenții începură mereu a se întări în jurul cetății, stricără apeductele, care aprovizionau cetatea cu apă de băut, și-și întinseră avanposturile lor până la malul stâng al canalului, mai apoi chiar și până în raionul puștilor din cetate. La puntea despre „Josefin” mai așezară două tunuri, cu care apoi băteau aspru atât frontul întreg al bastionului principal, cât și artileria de apărare de deasupra „Porții Petrovaradinului”.

Bombardarea cetății se începu la 15 mai și ținu, cu puține întreruperi, până în 8 august, în care zi insurgenții avuseră cu totul 28 baterii în acțiune, aruncând foc și moarte între apărătorii cetății. În deosebi cele două tunuri făceau multe și mari stricăciuni și de repetate ori se rugaseră bravi grăniceri de comandantul suprem al cetății, ca să le permită un atac asupra acestor tunuri periculoase, ceea ce însă nu li se permise.

¹³ Numele corect al comandantului cetății Timișoarei din timpul Revoluției de la 1848-1849 este George v. Rukawina.

Starea garnizoanei devenise în fine din zi în zi tot mai critică. Pe lângă scenele îngrozitoare cauzate prin bombardarea înfricoșată și prin stricăciunile dezastruoase, pe lângă mulțimea de morți și răniți, se mai alăturase și lipsa de nutreț, scorbatul și holera, încât dacă cineva era scăpat de pericolul morții prin proiectile și prin gloanțe, trebuia să cadă victimă tifosului și holerei. Carnea se împărțea numai de două ori în săptămână; carnea de cal devenise o mâncare luxurioasă. Legumele, poamele, verdețurile, untul, laptele, zburătoarele domestice erau rarități.

După ce însă prin restrângerea mai perfectă a cercului de împresurare și închiderea de tot a căilor de comunicație prin insurgenți, se făcea imposibil comandantului cetății a trage informațiuni despre întâmplările de afară; se resolviră în fine la o excursiune, cu scop, a face prizonieri, de la care apoi ar putea înțelege auzi ceva despre mișcările trupelor și despre starea împrejurărilor de afară.

Cu executarea acestei operațiuni se încredințase batalionul de grăniceri români, din care se compusese o companie de 150 soldați aleși sub comanda căpitanului Babici, pe lângă care mai erau atașați locotenenții: Thoma, Rein, Iacobici, tustrei români grăniceri.

Mandatul acestei companii era: a ieși (la 8 august) din curtea cazărmii transilvane prin poarta internă și a înainta până la șanțul extrem al cetății, de acolo a trece în direcțiunea cea mai scurtă peste glassiul cetății și a se arunca apoi cât de grabnic asupra avanposturilor inamice, a le respinge pe acestea spre suburbiul Maere, a face, dacă se poate prizonieri și apoi a executa retragerea pe lângă șoseaua de la așa numita punte episcopască prin poarta numită Petruvaradinului.

Compania ieși afară și ajunse la șanțul extrem al cetății; atunci locotenentul Iacobici, cu un despărțământ se însărcină a se repezi asupra inamicului și apoi a intrat spre puntea episcopască, unde va avea să aștepte sosirea restului companiei.

Mandatul său executat cu promptitudine, Locot[enentul] Iacobici, a observat că atât avanposturile inamice, care erau postate de-a lungul canalului spre puntea suburbiului Iosefin, cât și artileriștii de la cele două tunuri primejdioase zăceau cuprinși de o căldură apăsătoare se rezolvă, fără multă combinație, a comite un fapt îndrăzneț eroic.

- Măi feciori! zise el grănicerilor săi. Tunurile acelea, vedeți-le acolo pot să fie în dată în mâinile noastre. Care vrea să le aibă, să-mi urmeze! După mine feciori!

- „Toți le vrem” fu răspunsul năbușit al bravilor soldați și ca niște vulturi se repezără asupra tunurilor și soldaților inamici. Într-un moment tunurile și caretele de muniții fuseseră în mâinile românilor. Iacobici surprinși, văzându-se deodată înconjurați de grăniceri români, credeau că visează un greu vis.

Căpitanul Babici invitat de locot[enentul] Iacobici, văzând cetezanța intradevăer eroică, încoronată de un succes atât de strălucit se grăbi să veni în ajutor; insurgenții nici nu avură timp să pună mâna pe arme, până ce deveniră prizonieri. Iacobici se îngrijise să disloce tunurile din pozițiile lor, punându-le pe șoseaua principală spre cetate.

Situațiunea bravilor români devenise însă acum și mai critică, căci se alarmaseră insurgenții din celelalte părți ale castrului lor, și deja se apropia un detașament drept la puntea spre Iosefin, începând să trage o mulțime de focuri în dosul grănicerilor lui Iacobici, iar din spre Mahala începură să tracteze chiar și cu proiectile explozive, care începură să lovească. Bravii cuceritori însă tot nu s-au descurajat ci răspunzând bărbătește cu foc, s-au retras în cetate ducând cu ei tot ce le căzuse în mână. Locot[enentul] Thoma și încă un grănicer tocmai când sosiră la poarta Petruvaradinului fuseseră loviți și căzură.

Poarta se deschise, compania se realie în ordinea militară convenită, luară tunurile și prizonierii în mijlocul lor și apoi se puseră în mișcare prin străzile principale ale cetății

până la poarta transilvană, unde era locuința comandantului suprem al cetății. Aici se postară cu trofee cu tot, iar bar[onul] Rucavina îi întâmpină acompaniat de suita sa de generali, stat major, și alți ofițeri superiori de trupe de garnizoană și de mulțimea adunată. Făcându-i-se raportul îndătinat și predându-se obiectele cucerite, comandantul le vorbi:

- „Grăniceri români! Voi numai ați satisfăcut mandatul primit de la mine, ci m-ați surprins peste așteptare prin eroismul vostru; cutezanța voastră mi-a cauzat admirare mie și garnizoanei întregi; succesul strălucit al acestei întreprinderi, dovedesc că sunteți adevărați strănepoți ai eroicilor romani vechi. Vă mulțumesc în numele Majestății Sale a prea grațiosului nostru împărat”!

Întorcându-se apoi către locotenentul Iacobici îi adresează următoarele cuvinte:

- ”D[om]nia ta, d-le locotenent prin întreprinderea aceasta, prin prizonieri și trofeecele frumoase ai dat dovadă necontestabilă de ofițer brav și erou, iar eu voi îngriji, pentru ca d-tale să fi decorat în mod corespunzător faptei eroice ce ai săvârșit-o din propria-ți inițiativă”.

Entuziasmul și bucuria garnizoanei întregi erau nemărginite; toți ofițerii superiori, colegii, soldații și concetățenii gratulară d-lui Iacobici, profeșindu-i toți din toate părțile decorațiuni, avansat și alte onoruri.

Mâne zi se auzeau bubuituri de tunuri, din depărtare; în tabăra și tranșeele insurgenților se observa o mișcare nendătinată care prevestea o luptă în jurul cetății.

Un asalt, întreprins de o parte a garnizoanei sub conducerea colonelului Blomberg, constatase în fine, că insurgenții angajați într-o luptă de mai multe zile, se văzură la urma urmelor constrânși, a ridica blocada Timișoarei și a se împrăștia în mare dezordine, spre Arad, Lugoj și Șiria, unde însă precum se știe partea cea mai însemnată de răsculați depuseră armele, în mâinile armatei aliate.

La 9 august după 107 zile grele și fatale, pentru prima dată se deschiseră porțile Timișoarei.

Tocmai la o lună după această întâmplare memorabilă la 9 septembrie, murise eroicul apărător al Timișoarei locotenentul mareșal campestru, baronul Rocavina care promisese decorarea și recunoștință prea înaltă lui Iacobici și colegilor săi de la 9 august.

Într-adevăr se și distribuiseră, deși abia în luna lui mai 1850, dar cum și cui.

Între numele decorațiilor aflăm pe căpitanul Babici decorat cu ordinul coroanei de fier, clasa a III-a, apoi cu crucea pentru merite militare, și aflându-se tocmai atunci armata rusească în jurul Timișoarei, se mai decoră cu ordinul rusesc al sfintei Anna. Apoi se mai decorară dintre subofițeri și grăniceri, sergentul, caporalul și 3 grăniceri cu medalia de aur, iar 15 grăniceri cu medalia de argint. De locotenentul Iacobici, conducătorul întreprinderii de atunci, nu era nici vorbă.

Generalul de brigadă, Popovici, care era însărcinat cu distribuirea medaliilor, se adresă către sergentul Balac cu întrebarea:

- „Dară să-mi spui, cu care ocaziune ai câștigat dumneata această medalie?”

- „Am câștigat-o la Timișoara cu ocaziunea unei eruperi din cetate când am luat două tunuri cu munițiune cu tot și cu tunarii lor și am făcut mulți prizonieri sub conducerea d-lui locotenent Iacobici. Stau însă la îndoială: să primesc decorațiunea ori ba, deoarece conducătorul nostru căruia avem săi mulțumim aceste semne de onoare, nu se află între cei decorați”!

- „Este adevărat, d-le locotenent; ce zice sergentul?”
întrebă generalul pe Iacobici, care se afla în rândul trupelor prezente.

- „Cu permisiune d-le general, eu cred că răspunsul la această întrebare se cuvine în prima linie domnului major

Vaiman și căpitanului Babici, care au fost martori oculari și competitori a judeca despre întreprinderea de sub întrebare”.

- „Da, da”, mărturisiră ambii ofițeri. Într-adevăr a fost d-l Iacobici comandantul trupei de acțiune la cucerirea trofeelor. Nu știm cum să ne explicăm uitarea D-sale din lista decorațiilor.

- „Dacă e așa, apoi voi reînnoi propunerea la forurile competente fi-ți dară liniștiți d-le Iacobici și voi, bravilor grăniceri” zise generalul.

Și într-adevăr în urma noi rezoluțiuni a d-lui general se solvă de nou amintirea întâmplări din chestiune, și abia în ziua anului 1851 sosi drept cadou prețios, diploma însoțită de ordinul coroanei de fier clasa a III-a, cu decorațiunea de rezel, în sensul de recunoștință și mulțumire pentru bravura dovedită de Iacobici pe câmpul de război.

În urma statutelor acestui ordin mai câștigase locot[enentul] Iacobici ridicarea în statul de cavaler pentru sine și pentru următorii săi; iar reprezentanța orașului Timișoara îl alese, la 18 ianuarie 1853, cu unanimitate de voturi, de cetățean onorar al acestei urbe libere regești... D-l Iacobici a trăit până anul trecut ca major în pensiune la Caransebeș; s-a născut la 18 august 1822, și afară de părul cărunt, nu arăta nimic la față sau statura sa de ținută militară, ce l-ar apăsa atâția ani, pe lângă toate că a mai luat parte și la războaiele din 1859 și 1866.

Figura lui seamănă bine cu a unui stejar sănătos și puternic, iar „din stejar – stejar răsare”! Mie îmi veni aminte această zicală românească cugetând la fiul său Ignațiu, major c. r. la regimentul de infanterie nr. 50 a cărui drapel poartă medalia de aur cu inscripția pe latura întoarsă: „Virtus Romana rediviva” iar pe cealaltă Für standkaftes Ausharren în der Treue zu Kaiser und Vaterland.

**Răspunsurile lui Dionisie Păscuțiu,
avocat în Făget,
la Chestionarul lui Bogdan Petriceicu Hasdeu
(1884 - ian. 1885)**

Prof. Ioan Cipu

I

În anul 1866 ia ființă la București „Societatea Literară Română” alcătuită din cei mai valoroși intelectuali români din toate provinciile locuite de români, cu triplu scop esențial: fixarea regulilor ortografice ale limbii române; elaborarea gramaticii limbii române și alcătuirea dicționarului universal al limbii române. În anul următor, ea își schimbă denumirea în „Societatea Academică Română”, iar în martie 1879, în cea de Academia Română. Este vorba nu numai de o schimbare a denumirii, ci și de conținut, întrucât acum intră intelectuali din toate domeniile de activitate științifică, nu numai din cel literar-lingvistic.

Cu toate acestea, munca de întocmire a dicționarului Academiei a trenat până în anul 1884, când ea a fost încredințată lui Bogdan Petriceicu Hasdeu.

De aceea se cuvine a cunoaște, pe scurt, câteva aspecte esențiale ale vieții și activității lui Hasdeu anterioare anului 1884.

S-a născut la 16/28 februarie 1838 în Cristineștii – Hotinului într-o familie de boieri moldoveni cu ascendență până în secolul al XVI-lea. Datorită luptelor pentru domnie

dintre diferitele grupuri de boieri, familia Hâjdău se vede obligată să-și caute salvarea refugiindu-se în Polonia, unde este împământănită și înnobilită.

Încetând conflictele interne în teritoriul dintre Prut și Nistru (Basarabia) odată cu ocuparea sa de către ruși în 1812, bunicul viitorului savant, Tadeu Hâjdău, deși ajuns om de cultură polonez, revine în Basarabia, după ce redobândește vechea proprietate Cristinești, și se stabilește definitiv aici.

După naștere, viitorul savant a fost botezat Tadeu. De mic a dovedit o inteligență și o memorie deosebite, ceea ce l-a determinat pe tatăl Alexandru, profesor de meserie, să cultive la maximum dotarea fiului, ajutându-l pe tânărul Tadeu să scrie poezii și să înființeze diferite gazete literare în care să-și publice creațiile.

Trecând peste multe alte aspecte ale vieții sale, amintesc doar faptul că, în 1857, el abandonează Universitatea din Harcov, nefinalizându-și studiile juridice, trece Prutul și se stabilește la Iași. Totodată își preschimbă prenumele din Tadeu în Bogdan și, probabil, tot atunci îl introduce, între prenume și nume, pe cel de Petriceicu, pentru a-și arăta originea de „os domnesc”. Într-adevăr, în secolul al XVII-lea, Moldova a fost condusă, în trei rânduri, de către clucerul Ștefan Petriceicu (august 1672 - nov. 1673; dec. 1673 - feb. 1674 și dec. 1683 - martie 1684)¹.

Nici la Iași nu stă mult timp, deoarece în 1863 pleacă la București, unde rămâne definitiv și unde puterea sa creatoare se manifestă plenar pe tărâm publicistic, mai ales cu „Columna lui Traian” (1870 - 1883), literar/dramatic prin

¹ În ceea ce privește evoluția lui Hâjdeu în Hasdeu, ea a trecut prin mai multe forme, o posibilă explicație fiind aceea că unica sa fiică Iulia (n. 2 nov. 1869) [Bogdan se căsătorise în 1865 cu Iulia Faliciu, originară din Roșia Montană] pleacă la studii, împreună cu mama, în Franța. Și, pentru că francezii n-au sunetul *â* și nici grafemul corespunzător, ea a fost înregistrată Hasdeu.

„Răzvan și Vidra” și lingvistic, prin cele trei volume de „Cuvente den bătrâni” (1877 - 1881) care l-au impus definitiv ca un mare lingvist, pe plan național și internațional.

În 1877 devine membru al Societății Academice Române și implicit, după aceea al Academiei Române. Așa i s-a deschis calea spre realizarea dezideratului formulat încă în 1866, de întocmire a Marelui dicționar al limbii române.

Într-adevăr, în sesiunea Adunării generale a Academiei Române din 23 martie 1884, regele Carol I, după o scurtă introducere în care afirmă că „istoria și limba [sunt] temeliele existenței noastre naționale” propune „de a [se] face un fel de *Etymologicum magnum Romaniae*, conținând toate cuvintele vechi, cari altmintrelea vor fi pierdute pentru generațiunile viitoare [întrucât] «Verba volant, scripta manent»”². Pentru atingerea acestui scop, suveranul consideră că „patru, cinci, șase ani vor fi trebuincioși” și că el va pune anual 6000 de lei [aur] la dispoziția Academiei.

Bine-nțeles că propunerea și oferta suveranului au fost acceptate în unanimitate. De aceea a fost alcătuită o comisie formată din trei membri (Vasile Alecsandri, Titu Maiorescu și B. P. Hasdeu) care „să formuleze o programă” în vederea realizării dicționarului. La 2 aprilie, membrii comisiei depun raportul în fața membrilor Secțiunii Literare, iar după aceea Titu Maiorescu îl propune pe Hașdeu cu realizarea Dicționarului, argumentând că el era deja „*cunoscut prin lucrările sale limbistice și prin cunoștințele sale filologice*”³. Acceptat de către membrii Secțiunii, este convocată o nouă

² „Transilvania”, Foaia Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român, vol. XV, nr. 19-20 din 1-15 octombrie 1884, p. 148.

³ „Analele Academiei Române”, Seria II, tom. VI, 1883-1884, Secțiunea I Partea administrativă și dezbateri, p. 100 – *Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550-1600. Studiu paleografico-lingvistic* de B. Petriceicu Hașdeu, Cu observațiuni filologice de Hugo Schuchardt Tomul I, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983, cit. p. 47.

adunare (extraordinară) a plenului Academiei, în care Hasdeu își va prezenta proiectul-programă, din care reținem următoarele direcții: noul dicționar nu va cuprinde cuvintele din limba literară și, cu atât mai mult, va exclude neologismele, ci va insera toate cuvintele vechi din actele vechi publicate ori inedite și va pune pond/greutate/accent principal pe „graiul actual al poporului cu divergențele [deosebiri] sale dialectale”, pe „poesiile populare, dictioanele, locuțiunile proverbiale [= proverbe] etc. publicate și inedite”, pe „arhaisme și provincialisme adunate de-a dreptul [= direct/nemijlocit] din gura poporului” și pe „terminologia și tehnica vulgară din istoria naturală și din viața industrială [= meșteșugărească]”⁴.

În acest scop, el a întocmit un Chestionar compus din 206 chestiuni [= întrebări], pe care îl va difuza în 2000 de exemplare, mai ales preoților și învățătorilor din mediul sătesc, din toate regiunile locuite de români, cerându-le ca fiecare cuvânt folosit să fie însoțit de corespondentul său literar ori de o definiție/descriere, de un exemplu concret din care să rezulte sensul său, în variate situații, urmând ca el, (Hasdeu), în baza răspunsurilor primite, să întocmească un fel de „biografie” a fiecărui cuvânt. În plus, întrucât Marele dicționar se intitulează etimologic, Hasdeu va căuta originea cuvântului și îi va explica sensul/sensurile fie în limba latină, fie în limba franceză. [Evident pentru lingviștii străini, cu preocupări de filologie comparată].

Răspunsurile la Chestionare au fost grupate pe provincii și ele se păstrează în prezent la Biblioteca Academiei Române, Secția manuscrise, în 18 volume, cele din Banat și Ungaria /deci din nordul Mureșului și al Carpaților

⁴ „Transilvania”, *loc. cit.*, p. 148.

Meridionali, exceptând Transilvania propriu-zisă [fostul Principat al Transilvaniei] alcătuiind vol. 18⁵.

Acest volum (18) se află la Biblioteca Academiei, Secția manuscrise, Cota 3436. L-am cercetat și am constatat următoarele: a) Din Banat sunt 15 răspunsuri; b) Paginile poartă două numere diferite: unul scris cu creionul, celălalt imprimat, ceea ce poate crea inadvertențe între doi cercetători, fiecare din ei folosind cealaltă numerotare; c) Unele răspunsuri sunt scrise de repondent pe foi dictando (tip caiet), altele pe foi A4, de unde rezultă iarăși o diferență între numărul paginilor celor 15 răspunsuri; d) Calitatea hârtiei, a cernelii folosite, a grafiei fiecărui repondent creează, în unele cazuri, mari dificultăți de a descifra răspunsurile date.

Iată numele repondenților și denumirea localităților din care provine fiecare, așa cum apar ele:

1. Răspunsul lui Laurianu Luca, paroch gr. cat. în Banat-Comloș/Comloșu Mare [datat] la 12/31 ian. 1885, filele 1-10.
2. Poesii poporane culese de înv. Iuliu Tuducesa [Lipova], Partea a II-a, București 8 Noemvrie 1892 (?).
3. Mihail Dragalina, preot Borlova, ff. 24-30.
4. Andrei Ionașiu, preot gr. ort. Bouțari, ff. 31-37.
5. Demetriu Receanu, docinte român Bucova, ff. 38-52.
6. Dionisie Pascutiu [Păscuțiu/Păscuț], avocat în Făget, ff. 64-83.
7. Sofronie Liuba, învățător în Maidan [Brădișoru de Jos] cu 4 materiale, ff. 135-221 (Răspunsurile la chestionar; Cuvinte vechi neîntâlnite în limba literară; Cuvinte regionalisme; Datini și credințe poporane).
8. Petru Pinte, înv. gr. cath. în Pretoriatul Bega comuna Nevrincea, anul 1885, ff. 238-255.

⁵ Vezi și Ion Mușlea, Ov. Bîrlea, *Tipologia folclorului, din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu*, Ed. Minerva, București, 1970, vol. 18 Banat și Ungaria, 634 pp.

9. Răspunsurile lui Ghidiu, protopop : Cuvinte din părțile Orșovei, ff. 259-264.
10. Răspunsurile lui Mihai Juica, presbiter ort. român în Srediștea Mică, ff. 266-273.
11. Date privitoare la limba română în Timișoara și în ținutul ei – de Sergiu Traila, paroch gr.-cat. al Timișoarei, ff. 275.281.
12. Ioan Bombăcila, pr. ort. în Teregova, ff. 282-286.
13. Dionisiu Popoviciu, paroch în Tincova, ff. 287-292.
14. Răspuns de Paul Munteanu, înv. Vermeș ff. 293-296.
15. Răspuns de Liviu Iancu [?]. Cuvinte din comuna Visag comitatul Caraș-Severinului și din Ardeal comitatul Hunedoarei comunele Bobâlna și Baia de Criș, ff. 297-317.

Dintre aceștia 15, doi dintre ei au și cuvinte din Ungaria (Liviu Iancu și Dionisie Păscuțiu, la acesta cuvintele culese din Ungaria rezultă din răspunsurile date la Chestionar).

Înainte de a prezenta răspunsurile lui Păscuțiu, se impune să prezentăm, pe scurt, modul în care și-a dus Hasdeu la bun sfârșit angajamentul asumat de a termina Marele dictionar cel târziu în 6 ani.

Ritmul de lucru a lui B. P. Hasdeu și al grupului de tineri cercetători care trebuiau să extragă, pe litere, cele mai valoroase răspunsuri este neînchipt de alert. În cadrul sesiunii adunării generale a Academiei Române din 12 martie 1885 (deci la câteva luni după primirea unei părți din răspunsuri), în primul raport prezentat, Hasdeu menționează că a primit deja vreo 200 de răspunsuri la Chestionarul său, din care vreo 20 din Transilvania și Banat și «tocmai ele sunt cele mai valoroase». Mai mult, spre sfârșitul lunii martie, el precizează că primise deja peste 1000 de răspunsuri: «Acum am peste 1000 de răspunsuri și pot zice că cunosc cum se vorbește în peste 1000 de comune din România și în multe din Banat și Transilvania». Fiind încheiată redactarea literei **a**, roagă Academia să publice, pe fascicule, răspunsurile și în

felul acesta «avem gata a 7-a parte din dicționar», ceea ce-i fals, precizează G. Mihăilă⁶.

Munca a continuat în același ritm alert până în vara anului 1887, ceea ce a permis apariția primelor trei tomuri (volume) din *Etymologicum Magnum Romaniae*: tomul I 1886, tomul II 1887, tomul III [până la cuvântul „bărbat”] 1893⁷; tomul IV [numai Introducerea] 1898⁸.

Optimismul lui B.P. Hasdeu că în ritmul „anul și volumul” va putea duce la bun sfârșit munca cu Marele Dictionar în cei șase ani asumați [cu o eventuală întârziere de 1-2 ani], a fost brusc spulberat în anul 1888, când sănătatea fiicei Iulia s-a înrăutățit mult. În vara acestui an ea a fost adusă în țară la Agapia, în speranța unei ameliorări a sănătății, ceea ce nu s-a întâmplat. În ultimul moment a fost adusă la București, unde moare la 17 septembrie 1888, înainte de a fi împlinit 19 ani. Este înmormântată în cimitirul Bellu din Capitală.

Tatăl, răvășit sufletește de moartea fiicei și obsedat de gândul găsirii unei comunicări parapsihice, suprasensibile [spiritiste] cu ea, abandonează munca la *Etymologicum*, ceea ce a condus la înlocuirea/îndepărtarea sa oficială de acolo la finele anului 1897. În anul următor publică vol. IV care, de obicei, nu este luat în considerare pentru că el conține numai Introducerea.

⁶ G. Mihăilă, *op. cit.*, pp.47-48.

⁷ BPT (Biblioteca Pentru Toți, nr. 554, 555, *Etymologicum Magnum Romaniae, Dicționarul limbei istorice și poporane a Românilor* (Pagini alese), Ediție îngrijită de Andrei Rusu, Studiu introductiv de Paul Cornea, Editura Minerva, București, 1970, vol. I 554 Introducere p. LXVIII. (Dar, în vol. Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române*, București, 2005, Editura Univers Enciclopedic, *literele E/K*, p. 471 [„Tabel sinoptic”] din formularea „1889-1893 Se publica tomurile II și III din *Etymologicum Magnum Romaniae*” rezultă că vol. II a apărut în 1889, nu 1887, cum consideră Paul Cornea [În continuare, Academia Română, *Dicționarul...*].

⁸ Academia Română, *Dicționarul ...*, p. 471.

În 1893 începe să clădească la Câmpina un impozant castel dedicat memoriei fiicei Iulia, al cărei spirit credea că îl poate aduce în el. După terminarea construirii castelului, pleacă din București la Câmpina unde și moare la 25 august 1907, fiind înmormântat la București în cavoul construit pentru fiica sa.

Rămâne să-l prezentăm, pe scurt, pe Dionisie Păscuțiu, autorul răspunsurilor la Chestionar. Pe scurt, mai ales pentru că ne lipsesc informațiile care să acopere întreaga viață și activitate ale sale.

S-a născut în anul 1825⁹ într-o familie de greco-catolici din părțile Beiușului (Bihor – Ungaria). Studii secundare la Oradea, iar cele superioare (Teologia) la Târnavia. Nu îmbracă haina preotească, deoarece, după 1848, este numit profesor de limba română la liceul din Beiuș, de unde este transferat la liceul greco-catolic din Oradea (pe care îl absolvise), pe aceeași catedră de limba română. Viața culturală efervescentă de la Oradea îl va acapara și pe el, publicând, printre altele, almanahul *Diorile* [= *Zorile*] *Bihorului* în care prezintă creații originale ale „Societății de lectură a Junimei române studinte la școlile orădene”, deci ale elevilor liceiști, precum și o gramatică românească pentru vorbitorii de limba maghiară. Rezultă că preocupările sale publicistice erau din domeniul învățământului.

Neînțelegerile sale cu conducătorii școlii orădene îl determină să fie pentru scurt timp protopop în comuna Ghetea; pleacă și de aici, studiază Dreptul și după depunerea cu succes a cenzurii (a examenului care să-i permită exercitarea avocaturii pe cont propriu) se stabilește în Arad, practicând avocatura la Buteni. De aici vine la Făget, tot ca avocat.

⁹ Majoritatea informațiilor au fost preluate din volumul Dumitru Tomoni, *Făget. Monografie istorică*, Editura „Dacia Europa Nova”, Lugoj, 1999, p. 296 – 299.

Încercările mele (mai vechi) de a afla dovezi scrise despre prezența sa la Făget n-au dat rezultat: fiind greco-catolic, numele său nu figurează în conscripțiile [recensămintele] anuale ale membrilor sinodului parohial (ale credincioșilor adulți [ortodocși], capi de familie); nici ca avocat nu l-am putut identifica, alături de ceilalți ¹⁰. Doar bătrânul Atanasie Popovici (n. 1896) știa de la părinții săi că a fost la Făget un avocat cu acest nume (Dionisie Păscuțiu) care locuia și la Arad și la Făget și că, atunci când pleca la Arad sau când se întorcea la Făget, călătorea până la și de la gara Săvârșin cu căruța.

Și, cu toate acestea, cea mai fructuoasă perioadă de creație științifică a sa este perioada făgețeană, începând cu răspunsurile sale la Chestionarul lui B.P.Hasdeu și încheind cu broșura *Contemplația apocaliptică aut [=sau] meditația intrareligioasă [interreligioasă?] et religio futuri [=și religia viitorului]* apărută în altă parte, în anul 1902, an în care părăsește și Făgetul.

Între 1884 și 1902 el mai încearcă să înființeze, în 1892, revista bilunară „Filologul român”, dar fără succes, în care și-a propus să contribuie la „«unificarea ortografiei române conform geniului ei, poleind totodată și limba, scoțând cuvintele străine și formând cuvinte noi»”¹¹. Comentând propunerile lui Păscuțiu din acest citat [contrare orietărilor generale nu numai ale limbii române, ci și cele ale altor limbi], V. Vintilescu conchide: „Cu un astfel de program nu ne mai surprinde în nici un fel nerealizarea proiectului”¹², care, adăugăm noi – după cum se poate vedea după parcurgerea

¹⁰ Vezi Ioan Cipu, *Fragmentarium făgețean 1733-1920*, vol. II Opidul/Târgul Făget, p. 59-60.

¹¹ Virgil Vintilescu, *Secvnețe literare. Repere literare bănățene (1880-1918)*, Editura Facla, Timișoara 1987, p. 29. (Citatul este reproduș din „Familia” din anul 1892, nr. 78).

¹²*Ibidem*.

răspunsurilor sale – că se înscriu pe linia orientărilor lui Hasdeu privind cunoașterea și evoluția viitoare a limbii române.

În sfârșit, tot în spiritul preocupărilor sale filologice, dar cu un mai pronunțat iz de greco-catolic care a primit educația școlară în spiritul concepțiilor Școlii Ardelene [că limba română este o limbă romanică (latină)] a conceput și monumentală sa lucrare-dizertație *A roman (oláh) Nyelv Éredete* (Originea limbii române (valahe)], Lugos, 1892, Editura Traunfellner Karoly.

Dedicată amintirii lui Petru Maior, cartea încearcă să combată, cu argument de ordin filologico-lingvistic, afirmațiile lui Réthy și ale altor lingviști maghiari ori sârbi maghiarizați care neagă latinitatea limbii române. În această carte, Păscuțiu reproduce (pp. 120-121) textul poeziei „Cântecul gintei latine” de Vasile Alecsandri precum și alte texte în care cuvintele românești de origine latină predominau.

Am insistat asupra preocupărilor filologice ale lui D. Păscuțiu pentru a dovedi că asumarea de către el, ca proaspăt făgețean, a sarcinii de a răspunde la Chestionarul lui Hasdeu se înscrie, pe de o parte, ca o continuare a preocupărilor sale mai vechi (vezi întocmirea unei gramatici a limbii române pentru cei care vorbesc limba maghiară și sunt dornici de a-și însuși o corectă conversație românească), dar și că aceste răspunsuri au influențat decisiv cristalizarea unei concepții privind evoluția viitoare a limbii române (vezi programul revistei „Filologul român”).

II

La Chestionarul propriu-zis, Hasdeu adaugă și câteva precizări. Deși pe unele le-am amintit deja, le repet în ordinea formulată de el: **a)** Repondenții să nu răspundă la chestiunile (întrebările) la care nu sunt siguri că informațiile lor sunt pe deplin certe, adevărate; **b)** Să menționeze întotdeauna *localitatea*

în care se folosește acel cuvânt [dacă repondentul a introdus cuvinte din alte localități, în afara celei indicate că domiciliază]; **c)** Să exemplifice „prin mai multe fraze” [=exemple] contextul în care se folosește acel cuvânt „pentru a se putea înțelege astfel mai bine sensul cuvântului sau deosebita lui sensuri în gura poporului”; **d)** Scrierea cuvintelor să se facă „cât se poate” mai fonetic, „adică așa cum le rostesc poporul”.

Chestionarul cuprinde 206 întrebări [chestiuni/cestiuni, la Păscuțiu], dar, în exemplarele trimise învățătorilor, preoților și altor intelectuali din mediul sătesc [pe care nu le-am putut vedea], în 50 de întrebări nu se cere nici un răspuns [sau au fost omise total], deoarece acestea vizând răspunsuri din domeniul juridic au fost trimise numai specialiștilor. Însă, nefiind grupate separat, ele sunt amestecate cu celelalte 156, rămânând necunoscute nespécialiștilor.

Din această cauză, ele apar incluse în clasificarea celor 156 de întrebări și răspunsuri în funcție de tematica lor și anume: numerele 1-46 sunt întrebări de fonetică; numerele 47,48 și 49 vizează topica/așezarea unor anumite cuvinte într-o propoziție sau într-o frază; în numerele 50-circa 120 se pune accent pe cunoașterea vocabularului poporului în cele mai variate domenii: cum se numesc animalele domestice și cele sălbatice; plantele de cultură și cele spontane; uneltele de uz casnic și gospodăresc (părțile carului și ale cociei, ale plugului...); meșteșugurile și uneltele folosite de fiecare; prelucrarea cânepii și a lânii și încă multe altele. Nu putem omite portul popular sau obiceiurile de nuntă sau înmormântare. Celelalte întrebări abordează viața spirituală a românilor, Hasdeu dorind să afle cât mai multe amănunte despre credința poporului în vrăji, descântece, în ființe supranaturale precum zmeii, strigoii, pricolicii, balaurii etc.; ce crede poporul că sunt stelele, eclipsele de soare și de lună; credința despre rai și iad, despre judecata de apoi etc.

Departajarea amintită este orientativă, nu absolută, deoarece și în partea (gruparea) a treia sunt întrebări ce țin de partea a doua și invers.

Încă două precizări: Prima: răspunsurile lui Păscuțiu la anumite întrebări sugerează ideea că întrebările respective diferă de cele din Chestionarul prezentat de Hasdeu în fața membrilor Academiei Române (pe care îl dețin); a doua: Păscuț depășește (cu informații suplimentare) conținutul întrebării.

Câteva caracteristici ale scrisului și ale răspunsurilor lui Dionisie Păscuțiu

Înainte de a trece la prezentarea răspunsurilor lui Dionisiu Pascutiu (Dionisie Păscuțiu/Păscuț) este bine să prezentăm manuscrisul cu răspunsurile sale, și anume câteva din particularitățile scrisului său, ale limbajului utilizat, ale denumirilor zonei/zonelor cărora le aparțin cuvintele amintite, ale contribuției sale în indicarea etimologiilor cuvintelor inserate „și celelalte”, după exprimarea sa.

Este bine să le cunoaștem de la început fie pentru o mai ușoară sesizare a lor, fie pentru evitarea anumitor dificultăți.

Dionisie Păscuțiu a scris răspunsurile pe foi A4, nu pe foi tip caiet, din care cauză fiecare foaie a sa a fost tăiată în două jumătăți aproximativ egale, avându-se grijă ca tăietura să se facă între două rânduri, spre a fi păstrate neatînse răspunsurile. Așa s-a ajuns la file tip caiet, formatul dosarului cu toate răspunsurile din Banat și Ungaria. Pentru că o coală mare a fost tăiată în două, au apărut două file mai mici. Și cum fiecare filă are față (recto) și dos/spate (verso) s-au obținut câte două file mai mici din fiecare. De aceea întâlnim de pildă 71 a [prima jumătate față (recto)] și 71 verso precum și 71/1 [partea de jos a filei față] și 71/1 verso [partea de jos verso]. Hârtia și cerneala se păstrează încă bine.

În ceea ce privește scrisul, el este în general lizibil, cu următoarele două observații: Prima: Păscuț face litera *t* pe un singur spațiu (la dimensiunile celorlalte litere), din care cauză distincția dintre el și litera *s* este greu de făcut, mai ales la începutul lecturii. Mai mult, litera *t* este de forma unui unghi ascuțit cu vârful în sus, la care latura din stânga este oblică, iar cea din dreapta perpendiculară/dreaptă, în partea de jos făcând o mica buclă spre stânga; litera *s* se scrie obișnuit, doar că vârful ei depășește cu puțin nivelul celorlalte litere, iar bucla este mai lungă, atingând oblica din stânga. Cea de-a doua observație se referă la modul partial inconstant al grafiei: uneori este caligrafic, alteori mai rapid, mai nervos, deci mai greu de citit.

Modul aparține în care îl făcea Păscuț pe *t* a determinat pe cel care i-a citit numele și răspunsurile să considere că numele său de familie este Păscusiu¹³.

El folosește grafia epocii sale cu **u** final mut, marcat cu semnul diacritic al actualului **ă**, deci **ũ**, dar numai la început, căci ulterior scrie doar **u**, ca și în numele său; cu **ti** pentru **ț**, cu **si** pentru **ș** sau cu **s** în forma **sci** = **ști**. De aceea mi-am permis să scriu Păscuț în loc de Păscutiu, așa cum Baritiu, devenit Barițiu figurează în prezent ca Bariț. El preferă formele **potere**, a **potea**, respingând și chiar criticând literarele **putere**, a **putea**, pe considerentul că cele două cuvinte au origine latină. De asemenea, întâlnim **è** pentru **ea**, **ò** pentru **oa** etc.

Vom reproduce, mai târziu, drept model concret de scriere a lui Păscuț introducerea și răspunsul la prima întrebare, care, de fapt, se completează.

¹³ B.P. Hasdeu *Etymologicum Magnum Romaniae Dictionarul limbei istorice și poporane a românilor* (Pagini alese), Ediție îngrijită de Andrei Rusu, *Studiu introductiv* de Paul Cornea, Editura Minerva, [Colecția Biblioteca pentru toți] vol. I (nr. 554), vol. II (nr. 555), București 1970 – aici vol. II, p. 186 s.v. „**AUR** sub forma <<grâu curat ca aurul și roșu ca jarul>>...(D. Pascusiu, Banat, c.[omuna] Făget)” (în continuare, Hasdeu, *Etymologicum...*)

Sunt și alte caracteristici mai rar folosite, deci mai puțin importante, ca, de exemplu: **su**=sub; **iaste** = este; **seau** = sau (ori); **pona** = până; **neci** = nici; **sum** = sunt; **sum consciu** = sunt conștient; **son** = sunet; **egsistă** = există; **îns** = ins, individ; **amblet/îmblet** = umblet, mers; **for de** = fără de; **să bè (să bé)** = să bea și altele. Influența latină a limbii utilizate de el se constată în formele: **in ante** = înainte; **mediloc** = mijloc, adică așezat la mijloc. Ezită între **gi** și **j** pentru **j**: **Selagiu** = Sălaj; **giur** = jur. Pentru el, silaba **nedeterminată** este una neaccentuată, iar cea **determinată** este accentuată; **Ungaria propria** = Ungaria propriu zisă, adică cea fără Transilvania (ca principat). Trebuie, de asemenea, precizat că el folosește foarte rar cuvântul **comitat** (județ), forma administrativă de atunci, ci numai Arad, Caraș-Severin, Bihor, Satmare/Sătmar = Satu-Mare...

Nu putem trece cu vederea nici faptul că, pe parcursul redactării răspunsului la o anumită întrebare, el renunță la multe din particularitățile amintite mai sus sau la cuvintele locului său de baștină (Bihor) recurgând la formele literare corespunzătoare. Două exemple: **ș.c.l./și celelalte** devin etc., iar **in ante** = înainte = înainte, după forma **in apoi** = înapoi.

Ca greco-catolic, ca elev al liceului din Beiuș susținut de către Biserica greco-catolică din Ardeal, precum și ca student la Facultatea de Științe juridice (unde se studiază Dreptul roman cu multele sale legi date laconic, ca niște aforisme), Dionisie Păscuțiu cunoștea foarte bine limba latină. De aceea, pe parcursul răspunsurilor date de el, întâlnim fie expresii ca citate sau exprimări proprii în limba latină, fie explicații privind originea latină a unor cuvinte, fie denumirea latină a unor plante sau animale.

Astfel, chiar la început el își exprimă, în limba latină – sub un fel de motto, ca un preaviz, o punere în gardă a celor cărora le este destinată întreprinderea sa – că nu va putea răspunde la toate întrebările din Chestionar decât parțial sau în nici un fel întrucât: **Tantum scimus quantum memoria**

tenemus^{*}, adică „*Atât(ea) știm cât(e) păstrăm în memorie*”. În cazul său, așa s-a și întâmplat, pentru că toate răspunsurile le-a dat numai din ceea ce și-a amintit.

Formulări în limba latină mai apar în două răspunsuri. În răspunsul la întrebarea nr. **16** în care se cerea să se arate în ce măsură (cât de mult) și-a însușit poporul cuvintele și pronunția limbii literare, oficiale, Păscuț afirmă că așa ceva încă nu s-a produs și că nici nu trebuie forțat acest proces de însușire a limbii literare, deoarece și **Graeca per Ausoniae fines sine lege vagantur** [vers din Vergilius?], care, în traducere liberă, înseamnă: Greaca[=limba greacă] a dispărut [ca limbă universală, fiind înlocuită de limba latină] după ce locuitorii din Ausonia [provincie/regiune în Peninsula Italiei] s-au așezat în Grecia [după ce romanii au cucerit această țară în anul 146 î. Hr.], fără a fi fost nevoie de vreo lege în acest sens.

La sfârșitul aceleiași întrebări, Hasdeu voia să afle dacă nu cumva poporul rostește **e** în loc de **ea**, ca de pildă – exemplifică Hasdeu – **vre** în loc de **vrea** (voiește). Se pare că Păscuț n-a înțeles corect întrebarea (care era din domeniul foneticii), pentru că el răspunde: **vrea**[al lui Hasdeu] „ieste [la] timpul diabia trecut a[l] modului indicativ, persoana a treia singular, verbul [a vrea] conjugându-se astfel: eu vream, tu vrei, el **vrea** ș.c.l.[și celelalte,etc.]; d.e.[=de exemplu]: **vrea să meargă, dar nu-l lăsăm: volebat abire sed non omitebam**”. Dar, deși afirmase că **vrea** este „la timpul diabia [= recent] trecut”, care este perfectul simplu, în interpretarea latinească, verbele (**vrea** și **lăsăm**) sunt la imperfect.

Dacă în aceste două exemple Păscuț este mai puțin clar în gândurile sale, în denumirile latinești ale unor animale sau plante este explicit: „**dropte** [=dropia] latinesce se numesce otis tarda; **boul bălții** este simpanago, iar **sitarii** de diferite

*Reproduc fidel textul răspunsurilor lui Păscuț privind evidențierea unor cuvinte scrise cu aldine (bolduite) –subliniate de el cu o linie continuă – sau cu italice, subliniate cu linii întrerupte.

genuri [=feluri] [sunt numiți] latinesce: scolopax” **69****; **șoarecii** sunt de două feluri: **șoarecele casnic** și **șoarecele campian** [= de câmp], „adecă *mus rusticus* și *mus urbanus*” [cred că este invers]**73**; „Șopârla are pretutindene acest nume; doar în [comitatul] Satu Mare i se spune **Zălămandră**, lucru curios antea mea, dar totodată și plăcut este că în această denumire s-a păstrat latinescul Salamandra”**85**. În sfârșit „poporul denumește Calea lactee [= Calea laptelui] lat. Via lactee [corect lactea] și <<paiele țiganului>>” **140**.

De asemenea, Păscuț afirmă că, în unele cazuri, cuvintele folosite de popor sunt mai aproape de originea lor latină decât corespondentele lor literare, iar ca argumente aduce următoarele exemple: românescul „mână (lat. *manus*) pl.[ural] **mâni** sau chiar mânuri, nu mâini; om (lat. homo), pl. oameni, iar subst.[antivul] colectiv: **omenime**, nu **omenire**”. Ba, uneori, știe să fie chiar ironic: „În Marmația, la Țara Oașului, vighiatorii de noapte sau pandurii [= paznicii] se numesc **potierași** de sigur de la cuvântul **potere**, [pe] care cuvânt literarii noștri îl prefac în **putere** ca și când rădăcina cuvântului ar fi **put** și nu **pot** [lat. **pot.** (estas), **pot.** (estatis)].

Viețuind în Ungaria (în cadrul Austro-Ungariei), făcându-și studiile superioare în limba maghiară și practicând avocatura tot în această limbă, e firesc ca Dionisie Păscuțiu să cunoască foarte bine nu doar vocabularul, ci și nuanțele limbii maghiare (unguresci,îi zice el). De aceea era în măsură să recunoască influența acestei limbi asupra pronunției unor cuvinte românești, precum și originea maghiară a unor cuvinte din lexicul poporului român.

Iată câteva exemple de cuvinte împrumutate de la unguri: culesului de struguri i se spune „după ungerie **suretyn** [de la szüret „culesul viei”]**59**; zaică [gaiță] în [comitatul] Arad devine [i se spune] **matyas** [matiaș] în Bihor’**66**; numele generic [= general de pretutindeni] al taurului este **bică**, „de

**Numărul ce însoțește textul este numărul întrebării.

după denumirea ungurească **bika** '68; porcul de culoare roșie [la păr] din Salonta Bihorului apusean este denumit **kenyeresy**. Toți câinii de vânătoare păstrează în limba română denumirile lor ungurești: vijla („prepelicanul”) derivă din ungurescul vizsla; ogarul din **agar**, căpăul/copoiul, din Kopo [cit. copoi = căpău] 71. De asemenea „românii împrăștiați printre unguri” au dat câinilor lor nume după modul [modelul] ungurilor, adică au dat numele apei curgătoare din apropiere: **duna** [= dunărea]; **tisa**; **sava** 92; lauta sau cetera derivă din **hégyegye** (<hegedy „laută”) 132, în Bihor, cimitirului i se spunea **temetyen** (<temety) iar sicriului – **coparșau** [cobârșău în Banat] (<koporső) 133 etc.

Am amintit mai sus că el nu a putut da răspunsuri – total ori parțial – la unele întrebări. Câteva exemple de modul în care își exprimă neștiința: „Nu știu” 128. „În privința aceasta, nefiind mineralog nu știu de deslușire” 53; despre furnică știe doar că pentru om, furnica este cel mai bun exemplu de hărnicie. „Vor fi știind alții mai mult” 86; „Ce se înțelege su[b] cuvântul dulgherie? Idee n-am” 108; „În cât [= în ceea ce] privesc plantele și creșterea [= cultivarea] lor, puțin mă pricep, de oarece n-am iubit grădinăritul neci odată” 55; „De altmintrele neci pomolog nu sum” 57. Și astfel de formulări continuă.

III

Răspunsuri mai semnificative

Omițând întrebările cu caracter juridic și pe cele la care Păscuțiu nu răspunde deloc, tot mai rămân în jur de 140 de răspunsuri, dintre care peste 10 sunt dezvoltate pe 1-3 pagini. Rezultă că nu le putem include pe toate și nici nu putem reproduce integral răspunsurile celorlalte. De aceea soluția fiind subiectivă, ea poate fi lacunară.

Răspunsul la întrebarea (chestiunea/ceștiunea, cum îi zice Păscuțiu) nr. 1 apare parțial și în prefață. Pentru ca cititorii să

cunoască modul de scriere al acestui colaborator al lui Hasdeu, reproduc prefața cu scrisul său, nu, însă, înainte de a preciza că atât prefața, cât și finalul răspunsurilor au aceeași dată: „Semnat în Faget (1)885, Ianuar 18/30” după care apare numele său întreg „Dionisiu Pascutiu avocat” și iscălitura.

Iată textul acesteia: „**Tantum scimus quantum memoria tenemus**” (*Atât[ea] știm cât[e] păstrăm în memorie [= cât (e) ținem minte]*).

„În urma programei pentru **Adunarea datelor** privitoare la limba română la sesiunile **206** propuse de B.P. Hasdeu vină a răspunde precum urmădă, și adică:

la sesiunea 1 [Partea comună]

Poporul de prin comitatele cari le cunosc eu și adică: Bihorul, Aradul, Satmariul, Caras-Severinul, Temisiu, Hunedoră, fostul Zarand, Solnocu-Doboca, Selagiul, Cenadul, Bichisiu, se rostesc [a, nu ă] în cuvintele următoare: **cantariu, cantergiu, comesie, calamariu, canon, camentia, calapod, rachie, Damian, Daminescu, Dascalescu, Damaschin, Danila, Balaur, gaina, baiat, banuiala, barbatu, batausiu, Dragomiru, Draganescu, padure, pantece, paingiu, pacala, parabocu, pasula. Vremea d'apoi** în credința poporului cesie [=ce se] vede si asi de întemplantuse lucru ne naturalu p.e. [par exemplu] candu vede seau aude ca fetiori seau fetele batu pre parinti; seau ca orecare judecata sea perdut dreptul despre care totu satul iera convinsu ca lucrul ieste evidentu și curatu ca lumina soarelui. În asemenea casuri daca poporul nostru suspinandu zice ca **am ajuns vremea d'apoi** si ca ieste modu ca Dumnedieu sa nu prepadu lumea.

Semnat în Faget (1)885 Ianuar 18/30, Dionisiu Pascutiu, avocat”

Deosebiri de texte (dintre prefață și răspuns la întrebarea 1) apar după pasul [=păsulă]. (De altfel, întrebarea nu se referea în niciun fel la **Vremea d'apoi**, a cărei introducere nu-și are sens nici în prefață).

Îată continuarea răspunsului la **1**: „**pasula, gubasŭ, gaură** ș.c.l de sine înțelegându-se cum că lucrul acesta ieste foarte relativ [pronunțarea numai **a**], aici numai atât vreau să înșămn cum că în cuvintele citate și în multe altele ”a,, (sic!) neaccentuat poate fi rostit chiar și închis ”ă,, [= ă] fără ca să schimbe cuvântul însemnătatea sau să nu fie perceput [= înțeles] [de] orișicine. De altcum, vocala aceasta [**a**], fie și cu sonul său întreg sau de jumătate are atâta însemnătate în literatura noastră încât am putea scria coale multe pentru definițiunea dânsei la ce [= care] nu avem timp”.

Câteva referiri privitoare la scrisul lui Păscuțiu (care este de fapt al epocii sale): **ŭ** – **u** final mut. Dar, cum se poate observa, el scrie uneori **ufără** semnul diacritic respectiv; **â** pentru **ă** final semivocalic; **tî** pentru **ț**; **seau** = sau/ori; deși pe **oa** îl scrie mai ales **o**, în privitoare, următoare și soare apare corect etc.

Din prefață aflăm ca Păscuț și-a propus să prezinte cuvinte din toată Ungaria (Crișana și Maramureș) precum și din cea mai mare parte a Banatului întreg (istoric), exceptând partea sa vestică, dar, în realitate, el nu depășește zona Făgetului și pe cea a Caransebeșului. Aceste două provincii (Ungaria și Banatul), diferite ca mărime teritorială și populație sunt reprezentate corespunzător și în răspunsuri, deși Păscuț și le datează ca provenind din Făget, adică din Banat.

Prezentând cuvinte de pe un teritoriu atât de vast, munca lui Păscuț n-a putut fi valorificată de Hasdeu, pe măsura eforturilor depuse de el, tocmai pentru că lipsește „studiul de caz”, cunoașterea denumirii localității în care se folosește acel cuvânt, în care se practică acea meserie, în care există credința cutare ș.a.

Cu răspunsul la întrebarea numărul **1** am abordat întrebările de fonetică. Rămânem în acest domeniu.

Aspecte fonetice

În afară de schimbările fonetice datorită influenței pronunției maghiare pe care le-am pomenit deja, merită să mai reținem: păstrarea lui **n** „muiat” [= palatalizat, adică lipind limba de palat/„cerul gurii”] ca în **cuni**, **călcâni**, **întâni** (în unele părți din Banat pentru **întâi**) **7**; se rostește: *cuvinte*, *morminte*, *vine*, nu *cuvente*, *mormente*, *vene* **12**; la întrebările **18-20**, Păscuț răspunde că doar în cazul Dumnezeu, poporul, „la mânie rostesc Dumnedzău”, în rest se pronunță **z**. Este cea mai bună dovadă că el nu a cunoscut pronunția „muiată” (moale) a vorbirii bănățene care este caracteristica/particularitatea sa esențială. În felul acesta, Banatul a rămas necunoscut din acest punct de vedere. (De altfel, nici Hasdeu nu a pus accent, în întrebările sale, pe pronunția palatalizată a cuvintelor, deși vizitase Banatul în 1868 [posibil și în 1865]). Tangență (deci, fără o întrebare directă, clară) cu palatalizarea pot fi considerate că au pronunția lui **gi** scris ca **ji** sau invers **33**: ginere-jinere, giur pentru jur și **46** ajutoriu pentru ajutoru sau cuptoriu – cuptoru cu **u** accentuat (unde avem palatalizarea lui **r** care se aude cu un **i** semivocalic după el. Celelalte întrebări nu prezintă interes aparte pentru că transformările (substituirile) vocalelor ori consoanelor date ca exemple nu se întâlnesc în vorbirea bănățeană.

În privința topicii, dau ca exemplu ilustrativ cerința din întrebarea **47**: Cum zice poporul *l-am vediutu-lu* [*l-am văzutu-l*], *te-am bătutu-te...* sau numai *l-am văzut*, *te-am bătut*. Răspunsurile lui Păscuț: *l-am văzut*, *te-am bătut*, ...

Aspecte de vocabular

Principalul neajuns al răspunsurilor date de Păscuțiu în ceea ce privește denumirile locale, este că el nu explică pe cele specifice unei zone, fie arătându-le corespondentele literare, fie descriindu-le/prezentându-le conținutul. Iată câteva din asemenea răspunsuri: **64** (denumirile ierburilor și buruienilor); **68** (denumirile boilor după forma coarnelor);

125 (ocări/porecle, prima parte); **128** (jocurile copiilor); **130** (jocurile de noroc ale adulților). Multe părți ale cociei **105**, ale meșteșugurilor **104**, ale veșmintelor **118** rămân enigme pentru cei care nu sunt din zona respectivă.

În schimb, în alte răspunsuri menționează variantele aceleiași denumiri. De pildă: **55**: „În comitatul Biharei spre apus, precum și în [comitatul] Satumare croampele [=cartofii] numite așa generalmente [,] pe aici se numesc: **hiriba**; **cucurbetele** [dovlecii] destinate spre mâncarea porcilor se numesc și **curcubete** pe acolo și **ludai** numai cele destinate spre mâncarea oamenilor; iar în Arad, Caras-Severin, toate se numesc **ludai** „nesciind deosebirea zisă mai sus”. Numai în părțile sudice ale Satumarelui, Marmației și nordul Bihorului, castraveții se numesc: **pepeni râioși** (în restul teritoriilor crastaveți). **63**: „Am aflat că arborele numit **frapșin** în apusul Bihorului, se numesce **panonic** în nord; iară ce se numesce acolo **răchită**, aici se numesce **salcă**; ce este acolo **păsulă** în com.[itatele] Arad și Caraș-Severin se numesce **mazăre**; aici propriaminte n-au cunoscință de **mazăre** (pisum), neci nu se prăsescu [= cultivă] numai [decât] în grădină, cătră care zic **mazăre dulce**: mâncare de primăvară”; **121**: Beuturile cunoscute în ante poporului afară de apă sunt: **răchia** numită în Bihor: **palincă**; în Satumare: **horincă**; în Arad: **vinars**; apoi **vinul** numit așa pretutindene; apoi **berea**, **licoriul** [lichiorul], **rosoliul** [?]; aceste din urmă le cunosc și le folosesc cei mai cu putere [economică, mai bogăți].

Dar, el nu procedează întotdeauna așa. De pildă, când tratează portul țaranilor **123**: atât în nordul cât și în sudul Mureșului femeile poartă **zadie** fără a preciza ce este de fapt ea: cătrința din față; dacă în nord femeile poartă poale, despre bănațence știm că ele au (de la brâu în jos) doar opreg și zadie. Nu tu, poale sau rodii [= rochii?] [Evident, afirmație falsă].

Să închei aceste considerații cu precizarea că o parte din denumirile necunoscute au fost explicate de mine pe baza

Dicționarului explicativ ilustrat al limbii române, întocmit de către un larg colectiv de specialiști din Iași¹⁵.

Lăsând la o parte alte aspecte negative mai mult ori mai puțin importante, să insistăm mai ales asupra meritelor lui Dionisie Păscuț.

Iată sunetele pe care le scot animalele și volatilele [= păsările zburătoare] **89**: „cornutele mai mari cum sunt boul și vaca: **mugesc**; tot așa și taurele; ursul **bornăsece**; lupul **urlă**; calul **rântează** [= nechează]; asinul **urlă**; porcul **grohotesc**; purceii **țivlesc**; caprele și oile **meeerg** [scot sunete meee...]; câinii **latră** și **baună**[=scheaună] dacă sentiesc [= simțesc] ceva; mâțele **ceaună** [= miaună]; gâscele **gângăesc**; curcanii **glugăesc**; muieruscele [= curcile] **sipotesc**; bungarii [?] **sbângăesc**; corvii [= corbii] **corăiesc**; ciorele **cioroiesc** ș.c.l.

Compararea [metaforele, zice el] a unor trăsături fizice sau psiho-comportamentale ale oamenilor cu cele ale unor plante și animale este o altă calitate a lui Păscuț: „**nalt ca bradul, tare ca stejarul, drept ca paltinul, roșu ca ruzea** [= fructele rugului/ale trandafirului sălbatic], **buget** [= buget, umflat, buhăit la față], **ca bujorul; sănătos ca pepenele** [galben]; **rotund ca lebenița** [= lubenița/pepenele roșu]; **verde ca bradul; uscat [slab] ca lemnul; stors** [de puteri/epuizat] **ca iasca** etc. **65**; pentru că lupul este vorace peste măsură [= mănâncă foarte mult] „despre omul nesățios se zice <<mănâncă ca lupul>>”; viclenia sau hielenia vulpei este cunoscută „și de aici [= de aceea] despre omul care e cunoscut că alta [= una] vorbește și alta face, se zice ca e viclean ca vulpea, sau pe scurt, [se zice] numai <<vulpe>>”; pentru că vererița își face provizii pentru toată iarna „se zice despre econoama bună că adună ca o vereriță”; „tot așa și despre **vezure** care toamna adună păpușoiul cel mai frumos în vizuina

¹⁵*Dicționar explicativ ilustrat al limbii române (DEXI)*, Coordonator științific Eugenia Dima, Editura Arc și Editura Gunivas, Imprimat în Italia, 2007.

sa". „Iepurele este simbolul fricei și pușlanimității” și de aceea „despre un fricos se zice că este: iepure” **78**; pentru că despre **buhă** sau **bufniță** se zice: **Ziua doarme, noaptea fură** „aligoricaminte muierile hâde, delăsate, nepeptănate se aseamnă cu buha [= nu fac nimic în timpul zilei].**80**; „negreața părului se aseamnă cu piana corbului; așa cântă și doina poporală: **sprâncenele negre ca peana corbului; lăcomos ca cioara**” **81**; „**vrabia** aligoricaminte este simbolul neobrăzniciei [= obrăzniciei]; **cucul** e simbolul ingraturdinei; **poturnica** e simbolul curăției, grațiozității și blândeței; **privighetoarea** este semnul sonului [= glasului] frumos și melodios” **82**; „**cocoara** [= femela cocorului] ieste însemnul falei, sau se zice în Bihor: al nelcoriei” de aceea despre feciorul sau fata care are „ambletul [= bustul drept când merge] și este îmbrăcată curat și împodobită se zice că-i **îmbrăcată și împodobită și dreaptă ca o cocoară**. Despre omul care mănâncă halos încât ți s-ar părea că neci nu mestecă bucătura, se zice că: **mâncă ca și un cocostârg**” [= care înghite ce a pescuit fără a-l mesteca] **83**. În sfârșit o ultimă referire de acest fel: **mâncă ca boul; lenios ca bibolu; hămisit ca lupul; are nesce brânci** [= mâini] **și pețioare ca ursul; lat în spate ca broscoiul; folcos sau folticos** [cu fălcile mari]; **ca paingenu** [ori] **ca căpușa** [= ploșnița/stelnița?]; **fălos ca păunul** ș.c.l. **88**.

Un alt merit al lui Păscuț este că subliniază inventivitatea poporului în cazul în care el este pus să rezolve o anumită situație concretă, practică, importantă pentru el, cel mai sugestiv exemplu fiind cel din domeniul albinăritului. **77**. „La creșterea sau mai bine [zis la] prăsirea lor [a albinelor] poporul pășesce foarte raționabil, luând afară [ramele din coșniță] că [atunci] când vrea să ieie fruptul ostanelilor albinelor, omul omoară pre toți lucrătorii ce seamănă a jaf [pe trântori]; lung timp va fi de lipsă spre cea nouă [metodă] ponă [=până] poporul va adopta sistemul Zârzan și alta de asemenea [= asemănător]; raționabil am zis pentru cea [= de aceea] pentru

că neînvățat de nimene foarte bine scie egsamenul [= roitul] albinelor, scie că într-o coșniță nu poate să fie numa [= decât] una **regină**, scie ocroti păpușile [= puietul] fiitoare [= care vor deveni] albine, scie când s-au (în)mulțit trântorii și în ce cantitate trebuie aceia resipiți [uciși] dând ajutori albinelor cari însuși să silesc spre acea”. În continuare descrie cu multe amănunte cum procedează poporul în cazul egsamenului [= roitului] ca să introducă mai întâi noua regină într-o coșniță nouă, știind că, după ea, va intra acolo noul roi. Dacă omul se pricepe în albinărit, el prevede când va avea loc roitul și de aceea rar se întâmplă ca el să îl piardă. „Dar desteritatea nu stă numai întru atâta, ci dacă s-au așezat egsamenul [= roiul] în locu cutare a scoate din grămadă pe matca adevărată [pe] care o voiesce republica[= separa?] și a o așeza în coșnița pregătită, ne expertul ar zice că ieste cu neputință, și totuși este”. După ce celelalte albine intră „de sine” [= singure] în coșniță urmându-și matca, „iaca toată manopera ie gata și coșnițele plugarului se înmulți[ră] cu una”.

Cu siguranță că Păscuț a fost un mare amator de vânătoare, întrucât descrie cu multe amănunte cum se distribuie oamenii (gonașii) și câinii ca să abată (aducă) animalele în bătaia puștilor vânătorilor, ce strigăte se aud și care este semnificația fiecăruia ș.a. **91, 92**.

Deși cu unele neajunsuri (nu explică întotdeauna ce este și unde se află fiecare componentă a carului ori căruței **105**, a plugului **104**, portului popular **118**) sau însăși cunoașterea acestor denumiri este importantă.

În legătură cu portul, semnificative sunt comparația și aprecierea portului bănățean față de cel din nordul Mureșului: „În cât [= în ceea ce privește] *portul bănățenilor, acesta ie mai general, n-are atâtea subdiviziuni ca în Ungaria propria; apoi ieste mai original și național* (subl. m.) așa bărbații poartă cămeșă lungă, ismene legate între obielele vrăstate [= cu dungii] roșii [de] la fluierul picioarelor până unde ajunge

cămeșa care ie legată și strânsă de trup cu cureaua numită prasce...” 118.

Deși de proporții mai mici, instructive sunt și amănuntele pe care ni le furnizează despre diferite produse, moduri de prelucrare a lor etc.

Fiecare soi de strugure trebuie prelucrat corespunzător, dacă vrem să avem foloase cât mai mari de pe urma lui. „Strugurele specia **țâța caprei** fiind mai cărnos [= cu pielița mai groasă] mai mult se pune [sub formă de compot] pentru iarnă”, deci nu-i bun pentru a face vin din el. În schimb, din soiuri cu **boabe negre** se obține un vin escelent și de mare preț, așa hectolitru vernetului [vermutului?] cu gust dulce-amărui și cu aromă puternică se vinde cu 100 florini și mai sus și de ce [= pe măsură ce] îmbătrânește prețul [crește] fabulozitate [de neînchipuit] [în] deosebi a[l] celui din Miniș [comitatul] Arad”. Vinul făcut numai din **struguri roșii** [soiul **rugea**] numit **bocca d'oro** ungurii au făcut [denumirea] **bakator 58**; cel mai scump este „vinul stors din **boabe de struguri zbârcite**: este și cel mai tare care se bè la measa bogaților în zilele de ospetie și sărbători mari” 60. Poporul crede că și valoarea laptelui de capră este diferită, în funcție de culoarea părului caprei. „Cele mai cercate [= căutate a fi cumpărate] sunt cele **negre** pentru că în privința lor, zice faima lățită prin doctori că laptele lor ar vindeca durerea de piept [= tuberculoză pulmonară] [el fiind] (ultimum remedium) (sic!); cele **cercelate** [= cu „găitani” sub barbă] se zice a avea mai mult lapte ș.c.l.”70.

Alte **câteva referiri la Banat: ocările** sau batjocurile [porecelele] oamenilor – extinse după aceea asupra întregii familii și a urmașilor – sunt foarte importante, mai ales în Banat, unde li se spune **poanca** așa încât oamenii nu sunt denumiți și cunoscuți în sat „de pe [după] porecla origină familiară [= după numele de familie] ci numai după porecele false, d.e.: Petru **a lui Hotodomu**, și [deși] porecla familiară i-

au fost Păcurariu; Ilie **a lui Vârcolacu** ș.c.l.”**125**; în ce privește instrumentele muzicale, „nu de mult s-au adoptat [**clarinetul**] de popor și este instrument de tot plăcut pentru claritatea și tăria sonului; apoi *în unele locuri în Banat, precum în Făget și în giur, musica pentru susținerea tactului ieste acompaniată cu tambura* [= tobă]”. (subl. m.) **132**.

Ca „**unelte de copt**”, **cestul** (lat. cestur) [= țăstul] este „o sculă pentru coptul pâinei sau a[l] mălaiului”. Se folosește numai în Banat și în partea răsăriteană a [comitatului] Arad. Este din peatră la cei săraci, „de fier turnat” [corect fontă] la cei mai avuți. Are formă semisferică **115**.

Veșmintele bănățencelor: *Femeile:* „**cămeșa** sau **spăcelul, cojocul**, cinga sau **opregul** țăsut cu fire de aramă [= metal de culoarea aurului sau argintului], lână în multe colori. Este o țesătură deasă și lată de 8-10 centimetri [de care atârnă] dependență [= fire lungi] de colori diferite mai [aproape] până-n călcâie; apoi **opinci** și **obiele** și **șuba** [iarna] ca la bărbați”. În față, „femeile poartă **zodia**[= cătrânța] mai scurtă decât dependențele [= ciucurii] opregului. **Conciul** la bănățene e ascuțit, capul îl acoperă cu **vâl**[=cârpă/basma] alb și lung adeseori [în spate ajungând] mai până în călcâie. *Fetele* au **chicălună**, capul învelit cu **cârpe** de colori diferite”.**118**.

Jocurile specifice din Banat sunt **călușăriul, bătuta** și **hora**, care „până acuma nu s-au popularizat [= răspândit] prin Ungaria” **131**.

Aspecte ale vieții spirituale

Cred că, atunci când a formulat cele circa 40 de întrebări vizând cunoașterea vieții spirituale a poporului român, Hasdeu a urmărit două obiective esențiale: pe de o parte, dorea să afle puterea de creativitate fantastică a poporului, iar de pe altă parte, să cunoască în ce măsură poporul consideră ca reale produsele minții, deci cât de superstițios, de bigot este.

Înainte de a intra mai profund în cunoașterea acestor aspecte, să reamintesc faptul că între secțiunea a doua (Vocabular) și secțiunea a treia (Viața spirituală) nu există o delimitare precisă, deoarece unele aspecte ale vieții spirituale au fost amintite deja (vezi mai ales compararea însușirilor oamenilor cu cele ale plantelor și animalelor), iar altele vor fi amintite în continuare.

La întrebarea **74** în care se cere denumirile viermilor, Păscuț răspunde că în afară de această denumire generică [= generală] și de **limbric**, altele nu cunoaște. Poate că „așa am [= vom] fi și noi [după moartea fizică] [în]să nu șcim”, după care continuă „cătră viermii cari peste ani se metamorfozează și se prefac în crânciobi [?], aflându-i în goroni sau [în] alt lemn tăiat și dimicat [= fărâmițat, devenind un fel de praf] de dânsul [poporul îi] zice **verme gras**, îl duce acasă pentru că nana Doca [descântătoarea satului] zice că-i bun de leac”. Deci, suntem în prezența unei erezii, a unei credințe mistice; Povestea **ursului 78**, „la apropierea primăverii” [2 februarie, *Întâmpinarea Domnului*, aducerea lui Iisus la sinagogă spre a fi dăruit lui Iehova, la împlinirea a șase săptămâni de viață] iese din bârlog „se uită împregiur și de i se vede timpul potrivit, rămâne afară, ba din contra, intră înapoi de unde poporul deduce că iarna va mai dura timp îndelungat”. [Poveste redactată confuz]. „De rondinica se zice întră popor că dacă să ivesce de timpuriu primăvara, va fi vară frumoasă și bucate bune și multe, adică va fi belșug; dacă dispare curând, înainte de S. Maria [care?], atunci va începe iarna curând și va fi durătoare [= va dura mult], aspră” **82**. Despre oamenii „cari se joacă cu șerprii [din „soiuri nevinovate”/care nu-s otrăvitori], se spune că „**sunt botezați peste șerpri**” și de aceea se pot juca cu ei cum le place. „Mai este un soi de șerpe [în afară de cei „de pe uscat și cei de apă” sau otrăvitori și neotrăvitori] dar despre acesta cred că este ideal [că nu există în realitate] și [că] egsistă numai în mintea și imaginațiunea

poporului nostru: se numește **vâlfă** sau **vâlvă**; se descrie pretutindene: alb-gălbiniu, se crede a avea vizuina sa su[b] talpele caselor, priveghează asupra locuitorilor casei; deci de se întâmplă de s-au morboșat [= îmbolnăvit] răpede în cutare casă mai mulți, sau că au murit, să crede că vâlfă a părăsit casa sau că au izâdit [-o] [strivit[-o]]. De altmintrele cuvântul **vâlfă** sau **vâlvă** să folosăse în Arad și în Bihor precum și în Banat în loc de **vestie**, d.e.: zice tatăl înfruntând pe ai săi: **rea vâlfă** am auzit despre voi; **bună vâlfă** etc. **85**.

Întrebarea **137** vizează concepția poporului despre frumos, adică ce crede el că este frumos. Răspunsul lui Păscuț este următorul: „Frumosul la poporul nostru iese în privința materială ca la clasele culte, dar gust estetic n-are de loc”. Pentru el toate cele opt colori radicale [cunoscute ca pregnante, puternice] luate „una câte una [separate] sunt frumoase”, în schimb, „la amestecul culorilor [pentru redarea nuanțelor] nu trage socoteală [nu se ia în considerare] la harmonia lor măiestrită”. Pentru el, tot ce este luat separat este frumos în natură sau la om. „Însă de-i vei îmbia [=oferi] o icoană vopsită de Rafael de probă, alături de o icoană din Gherla de la Strâmba tot cu acel preț, desigur că va alege și o va cumpăra [pe] cea din Strâmba”.

Pentru popor, **stelele** sunt „nesce gaure în ceriu peste [prin] cari să vede împărăția frumoasă a lui Dumnezeu”. Dar pentru el, mai importante sunt stelele care îi prevestesc ceva: **carul mare** cu patru boi și **carul mic** cu doi boi [care prin poziția lor, indică mai ales ciobanilor de la munte –cât timp mai este până la ivirea zorilor] și **steaua cu coadă** care, atunci când apare, prevestește că „va fi război sau altă zavistie în țară.” **138**.

În legătură cu **Calea laptelui** sau Calea lactee (*Via lactee*, corect lactea) poporul nostru a inventat o legendă care explică de ce el îi zice „Paiete țiganului”. Un țigan a furat un braț de paie. Sf. Petru l-a văzut și ca să nu fie recunoscut

[atunci când se va prezenta la ușa Raiului] a luat-o la fugă. Și a fugit atât de tare că a pierdut toate paiele. Așa că „partea cea albicioasă a ceriului” pe care noi o vedem sunt «paiele țiganului», de unde și denumirea ei așa. **140**.

O a doua legendă este menită să ne explice de ce broasca strivită nu pute după ce a fost ucisă, fiind călcată de cineva/ceva, ci se usucă fără a degaja vreun miros neplăcut. „Iată ce zicală iestă întră popor: Când s-au întors Maica Precista de pe muntele Golgotei, după răstignire [a lui Iisus], [și] plângea cu lacrimi, s-au întâlnit cu o broască care o întrebă pentru ce plânge?; i-au răspuns: dar cum să nu plâng când numa un fiu am avut și pe acela îl omorâră; dar eu săraca de mine [-zise broasca-] c-am avut șasă [copii/brotăcei] și veni o roată forforoată și mi-i turti odată. La cuvintele aceste să zâmbi Maica precista și zise: muri-ai broască și nu te-ai împuți. De atunci nu pute broasca izgădită [= moartă]”.

Să adăugăm că **broticelul** [= brotăcelul] care trăiește printre frunzele copacilor este considerat a fi un bun prevestitor al schimbării timpului prin cântecul său. „Pentru aceea mulți îl și țin în uiagă [= borcan] prevăzută cu apă, iarbă și scăriță, ca să le fi[e] de barometru” [se urcă pe scară și începe să cânte/să orăcăie], **84**.

Strigoii și strigoaiele au mare rol în închipuițiunea poporului, căci li se atribuie putere supranaturali, căci pot amăgi fetele, pot lega bărbații „de nu-și mai pot deplini obligațiile față de muierile lor” și încă multe alte rele. Marele lor pericol este că se pot transforma în orice obiect sau dobitoc. Mai ales strigoaia este periculoasă. În casa în care s-a ascuns, de la vacă se mulge numai sânge în loc de lapte, boii nu mai trag la jug, vițeii mugesc ne-nctat, caii se trântesc de pământ, rup funiile de la iesle; cu un cuvânt, strigoaia au întors lumea cu fundu în sus” **149**. Totuși, Păscuț nu ne arată cine devine strigoii sau strigoaie.

Omițând alte ființe supranaturale, să urmărim cum și le închipuie poporul. Pe **dracși**-l închipuie în forme diferite, părerea comună fiind că „e negru, cu urechi de capră, cu flit de porc, ochii rotând în sânge, cu coarne de capră sau de bivoliță, cu copita de cal sau cu picioare de gligan [=porc mistreț], cu capul cât un bolovan, coadă de bivoliță cât în fazan [=a unui fazan], limba lui de foc ca coada șarpelui” **150**. **Mama pădurii** „este o ființă femeiască scârnavă peste măsură, cu păr lung până în pământ și strofocat [răvășit, ca să-i ascundă fața și tot corpul făcând-o invizibilă], unghile mari și ascuțite ca la lei [pentru a le înfige în cei care vin să fure lemne]”. Partea ei bună este că „grijesce de întregitatea pădurei, precum [și] de dobitoacele pădurii” [pe care îi consideră fiicele și fiii ei] **186**. „Despre **cucurbeu** cum se numește în Bihor și **curcubeu** cum se numește prin părțile Aradului, crede poporul cumcă cu partea din napoi absoarbe apele fluviilor și a[le] râurilor [și] de la credința aceasta și-au luat numele indicat [bea apă cu dosul]; se zice că are cap de zmeu, [și] pentru aceea copiii zărindu-l aleargă strigând pe stradă: **cucurbeu-beu, cu cap de zmeu**”. Are putere supranaturală nu numai de a sorbi apa, ci și de a prefăce fetele în feciori și feciorii în fete, din care cauză nimeni nu vrea să se apropie prea mult de el, „pentru că operația zisă [de transsexualizare] este legată de durere mare” **93**.

Poporul crede că este o singură ursită/ursitoare [nu trei] care veghează și călăuzește întreaga conduită [bună sau rea] a fiecăruia **151**. La fel că fiecare are o stea, când aceasta cade din cer se sfârșește și viața omului **183**; numai omul are **suflet**; dobitoacele au **suflete**; se spune că **omul moare**, că **animalul zidesce, izidesce și creapă** **134**.

Zmeii au „o putere distructivă” foarte mare. La mânie, ei pot distruge semănăturile de pe suprafețe mari, orice face un bărbat sau o femeie. „Se înțelege de la sine că neci **Zmeii** nu pot să trăiască ca sihastrii, pentru [de] aceea s-au însoțit cu

Mama pădurii”, iar **Belzebut**, șeful lor, s-a însoțit cu **Marțisara**. Cei care nu respectă pe soațele lor, vor fi aspru predepsiți de Zmei. Femeilor care lucrează în seara zilei de marți, Belzebut va strica tot ce au făcut ele atunci. Și **Balaurii** sunt tot un fel de Zmei, deosebirea fiind că Balaurul are 7 capete și umblă prin aer, nu pe pământ. Ei se oscesc [=fac o oaste/armată comună] și se asociază și sunt în stare să devingă [=învingă] un legion de draci, dacă aceștia le stau în cale.

Și **Năzdrăvanii** sunt un fel de zmei, doar că ei întotdeauna au chip de om. Se zice despre ei [oamenii năzdrăvani] că s-au născut cu căciulă [=placentă] roșie. Un asemenea Năzdrăvan au fost în secolul trecut [XVIII] în Comitatul Satumarelui în Baia Mare, renumitul și faimosul hoț Pinte, pe care nu-l prindea plumbul [nu putea intra glonțul în corpul lui]. A putut fi omorât numai după ce i s-a aflat secretul: să fie împușcat în talpe cu grăunțe de grâu curat și sfințit. [Asemănare cu „călcâiul lui Achile”]. Așa s-a și procedat. După ce a fost ucis, „părul lui mare și des au fost bătut cu cuie de porțile [cetății] Băii Mari; s-au văzut [părul] și în miezul [=mijlocul] secolului prezent” [XIX] **162**.

Abordând problema credinței în sfinți, în rai și iad **200** și în viața de apoi **201** și **206**, D. Păscuțiu afirmă că toate aceste credințe sunt conforme cu ce a auzit (și aude în continuare) poporul în biserică **200**. În privința sfinților, merită să-i amintim pe Sf. Ilie și pe Sf. Ioan Botezătorul.

„Despre Sfântul Ilie crede poporul într-o adevăr că cu patru cai cu căruța înfocată s-au suit la ceri; e mândros pe omenime pentru că și-au pierdut jocul și nu l-au aflat, mâniei dânsului se atribuie tunetul și fulgerul cari la popor sunt concepte deosebite” **69**. Deci poporul îi atribuie calificativul de „sfânt” mai mult din teama de el, decât pentru a-i cinsti faptele bune.

În legătură cu modul în care se sărbătorește „onomastica S. Ioan Botezătorul” am întâlnit un obicei pe care nu l-am

știut și anume: în ajunul onomasticii (6 ianuarie) precum și în ziua onomasticii (7 ianuarie) „nu mănâncă poporul din blid sau tipsie sau [din] orice alt vas având forma aceea [,] din reverință [=reverență/respect] a tăierii cinstitului cap a[l] premergătorului [lui Iisus], care i s-au prezentat Irodiadei spurcate [rele] pe un vas de asemenea formă” **154**.

Închei această trecere în revistă a vieții spirituale la poporul român cu două răspunsuri care puteau fi incluse, tot atât de bine, în secțiunea „Vocabular”.

Întrebarea **175** vizează credința poporului despre atitudinea lui Dumnezeu față de diverse animale și păsări, răspunsul lui Păscuț fiind următorul: „**Boul** este alduit [=binecuvântat], pentru că au fost de față la nașterea Domnului [și suflându-i aer cald ca să nu răcească]; **calul** este bătut de Dumnezeu cu hamisala lui de mâncă ne-ncetat și numa o dată în an, adecă la Ispas se satură; (...). Dintre volatile **rondinea** se numesce pasărea lui Dumnezeu și nu-i iertat a o prinde sau a o omori, de nu vrei să mulgi sânge de la vacă în loc de lapte. Credința aceasta este mai tare lătită în Bihoriu. **Cocostârgul** încă e plăcut înaintea lui Dumnezeu, că răsăpesc dobitoacele cele ce odinioară au fost plaga Egiptului’.

Întrebarea **171** avea drept scop cunoașterea subdiviziunilor unei zile, denumirea părților ei componente, iar răspunsul lui Păscuț este următorul:

„Ziua o împărțesce poporul, de după scirea [=știrea] mea, în modul următoriu: **murgitul** [=amurgul/înserarea], când începe a se resfira întunericul nopței, dar [căci] nu se văd razele soarelui; [este sfârșitul unei zile și urmează noaptea]; apoi [când urmează o altă zi]**zori**, când începe a se lumina ceriul; **prânzul mic** [?], dacă au răsărit soarele; **prânzul mare**, când s-au înălțat soarele pe horison preț de trei suliți, precum zic ei [oamenii] și osteniți de lucru se pun cu toți la prânz; apoi vine **meazăza** [= ameaza] când soarele e în medilocul [= mijlocul] horizonului având pamenii și

obiectele umbra [cea] mai mică, apoi vine **ujina**, când au declinat soarele pe apus și **sfințitul soarelui**, când a dispărut de pe horizon, atunci generalminte înceată lucrul de simbrie [de către simbriași/angajații la muncă] și merg toți la ale sale [ale stăpânului]; atunci se zice **sară**, apoi vine **cina cea mică**, când adecă se dă de mâncat lucrășilor [= lucrătorilor angajați cu ziua ori pe termen limitat] și servitorilor [= angajaților permanent], apoi vine **cina cea mare** care să servesce la ospățuri între 9-10 seara; de aici, după culcate, se orientează poporul după cântatul cocoșului și la al treilea cântat zice că e **mezul noaptei**; păstorii și cei ce dorm su ceriul liber se orientează după **lucefăr**, de după **carul cu 4 boi**, de după **ruda, fușteiu, sul[?]** și **cloșca cu mulți pui**, cu un cuvânt de după stele întru atâta [=atât de exact] cât acurat [=exact] va spune câte oare sunt: aproape e de murgit, de zori etc.”

Se observă că Păscuț împarte ziua după două criterii, strâns unite între ele: soare și servitul mesei. Într-o vreme când orologiile/ceasurile erau o raritate printre români, e firesc ca oamenii să se orienteze ziua după poziția soarelui pe cer, iar noaptea, după stele și după cântatul cocoșilor, iar atunci când soarele stă ascuns după nori, să rămână servitul mâncării/a prânzului, unicul criteriu. Totuși rămâne neclar ce a înțeles el prin **prânzul mic** servit îndată după răsăritul soarelui: micul dejun (fruștucul bănățean) ori băutul cafelei din zilele noastre, îndată după trezire? Aceeași nelămurire persistă și în privința **cinei cele mari**, despre care se spune că se servește la ospete (nunți/recepții familiale ș.a.) între orele 9 și 10. Or, dacă **cina cea mică** era pentru lucrători, **cina cea mare** trebuia să fie a membrilor familiei. Oricum, atât diviziunea unei zile după poziția soarelui pe cer, cât și servitul mesei confirmă faptul că în secolul al XIX-lea poporul (țăranii) mânca de cinci ori pe zi, nu de trei ori, ca în secolul al XX-lea.

IV Aprecieri și concluzii

Cu riscul de a mă repeta, consider că răspunsurile lui Dionisie Păscuțiu nu corespund în totalitate cerințelor și intențiilor formulate și urmărite de B.P. Hasdeu, în primul rând datorită zonei mari pe care Păscuțiu a cuprins-o în cercetarea sa. Or, Hasdeu dorea să afle concret, denumirea **localității** în care se folosește acel cuvânt sau acea credință. În al doilea rând, în prea puține cazuri concretizează utilizarea cuvântului și de aceea Hasdeu n-a putut afla sensurile diferite ale aceluși cuvânt. (Adaug și omiterea palatalizării din graiul bănățean).

Din această cauză nici răspunsurile lui Păscuțiu nu au fost valorificate corespunzător.

În cele două volume amintite deja, numele lui Păscuțiu apare în două rânduri. O dată l-am amintit deja. O a doua oară, întâlnim numele său cu următorul conținut și sub forma aceasta: „La vioară se zice pe aci **laută** sau **ceteră**. (D. Păscuțiu, Banat, c.[omuna] Făget) ¹⁶.

Iată și un model de răspunsuri pe care le aștepta Hasdeu. Este din Banat, din localitatea Srediștea Mică (azi Malo Srediște) din apropierea Vârșețului – Banatul sârbesc și se datorează preotului Mihai Juică, paroh în Srediște și administratorul protopopiatului Vârșeț la acea vreme:

BAIER: „**Baerile:** împletituri de lână colorate, cusute cu amândouă capetele de partea deschisă a străiței spre a o putea anina după grumaz. **Baere** se numesc și niște împletituri mai subțiri de lână, descântate de vreo muiere știutoare [de vrăji și descânțece], cari se pun la grumazul copiilor bolnavi spre a redobândi sănătatea. În fine, poporul numește pe aici **baere** și urechile inimii, nemțește Herzklappe [„valvulă a

¹⁶Hasdeu, *Etymologicum* ..., vol. I (554), p. 164.

inimii”]. Fraze: Coasă **baerul** la straiță. Am fost la baba Eva să-mi facă un **baer** la copil, că e biciag de giochiu. Tușește așa tare că i se rup **baerile** inimii”¹⁷.

Deci, răspunsul dat de Juică îndeplinește toate cele trei deziderate ale lui Hasdeu: a aflat ce înțelege poporul prin baer; ce alte sensuri capătă cuvântul, în afară de cel de bază, când este utilizat în alte situații și câte un exemplu pentru fiecare caz amintit.

Un alt neajuns este faptul că el nu explicitează sensurile unor cuvinte cu circulație locală. De pildă, la întrebarea **125**, Păscuț enumeră câteva „batjocuri din Bihor”, al căror conținut l-am aflat – la unele din ele – în DEXI: **mohilă**[?]; **căbel** [?]; **cenușotcă** „persoană leneșă, care stă mereu pe lângă vatra focului și se murdărește de cenușă” (DEXI s.v.); **drăgălău** (drângălău „pierde vară”); **hușdubală** [om cicălit?]; **bală** [balaur?; monstru?; fiară care te înspăimântă?].

În ciuda acestor neajunsuri care au făcut ca amplele sale răspunsuri la marea majoritate a întrebărilor să nu fie valorificate corespunzător de Hasdeu, pentru noi, cei de astăzi, valoarea lor este mare.

- Nu putem trece cu vederea peste munca benevolă pe care a depus-o el, un nefăgetean și încă unul stabilit aci de curând provizoriu, pentru a onora apelul lui Hasdeu, deși se cuvenea ca un băștinaș sau un împământenit în Făget să-și asume această îndatorire morală, când, probabil graiul făgetean și cel bănățean ar fi fost reflectate în mai mare măsură și mai fidel.

- Din răspunsurile lui Păscuț rezultă clar că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, portul „nemțesc” era necunoscut printre țărani, ei purtând numai portul strămoșesc, popular, devenit național în Zilele noastre. Reamintesc observația sa că, dacă în comitatele din nordul Mureșului portul popular diferă de la o zonă la alta, „dincoace de Mureș, adecă în Banat, acesta ie mai

¹⁷*Ibidem*, vol. II (555) p. 233.

general, n-are atâtea subdiviziuni ca în Ungaria propria, apoi iese mai original și național...”. De aci și precizarea sa concludivă: „În privința portului [= purtării] veșmintelor tare diferă portul nostru întru atâta [= atât de mult] cât de pe veșminte se cunoaște din ce ținut este” **118**. Este o dovadă a creativității poporului român, influențată și de condițiile concrete (condițiile naturale și naționale/etnice în care trăiește).

Un alt mod concret de viață al poporului în perioada amintită – oglindit de Păscuț – este cel în care membrii familiei serveau masa împreună. Deși este reflectat doar parțial, el era umătorul: în jurul unei mese scunde și rotunde sau ovale (în funcție de numărul membrilor familiei) se așezau membrii familiei (fiecare stând pe un scăunel) și, cu o lingură de lemn, luau mâncare din blidul așezat pe masă în așa fel ca cu toții să ajungă comod la el. Și-acum, să urmărim ce crede poporul că nu este frumos: pentru el este „abnormal [= anormal/urât] a sorbi [servi din castron] cu lingura așa ca un strop să cadă din lingură în blid sau talger [și de aceea dosul lingurei – care nu trebuie să fie prea plină – să fie șters de marginea blidului înainte de a o duce la gură]; urât iste [= este] a să sufla nasu în sudari [= batistă care, așa cum îi sugerează și numele, trebuia folosită numai pentru șters sudoarea de pe față etc.” **137**.

- Semnificative sunt și unele precizări privind: prețul unor produse (vezi prețurile unor soiuri de vin); ingeniozitatea poporului în tehnica albinăritului; măsurarea timpului după soare (ziua), după cântatul cocoșilor și poziția astrilor pe cer [noaptea] și în multe alte cazuri. Interpretarea orăcăitului brotăcelului ca prevestitor al schimbării vremii. Și rândunica este bună prevestitoare: dacă vine timpuriu, primăvara va fi aproape, iar roadele câmpului bogate; dacă pleacă pe la Sântămării [care din ele?] e semn că va fi o iarnă grea **82**.

- În afară de vrăji și descântece, probabil că, cel puțin o parte din contemporanii lui Păscuțiu nu credeau în ființele

supranaturale pe care le descriau în fel și chip. Am amintit deja de ce **Mama pădurii** nu poate fi văzută ca o bună mamă – zice legenda – ea își apără copiii – copacii și plantele din pădure – oprind pe oameni să taie și să ducă lemne din pădure *fără aprobarea ei*, în afara zilelor anumite (când le dă voie). [Dar ce fel de mamă bună este ea, dacă în anumite zile intrarea în pădure este interzisă, în altele nu?]. De aci și comentariul lui Păscuțiu, care pare să fie propriu, nu al poporului: „Fantoma aceasta paremisă (sic!) este inventată prin [= de către] păzitorii pădurii în timpurile feudale spre spărierea poporului” **162**. Revenind la întrebarea **186**, le ce crede poporul despre **Mama pădurii**, Păscuț reamintește afirmația anterioară că Mama pădurii își apără „copiii”, devenind agresivă cu hoții de lemne și de aceea „vai de cea ce au căzut în unghiile ei [lungi și ascuțite]. *Adecă vai de cea ce au căzut în mâmurile pădurarilor sau a gornicilor*” (subl. m.).

Dacă Păscuțiu își prezintă – indirect, aluziv – părerea proprie cu privire la Mama pădurii, în răspunsul la întrebarea nr. **141** el prezintă pe cea a poporului în legătură cu eclipsele (întunecimile) de soare și de lună: „În privința **întunecimei soarelui și a lunii**, poporul nostru ieste foarte indiferent pentru că anticipativaminte [= dinainte] sci[e] că soarele și luna va (sic!) învinge ca mai înainte”. „De aceea el nu crede nici în **vârcolaci**, ci doar povesește că aceștia vor mânca luna sau soarele”. Când datornicul spune creditorului său că îi va plăti datoria „pe lumea cealaltă”, evident că el nu crede în ea **201**.

- Am relatat cele două legende care să explice de ce Calea lactee este albă („păiele țiganului” dau această culoare) și de ce haiducul Pinteia a fost atâta vreme de neînvins. Ele și alte povești de mai mică amploare și semnificație dovedesc nevoia de a găsi o explicație sau o justificare a credinței sau a practicii respective (vezi **154**: de ce „nu e bine” să se mănânce în 6 și 7 ianuarie în vase de forma unei tipsii [= tăvi] sau de ce îl

considerăm pe Ilie ca Sfânt **169**, sărbătorindu-l la 20 iulie). Tot o explicație a unei realități este și legenda întâlnirii dintre Maica Precista și broasca **84**. În această categorie pot fi incluse și calitățile ori defectele animalelor și plantelor **65, 78, 80, 81, 82, 83, 88** etc.

Prin cele de mai sus am dorit, înainte de toate, să aduc un modest omagiu lui Dionisie Păscuțiu, la împlinirea, în 2015, a 190 de ani de la naștere și a 130 de ani de la expedierea răspunsurilor sale la Chestionarul lui Hasdeu, punte de legătură spirituală între românii din exteriorul și cei din interiorul granițelor României Mici, și, totodată, să ofer făgețenilor posibilitatea de a afla mai multe informații despre cel care, la inițiativa și cu strădania domnului profesor dr. Dumitru Tomoni, Consiliul local al orașului Făget a atribuit unei străzi denumirea Dionisie Păscuțiu. În al doilea rând, am dorit ca cele prezentate să fie un îndemn pentru tinerii cercetători, din diferite domenii, să-și orienteze preocupările în direcția cunoașterii și valorificării amănunțite a răspunsurilor celor 15 colaboratori bănățeni ai lui Hasdeu, deoarece cele trei volume tipărite de el cuprind o infimă parte din răspunsuri, colectivul care l-a ajutat pe savant în obținerea informațiilor preferând sursele editate, mai accesibile, iar succesorii lui Hasdeu au adoptat alte criterii de selectare a cuvintelor pentru Dicționarul universal al limbii române. Și, nu în ultimul rând, am dorit să atrag atenția celor dornici de a fi păstrat tezaurul documentar literar bănățean asupra marelui pericol ca, nu peste mult timp, datorită calității hârtiei, a cernelii și altor factori, răspunsurile celor 15 entuziaști intelectuali bănățeni să fie definitiv pierdute.

Mișcarea culturală lugojeană între anii 1850 - 1914

Prof. Monica Suciu

După eșecul revoluției de la 1848 – 1849, lugojenii și-au schimbat tacticile politice, trecând de la cele revoluționare la cele culturale și politice „legale”. Școala, teatrul, presa, corurile, societățile culturale fac din locuitorii Lugojului niște oameni educați, dar și mai conștienți de rolul lor național. Se creează astfel un climat propice apariției unor personalități, dar și a unor forme de cultură specifice, toate acestea contribuind, după cum am subliniat mai sus la culturalizarea maselor.

Cultura românească din Banat își are geneza, între altele, și în tradițiile școlare de renume. Documentele atestă începuturile școlii românești în această provincie în secolul al XVI-lea, zona rurală dintre Caransebeș și Lugoj excelând în acest sens¹.

Primele școli care apar în Lugoj sunt legate de propaganda calvină în Banat. Astfel, din paginile „Paliei de la Orăștie” (1582) aflăm că ea a fost tradusă de Zecan Efrem, dascăl de dascălie a Sebeșului, Herce Ștefan, propăvăduitorul Evangheliei în orașul Caransebeș și Peștișel Moise, propăvăduitorul Evangheliei în orașul Lugoj. Se poate presupune că dacă la Caransebeș pe lângă propăvăduitorul

¹ Luchescu, Gheorghe, *Lugojul cultural - artistic*, Editura Facla, Timișoara, 1975, p. 17;

Evangeliei era un dascăl, și la Lugoj, pe lângă Peștișel Moise, putea fi un dascăl de dascălie². După instaurarea austriecilor în Banat, la Lugoj se deschide, în 1773, o școală germană³. O primă școală românească o avem în documente în 1742⁴. Acestei școli i-a fost construit un local nou în apropierea Bisericii „Adormirea Maicii Domnului”, prin donație de 1012 florini făcută de obercneazul Gavrilă Gurean, în 1768⁵. Cursurile acestei școli au început în 1770. Acte din 1818 atestă că denumirea școlii era *Școala normală capitală*, având două clase, catedrele fiind ocupate de învățătorii Dionesie Dumitru și Nicolae Marcovici. Școala se dezvoltă cu timpul, la clasele existente adăugându-se altele mai noi (în 1859 încă una), după cum se va înființa, prin strădania lui Constantin Udrea și o bibliotecă în 1869, a cărei chilie, începând cu 1884, va adăposti activitatea „Societății române de lectură” din Lugoj⁶. De asemenea, Școala superioară de fete „Ana Alexandrovici” (1896) e completată în 1899, cu anul IV, nutrindu-se speranța ca această instituție să devină un focar pentru ridicarea nivelului de cultură al maselor.⁷

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea au sporit considerabil exigențele manifestate în pregătirea învățătorilor care urmau să fie încadrați în școlile românești din Lugoj. Așa cum reiese dintr-un protocol din 1860, trei din reprezentării autorităților administrative și religioase (protopopul Ion Marcu – fost director al școlilor din districtul Lugoj, consilierul școlar Constantin Ioanovici și directorul de școală

² Radu, P., D. Onciulescu, D., *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, Editura Litera, București, 1977, p. 180;

³ *Ibidem*;

⁴ Suci, I.D., R. Constantinescu, R., *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 333;

⁵ *Cum s-a zidit Biserica ortodoxă română din Lugoj*, 1936, p. 3;

⁶ Gheorghe Luchescu, *op. cit.*, p. 17;

⁷ Idem, *Lugojul vatră a unității naționale*, Editura Europa Nova, București, 1994, p. 75;

Constantin Udrea) impun cu titlu de absolută necesitate angajarea unor elemente foarte bine pregătite. Aceasta determină ca în 1864 ocuparea locurilor vacante să se facă prin concurs. Coloanele presei românești inserau în paginile lor condițiile angajării cadrelor didactice (viitorul dascăl trebuia să fie absolvent al preparandiei, să fie atestat, să aibă o capacitate pentru practica învățătoarească, să cunoască limbile și să dovedească o exemplară comportare politică și morală)⁸.

Preocuparea pentru înființarea de școli proprii e sesizată și în cadrul aprigelor dispute din congregațiile comitanense. Strădaniile depuse pentru deschiderea unor posibilități mai largi de instruire se materializează în contribuțiile cojocarilor, cizmarilor, în general a plebei, care dorea edificarea de școli gramaticale. Alegerea în 1861 a lui Emanuil Gojdu în funcția de comite suprem al comitatului Caraș, a deschis noi perspective școlii lugojene. El a donat suma de 2000 de florini pentru înființarea unui gimnaziu cu limba de predare româna, dar care în paralel să aibă și limba de predare maghiară și germană. Astfel de inițiative vor fi consemnate și ulterior, artizanii lor fiind fundațiile culturale⁹.

Istoria învățământului public în Lugoj nu poate fi completă fără a aminti Liceul „Coriolan Brediceanu” (astăzi Colegiul Național). În evoluția sa, această veche instituție de învățământ a parcurs patru etape principale: epoca școlilor gramaticale (1837 - 1855); epoca gimnazială sau „germană” (1856 - 1861); perioada luptei pentru emanciparea națională a românilor (1861 - 1919); etapa real – modernă din 1919 până în prezent¹⁰. În prima etapă, se dezvoltă „școala gramaticală latină” cu 4 clase gramaticale, în 1842 se transformă în școala

⁸ *Ibidem*, p. 76;

⁹ Lohen, V., *Istoricul Liceului „Coriolan Brediceanu” din Lugoj*, Lugoj, 1922, p. 19

¹⁰ Luchescu, Gheorghe, *Lugojul cultural-artistic*, Editura Facla, Timișoara, 1975, p. 18;

secundară, completată cu 6 clase, iar după o pauză de șase ani, în 1856 se redeschide ca gimnaziu modern, cu 4 clase. În 1873/74, prin deschiderea clasei a V-a începe dezvoltarea gimnaziului inferior în gimnaziu cu 8 clase. La preluarea puterii de către Consiliul Dirigent în anul 1919, se menține acest caracter, denumirea schimbându-se însă în „liceu”, iar după un an în „liceu modern - real”, cu bifurcație în cursul superior, în secție „modernă și reală”¹¹. Din „Tabloul statistic” al elevilor acestei școli, de la înființare (1837) și până în 1922, se remarcă faptul că încă de la începutul ființării acestei școli, la aceasta învățau copii de diverse naționalități și diferite religii. Numărul elevilor a crescut constant de la an la an. Astfel, dacă în 1856 erau 53 de elevi, în 1914, numărul lor era de 319. Se observă, de asemenea, că în majoritatea anilor, cel mai mare număr de elevi era cel al românilor. Pe băncile Liceului „Coriolan Brediceanu” au învățat carte oameni de seamă ai culturii, științei și artei românești: C. Brediceanu, A. C. Popovici, I. Popovici Bănățeanul, G. Dobrin, G. Popovici, I. Popovici, Traian Vuia, L. Tempea, Caius Brediceanu, Tr. Grozăvescu, T. Brediceanu, V. Simionescu, A. E. Peteanu și mulți alții¹². În 1900, a fost construit și Seminarul teologic greco-catolic, transformat după Unire, în 1919 în Școală normală de fete¹³.

Un capitol important în dezvoltarea învățământului românesc din Lugoj l-a reprezentat organizarea societăților și adunărilor menite să perfecționeze nivelul pedagogic al învățătorilor. Astfel, în anul 1858, la Lugoj, se inițiasă un curs de perfecționare pentru învățătorii școlilor populare din Banat,

¹¹ Lohan, V. *op. cit.*, p. 4;

¹² Luchescu, Gheorghe, *op. cit.*, p. 18;

¹³ Popescu, Dan, *Ghid turistic. Lugoj și împrejurimi*, Fundația Europeană Drăgan, Lugoj, 1993, p. 78;

curs condus de inspectorul C. Ioanovici¹⁴. Prin înființare de biblioteci s-a contribuit, de asemenea, la progresul învățământului în acest oraș. Odată cu înființarea „Reuniunii învățătorilor români de școale capitale și elementare populare” s-a reușit întemeierea unei biblioteci, al cărei fond, îmbogățit prin donațiile lui V. Babeș, Pavel Vanici, Atanasie Șandor a încurajat promovarea culturii românești în acea perioadă¹⁵.

Odată cu realizarea dualismului austro-ungar, în 1867 și până la destrămarea Imperiului, politica de deznaționalizare s-a accentuat tot mai mult. În acest sens românii și-au coordonat mai bine acțiunile pentru libertate națională. Autoritățile au înăsprit măsurile represive. Sunt intentate procese lui Traian Doda și A. C. Popovici și memorandiștilor de la Cluj. Toate aceste momente devin tot atâtea prilejuri de manifestare a solidarității bănătenilor, înființarea celui dintâi despărțământ al Astrei la Lugoj (1896) a avut drept consecință apărarea culturii naționale, lupta pentru afirmarea limbii, a școlii și a bisericii¹⁶.

În deceniul al șaptelea și al optulea, viața pedagogică s-a desfășurat în jurul reuniunilor învățătoresți. Ele prestau o activitate de informare asupra problemelor pedagogice pe care le ridica învățământul timpului: discutarea manualelor, creșterea prestigiului școlilor din punct de vedere social și politic. În acest timp la Lugoj au fost elaborate manuale de epică, lirică, didactică sau poetică a limbii române. Tot aici apar și revistele pedagogice: „Ludimagister” (din 1887 „Pedagogul român”), „Educatorul”, „Priveghetoarea”,

¹⁴ Coriolan Brediceanu, Coriolan, *Cuvânt în Anuarul Școlii capitale ortodoxe române de băieți și fetețe din Lugoj pe anul școlastic 1907 – 1908*, Lugoj, 1908, p. 14;

¹⁵ Victor Țărcovnicu, Victor, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, p. 257-258;

¹⁶ Dudaș, Vasile, *Înființarea Despărțământului Lugoj al Astrei*, manuscris, Muzeul de Istorie din Lugoj; vezi și Munteanu, Ion, *Mișcarea națională din Banat (1880 – 1918)*, Editura Antib, Timișoara, 1994, p. 159;

„Junimea română”¹⁷. Revirimentul de pe tărâmul organizării învățământului, la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea decurge și din ținuta adunărilor generale ale reuniunilor învățătoresți din zona Lugojului și Caransebeșului. Astfel, în 1892, într-o asemenea adunare ținută la Lugoj, prezidată de Andrei Liviu și patronată de episcopul Victor Mihaly de Apșa, subiect al discuțiilor a fost predarea limbii române și a matematicii în școli – obiective fundamentale pentru formarea orizontului științific al tinerei generații¹⁸. În 1888, lua ființă și Reuniunea învățătorilor greco-catolici din ținutul Lugojului, cu idealuri similare celorlalte reuniuni. În fruntea ei a fost, din 1894, canonicul Ioan Boroș. Revista „Familia” din Oradea Mare relatează aspecte din adunările generale ale acestei Reuniuni, apreciind preocuparea pentru construirea de noi școli, internate și pentru crearea de condiții optime de învățare¹⁹.

Dezvoltarea economică a Banatului a cunoscut o corespondență și în sfera învățământului profesional. Sunt înființate școli profesionale, având în 1886, clase pentru toate meseriile, numărul elevilor peste un deceniu ajungând la 238. În primul deceniu și jumătate a secolului XX, surse documentare dezvăluie o creștere a numărului de elevi și a bazei materiale a învățământului. Iată o statistică reprezentativă²⁰:

¹⁷ Luchescu, Gheorghe, *Lugojul - vatră a unității naționale*, Editura Europa Nova, București, 1994, p. 79;

¹⁸ *Gazeta Transilvania*, Brașov, LV, 1892, nr. 286, din 18 septembrie/1 octombrie, p. 2;

¹⁹ *Familia*, Oradea Mare, XXVIII, 1982, nr. 37, din 13/26 septembrie, p. 442. Vezi și *Familia*, Oradea Mare, XXXVIII, 1902, nr. 29, din 21 iulie/4 august, p. 348 și *Familia*, Oradea Mare, XXXIX, 1903, nr. 30, din 27 iulie/9 august, p. 358;

²⁰ Luchescu, Gheorghe, *op. cit.*, p. 86;

Anul școlar	Elevi	Ucenici	Total
1906 – 1907	263	65	328
1910 – 1911	369	87	456
1913 - 1914	375	86	461
Total	10007	238	1245

Dezvoltarea învățământului a fost impulsionată prin contribuția materială a diferitelor fundații culturale. Astfel, în 1902, dr. Liviu Marcu, lăsa aproape toată averea sa pentru întemeierea unui alumneu (internat) care să găzduiască copii de la sate veniți să învețe carte la Lugoj²¹. În Lugoj e de remarcat și prezența fundațiilor „Emanuil Gojdu” (a sprijinit înființarea de școli), „Alexandru și Ana Nedelcu” (a acordat ajutoare și burse studenților pentru susținerea examenului de diplomă și de doctorat). În perioada 1871 – 1900, fundația „Gojdu” a acordat 455 de burse, în valoare totală de 59.224,58 florini²².

Această intensă activitate în domeniul școlar – educațional generează în Lugoj o pătură largă de oameni cunoscători de carte, aceasta permițându-le să fie la curent cu evenimentele timpului și să-și poată conduce afacerile mai ușor și mai eficient. Mijlocul prin care populația era informată a fost bineînțeles presa. Se pare că cel dintâi ziar apărut în Lugoj a fost „Közlöny” ca organ al revoluționarilor de la 1848, apărând până în 1849²³. Pentru a avea o imagine mai bună asupra presei lugojene prezentăm în continuare lista publicațiilor din acest oraș, așa cum o găsim în Heinrich Lay:

²¹ *Drapelul*, Lugoj, II, 1902, nr. 16, din 5/18 februarie, p. 2;

²² Victor Lăzărescu, Victor, *Fundații lugojene în sprijinul elevilor și studenților bănățeni*, în „Mitropolia Banatului”, Timișoara, nr. 11-12, 1985, p. 808-815;

²³ Luchescu, Gheorghe, *Lugojul cultural-artistic*, Editura Facla, Timișoara, 1975, p. 32;

- 1) *Cotidiene, săptămânale, bilunare, lunare*: „Lugoser Anseiger” (1853), „Lugoser Anseiger” (1858 - 1861), „Krassóer Zeitung” (1861 - 1900), „Krasso – Szörényi Lapok” (1881 - 1942), „Desceptarea” (1879 - 1881), „Südungarischer Bote” (1879 - 1881), „Südungarischer Bote” (1899 - 1919), „Severiner Nakhrichten” (1887), „Südungaren” (1893 - 1919), „Lugoser Zeitung” (1893 - 1899), „Lugoser (Lugosher) Zeitung” (1905 - 1934), „Delvidenki Lapok” (1898 - 1899), „Delvidenki Lapok” (1902 - 1913), „Banater Post” (?), „Drapelul” (1901 - 1902), „Mai Ujsag” (?), „Banatul” (1905 - 1910), „Krassó - Szörényi Hirlap” (1907 - 1917), „A Mi Lapunk” (1907 - ?), „Lugosi Hirlap” (1907 - 1910), „Lugoser Kontrollor” (1911 - 1912), „Lugosi Ellenor” (1908 - 1912), „Sfatul poporului” (1908 - 1909), „Neue Lugoser Zeitung” (1908 - 1912), „Szabadsag” (1911 - 1914), „Grănicerul” (1911 - 1912), „Lugosi Hirado” (?), „Montagsblatt” (1912 - 1914);
- 2) *Reviste pentru meserii și afaceri*: „Meseriașul” (1906 - 1908), „Banatul” (1909 - ?), „Lugosi Ipar” (1911), „Stuparul” (1911 - 1912), „Első Magyarországi Reklam Ujság” (1912- 1913), „Eleven Ujság” (1914);
- 3) *Presa muncitorească*: „Adevărul” (1906 - 1907), „Munkások Lapja” (1912);
- 4) *Periodice pentru cultură, teatru, literatură*: „Südungarische Revue” (1881 - 1882), „Lugosi Színházi Lapok” (1900; 1906), „Szinhas” (1907), „Irodalmi tükörtkepek” (1909), „Lugosi Szinpad” (1910), „Lugosi Színházi Ujsag” (1911; 1912);
- 5) *Reviste umoristice și satire*: „Lugosi Dongo” (1909), „Lugoser Ulk” (1913);
- 6) *Ziare sportive*: „Lugosi Sport Ujaság” (1914);
- 7) *Reviste religioase*: „Szabat Egyház” (1884 - 1915), „Foaia oficioase a Diocesei Lugojuului” (1914 - 1920);

- 8) *Reviste pedagogice*: „Nepoktatás” (1895 - 19019), „Educatorul” (1914 -);
- 9) *Publicații din alte domenii*: „Lugoser Allgemeine Narren - Zeitung” (1882), „Ujsag” (1909), „Kialitasi Lapok” (1911), „Monte Carlo” (1912), „Banatul” (1912)²⁴.

Prima gazetă românească a Lugojului a fost „Desceptarea”, editată de Iosif Tempea între anii 1880 – 1881. Era o revistă săptămânală, cu subiecte de beletristică, știință, economie și umor²⁵. După două decenii de stagnare, a apărut ziarul „Drapelul” (în 1901), „gazeta politică românească”. Programul său era bazat pe înțelegerea între celelalte naționalități, pentru emanciparea politică a poporului român, pentru ca acesta să devină în patria sa străbună un factor eminent politic, conform importanței sale numerice, culturale și istorice²⁶. Proprietar și editor a fost dr. Valeriu Braniște, iar redactor responsabil dr. Corneliu Jurca până în 1907, când a fost înlocuit cu Gheorghe Jugănarul și acesta, înlocuit în 1908, cu Nicoleta Jugănarul. În primul an a apărut de două ori pe săptămână (miercurea și sâmbăta), iar din 1902, de trei ori pe săptămână (marți, joi și sâmbăta)²⁷. Primul număr al „Drapelului” sublinia dorința de a ține legătura strânsă cu poporul căci „el e depozitarul tuturor avuțiilor noastre strămoșești, izvorul nostru de putere și numai prin

²⁴ Heinrich Lay, Heinrich, *Ein Kapitel Kulturgeschichte aus der Stadt an der Temesch*, Töging a Inn, 1996, p. 83-87;

²⁵ A. Cosma, A. Istoria presei bănățene, Timișoara, 1932, p. 84;

²⁶ Popescu, Dan, *Ziare și reviste românești și sârbești secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea din Banat*, în “Contribuții la istoria culturală a românilor din Voivodina”, volumul III, Zrenianin, 1976, p. 29;

²⁷ Pavel, O., *Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului XX*, Timișoara, 1986, p. 88;

popor putem avea viitor”, fapt reușit pe deplin în decursul apariției sale²⁸.

La începutul secolului al XX-lea, în Lugoj a apărut o vreme ziarul muncitoresc „Adevărul”, organ al P.S.D. din Ungaria. De menționat că acesta a apărut și la Budapesta²⁹. În 1905 începea să apară sub redacția lui Valeriu Braniște foaia săptămânală „Banatul”, urmărind „aprofundarea și răspândirea conștiinței naționale în rândul țăranilor”³⁰. Pentru țărani și meseriași mai apar „Plugarul român” (1904 - 1910), „Sfatul Poporului” (1908 - 1909), „Meseriașul” (1906 - 1908). Până la Unirea din 1918 au mai apărut ziarele românești: „Stupariul” (1911 - 1912), „Banatul” (seria a II-a 1909), „Grănicerul” (1911 - 1912), „Foaia oficioasă a diecezei Lugojului” (1914 - 1947)³¹.

Bineînțeles aceste publicații vedeau lumina zilei în tipografii. Prima tiparniță din Lugoj datează de la mijlocul secolului al XIX-lea (1852), proprietarul ei fiind C. Traunfellner. În 1881 s-a organizat în Lugoj o filială a Uniunii tipografilor din Sudul Ungariei, la aceea vreme existând în oraș două tipografii: a lui Traunfellner – Wentzely și a lui C. Traunfellner (Lugojul românesc)³². În primul deceniu al secolului al XX-lea tipografia a luat o mare dezvoltare în Lugoj. În 1901 s-a înființat Tipografia lui Ioan Henș (românească)³³, în 1906 Tipografia „Husvét și Hoffer”, în 1908 se fondează firma Guttenberg, în 1912 Tipografia „Minerva”, ulterior și o tipografie muzicală³⁴.

²⁸ *Drapelul*, Lugoj, I, 1901, nr. 1, din 1/14 ianuarie, p. 1-2;

²⁹ Popescu, Dan, *op. cit.*, p. 31;

³⁰ *Drapelul*, Lugoj, V, 1905, nr. 71, din 23 iunie/6 iulie, p. 2;

³¹ Luchescu, Gheorghe, *op. cit.*, p. 33-34;

³² Luchescu, Gheorghe, *Lugojul - vatră a unității naționale*, Editura Europa Nova, București, 1994, p. 10-11;

³³ *Drapelul*, I, 1901, nr. 39, din 30 martie/12 aprilie, p. 3;

³⁴ Luchescu, Gheorghe, *op. cit.*, p. 11;

Dezvoltarea învățământului și a presei, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a determinat dezvoltarea altor activități destinate să lumineze poporul, activități legate de teatru, muzică corală și societăți culturale. Amintim înființarea corului în 1810, a teatrului în 1841, a „Societății române cantatoare teatrale” (1847), a „Reuniunii germane de muzică” (1851), a „Reuniunii române de lectură” (1865), a Fundației „Emanuil Gojdu” (1870), a „Reuniunii de muzeu” a comitatului Caraș – Severin în 1905 și altele³⁵.

Intensa viață muzicală a Lugojului s-a corelat în mod armonios cu reprezentațiile teatrale. Remarcabil este faptul că teatrul din Lugoj este cel mai vechi din țară. Clădirea acestuia a fost ridicată în 1835, prin grija frânghierului Anton Liszka pe terenul hanului „Ad Nigram Aquilorum” vecin cu conventul minorităților³⁶. Se pare că în 1841 începeau primele reprezentații teatrale. La Lugoj s-au pus bazele, în 1847, a celor dintâi societăți teatrale românești „Societatea română cantatoare teatrale”, condusă de Joseph Wolf Farcaș. Reprezentațiile erau în limba română și erau susținute de actori diletanți³⁷. Că acest fapt este o realitate rezultă și din copia unui afiș din 1847 (cel mai vechi document, în legătură cu primul spectacol dat în limba română în Lugoj) prin care se anunța „Zsoj februarie 18-a” 1847 „când Societatea Românească Cantatoare Teatrală sub Direcția lui Josif Farkaș, mai pe urmă va produce Elizena din Bulgaria, se-au Pădurea Sibiului, bucată romantică în 4 acte de pe Ungarie întoarsă de C. Bercean, lucrarea aparținând Johhanei Franul

³⁵ Dan, Petre, *Asociații, cluburi, ligi, societăți. Dicționar enciclopedic*, București, 1983, p. 148;

³⁶ Popescu, Dan, *Ghid turistic. Lugoj și împrejurimi*, Fundația Europa Nova, 1993, p. 54;

³⁷ Mira Grozăvescu-Demeter, Mira, Voledi, Ion, *Traian Grozăvescu*, Editura Muzicală, București, 1965, p. 18-19;

von Weisenthurm. Actori: Josif Farcaș, Vasile Maniu, Vasile Brediceanu”³⁸.

În 1878, actorul și regizorul G. A. Petculescu înființează în Lugoj o trupă de actori „Juna societate română” ca filială a Societății teatrale române ambulante din Ungaria și Transilvania³⁹. Pe aceeași linie se înscrie și înființarea în 1908, în Lugoj, a unei filiale a „Societății pentru fond de teatru român”, concepția de bază fiind că „teatrul e cea mai mare școală morală”⁴⁰. Premise ale creării acestei filiale au fost cele două adunări ale societății amintite, desfășurate în orașul de pe Timiș în 1876 și 1888. În ședința de constituire (17 octombrie 1908), după refuzul lui Valeriu Braniște și George Dobrin în favoarea celor tineri, primul președinte al Filialei a fost propus și ales avocatul Coriolan Grădinariu. Publicul lugojan s-a arătat foarte receptiv la premiera celor două piese, jucate în luna decembrie a anului 1908⁴¹ în sala teatrului orășenesc ridicat între anii 1899 – 1900, sala dovedindu-se neîncăpătoare. În 1911, în urma organizării de alegeri s-a ales un nou Comitet de conducere, dominat de spirit reformator, care încearcă să-și asume responsabilitatea unei societăți teatrale de sine stătătoare. Scopul pe care și-l stabilesc este de a promova arta teatrală în Lugoj și de a sta în ajutorul societăților culturale de a dezvolta viața socială lugojeană. Prin experiența proprie actori, scenariști și regizori în același timp diletanții filialei lugojene au pus în scenă într-un interval de numai 5 ani de zile (1908 - 1913) 9 piese teatrale⁴². De remarcat este de asemenea faptul că, în perioada 1847 – 1914 în orașul Lugoj au activat 154 de actori amatori,

³⁸ Crișan, Ion, *Teatrul amator românesc din Lugoj*, Timișoara, 1967, p. 151;

³⁹ *Ibidem*, p. 79;

⁴⁰ *Ibidem*, p. 97;

⁴¹ Luminița Wallner – Bărbulescu, Luminița, *Asociaționismul teatral – Comitetul filial Lugoj al Societății pentru fond de teatru român*, în „Analele Banatului”, V, 1997, p. 351-353;

⁴² *Ibidem*, p. 355;

majoritatea lor fiind meseriași, o parte intelectuali, și o parte țărani⁴³.

Izbuclnrea primului război mondial a întrerupt viața culturală, implicat și manifestările teatrale, acestea fiind reluate în 1919 când a fost înființată „Asociația Română de Teatru Thalia”.

Cel mai vechi cor din țară a fost înființat tot în orașul Lugoj. În condițiile asupririi naționale, a lipsei de drepturi și libertăți politice, românii s-au unit și și-au afirmat crezul lor național. În astfel de împrejurări s-a zămislit în 1810 nucleul primului cor românesc din Lugoj, dirijat de învățătorul N. Marcu. Având la bază acest cor, în 1842 se încheagă corul românesc de biserică, care ulterior își va extinde repertoriul și spre domeniul laic, popular și patriotic contribuind astfel la întărirea conștiinței naționale⁴⁴.

Gazetele lugojene din cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea înregistrează cu mândrie înființarea în 1856 (de fapt corul românesc primește un nou nume) a „Reuniunii de cântări și muzică”⁴⁵. În 1869, corul bărbătesc din Lugoj se va transforma în „Reuniunea de cântări și muzică”, care s-a organizat pe bază de statute în 1872, având ca președinte pe Coriolan Brediceanu⁴⁶. În 1889, la conducerea Reuniunii a venit Ion Vidu, activitatea îmbunătățindu-se simțitor. Se observă un salt calitativ, propulsând pe plan național corul lugojean, care devine o adevărată formație pilot pentru mișcarea corală din Banat⁴⁷.

În anul 1910 a apărut în Lugoj Societatea corală „Lira” având la bază corul catedralei unite din Lugoj (1872), condus

⁴³ Crișan, Ion, *op. cit.*, p. 70;

⁴⁴ Grozăvescu-Demeter, Mira, Voledi, Ion, *op. cit.*, p. 4;

⁴⁵ *Ibidem*, p. 13;

⁴⁶ Stratan, Ion, Muntean, Vasile, *Monumente istorice bisericesti din Lugoj*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981, p. 30;

⁴⁷ Popescu, Dan *op. cit.*, p. 54;

pe rând de muzicianul ceh Czeghka, Lehard, Walker, din 1896, din nou Czeghka, apoi de învățătorul Iosif Miclău care l-a înființat⁴⁸. „Lira” a susținut primul său concert în 1911, în sala hotelului „Concordia” din Lugoj, având ca dirijor pe noul său conducător: Ioan Ienea⁴⁹. De remarcat e, de asemenea, că la începutul secolului XX, luase ființă în orașul de pe Timiș o „Reuniune de cântări a meseriașilor”⁵⁰.

Contemporane cu reuniunile de muzică românești au fost formațiile corale germane din Lugoj. În 1851, datorită entuziasmului învățătorului Konrad Pavel Wusching, se pun bazele societății „Lugoscher Gesangverein”, ulterior „Lugoscher Gesang und Musikverein” („Reuniunea de cântări și muzică din Lugoj”). Între timp apare și „Reuniunea maghiară de cântări”, care a fuzionat cu cea germană sub numele de „Reuniunea maghiară de cântări și muzică”⁵¹. Corul mixt al acestei reuniuni avea în componența sa membri de diverse naționalități. Astfel, în prima decadă a secolului XX, alături de tenorul ungar Tiberiu Halmay (celebru în Budapesta și Viena), cânta și românul Traian Grozăvescu și mezzosoprana Elena Boeriu, din corul „Ion Vidu”⁵².

Astfel, la sfârșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea, Lugojul devenise o vatră a muzicii, unde activau patru coruri, două orchestre semisimfonice, o fanfară militară și vestitul taraf condus de Iancu Ioncovici, zis Nica, apreciat la Budapesta și Viena⁵³. De remarcat este faptul că aceste coruri au stabilit strânse legături

⁴⁸ Velceanu, I., *Doi înfăptuitori: Muzicescu și Vidu. Opera lor pentru Unitate națională*, Editura Asociației corurilor și fanfarelor din Banat, Timișoara, 1929, p. 52;

⁴⁹ *Drapelul*, L, XI, 1911, nr. 45, din 20 aprilie/3 mai, p. 3;

⁵⁰ Stratan, Ion, Muntean, Vasile, *op. cit.*, p. 3;

⁵¹ Grozăvescu-Demeter, Mira, Voledî, Ion, *op. cit.*, p. 17;

⁵² Săvulescu, Medina, *Lugojul - model de conviețuire și convergențe multietnice*, manuscris, Muzeul de istorie Lugoj, p. 3;

⁵³ Popescu, Dan, *op. cit.*, p. 55;

cu organizații similare din Vechiul Regat și cu personalități din domeniu: Muzicescu, Burada, Paulean, Porumbescu, având loc vizite reciproce și schimburi de experiență. În 1890, Corul Metropolitan din Iași, condus de compozitorul, dirijorul și directorul Conservatorului din același oraș, a întreprins un turneu artistic în Ardeal și Banat, la Lugoj susținând două concerte⁵⁴. Revista „Familia” din Oradea Mare relatează că spre sfârșitul aceluiași an, violoncelistul Teodor T. Burada a susținut și el o serie de concerte la Brașov, Sibiu, Lugoj, Caransebeș, fiind acompaniat de Elena Popovici, absolventă a Conservatorului din Paris⁵⁵. În ambele cazuri oaspeții au fost primiți cu mult entuziasm, reuniunile de cântări din Lugoj fiind prezente cu programe proprii. La fel s-a întâmplat și în 1902, când Reuniunea de cântări și muzică „Doina” din Turnu-Severin, condusă de profesorul Paulian, a susținut concerte la Lugoj (22 aprilie/5 mai)⁵⁶ și în 1905, când societatea corală „Carmen” din București, aflată în drum spre serbările Astei din Sibiu, s-a oprit la Lugoj⁵⁷. Pe aceeași linie se înscriu și evenimentele din vara anului 1906, când cu prilejul „Expoziției jubiliare” de la București, 2 coruri românești, dirijate de Ion Vidu au intonat „Pui de lei” și „Deșteaptă-te române” în fața zecilor de mii de oameni adunați în „Arenele române” din capitala Regatului.⁵⁸ Oficialitățile României au acordat înaltele distincții reuniunilor de cântări prezente acolo, „Reuniunea română de cântări și muzică” din Lugoj a primit, alături de alte trei reuniuni similare, Diploma specială cu Medalia de Aur⁵⁹.

⁵⁴ *Familia*, Oradea Mare, XXVI, 1980, nr. 27, din 8/20 iulie, p. 350;

⁵⁵ *Ibidem*, p. 386;

⁵⁶ *Drapelul*, Lugoj, II, 1902, nr. 43, din 9/22 aprilie, p. 3;

⁵⁷ *Idem*, V, 1905, nr. 91, din 9/22 august, p. 3;

⁵⁸ Munteanu, Ion, Munteanu, Rodica, *Timiș. Monografie*, Editura Marineasa, 1998, p. 280;

⁵⁹ Velcescu, I., *op. cit.*, p. 32;

Muzica era prezentă în Lugoj în forme din cele mai vaiate. În acest sens menționăm că existau formații de cameră și că în fiecare sezon de iarnă se organizau cu regularitate concerte în colaborare cu muzicieni străini de valoare, cum ar fi fie violoniștii Aubermann și Vecsey și compozitorul și pianistul Bela Bartok⁶⁰.

Alături de teatru și muzică, atât de importante pentru păstrarea identității naționale și promovarea acesteia, în Lugoj se desfășoară și alte activități menite să promoveze spiritul românesc (conferințe, întruniri cu personalități, dezbateri literare, sociale sau politice). Astfel de acțiuni s-au desfășurat în „Casina română” înființată în 1855. la baza ei s-a aflat o societate de lectură, apărută în 1848, într-o adunare populară a românilor, când Constantin Udrea, prietenul lui Eftimie Murgu, propunea „înființarea unei societăți naționale în Lugoj, unde să se poată mădularii (= membrii) astrânge laolaltă, despre întâmplări și unirea scopurilor sfătui, acolo întâmplările și metamorficile din novele a citi și cu acesta, poporul mai de aproape cunoscut să-l facă”, propunând de asemenea, educarea tineretului: „Pentru adunarea gândurilor laolaltă și pentru unire a tuturor stângacelor puteri din capetele crudului popor”⁶¹. „Casina română”, deși instituție culturală, avea să preia și unele atribuții de organizare politică a românilor, aici având loc și unele întruniri în care fruntașii vieții publice discutau cu meseriașii și intelectualii orașului. S-au ținut de asemenea, prelegeri publice pe diferite teme educative, artistice, pedagogice și de cultură generală. La începutul secolului XX, în sala „Casinei române” s-au organizat manifestări cultural-artistice complexe, purtând denumirea de „conveniri sociale”: conferințe, urmate de

⁶⁰ Demeter-Grozăvescu, Mira, Voledi, Ion, *op. cit.*, p. 5;

⁶¹ Ion Crișan, Ion, *op. cit.*, p. 57;

interpretarea unor poezii, compoziții muzicale, instrumentale (la pian și vioară), cântece populare și lieduri⁶².

Întruniri ale personalităților lugojene și dezbateri ale unor probleme importante ale comunității au avut loc în hotelul „Concordia”, ridicat în 1888, în jurul celebrei „Mese a poganilor”. Aceasta a fost aproape timp de 40, locul de supraveghere și coordonare a tuturor manifestărilor de ordin „distractiv” sau cultural – artistic a lugojenilor. Numărul „Mesei Pogonilor” nu era limitat, însă cei mai frecvenți vizitatori ai mesei au fost: Coriolan Brediceanu (întotdeauna în capul mesei), G. Martinescu, Simion Popeț, dr. Iacob Maior, dr. Ștefan Petrovici, dr. G. Dobrin, dr. Dimitrie Florescu, dr. Cornel Diaconovich, Aurel C. Popovici, dr. Alex Bireescu, dr. Liviu Marcu, Ioan Vidu, dr. Valeriu Braniște, dr. Caius Brediceanu, pictorul Virgil Simionescu și alții⁶³.

Tumultuoasa viață culturală ce ni se descoperă în orașul de pe Timiș, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, prin învățământ, presă, teatru și activitate muzicală, ne face să înțelegem că dezvoltarea economică și socială a orașului nu ar fi putut avea loc în afara fenomenului cultural. Deși manifestat la toate naționalitățile ce trăiau în Lugoj, acesta a avut o mai mare importanță pentru români, deoarece a menținut treaz sentimentul național.

⁶² Luchescu, Gheorghe, *Lugojul cultural - artistic*, Editura Facla, Timișoara, 1975, p. 21;

⁶³ Petean, Aurel E., *Din galeria marilor dispăruți ai Banatului. Figuri reprezentative - Coriolan Brediceanu*, volumul II, Tipografia Corvin, 1935, p. 67-71.

Contribuții la istoria bisericii unite din Banat până la începutul secolului al XX-lea* (I)

Pr. Gheorghe Naghi

Apreciat de unii, criticat de alții subiectul unirii religioase cu Biserica Romei a constituit din momentul încheierii actului o problemă mult dezbătută de istorici și teologi de confesiune și păreri opuse fără a se ajunge până astăzi la un punct de vedere cel puțin apropiat și acceptat de specialiștii în domeniu. O explicație ar reprezenta complexitatea temei și o investigație insuficient valorificată, primele rădăcini de unire în Banat coborând în secolul al XIV-lea.

Dar ele nu au fost atât de ușoare precum se crede sau se presupune. Și în acest sens avem mărturiile cele mai noi ale cunoscutului profesor vienez *Ernst Christoph Suttner* și ale istoricilor români *Iacob Mârza* și *Laura Stanciu*. Să vedem explicațiile lor: “*O poziție asemănătoare căutau acum Habsburgii pentru Biserica Catolică.*¹ *Din păcate, pentru uniți, nu întotdeauna au întâlnit preoți romano-catolici*

*Această lucrare a apărut într-o formă prescurtată în volumul *Istoria Banatului Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*, coord. Victor Neumann, cuvânt înainte de Acad. Răzvan Theodorescu, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 155-185.

¹ Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, *Demararea tratativelor de Unire și începuturile opoziției împotriva acesteia – Die Aufnahme von Unionsverhandlungen und die Anfänge des Widerstands gegen die Union, în Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, Band I/Vol. I, Editura Enciclopedică, București, 2010, p.15;

*binevoitori Unirii, pe față, iar unii au fost extrem de refractari la propagarea Unirii, chiar dacă nu au zis-o fățiș. Episcopul latin, contele Paul Forgách îi tratează foarte rău pe uniți și îi umilea....lăudându-se că a scutit clerul unit de dările datorate domnilor de pamânt, că ar fi ridicat școli, ar fi înzestrat bisericile cu cărți, potire și odăjdii iar preoților le-ar fi dat, în fiecare an, ajutoare în bani.² Același episcop latin, printr-o circulară încerca să discrediteze pe preoții uniți nefăcând nimic din ce prevedeau diplomele împăpărătești, ci dinpotrivă „altminterea nu putea să se scuze înaintea guvernului, **care dorea sincer unirea.**”*

Cum trebuie scrisă istoria Unirii?

Deci, pe undeva, și astăzi, persistă întrebarea esențială, marea întrebare a zilelor noastre: cum trebuie să se scrie istoria Unirii? pe care a lansat-o Dr. Zenovie Pâclișanu, acum aproape un veac, respectând cerința de căpetenie, iubirea de adevăr la care se poate adăuga lozinca lui Tacitus că istoria se scrie: “*sine ira et studio*” – fără ură și fără părtinire. Vom încerca să răspundem prin cugetările aceluiași Dr. Zenovie Pâclișanu, răspuns la fel de actual, valabil și astăzi.³ Prin urmare, de-a lungul timpului, au apărut scrieri unele care fac apologia Unirii, altele care o condamnă, dar, în realitate nu avem însă o istorie a Unirii. De „aceea cei care s-au ocupat de chestiunea aceasta, dacă erau uniți vedeau în Unire un act săvârșit din cel mai curat idealism, care a avut cele mai strălucite urmări bune și *numai bune*, iar dacă scriitorul era neunit vedea în ea...o faptă mârșavă, care ne-a zdruncinat unitatea națională...” Și uniți și neuniți au aplicat în scrierea

² Ștefan Tășiedanu, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea-mare, Meletie Kovács. Tulburările din 1751-1754. „Craiiul românilor”. I, în Cultura Creștină (Blaj), 1916, VI, Nr. 9, 10 Mai, p. 270-278;*

³ Zenovie Pâclișanu, *Cum ar trebui scrisă istoria unirii*, în *Cultura Creștină (Blaj)*, 1915, V, Nr. 9, 10 Mai, p. 271-274;

lucrărilor lor o metodă greșită, motiv pentru care nu există, nici până astăzi, o reușită-bună istorie a Unirii. Și probabil că nici această scurtă incursiune în istoria Unirii bisericești a unei părți a românilor din Banat nu va fi. Deși noi încercăm, fără părtinire, să aflăm doar adevărul.

A scrie istoria acestui moment important din viața poporului român înseamnă a scrie *“istoria propagării catolicismului în diferitele părți locuite de români”*. Într-o parte a preoțimii și a poporului catolicismul s-a propagat încetul cu încetul, *după lupte lungi și înverșunate*, constată Zenovie Pâclișanu. Brașovenii, unii din preoții din Țara Hațegului, românii din Bihor, Maramureș, apoi Banatul și o mare parte a Țării Oltului, nici nu au vrut să audă de catolicism și s-au răzvrătit împotriva lui Atanasie Anghel. La introducerea sărbătorească a lui Atanasie Anghel în slujba de arhieru recunoscut și de împăratul de la Viena, în Catedrala zidită de Mihai Viteazul au răsunit pe lângă aclamările aderenților și glasul de protestare a celor nemulțumiți. *”O istorie bună a Unirii va arăta, deci, întregul complex de motive, care au determinat importanta schimbare a credinței mărturisite până la începutul veacului al XVIII-lea de neamul nostru, va arăta felul, cum s-a propagat catolicismul în diferitele părți ale țării, împrejurările care au făcut cu puțință propagarea într-un loc și acelea care au făcut-o cu neputință în alt loc, va arăta reacțiunea pornită contra Unirii cauzele și urmările ei, și ne va da istoria interesantelor lupte religioase, care stăpânesc viața publică românească a unei părți din veacul al XVIII până la așezarea episcopului neunit (ortodox, n.n) în fruntea bisericilor neunite. O istorie lucrată în felul acesta va fi, incontestabil, o lucrare grea și anevoioasă, care va reclama multă răbdare și multă înțelegere, dar va fi și o lucrare folositoare...Adevărul – cum spuneam mai sus – nu poate strica nici bisericii unite nici celei neunite (ortodoxe, n.n.)”*⁴.

⁴ Zenovie Pâclișanu, *art. cit.*, p. 274;

Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500

Subtitlul acesta l-a sugerat lucrarea lui Dr. Zenovie Pâclișanu apărută în revista *Cultura Creștină* pe care o conducea în calitate de redactor (aparută și în extras), unde trece în revistă primele începuturi ale Unirii până în secolul al XVI-lea, în Transilvania, cercetări pe care le-a efectuat cu multă minuțiozitate neobositul istoric român.⁵ Folosirea termenului de “propagandă”, impropriu pentru implementarea unei convingeri religioase, a unei credințe în rândul poporului creștin, demonstrează și istoricilor români, extrem de clar, gândirea viciată a Scaunului roman – remarcată de aceștia – pentru a convinge – prin orice mijloace – că o anumită credință, este mai bună ca alta, fiind vorba aici de cea catolică care *ar fi singura cea dreaptă*, restul lumii fiind “schismatici.” Acest mod de a vedea lucrurile, ne demonstrează istoria, nu a dus la nimic bun, ci dimpotrivă. Să amintim câteva acțiuni istorice până la anul 1500, așa cum sunt prezentate, cu consecințe și în Banat.

După întemeierea episcopiei Milcovei, la 1211 când întregul Ardeal a intrat sub stăpânirea Ungariei sub domnia lui Andrei al II-lea, fiul mult mai energic al acestuia, Bela al IV-lea a încercat să convertească Cumania după încercările anterioare ale dominicanilor⁶ și întemeiază, un an mai târziu, în 1227 episcopia Milcovei pentru cumani punând în fruntea ei pe călugărul Teodoric. Ceea ce ni se pare demn de remarcat este atitudinea lui Bela al IV-lea care spune că “*va sili pe românii aceia*” – din Cumania – “*să asculte de vicarul catolic de ritul*

⁵ Dr. Zenovie Pâclișanu, *Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1920, IX, Nr. 1-2, Februarie, p. 4-34 (și extras);

⁶ Karácsonyi János, *Borodnok ország* (Țara brodnicilor), în *Századok* (Budapest), 1908, XLII, p. 609-614;

lor dat de Toderic”.⁷ Ceea ce mai știm din altă sursă este că la 1234 Papa Grigore IX (1227-1241) îi scria lui Bela al IV-lea să numească un episcop catolic românilor, din națiunea lor, iar la 1237 scria neofitilor din Banatul Severinului că se bucură de *convertirea* lor și îi sfătuiește să se alătore dominicanilor care fac misiune în Banat.⁸ Dar toate planurile acestea de convertire au fost anulate de marea invazie tătară din 1241 care a prefăcut în scrum și ruine Cumania, episcopia Milcovei și aproape întreg regatul Ungariei.

La 1328 Papa Ioan XXII (1316-1334) a oprit pe episcopii maghiari să ia dijme de la cumanii, românii și slavii care au primit “sf. Unire.”, iar în 1334 proclamă un război sfânt contra acestora la care adaugă și pe tătari, la ideea schimbării confesiunii.⁹

Politica religioasă a lui Ludovic cel Mare (1342-1382)

În timpul regelui Ludovic cel Mare, propaganda catolică este mai organizată cu același scop “sfânt”, convertirea “schismaticilor” și păgânilor de pe teritoriul aflat în stăpânirea Ungariei. Prin urmare, în anul 1345 sunt trimiși misionari franciscani în zonele cu români din Banat, Bihor și Maramureș cât și în Țara Românească, teritorii aflate în atenția papalității. În 1352 Papa Clemente al VI-lea (1342-1352) îi scria lui Ludovic cel Mare, regele Ungariei, că părțile ardelene ale Ungariei au primit catolicismul și mulți erau gata

⁷ Dr. Zenovie Păclișanu, *art. cit.*, p. 6-7;

⁸ Eudoxiu de Humuzaki, *Documente privitoare la isatoria românilor*, Vol. I, partea I (1199-1345), București, 1887, Doc. Nr. CXV- CXVII, P. 115-117. Problema este dezbătută și la Șipoș Ibolya, *Contribuții la Istoria Bisericii Unite din arealul bănățean până la apariția Reformei*, în *Restituiri bănățene*. Societatea de Științe Istorice din România, Vol. I, Editura Eurostampa, Lugoj, 2013, p. 18;

⁹ Dr. Zenovie Păclișanu, *art. cit.*, p. 11-12; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente...op. cit.*, Doc. Nr. CCCCXXXIII, p. 609;

să-l primească și să-i aducă la Unire cu Roma pe românii din Ungaria – deci și pe bănățeni -ceea ce acesta răspunde că va face gândindu-se la un război de exterminare și de alungare a “necredincioșilor”. La 1366 aduce călugări franciscani la Caransebeș, pentru convertirea românilor.¹⁰ Tot în 1366 apare faimoasa dispoziție (din Lipova) a regelui Ludovic prin care “*toți preoții schismatici din comitatele Cuvin și Caraș*(deci din Banat) *să fie prinși și duși împreună cu femeile și copiii lor înaintea comitelui Benedict*” și se permite “*stârpirea din această țară a răufăcătorilor de orice neam, și mai ales români.*”¹¹ Documentele din **1366** sunt considerate (și de o parte a istoriografiei maghiare) **ca prima unire cu Biserica Romei din Banat**,¹² mai ales că în zona localităților Lugoj și Caransebeș unde misiunea desfășurată de către ordinul minorit a fost intensă.

Pericolul otoman determină legături intense între Roma și Constantinopol cu scopul salvării Imperiului bizantin și între Ioan V Paleologul și Ludovic urmează discuții pentru unirea bisericilor, în schimbul ajutorului armat împotriva turcilor în vederea cărui scop trece și prin Banat.¹³ Între 1

¹⁰ *Ibidem*, p. 13-16; Dragoș-Lucian Țigău, *Câteva considerații despre arhidiaconia de Caransebeș (sec. XIV-XVI)*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, vol. îngrit de Dumitru Țicu și Rudolf Gräf, Editua Academiei Române. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, p. 87-116.

¹¹ N. Constantinescu, *Vladislav I*, București, 1979, p. 19; Sipos Ibolya, *art. cit.*, p. 19

¹² Káracsonyi János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900 ig (Principalele trăsături ale istoriei bisericii maghiare de la 970 până la 1900)*, Ediția a III-a, Egházmegeyi Könyvnyomda, Vésprem, 1929, p. 97.

¹³ Thallóczy Lajos, *Nagy Lajos és a Bulgár Bánság* (Ludovic cel Mare și Banatul bulgăresc) în *Századok*, 1900,XXXIV, p. 577-615; I. D. Suciua, *Călătoria împăratului bizantin Ioan V Paleologul prin Banat*, în *Mitropolia Banatului* (Timișoara), 1976, XXVI, Nr. 4-6, p. 237-240; J. Gill, *John V Paleologus at the Court of Louis I of Hungary* (Ioan al V-lea la curtea lui

Iulie 1366 și 16 Octombrie 1367 merge la Constantinopol pentru a discuta de Unire și împăratul Ioan V Paleologul se leapădă de ortodoxie la Roma în 18 Octombrie 1369. Pe de altă parte la 1370 se înființează episcopia Severinului și alte episcopii, dar singurul caz concret cunoscut de convertire la catolicism a românilor din Transilvania și Ungaria în vremea lungii domnii a lui Ludovic cel Mare a fost castrul Megeșalla cu data de 1377 din comitatul Sătmar, al Caterinei, care îi scrie Papei Grigorie al XI –lea, în acest sens.¹⁴ Încercările de convertire la catolicism ale românilor din Transilvania și Banat au fost dirijate de vicarul Bosniei, Bartolomeu de Alverna, sfetnicul apropiat al regelui Ludovic cel Mare, prin intermediul ordinului minorit, folosind metode violente. Ori se știe că aceste constrângeri, amenințări cu expulzarea a “ereticii” și “schismaticilor”, neacordarea de privilegii nobilimii române, inexistența ei dacă nu trecea la catolicism deznaționalizându-se, nu a dat roade fericite.

Sinodul de la Ferrara-Florența (1438-1439) a constituit un subiect adânc mediatizat care a intrat în preocupările unor istorici precum: I. A. Fessler, I. Boroș, Ștefan Pop, Timotei Cipariu, Augustin Bunea, C. Auner, N. Popescu, C. Marinescu, I. C. Sbierea, I. Zugrav, P. S. Năsturel, Milan Șesan, E. Kovacs P., Juhász I., ca să nu amintim decât câțiva,¹⁵ cea mai completă expunere rămânând lucrarea lui

Ludovic I al Ungariei), în *Byzantinoslavica*, 1977, Nr. 1, p. 31; I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Vol. I, Timișoara, 1980, p. 73-74; Prot. Dr. Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990, p. 79-80, 96, 106.

¹⁴ *Ibidem*, p. 22; Cf. Ioan Boroș, *Unirea românilor din părțile sătmărene în veacul al XIV-lea și Mănăstirea s. Mihail din Maramureș*, în *Unirea* (Blaj), 1898, VIII, Nr. 2, 10 Ianuarie, p. 9-11; *Ibidem*, Nr. 3, 22 Ianuarie, p. 18.

¹⁵ Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, *Studii*. Editura Presa Universitară, Cluj-Napoca, 1999, p. 78-79 unde dă o bibliografie largă a problemei; La cei menționați se pot adauga: Iulian-Mihai Damian, *Unirea bisericească și societate creștină în regatul Ungariei la mijlocul*

Joseph Gill¹⁶, iar Unirea pronunțându-se în 6 Iulie 1439. *Cu toată timiditatea cu care a fost, din nou, "strecurată" "în istoriografia românească (problematica unirii), ea a avut oarecari ecouri.*¹⁷ Se constată, că după dispozițiile drastice de alungare a preoților ortodocși din 1366, ordin reînnoit în 1428 (din Caransebeș de către Sigismund), totuși, Ioan de Hunedoara a tolerat prezența lor pe domeniul și în anturajul său.¹⁸ cu toate că-l avea (la Göyr, Timișoara, Lipova, Caransebeș), pe închizitorul Ioan de Capistrano, aflat în bune relații cu el, prezent din 1455 în Ungaria. În părțile bănățene, Ioan de Capistrano a început o propaganda catolică violentă care poate fi rezumată – potrivit scrisorii din 6 Ianuarie 1456 – ca domnia "catolici" să ardă bisericile românești...*de pe moșiile lor să alunge preoții, care nu se vor converti* reușind același Ioan de Capistrano (împreună cu Mihail Székely), la 7 Februarie 1456 (din Lipova) să-l convingă pe Ioan de Hunedoara să emită un ordin strict: „toți preoții români din satele aparținătoare domeniilor Șoimușului, Hunedoarei și Deveii, care au fost hirotoniți de vlădica Ioan de Capha să fie expulsați și duși înaintea lui Mihail Székely”. Propaganda catolică a lui Ioan de Capistrano a fost mult împiedecată – în afară de propriile metode „creștine” - de prezența vlădicului român Ioan de Capha¹⁹ căruia i-au ars casa, i-au confiscat

secolului XV, în *Crisia* (Oradea), 2008, XXXVI, p. 49-64; Pr. Drd. Cătălin Teulea, *Mitropolitul Marcu Eugenicul al Efesului și Sinodul de la Ferrara-Florența*, în *Revista Teologică* (Sibiu), 2008, XVIII, S. N. Nr. 3, p. 23-54.

¹⁶ Joseph Gill, *The Council of Florence (Conciliul de la Florența)*, Cambridge, 1959 și ediția italiană revăzută *Il Concilio di Firenze (Conciliul de la Florența)*, Firenze, 1967.

¹⁷ Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 79-80; cf. Ligia Boldea, *Câteva considerații privitoare la familia nobilă de Măciș (sec. XIV-XVI)*, în *Sargetia*, 1986-1987, XX, p. 176.

¹⁸ Adrian A. Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului* (Timișoara), 1982, XXXII, Nr. 10-12, p. 649.

¹⁹ Juhász István, *A középkori nyugati misszió és a románság (Misiunea din vestul medieval și românii)*, în *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*,

averile și l-au prins la începutul anului 1456 când a fost dus la Timișoara și dat pe mâna lui Capistrano - considerat de unii istorici „spirit religios extremist” - care „l-a convins” să îmbrățișeze Unirea cu Roma. Mai forțați sau cu vorba bună, Unirea prinde teren mai ales după sinodul unionist florentin și întâlnim deja pentru români, episcopi de ritul grecesc unit trimiși pentru românii din Transilvania și Ungaria.²⁰ După moartea lui Ioan de Hunedoara, - el însuși catolic „nou” provenit dintr-o familie cnezială ortodoxă - o politica de Unire continuă deși la 1476, credincioșii de rit grec erau persecutați iar pe de altă parte călugării ortodocși erau puși sub protecție regală împotriva călugărilor minorități.²¹ Urmează să ne punem întrebarea, ce amploare a avut totuși catolicismul în banatul de Caransebeș și Lugoj. Din puținele date care sunt de la sfârșitul secolului al XVI-lea, Szent-Andrász István consideră că sunt aproximativ 10.000 de catolici în banatul Caransebeșului și Lugojului, iar iezuitul Valentin Lado la 1586 avansează pentru orașul Caransebeș un număr de 3000 de catolici, ceea ce se poate că ar fi numărul total al locuitorilor orașului - consideră istoricul Viorel Achim – unde trăiau pe lângă catolici, ortodocși și calvini.²²

1942, p. 197-198, cf. Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 113-114; Dr. Zenovie Pâclișanu, *art. cit.*, p.31; Pentru prezența în Ungaria a lui Ioan de Capistrano vezi Stanko Andrić, *The Miracles of St. John Capistran (Minunile Sfântului Ioan Capistran)*, Central European University Press, Budapest, 2000, p. 22-26; I. D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Vol. I, Timișoara, 1980, p. 93-99.

²⁰ Dr. Zenovie Pâclișanu, *art. cit.*, p.31; Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 99; A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geagiului, Silvașului și Belgradului*, Blaj, 1902, p. 10;

²¹ Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 111, 115; Ioan-Aurel Pop afirmă că era catolic “nou”;

²² Viorel Achim, *Catolicismul la românii din Banat în evul mediu*, în *Revista Istorică* (București), 1996, Serie Nouă, VII, Nr. 1-2, p. 50-51;

Primul episcop unit în Transilvania este considerat de unii istorici greco-catolici (Timotei Cipariu, Augustin Bunea), episcopul *Matei* (1440-1455)²³ despre care se știe foarte puține lucruri dar asupra păstoririi căruia unii și-au exprimat îndoiala considerând că este confundat cu episcopul catolic *Matei de Labiszy de Alba Iulia*.²⁴ Dacă la al doilea episcop unit în Ardeal, *Macarie* (1456-1469), trimisul Papei Calixt III, toți istoricii agreează păstoria lui în Ardeal, inclusiv istoricul prelat Dr. Karácsonyi János, care în general contestă prezența și continuitatea românilor în Transilvania,²⁵ aprecia a fi rapoartele lui Ioan Capistrano ca exagerate și nici opera de convertire atât de violentă a lui Ioan de Capistrano nu a avut continuatori. Urmează anii de domnie a lui *Matei Corvin*, cu legături de prietenie cu Ștefan cel Mare, când vin vremuri mai acceptabile și pentru ortodocși: în 1479 scutește de impozit preoțimea română din Maramureș ca la 1481 să scutească pe toți ortodocșii români, sârbi și ruteni de plata dijmelor.²⁶

²³ Zenovie Pâclișanu, *Cel dintâi vlădică românesc ortodox din Ardeal*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1913, III, Nr. 6, 25 Martie, p.162-165; Ioan Stanciu, *Sf. Unire în Ardeal între 1204-1694*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1941, XXI, Nr. 1-3, Ianuarie-Martie, p. 155-157; cf. Dr. Karácsonyi János, *op. cit.*, p. 99-100;

²⁴ Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 96-97.

²⁵ Zenovie Pâclișanu, *I. Karácsonyi și continuitatea românilor în Dacia*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1912, II, Nr. 1, 10 Ianuarie, p. 12- 16; Zenovie Pâclișanu, *Locuit-au românii din Ardeal pe timpul venirii ungarilor? – Răspuns dlui I. Karácsonyi*-în *Cultura Creștină* (Blaj), 1912, II, Nr. 8, 25 Aprilie, p. 225-237; Zenovie Pâclișanu, *Locuit-au români în Ardeal pe timpul venirii Ungurilor? – Nou răspuns d. Karácsonyi* - în *Cultura Creștină* (Blaj), 1912, II, Nr.17, 10 Noiembrie, p. 518-527; Zenovie Pâclișanu, *Rezidat-au vlădici români în Alba-Iulia înainte de Mihai Viteazul*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1914, IV, Nr. 3,10 Februarie, p. 65-70; Zenovie Pâclișanu, *Rezidat-au vlădici români în Alba-Iulia înainte de Mihai Viteazul*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1914, IV, Nr. 6, 25 Martie, p. 172-176.

²⁶ Dr. Zenovie Pâclișanu, *art. cit.*, p.33; Zenovie Pâclișanu abordează subiectul dijmelor în două articole *Dijmele românilor din Ardeal și Ungaria înainte de 1700* în *Cultura Creștină*, 1915, V, Nr. 15 & 16

Situația Unirii în epoca protestantă

Încorporarea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic a adus transformări semnificative, la sfârșitul secolului al XVII-lea, pentru românii care sperau la o îmbunătățire a soartei lor pe plan social, după ce pe tot parcursul secolului propaganda calvină s-a întetit. Astfel Mitropolitului Ghenadie al Transilvaniei i s-au dat „doar” cinci condiții de către superintendentul calvin, dar deja mitropolitului Ilie Iorest i s-au impus 24 de condiții pentru calvinizare, la sfârșitul anului 1640. Profesorul vienez E. Ch. Suttner trece în revistă și motivele pentru care reforma nu a avut succes în rândul românilor, chiar dacă a avut în rândul sașilor și maghiarilor luând de bune considerațiile lui Zenovie Pâclișanu, din care aș reaminti doar una, dar importantă: viața bisericească „sărăcăcioasă” a calvinilor a fost prea „goală” sau rece pentru sufletul prea plin de evlavie al românilor.²⁷ În acest context este remarcat Mitropolitul Simion Ștefan (1643-1654) ca un adept al Mitropolitului Petru Movilă al Kievului, influențat, probabil, de marele său contemporan din Moldova: Mitropolitul Varlaam, care în lucrările apărute în timpul păstorii sale precum *Catehismul calvinesc* (din 1642) finanțat de Principele Acațiu Barcsai, un român maghiarizat și calvinizat, refinanțat tot de el în 1648, în același an apărând și *Noul Testament de la Bălgrad* unde se cunosc îndemnurile Mitropolitului Simion Ștefan pentru o limbă literară unitară pe care o cunosc toți românii: “*Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii ceia sunt buni carii împlă în toate țările*”. Predoslovie nesemnată din cauza abilității Mitropolitului Simion Ștefan de a evita neplăcerile cu principele și superintendentul calvin. Poate nu ar fi neoportun să vedem cele 15 puncte umilitoare puse de calvini Mitropolitului Simion Ștefan (nu 24 ca și Mitropolitului Ilie

²⁷ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 76-79.

Iorest) la 10 Octombrie 1643 de Gh. Rákóczy I: să se predice în românește după Sf. Scriptură și nicidecum Sf. Tradiție: tineretul să fie instruit după *Catehismul calvinesc*: în locul Sfintei Împărtășanii să se folosească pâine și vin nesfințite; să se înlătore ritualul botezului, și slujba înmormântării să fie însoțită de cântece calvine; să se înlătore cultul icoanelor și al crucii; să nu se pună piedici celor care vor să îmbrățișeze calvinismul.²⁸

În locul Mitropolitului Simion Ștefan a fost ales protopopul vădov Simion Brancovici din Ineu (jud. Arad) călugărit sub numele de Sava devenit Mitropolitul Sava Brancovici (1656-1680) dar legăturile sale cu Banatul au fost limitate la originea (sârbească) a familiei din care mai avem doi episcopi în Lipova și Ineu și cu întinse proprietăți în jud. Arad, Zărand și Timiș. Din păcate a ajuns la anii din urmă ai păstoriei sale să fie întemnițat și înlăturat din scaun din cauza statorniciei în credința ortodoxă împotrivindu-se crezului calvinesc. Și umașilor săi în scaun, mitropoliților Iosif Budai, Ioasaf, Sava III, Varlaam, cât și mult discutatului Teofil (1692-1697) li s-au impus câte 19 condiții de către calvini.

O situație aparte întâlnim în Banatul secolului al XVII-lea unde reforma este prezentă și aici dar sunt prezenți și catolicii. Semnalăm prezența românilor calvini prin predicatorii Ștefran Herce și Efrem Zăcan din Caransebeș, apoi Moise Peștișel din Lugoj, traducători ai Paliei de la Orăștie (1582), de semnalat erau și scolile din Caransebeș și Lugoj la 1657, Mihai Halici-j. din Caransebeș, autorul primei ode în românește și „*Cântec românesc de dragoste scris*”. Iar Halici-senior a fost redactorul aceluia neterminat *Dictionarium Valachico-Latinum* (Anonymus Caranbesiensis). Comunitatea calvină s-a tot întărit până cea catolică la începutul secolului

²⁸ Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Vol. II, București, 1992, p. 69.

al XVII-lea nu mai avea nici biserică și nici preot în Caransebeș. Pe când după o altă sursă aflăm că vreme de 17 ani (dintre 1625-1642) au activat în Caransebeș șase misionari iezuiți: George Buitul (1625-1635), Ștefan Mako (1625-1634), Gașpar Gorian (1634-1642), Ioan Sebessi (1635-1640), Paul Csomafay (1635-1642) și George Gyera (1640-1642).²⁹

Primele misiuni iezuite din Banat, denumite de evaluare, au început mult mai devreme, la sfârșitul secolului al XVI, la 1581 în părțile Timișoarei și Caransebeșului unde vor activa episcopul de Ston, Bonifacije Stefanović Drakolica, iezuitul Bartolomeo Sfondrato și franciscanul observant, Antonio Matkovic iar după moartea episcopului la începutul anului 1582 în zona Timișoarei rămân doi preoți catolici Bartolomeo Sfondrato și dominicanul Dominic Giurgević. După anul 1613 vor activa alți misionari la Cenad, Gyula, Lipova și Timișoara apoi la Recaș și Gherteniș, Bobda, Becicherec ș. a., ultimul misionar iezuit fiind părintele Calleli prin 1651 din partea otomană, iar în secolul al XVII-lea catolicii se orietează spre partea, Banatul de Lugoj și Caransebeș. Dar tot acum se mai cunoaște activitatea teologilor romano-catolici, născuți la Caransebeș, George Buitul și Gabriel Ivul.³⁰ Buitul ajunge la Alba Iulia în Decembrie 1625 după care merge la Caransebeș cu părintele Ștefan Makó, apoi predică românește într-o biserică ortodoxă din Nord-Estul Ungariei constatând că episcopul ortodox

²⁹ Adrian Măgina, „In Karansebes Patres Societatis Jesu evangelizant” *Misionarii*, în *Studii bănățene*, volum coordonat de V. Leu, C. Albert, D. Țeicu, editura Mirton Timișoara, 2007, p. 153-183.

³⁰ Livia Măgina, *Nova India: Misiunea iezuită în Banatul Otoman în secolele XVI-XVII*, în *Studii bănățene*, volum coordonat de V. Leu, C. Albert, D. Țeicu, editura Mirton Timișoara, 2007, p. 137-152; I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 84-85; Prot. Dr. Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990, p. 127.

român al Transilvaniei, Eftimie, simpatiza Roma.³¹ De fapt primii iezuiții au venit în Banat în vremea principelui Ștefan Báthory (1571-1583) așezându-se la Timișoara, și în Banatul de Lugoj și de Caransebeș. Au fost vizitate și satele Carașova și Secaș. Activitatea misionară iezuită în Caransebeș a făcut ca până la Paștile anului 1626 să se spovedească și împărtășească în jur de 180 de persoane din care 40 s-au convertit, ca în anul 1627 să se convertească alți 50. Tot de câteva zeci de persoane amintește autorul și într-o ediție românească. Este de o importanță deosebită prezentarea unei părți a scrisorilor lui George Buitul despre misiunea sa din Banat în care vorbește de terminarea studiilor și întoarcerea în Transilvania ca cele de după anul 1626-1630, trimise din Caransebeș generalului ordinului iezuit Muzio Vitelleschi să explice mai mult de misiunea lui în Banat descriind școala românească și latină din Caransebeș, starea de lucruri din Caransebeș, Lugoj și apoi Hațeg, despre comunitatea de români, calvini și romano-catolici din Caransebeș.³²

Încercări de Unire în Banatul secolului al XVIII-lea

Una peste alta, catolicismul forțează restaurarea cu ajutorul iezuiților³³ și a franciscanilor prin diferitele părți ale Banatului³⁴ sau ale Transilvaniei toate ducând la întărirea

³¹ Lucian Periș, *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*(Misiunile iezuite în Trnsilvania și Moldova în secolul al XVII-la), Editura Fundației pentru studii europene, Cluj-Napoca, 1998, p. 91-100.

³² Lucian Periș, *Documente din arhiva Curiei generale a ordinului iezuit, în Spiritualitate și istorie europeană*, ed. de Iacob Mârza, Ana Dumitran, Alba Iulia, 1999, p. 191-197.

³³ Marionela Wolf, *Ordinul iezuit și unirea bisericească a romnilor din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis* (Alba-Iulia), 2002, VI/2, p. 47/54.

³⁴ Tot de la Caransaebes analizează și A. Molnár, *Jezsuita misszió Karánsebesen* (Misiunea iezuită de la Caransebeș), în *Történelmi Szemle* (Budapest), 1999, Nr. 1-2, p. 127-156.

catolicilor în cuprinsul secolului al XVII-lea, până la zorile Unirii unei părți a românilor ortodocși cu Roma. Prezența catolicilor în Banatul stăpânit de turci și apoi de imperiali a avut ca scop principal atragerea românilor la o unire cu Biserica Romei.

La sfârșitul secolului al XVII-lea mai există semnalată, după o sursă de arhivă, încercările uniților din Banat, cnezii și preoții din districtele Caransebeș, Orșova și Lugoj care adresează generalului conte Étienne de Steinville ca să intervină pe lângă împăratul Leopold I pentru numirea lui Petroniu în locul episcopului Moise, acuzat de multe abuzuri, rămas din vremea turcească. Documentul poartă data de 10 Februarie 1717, după Nilles³⁵ iar istoricul Costin Feneșan îl datează din 21 Iunie 1699.³⁶ Pe de altă parte istoricul Mircea Păcurariu îl consideră pe același Petroniu, „*primul preot unit din Banat*”³⁷ despre care se știe încă puține lucruri, printre altele și faptul că în noaptea de 5 Aprilie 1741 a căzut într-o groapă și a murit.³⁸ Istoricul Costin Feneșan ne face părtaș privilegiului de a cunoaște – în contrast cu N. Nilles care nu-i

³⁵ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae Sancti Stephani Maximam partem nunc primum ex variis tabulariis, Romanis, Austriacis, Hungaricis, Transilvanis, Croaticis, Societatis Jesu aliisque fontibus accessu difficilibus erutae*, vol. I, Oeniponte (Innsbruck), Editura Feliciani Rauch, 1885, p. 445-446. Traducerea lui în l. română la I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, 1980, p. 153-155; Documentul este cunoscut și de Prot. Dr. George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 297.

³⁶ Costin Feneșan, *O încercare nereușită de Unire religioasă în Banatul de munte (1699)*, în *Banatica* (Reșița), 2010, XX/2, p. 195-224.

³⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1994, p. 504.

³⁸ Costin Feneșan, *art. cit.*, p.196 apud Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez (Izvoare privitoare la istoria Ungariei de Sud în secolul al XVIII-lea)*, vol. II, Timișoara, 1900-1904, p. 253.

numește pe semnatarii petiției – pe cei trecuți cu numele și satul lor de origine, pe toți semnatarii documentului din 1699: 15 cnezi din districtul Orșovei, 32 de cnezi din districtul Caransebeșului și Lugojului împreună cu 12 preoți, un număr de 47, - comparativ cu Nilles care dă un număr de 40 - publicați în anexa articolului – transcris și original – care voiau pe acest *Petroniu* de episcop cu mențiunea expresă: *et sit sub imperio Matris Ecclesiae de Roma, uti est etiam Transylvania* (“să fie sub porunca Maicii Bisericii de la Roma, precum iaste și Ardialul”) acceptarea unirii religioase cu biserica romană. Trebuie să recunoaștem de dragul adevărului istoric, că cel puțin câțiva din acești cnezi și popor, câțiva dintre preoți erau, probabil, uniți având în vedere acțiunea de propagandă și prozelitism în Banatul de munte învecinat cu Țara Hațegului și părțile Hunedoarei unde Unirea a făcut mari progrese într-un timp scurt. fiind încurajați de administrația habsburgică. Iar evenimentele cu Unirea de la Alba-Iulia(din 27 Martie 1697 și 7 Octombrie 1698) s-au propagat cu repeziciune și în Banat. Era o formă oficială prin care se puteau curma abuzurile unui episcop “îndrăgostit” de banii credincioșilor. Acțiunea cnezilor și preoților nu s-au soldat cu acțiuni concrete din cauza încheierii păcii de la Karlowitz între habsburgi și Poartă din 26 Ianuarie 1699 iar după revenirea habsburgilor în Banat(1716) abia în 21 Decembrie 1713 a fost hirotonit Moise Stanoevici ca episcop la Caransebeș care moare în 10 Aprilie 1724.

Dacă suplica este într-adevăr din 21 Iunie 1699 – și nu avem de ce să ne îndoim de competența istoricului Costin Feneșan, care deși oferă și originalul, destul de neclar – se pare că episcopul Moise este un episcop necunoscut până acuma, sau anul 1699 este eronat, fiindcă în acel timp – 1699 – nu era nici un episcop Moise în scaunul de la Caransebeș care să fi rămas în funcție de pe vremea turcilor. Și celălalt ierarh, Mitropolitul Moise Petrovici de la Timișoara era tot

avid de bani, dacă ne gândim la nume. De pe vremea turcilor era la Timișoara însă doar Ioanichie (Ioan) Vladisavlievici (†1727), care rămâne și după ocuparea cetății Timișoara de austrieci fiind decorat de Eugen de Savoya.³⁹ Este surprinzător că istoricul I. D. Suciu dă o anumită tentă confesională documentului⁴⁰ fără să amintească dorința expresă a cnezilor și preoților din suplică ca Petronie să fie sub jurisdicția Romei. Dar, probabil, că a văzut doar cele publicate de N. Nilles pentru că le republică și în volumul de *Documente*, menționat deja, deși l-a consultat și pe Z. Pâclișanu unde apare menționarea ca Petroniu să fie sub jurisdicția Romei.

Sinodul procatolic de la Timișoara din 1721

În decursul secolului al XVIII-lea, după ce acțiunea din 1699 a eșuat apar mai multe propuneri pentru înființarea unui scaun episcopal greco-catolic în Banat prin care se încerca înlăturarea avidității episcopilor sârbi, scaun care corespundea

³⁹ Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és szörény vármegye története (Istoria Banatului de Severin și a comitatului Severin)*, Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1877, Vol. I, p. 355; L. Böhm, *Geschichte des Temeser Banats (Istoria Banatului timișan)*, Leipzig, 1861, p. 229; Petru Olde, *Episcopii Moise Stanoevici și Nicolae Dimitrievici*, în *Foaia Diecesană (Caransebeș)* 1935, L, Nr. 2, 13 Ianuarie, p.4-6; *Ibidem*, Nr. 3, 20 Ianuarie, p. 3-4.

⁴⁰ I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 113-115; Problema este prezentată de Z. Pâclișanu, *Mărunțișuri istorice, I*, în *Cultura creștină* (Blaj), 1936, XVI, Nr. 7-8, Iulie-August, p. 403-405; Dr. Nicolae Brânzeu, *Unirea cu Roma și emanciparea românilor din Ardeal și Banat de sub ierarhia sârbească*, în *Cultura creștină* (Blaj), 1936, XVI, Nr. 6, Iunie, p.351-363; Scrisorile de protest către generalul Steinville au fost publicate de Iosif Kemény în *Collectio maior manuscriptorum historicorum* din arhiva Societății Muzeului ardelean din Cluj, Tom. XXVIII, p. 591-603, îi sugerează Z. Pâclișanu, *art. cit.*, p. 403-405 lui N. Brânzeu; Informație reprodușă și de I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 112

abilității propagandei unite sprijinită de autoritățile habsburgice și egalitatea în drepturi a clerului unit cu cel romano-catolic promis, ortodocșii rămânând și pe mai departe să facă aceleași servituți. În acest sens la 5 Februarie 1720 împăratul Carol al VI-lea preferă ca în slujbele de stat să se admită doar funcționari catolici iar Consiliul de Război admite în 12 Aprilie 1726 coloniști numai de confesiune catolică.⁴¹

Una din acțiunile indubitabile prin care se intervenea pe cale juridică cu favorizarea catolicismului, în speță a uniților – acordându-le noi îndreptări în relația cu ortodocșii - este sinodul de la Timișoara⁴² din 25 Aprilie 1721 cu participarea lui Moise Petrovici, Mitropolitului Banatului cu cei doi episcopi sufragani din Caransebeș-Vârșeț și Timișoara plus adjunctul guvernatorului Banatului, generalul Wallis – comandantul cetății Timișoara - unde se stabilesc cele 17 puncte prin care noua stăpânire austriacă aducea reajustări relațiilor între ortodocși și catolici: “ *pentru a stăvili îndrăzneala schismaticilor, a îndrepta greșelile și a feri cele ce pot aduce pagubă biserii catolice, precum și pentru a îndemna treptat către unire pe greci (ortodocși, n. n.)*” din cele 17 puncte, 10 erau pentru protejarea bisericii catolice. Din ele se pot aminti ca mitropolitul să interzică ca credincioșii din Banat să aibe mai multe femei (punctul 1), să

⁴¹ Dr. Baróti Lajos, *op. cit.*, Vol. I, Timișoara, 1893, p. 6. Este confirmată afirmația lui Ioan Boroș că actele Administrației imperiale le-a găsit în parte Dr. Baróti și s-au depus la Arhivele din Budaesta în 1889 (cf. Dr. Baróti Lajos, *op. cit.*, Vol. I, p. V) cf. Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul Imperial 1716-1776*, Editura de Vest, Timișoara, 1997, p.5, în *Cuvântul înainte*. Lămuriri vin și de la Prot. Dr. Gh. Popovici, *op. cit.*, p. 307, 311; Pr. Constantin Târziu, *Uniația în Banat până la înființarea episcopiei Lugojului, în Foaia Diecezană* (Caransebeș), 1940, LV, Nr. 26, 30 Iunie, p. 3.

⁴² N. Nilles, *op. cit.*, Vol. II, p. 800-802; I. D. Suci, *op. cit.*, p. 122; I. D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Vol. I, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980, p. 156-159.

se observe cei care sunt rude apropiate ca să nu se căsătorească (punctul 2), să nu fie opriți să intre în bisericile catolice, poate să participe la slujbe, să asculte predicile și pot să meargă la nunți (punctul 3). Apoi sunt îndemnați preoții ortodocși să fie prieteni cu preoții catolici (punctul 4), este interzis ierarhilor să judece vreun catolic sau unit (punctul 5), ori de câte ori vreun schismatic, preot sau mirean, ar veni de bună voie la Unire să nu fie prigonit (punctele 6, 14), tinerii schismatici (adică ortodocși) care vor să urmeze vreo școală nemțească ori latinească să nu fie împidecați. Această ultimă hotărâre a adus multe beneficii tineretului român care și ei puteau urma școli mai înalte dar și în același timp erau opriți ortodocșii de a ocări, batjocori, lua în răs ori înjura credința catolică. De asemenea ortodocșii să fie opriți de a mai spune vorbe de rușine ca aceea că mai degrabă s-ar face turci, decât catolici (punctul 7, 15) creionează starea de spirit a oamenilor care se manifestau împotriva catolicilor, apoi dacă vreun schismatic (ortodox, n. n.) bolnav ar cere un preot catolic, să i se aducă deîndată, dacă nu să fie aspru pedepsit (punctul 8). Ceea ce este extrem de semnificativ și salutar că toți cei care nu le pot plăti preoților, să beneficieze de servicii religioase (punctul 11) iar botezul să nu se întârzie foarte mult la ortodocși. Botezul copiilor de catolici și nici cununia să nu fie săvârșită de preoți ortodocși (punctul 16) iar condamnaților la moarte să fie lăsați netulburați dacă vor preot catolic (punctul 9). Oare toate aceste noi reglementări, nu veneau în sprijinul catolicismului din Banat?

Încercări de înființarea unor episcopii greco-catolice în Banat. Acțiunile din 1738 și 1741

Câteva asemenea acțiuni sunt menționate de istoricul ortodox Mircea Păcurariu și protopopul Dr. George Popovici iar altele de istoricul unit, Ioan Boroș. În anul 1724 Episcopia catolică de la Cenad este mutată în Timișoara pentru a

răspunde mai bine chemărilor spirituale ale creștinilor catolici din Banat care după 1718 au devenit mai numeroși înființându-se mai multe parohii catolice. Prin urmare episcopul catolic Falkenstein din Timișoara propunea împăratului Carol al VI-lea înființarea unei episcopii unite în Banat cât și salarii de la stat pentru preoții uniți. La 10 Mai 1738, împăratul a și semnat un decret pentru înființarea acestei episcopii cu sediul în Moldova(veche) sau Palaca Nouă cu jurisdicție peste Banat, Arad, Serbia și Oltenia însă pacea de la Belgrad din 1739 (cu înfrângerea Austriei) a împiedicat apariția ei întârziindu-o cu mai mult de un secol. Sunt amintiți de episcopul catolic un preot și un diacon ortodox din Timișoara și de preoții din Murani, Chesinț, Firiteaz, Făget, Fizeș, Goleț, Comoriște, Cacova, Felnac, Sacoșul Turcesc, Vizma, Gladna și Sărăzani. Prozelitismul este continuat de noul episcop al Cenadului(de acum Timișoara) Nicolae Stanislavich care la anul 1741 propune și el înființarea unei episcopii greco-catolice pentru Banat cu sediul la Lugoj invocând mai multe înlesniri de care vor beneficia precum scutire de impozite la sate întregi iar preoților salarii de la stat, schismaticilor refractari să nu li dea dreptul de a poseda imobile în Timișoara, poporul venit din Ardeal care se leapădă de unire în Banat, să fie obligați să rămână uniți, iar la slujbe, pe lângă catolici să fie preferați uniții. Dar ca să nu lovească în privilegiile sârbești abia la 1777, împărăteasa Maria Tereza înființează episcopia greco-catolică cu sediul la Oradea, cu jurisdicție și peste Banat unde aveau doar două parohii, la Timișoara și Zăbrani. Tot Maria Tereza desființează mai multe episcopii ortodoxe vechi în 1744 și, în aceleași timp, favorizează pe greco-catolici, obligându-i pe toți să țină sărbătorile catolice.⁴³

⁴³ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, Vol. II, p. 503-504; Pesty Frigyes, *op. cit.*, Vol. I, p. 355-356, 372; I. H. Schwieker, *Geschichte der Kirchlichen Union in der croatischen Militärgränzen. (Istoria unirii bisericesti în regimentul de*

Istoricul Ioan Boroș vine, cu un studiu mai detaliat⁴⁴ cu precădere analizează actele găsite de cunoscutul istoric maghiar Baróti Lajos, din perioada administrației de după reocuparea Banatului de austrieci, de la 1716 până în 1753, clasificate după oficii și 1754-1760. Fără a relua respectivul studiu în totalitate, menționăm doar aspectele în care este vorba de uniți în secolul al XVIII-lea: menționează și el cererea episcopului Falkenstein (din 1735) de a se înființa o episcopie unită.⁴⁵ Mai sunt nenumărate mențiuni despre așa zisele treceri la Unire din partea diferiților preoți, credincioși și chiar Mitropolitul de Belgrad, fostul episcop de Timișoara, Vincențiu Ioanovici se afirmă că ar fi îmbrățișat Unirea (1734). Or se știe că nu avem la Timișoara un episcop cu un asemenea nume în perioada respectivă, ales la Belgrad. Singurul episcop Vichentie Ioanovici Vidak la Timișoara este între 1759-1774 iar la Arad era un Vichentie Ioanovici ales la 11 Septembrie 1726 la Arad până la 4 Februarie 1731 ales Mitropolit la Belgrad-Carloviț care moare la 6 Iunie 1737. Este singurul despre care poate fi vorba dar acesta era recunoscut ca un luptător împotriva încercărilor de Unire.

Putem să ne imaginăm cât de serios era conspectul din 16 Mai 1736 unde se afirmă că protopopi, preoți, diaconi, clerici și mireni s-au lepădat de biserica “schismatică”, au îmbrățișat Unirea dacă cu câteva luni înainte, la 19 Martie 1736 preotul greco - catolic Petronie Petrovici din Timișoara se plânge la antistia comunală ca să oprească pe sârbi, de a batjocori ceremoniile romano-catolice. Și atunci aceștia să

graniță croat), în *Archiv für österreichische Geschichte* (Wien), 1874, LII, p. 275-400/

⁴⁴ Ioan Boroș, *Date cronologice la istoria catolicismului în Banat*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1921, X, Nr. 10-11, Octombrie-Noiembrie, p. 283.

⁴⁵ S-a folosit de această informație și cu mulți ani înainte: Ioan Boroș, *Unirea bisericii române din Ungaria și Transilvania, dară mai ales din părțile bănățene ale diecezei Lugojului*, în *Unirea* (Blaj), 1892, II, Nr. 27, 2 Iulie, p. 214.

treacă la Unire? Este greu de crezut. Totuși, spiritualitatea catolică a persistat prin școlile care au ființat în toate aceste centre Timișoara, Lugoj și Caransebeș. De exemplu la Timișoara exista o școală înființată de iezuiți între anii 1726-1778 dar fiindcă s-au pierdut matricolele școlare nu știm câți ortodocși au studiat la ele. Iar de la 1788 se formează o școală condusă de călugării ordinului piarist, mutată din Sântana, până în anul 1944 iar din 1802 avem matricole școlare după care se poate vedea prezența elevilor ortodocși, printre ei fiind Patriciu Dragalina, Ioan Slavici și Pavel Oprișa.⁴⁶

Pentru a veni în sprijinul începuturilor firave ale Unirii cu Biserica Romei, în Banat, trebuie să avem în vedere și activitatea ordinelor religioase catolice fiindcă atitudinea episcopilor latini am văzut-o de a sprijini Biserica greco-catolică. Se remarcă, în special, activitatea ordinului franciscan, care și-au avut primul sediu la Carașova și după câțva timp l-au mutat la Timișoara. După ocuparea Banatului de imperiali, franciscanii (de diferite orientări, bosniaci, salvatorieni, minoriți) vor avea mănăstiri (Timișoara, construită între 1724-1726, Arad, Radna), dar vor și administra unele parohii precum Recaș, Freidorf, cartierul Fabric, Thresiopol (Vinga) apoi Carașova, Caransebeș (construită între 1722-1730), Slatina, Moldova (veche), Lugoj, Pancevo, Bulci, Făget, Mehadia și Jupalnic.⁴⁷ Când au venit iezuiții în Timișoara, i-au găsit pe franciscani care din 1716 au primit aprobarea să transforme moscheia principală (fostă

⁴⁶ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p.119-120. Cf. Dr. Nicolae Ilieșu, *Timișoara. Monografie istorică*. Ediție de Petru Ilieșu, Victor Neumann, Florin Medeleț, Ediția a III-a revăzută și adăugită, Editura Planetariului, Timișoara, 2006, p. 184-188.

⁴⁷ Ciprian Glăvan, *Istoria și așezămintele ordinelor religioase din Banat în secolul al XVIII-lea*. Ordinul franciscanilor, în *Patrimoniu Banaticum* (Timișoara), 2005, Vol. IV, Editura Mirton, Timișoara, 2006, p. 201-208, cu o solidă bibliografie de specialitate în limba germană dar mai puțin românească.

biserică creștină) în biserică care va funcționa până în anul 1901(dărâmată în 1911), fiind aici din timpul stăpânirii otomane. Peste tot unde au funcționat, au întemeiat și școli chiar dacă ordinul franciscan a fost desființat de împăratul Iosif al II-lea în 1788 în locul lor venind ordinul piarist care a preluat biserica, mănăstirea și școala (acestea se întâmplau la Timișoara). Și la Lugoj minorii au construit o biserică între 1725-1735 iar la Pancevo în 1722. Pe de altă parte la Radna a funcționat o biserică și o mănăstire a franciscanilor din secolul al XIV-lea și mulți bănățeni veneau în pelerinajele aprobate din 1750 continuându-se și prin anii 1955, refăcută astăzi. Franciscanii au avut o contribuție importantă la întărirea catolicismului în Banat mai ale că aveau multe așezăminte dar și cunoscători ai limbilor slave și de lima română.

La fel de importanți au fost în Banat și iezuiții⁴⁸ a cărui prim superior, Lorenz Pez a venit în Banat la începutul anului 1718 și unde au primit – așa cum spuneam mai sus – moscheea principală și încă trei case turcești pe seama ordinului de la Administrația provincială. Această moschee era înainte de stăpânirea otomană biserica Sf. Gheorghe iar până la terminarea Domului va deveni biserica principală a Timișoarei și a Banatului și între anii 1732-1754 va servi drept catedrală episcopală. Tot din 1732 va funcționa și școala în noul așezământ construit pe locul celor trei case turcești iar noua

⁴⁸ Juhász Koloman, *Jesuiten im Banat(1718-1773)(Iezuiții în Banat. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Temesvarer Banats.(Iezuiții în Banat(1718-1773). O contribuție la istoria culturală a Banatului Timișan),* în *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Wien), 1958, XI, p. 153-220; Szentiványi, Robertus, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Battyányanae*. Editio quarta retractata, adacta, illuminata, Szeged, 1958, 366 p. + 5 pl cf. Ladislau Polgár S. I., *Bibliographia DE HISTORIA SOCIETATIS IESU*, Roma, 1959, p. 411.

biserică se va termina în 1773 când a fost desființat ordinul.⁴⁹ Ei au mai avut o misiune în Carașova (preluată din nou de franciscani după războiul cu turcii, 1739) și o biserică în Oravița toate contribuind la întărirea catolicismului din Banat, indirect a Bisericii Unite. De fapt s-a încercat înființarea unei episcopii unite nu numai în Banat ci și la Baia Mare în 1791 prin protopopul Petru Ungur și confracții lui și în alte părți ale imperiului habsburgic.⁵⁰ Oricum, în Banatul secolului al XVIII-lea erau doar două parohii unite la Timișoara (a cărui prim preot a fost Petroniu Petrovici(1735-1742) hirotonit la recomandarea episcopului romano-catolic de Cenad- considerat primul preot unit din Banat⁵¹ - de episcopul de Muncaci pe nume St. Olsavszky la 29 Iulie 1735 aparținătoare de episcopia unită de Oradea, după înființare, urmat de preotul Adam Micescu și Ioan Popovici (1743), Petru Popovici (1751), Demetriu Georgevici (1752-1754), Demetriu Egeresch (1755), Demetriu Popovici (1754-1768), Petru Popovici (1761) ca al doilea preot, Mihail Ortutai (1769-1770) călugărul Vasile Keresztesy (1771-1772), încă trei administratori interimari, George Vidray (1781), Paul Beregi (1782-1783) ca parohul Nicolae Diomeli să încheie șirul preoților din Timișoara ai secolului XVIII, cu cea mai lungă păstorire dintre 1783-1825⁵². Alte parohii unite se înființează la Zăbrani în 1770 cu primul ei paroh călugărul Alesiu Maroșan (1770-1774), N. Brînzeu afirmă că la 1776 ia ființă parohia de la

⁴⁹ Ciprian Glăvan, *Istoria și așezămintele ordinelor religioase din Banat în secolul al XVIII-lea. Ordinul iezuiților*, în *Patrimonim Banaticum* (Timișoara), 2006, Vol. V, Editura Graphite, Timișoara, 2006, p. 71-74.

⁵⁰ Zenovie Pâclișanu, *Mărunțișuri istorice, II*, în *Cultura creștină* (Blaj), 1936, XVI, Nr. 9, Septembrie, p. 518-520.

⁵¹ Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, Vol. II, p. 504.

⁵² Ioan Boroș, *Monografia parohiei românești unite din Timișoara*, Timișoara, 1907, p. 7-28; Prot. Dr. Gh. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț-Pagini mai ales din istoria românilor crișeni-(1830-1840)*, Editura Autorului, Arad, 1935, p. 306.

Arad⁵³ iar Luminița Wallner- Bărbulescu afirmă că și la Ticvaniu Mare se înființează o parohie unită în anul 1772⁵⁴, iar caracterizarea acestui răstimp de la sfârșitul secolului al XVIII ni-l dă Francesco Grisellini care spune: „În privința religiei, românii sunt adepți ai creștinismului și se țin de liturghia grecească, de toate acele învățături greșite care despart biserica orientală de cea apuseană. Altminteri, în Banat se găsesc și români catolici, numiți greco-uniți. Dar, în pofida râvnei neostenite a misionarilor și a concursului energic al suveranei (Maria Tereza, n. n.), aceștia sunt încă atât de puțini la număr, încât nu pot fi luați în seamă de cei neuniți“.⁵⁵

Formarea de parohii greco-catolice în Banat la începutul secolului al XIX-lea

La începutul secolului al XIX-lea din multiple cauze s-au pornit mai multe treceri la Unire în diferite sate bănățene după ce nenumărate parohii unite din secolul al XVIII și-au încetat existența: Făget, Gladna, Temerești, Sărăzani, Comoriște, Cacova, Vizma și Fizeș. În această perioadă au loc mai multe treceri la unire marcând înființarea mai multor parohii greco-catolice precum Izvin la 1830 parohia înființându-se la 1833, la *Chizdia* (Lipova) înființându-se parohia la anul 1832 adunându-se mai mulți sau mai puțin

⁵³ Dr. N. Brînzeu, *art. cit.*, p. 37.

⁵⁴ Luminița Wallner Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihályi de Apșa*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, p. cu anexa 7

⁵⁵Pr. Constantin Târziu, în *Foaia Diecezană* (Caransebeș), 1940, LV, Nr. 30, 28 Iulie, p. 4: „cu toată râvna neobosită a misionarilor și puternica cooperare a împărătesei uniții sunt atât de puțini încât față de cei neuniți nici nu se pot lua în considerare” cf. Fr. Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*, București, 1926, p. 161; Noua și competența traducere la Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Ediția a II-a revăzută, Editura de Vest, Timișoara, 2006, p. 164.

credincioși și declarându-se uniți.⁵⁶ În general funcționau prin casele modeste ale preoților nou convertiți fără să dispună de biserici grandioase cum aveau, de exemplu lugojenii ortodocși încă de la 1766 când a fost terminată biserica *Adormirea Maicii Domnului* prin osteneala și contribuția ctitorului Gavrilă Gurean⁵⁷ ei cerând biserica Sf. Nicolae zidită la 1726 și ctitorită de un gr. catolic, Ioan Rațiu.⁵⁸ Despre uniți putem reține că la începutul secolului al XIX-lea, mai exact la 1 August 1807 numărul uniților în Banat era următorul: în parohia Zăbrani – 64 animos (suflete); în filia Guttenbrun – 37; - în filia Neudorff – 14; în Kesinț - 4 –; în Păuliș- 6-; un total de 125 suflete în jurul Lipovei.⁵⁹ Iar parohii acestora aveau și alte obligații pe lângă viața mizeră pe care o suportau – așa cum ne spune un document din anul 1829 – și anume printr-o circulară provenită de la forurile superioare erau obligați ca rapoartele să le trimită în limba maghiară și latină iar în gimnasia să se predea limba maghiară.⁶⁰

⁵⁶ Dr. N. Brinzeu, *art. cit.*, p. 38.

⁵⁷ Ioan Boroș, *Date referitoare la fundațiunea și familia lui Gavrilă Gurianu din Lugoj*, în *Răsunetul Cultural* (Lugoj), 1926, II, Nr. 6, 4 Iulie, p.2-3; Vasile V. Muntean, E. Lay, *Ctitorul Gavrilă Gurean*, în *Altarul Banatului* (Timișoara), 1992, III (XLII), S. N., Nr. 4-6, Aprilie-Iunie, p. 114-119; Costin Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul Imperial (1716-1778)*, Editura Academiei Române, București, 1996, p. 78.

⁵⁸ Ioan Boroș, *Biserica gr. or. română a Sfântului Nicolae din Lugoș și Ioan Rațiu de Mehadia*, în *Foaia Oficioasă a Diecesei Lugoșului* (Lugoj), 1915, II, Nr. 1, Ianuarie, p. 7-8; Idem, *Biserica gr. or. română a Sfântului Nicolae din Lugoj și Ioan Rațiu de Mehadia, III*, în *Foaia Oficioasă* (Lugoj), 1915, II, Nr. 3, 1 Februarie, p. 20-24; Idem, *Biserica gr. or. română a Sfântului Nicolae din Lugoj și Ioan Rațiu de Mehadia, II*, în *Foaia Oficioasă* (Lugoj), 1915, II, Nr. 4, 15 Februarie n, p. 30-32. Idem, *Biserica gr. or. română a Sfântului Nicolae din Lugoj și Ioan Rațiu de Mehadia, III*, în *Foaia Oficioasă* (Lugoj), 1915, II, Nr. 5, 1 Martie, p. 34-36; Prot. Virgil Turcan, *Un monument istoric: Biserica „Sf. Nicolae” din Lugoj*, în *Mitropolia Banatului*, 1962, XII, Nr. 1-4, p 123.

⁵⁹ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fonf Lugoj*, Nr. 24/1808.

⁶⁰ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 85/1829.

Înființarea parohiei greco-catolice din Lugoj

La 1836 se înființează parohia unită din Lugoj prin protopopul Ștefan Berceanu⁶¹ fost diacon ortodox, după multe

⁶¹ Despre activitatea lui Ștefan Berceanu (1802-1870) este o întreagă literatură de epocă și mai recentă. Avem o biografie datorată lui Ștefan Moldovan (*Genealogia familiei Bercian*, în manuscris), *Autobiografia* lui Ștefan Berceanu (*Protocolul vizitațiunilor canonice pe 1844*, în manuscris) și Ioan Boroș, *Unirea românilor din Lugoj*, Editura "Sionul Românesc", Lugoj, 1926 și Ediția a II-a, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001, p. 107-116. Apoi este deseori menționat în presa timpului, în special cea din Lugoj: *Unirea în Lugoj e de 100 ani*, în *Acțiunea* (Lugoj), 1936, III, Nr. 6, 9 Februarie, p.3 ; Alion, *Popa Bercianu*, în *Răsunetul* (Lugoj), 1936, XV, Nr. 8, 16 Februarie, p. 1. (n), *Un veac de la unirea Lugojului*, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1936, VI, Nr. 2, Februarie, p. 121. Istoricul Zenovie Pâclișanu (Cărți intrate la redacție. Boros János, *Az unió kezdete Lugoson és Jakabffy Miklós táblabiró működése*, (*Începutul unirii de la Lugoj și activitatea consilierului de la curtea de apel Jakabffy Miklós*), Lugoj, 1915, 111 p în *Cultura Creștină* (Blaj), 1916, VI, Nr. 2, 25 Ianuarie, p.64 îl critică pe Ioan Boroș referindu-se la numele personalităților participante la începuturile Unirii în Lugoj spune: „*Ne-ar fi plăcut însă dacă, scriind ungurește, Sf. Sa ar fi lăsat neschimonosite frumoasele nume de familie românești și ar fi scris în loc de Bercsán-Bercean, în loc de Vulkán-Vulcan, în loc de Urszu-Ursu, în loc de Stáncsu- Stanciu, în loc de Iovicza-Ioviță și în loc de Koszta-Costa, et. Asemenea ne-ar fi plăcut dacă broșura nu ar fi fost scrisă de Boros János ci de Boroș Ioan și credem că nici autorul, nici cartea n-ar fi pierdut prin aceasta nimic din valoare și importanță*“ Cf. Z[enovie] P[âclișanu], *Az unió(hitegyessülés) kezdete Lugoson és Jakabffy Miklós táblabiró működése*, (*Începutul unirii de la Lugoj (unirii religioase) și activitatea consilierului de la curteade apel Jakabffy Miklós*), Lugoj, 1915, 111 p, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1916, VI, Nr. 4, 25 Februarie, p. 126. Dintre studiile mai noi, Ștefan Berceanu este de asemenea menționat: membru al Societății secrete Constituția, alături de alți preoți, cf. Ioan Boroș, arhiereu-prepozit, *Constituția. Societate secretă română în Lugoj 1830-1834*, Tipografia Minerva Gheorghe Țăran, Lugoj, 1928, 45 p; Dr. Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 312-316; Călătorea împreună prin satele bănățene cu Eftimie Murgu: I. D. Suci, Tiberiu Moț, *Eftimie Murgu, noi contribuții documentare*, în *Studii. Revistă de istorie*, 1970, Nr. 6, p. 1116-1117. I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 171. Are o intensă activitate revoluționară la 1848 cf. Fondul Vukovics de la Arhivele Statului Timișoara, *Fond Vukovics*, Nr. 65 sau de la Universitatea din

neînțelegeri cu protopopul ortodox al Lugojului Ștefan Atanasievici, lupte care au început cu mulți ani înainte. Un document ne arată că acest Ștefan Berceanu la 14 Ianuarie 1836 a trecut la unire, împreună cu 30 de locuitori din Lugoj, acțiune mărturisită, mai târziu de cantorul său Nicolae Szivány, în 24 Ianuarie 1839.⁶² Fără a minimaliza activitatea protopopului Atanasievici, trebuie totuși să menționăm că datorită lipsei lui de tact pastoral i se poate imputa formarea unei grupări unite care va duce la înființarea unei parohii și mai târziu, chiar a unei episcopii greco-catolice la Lugoj. Relațiile dintre clericii ortodocși de la protopopiatul Lugoj, inițial au fost bune dar s-au degradat progresiv după descoperirea societății secrete “Constituția” din 1830 în procesul căruia a fost implicat și Ștefan Berceanu. Acuzatorul principal a fost protopopul Ștefan Atanasievici iar Ștefan Berceanu este condamnat un an cu executare la Mănăstirea Mesici. La recurs este eliberat și este cerut diacon. Este reclamat de același protopop Atanasievici la episcopia sârbească că l-ar fi blestemat (pentru care a fost trimis disciplinar la Mănăstirea Hodoș) și este înlăturat sistematic de la două parohii vacante din Lugoj. Prin urmare având multe rude și o mare popularitate, la 20 Ianuarie 1836 pleacă o delegație de 9 (nouă) persoane la protopopul gr. catolic Avram Dobra din Timișoara ca să vină să-i primească pe lugojeni la Unire. La început funcționa o capelă în casa lui Ștefan Berceanu - capelă binecuvântată la 18 Ianuarie/5 Februarie 1836 prin Ștefan Berceanu - dar, intenția multora a

Timișoara și la Arhivele Statului Arad, acte Vukovics, Apud I.D. Suci, *Revoluția de la 1848-1849 în Banat*, Editura Academiei Române, București, 1968, p. 185-186, 188, 189; Documentul din 10 August 1848 este la Direcția Arhivelor Naționale istorice centrale. Serviciul arhive feudale, personale și colecții. *Colecția Documente istorice*, pachet MDCXCVIII, Inv. Nr. 5.

⁶² Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 21/1839. Între actele construcției bisericii unde se află și un amplu raport despre activitatea sa în 1839

fost să se construiască o biserică-catedrală. În 25 Ianuarie 1836 a și sosit la Lugoj realizându-se această trecere la Unire pe care unii, după multe certuri, procese, reclamații, au încercat să o demonstreze ca nevalidă, dar fără sorti de izbândă.⁶³ Din 11 Iulie 1837 s-a dispus din partea majestatică “...pentru zidirea edificiilor bisericesti pentru greco-catolicii din Lugoj...”, zidirea unei biserici în mijlocul pieții, locuință parohială în apropierea bisericii, școala pe locul cel gol din fața casei doctorului Georgevici,- situație controversată care va dura mulți ani până la finalizarea zidirii unei biserici-caterdrale. Strădania cea mai acerbă, printre alții, a depus-o Ștefan Berceanu, așa cum o arată corespondența multiplă cu autoritățile statului și cu episcopia de la Oradea de care aparținea, pe atunci.⁶⁴ Paralel cu strădaniile pentru edificarea noii biserici greco-catolice – a cărei piatră de temelie este sfințită de Ștefan Berceanu în 29 Iunie 1844 - se produc convulsii pe marginea construcției noii biserici la care se opun ortodocșii permanent și cu tărie, prin toate mijloacele, și vechea capelă greco-catolică va funcționa până la 3 Decembrie 1854, iar materialele pentru construcție adunându-se încet, în mulți ani. Însă toate au pierit în focul din 1842 când au ars

⁶³ Ioan Boroș, *Unirea românilor din Lugoj. Istorical parohiei între anii 1836-1860*. Ediția a II-a revăzută și îngrijită de Prof. Rodica Banu și Pr. Marius Șchiopotă, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001, p. 14-15. “Episcopul romano-catolic Iosif Raiacici din Timișoara “nu a existat!” (Ioan Boroș, *op. cit.*, p. 13) și este probabil o transcriere greșită. Dar iată cine a fost Iosif Raiacici/Iosif Rajačić, (mitropolit 1785-1861), a luptat contra dominației ungarilor, împreună cu poporul sîrb (1848) la Karloviț, iar la o Adunare generală a delegaților la Sremski Karlovici, a fost desemnat patriarh de Franz Iosef /Francisc Iosif de la Viena, el beneficiind de putere și influență - a dus o politică dublă ca mitropolit politic al sîrbilor, deoarece era aliat cu Viena și a subordonat episcopi de alte naționalități. În toate evenimentele politice majore din secolul al XIX-lea, Biserica Ortodoxă a avut un cuvânt de spus; Amănunte la Vasa Lupulovici, *Un Curriculum Vitae al patriarhului Iosif Raiacici*, în *Banatica* (Reșița), 2011, XXI, p. 231-247.

⁶⁴ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 680/1844.

321 de case inclusiv Capela greco-catolică, casa lui Ștefan Berceanu, cele două biserici ortodoxe și multe alte edificii. Raportează despre incendiul din 21 Iulie 1842 afirmând că au fost mistuite 300 de case din Lugoj.⁶⁵ Anul 1842 se pare că a fost un an ghinionist, cel puțin pentru unii fiindcă preotul George Iacobescu, o figură cunoscută lugojenilor, capelan unit al Lugojudului a fost arestat și închis iar la eliberare cerea o parohie pentru a i se șterge rușinea arestării.⁶⁶ Nu putem să nu menționăm cazul atât de cunoscut al divergențelor de tot felul dintre uniți și neuniți (adică ortodocși). Așa avem o scrisoare din 13 Septembrie 1842 a cunoscutului profesor Alexandru Gavra de la Preparandia din Arad care îndeamnă la calm și să nu se iște divergențe între uniți și neuniți cu ocazia cumpărării unei case de la o văduvă gr. cat. pe seama ortodocșilor iar preotul unit să nu strice înțelegerea ca suma datorată să se plătească în rate. Ceea ce este de remarcat subliniem: *“și noi românii neuniți de prin Ungaria, de un sânge și de la aceeași protopărinți ca ceilalți frați ai noștri....suntem de o rudenie, de un neam și de o prosopie cu ceilalți”*⁶⁷

Lucrările la Catedrala gr. cat. au avansat dar cu încetinitorul. Efortul lăudabil l-a făcut Ștefan Berceanu, de numele căruia se leagă aproape toate realizările uniților din Lugoj. Împăratul Francisc Iosif I trece prin Lugoj în 20 Iulie 1852 atunci când își vizitează țările de coroană și vizitează „frumoasa biserică unită” [de fapt viitoarea catedrală unită], ne spune ziarul german,⁶⁸ aflată încă în construcție la vremea trecerii pe acolo, pe când ziarul românesc *Gazeta Transilvaniei* dă doar informația generală,⁶⁹ fără să precizeze

⁶⁵ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 483/1842.

⁶⁶ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 409/1842.

⁶⁷ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 502/1842

⁶⁸ *Lugoș, 21 Iulii*, în *Wiener Zeitung*, 1852, Nr. 180, 29 Iulii, p. 2083-2084

⁶⁹ *Urmarea călătoriei Maiestăței Sale prin Banat până la Transilvania*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), 1852, XV, Nr. 56, 19 Iulie, p. 214.

aceste amănunte. La fel de precis, ca și ziarul german este și istoricul Ioan Boroș ceea ce ne determină să constatăm că avea surse de informare germane.⁷⁰

Așa spre exemplu la 11 Mai 1853 când episcopul Vasile Erdely al Oradiei – cel care l-a întâmpinat pe Împăratul Francisc Iosif I în 1852, la Lugoj - solicită măsurarea iconostasului bisericii catedrale din Lugoj și recomandarea unui pictor bun, capabil, protopopul Ștefan Berceanu îi răspunde prompt prin scrisoarea din 24 Mai 1853 cu radiografia situației pictorilor din Banat pe care, iată, o avem și noi, datorită lui unde se spune: “în părțile noastre buni pictori avem pe Turcu din Oravița n[e] u[nit], Pavel Murgu, paroh gr. cat., Ioan Kovary, cel mai demn în toată monarhia după zisa pictorilor e Daniel Palcu din Logoș născut, locuitor în Becicherecul-mare-care între altele și Biserica n.u. catedrală din Temișoara au lucrat spre mirarea multora și pe ascesta singur al recomanda pentru catedrala de Logoș îndrăznesc”⁷¹Pictorul Nicolae Popescu era încă la școală.

Tot Ștefan Berceanu va sfinți catedrala la 21 Noiembrie/3 Decembrie 1854 cu mare solemnitate cu mai mulți preoți deși vor mai dura câțiva ani curățenia după pictarea ei. Așa spre exemplu s-a plătit lui Petru Căpețianu pentru spălarea și curățirea scaunelor și a Bisericii după ce s-a terminat pictura, 1 fl. 19 cr. Și tot lui 8 fl. 40 cr. pentru vopsirea unei cruci din “ulița Timișorii”.⁷²

Tot Ștefan Berceanu reușește să atragă la Unire și să înființeze încă 14 parohii greco-catolice precum Budinț (1837), Reșița⁷³(1837), Zorlențul Mare (1839), Zgribești

⁷⁰ Ioan Boroș, *Unirea românilor din Lugoj*, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001, p. 89.

⁷¹ Arhiva Mitropoliei Banatului, fond Lugoj, Nr. 54/1853.

⁷² Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, „*Rațiunile Bisericeii catedrale pe 1858/1859.*”

⁷³ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 92/1847; Și după înființare, protopopul Ștefan Berceanu se îngrijește de bisericile sale nou înființate și

(1839), Igrîș (1839), Ilidia (1839), Dezești, Fârlug. Toate aceste noi parohii au fost vizitate de episcopul Vasile Erdelyi de la Oradea în 1844 sub jurisdicția căruia se afla Banatul până la înființarea episcopiei din Lugoj.

În Banatul acestui răstimp se continuă trecerile la Unire înființându-se multe parohii greco-catolice și după vizita canonică a episcopului Edely din 1844. Să vedem câteva așa cum ne spune un mare unit. La 1845 s-au unit o parte a locuitorilor din Secaș și Jebel,⁷⁴ iar în 1846 s-a înființat la Sânicolaul Mare, din 1847 la Coștei, Silha, Cârnecea, Folea și Bogșa. Așa că până la revoluția de la 1848 numărul parohiilor s-a urcat la un număr de 22. În perioada neoabsolutistă s-au mai înființat parohii la Lățunaș (1851), la Ticvaniul Mare (1852), Surducul Mare (1852), Părul (1852), apoi la 1853, Vermeș și Hisiaș, la 1855, Scăiuș, Isgar și Igrîș, la 1856, Balinț, Dobrești, Nevricea, Valea Lungă și Comloșul bănățean, la anul 1857, Vărădia, Comoriște și Beba veche. La anul 1858, Fârlug, Gherman și Clopodia, la 1859.⁷⁵

Adevărul este că una din cauzele esențiale ale nenumăratelor treceri la Unire și formarea de parohii gr. cat. a fost dominația ierarhiei sârbe sub jurisdicția căreia erau preoții ortodocși români, ierarhie care s-a purtat lamentabil

comunică episcopului Vasile Erdelyi de la Oradea, în scrisoarea sa din 2 Noiembrie 1847, recomandarea sa ca pictorul Ioan Cováry să înfrumusețeze biserica din Reșița.

⁷⁴ Data înființării parohiei din Jebel la 1845 o avem confirmată dintr-un raport al preotului George Bercean – fiul protopopului Ștefan Bercean din Lugoj – din data de 15/3 Ianuarie 1859 când acesta îl acuză pe preotul ortodox că nu îi dă din protocoale, în special pe cei trecuți la Unire, cf. Arhiva Mitropoliei Banatului, *fondul Lugoj*, Nr. 34-1859.

⁷⁵ Dr. N. Brinzeu, *art. cit.*, p. 38; Autorul mai menționează întemeierea următoarelor parohii greco catolice, în Banat: în 1863 ia ființă parohia Icloda, la 1864 Racovița, la Visag, Ghilad, Petroman, Parța, Ramna, Marcovăț (Serbia), Oravița, Jitin, Mărcina. La 1870 apare parohia Sușanovița, la 1881 se înființează Ticvaniul mic, la 1888, Crivobara și Târnova, la 1885 Iancahid, Belotinț, la 1898: Ohaba Forgaci, la 1901, Dragsina.

atât cu preoții români cât și cu simpli credincioși. Incontestabil că ei au și fost aceia care i-au apărat pe români de prozelitismul catolic dar exagerările unora au dus la defecțiuni semnificative. Sunt nenumărate plângeri ale cnezilor și preoților pe parcursul a mai multor secole, pe care le-am amintit deja. „Românii bănățeni neuniți, care erau supuși ierarhiei sârbești erau tare asupriți și au trebuit să lupte mult, până ce s-au putut despărți de ei” iar „...în anul 1848 cei mai mulți dintre românii bănățeni au dat mâna cu maghiarii, împotriva sârbilor”.⁷⁶

Întemeierea Episcopiei greco-catolice și primul ei episcop Dr. Alexandru Dobra

La 15 Februarie 1794 se naște cel ce va să fie primul episcop greco-catolic al Banatului, Alexandru Dobra (1853-1870), iar provincia greco-catolică s-a întemeiat prin bula *Ecclesiam Christi* din 26 Noiembrie 1853, dieceza greco-catolică a Lugojului prin bula *Apostolicum Ministerium*. Alexandru Dobra a fost numit episcop al diecezei Lugojului prin diploma imperială din 17 Martie 1854 și prin numirea ministerului de culte din 27 Martie 1854, iar papa îl confirmă prin bula *Apostolatus Officium* din 17 Noiembrie 1854.⁷⁷ Imediat după înființare, eparhia Lugojului a primit 21 de parohii de la eparhia din Oradea, 91 de parohii de la arhidieceza din Blaj cuprinse în vicariatul Hațegului, dar

⁷⁶ Prot. Dr. George Popovici, *op. cit.*, p. 372, 364; Dr. Iacob Radu, *Fragmente din luptele și suferințele Bisericii române*, II, în *Cultura Creștină* (Blaj), 1911, I, Nr.8, 15/28 Aprilie, p. 247.

⁷⁷ Pe plan local acest eveniment este consemnat în documente de arhivă: Locotenența c. r. sârbo-banatică notifică cu data de 3 Aprilie 1854 că s-a denumit de episcop al Gherlei, Ioan Alexi iar la Lugoj, Dr. Alexandru Dobra, iar în 30 Aprilie 1854 episcopul Dr. Alexandru Dobra a fost invitat să se prezinte pe 1 Iunie 1854 la Ministerul Cultelor și instrucțiune publică pentru depunerea jurământului de fidelitate. Cf Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 500/ 18 Aprilie 1854; *Ibidem*, Nr. 911/ 1854.

numărul parohiilor unite a crescut, din diverse motive în această perioadă. Dacă la întemeiere noua episcopie avea un număr de 113 parohii cu 51. 788 suflete, la scurt timp, primul șematism al episcopiei din anul 1858 indică un număr de 71.799 suflete aflate în cele 32 de parohii bănățene și 92 transilvănene ceea ce a dus la o reorganizare a protopopiatelor. Consacrarea episcopului Alexandru Dobra a avut loc în 28 Octombrie 1855 la Blaj.⁷⁸ Primind în episcopia Lugojului și Vicariatul Hațegului unde conducător era cunoscutul pașoptist Ștefan Moldovan, din primii ani de păstorire episcopul Alexandru Dobra va avea șansa de a cunoaște bogăția inegalabilă a acestui ținut, leagăn al formării poporului român, cu nenumărate vestigii romane la care se vor adăuga propriile eforturi ale lui Ștefan Moldovan, școlile populare confesionale, preparandia de la Hațeg.⁷⁹

Fără a intra în amănunte trebuie precizat că constatarea autorităților a fost falsificarea conscripției locuitorilor și raportarea unui număr mai mare de credincioși decât cel real

⁷⁸ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 59/1855.

⁷⁹ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 48, 3 Octombrie/ 1855; *Ibidem*, Nr. 74/1855, 12 Decembrie; *Ibidem*, Nr. 81/1855 10 Ianuarie; *Ibidem*, Nr. 82/1855; *Ibidem*, Nr. 86/1856, 30 Martie; *Ibidem*, Nr.95/1856, 11 Martie. Nu am notat cu această ocazie decât câteva documente, restul folosindu-le în studiile anterioare pe care nu le mai amintim încă odată. Cu această problemă s-a mai ocupat Elena Camelia Vulea, *Biserica greco-catolică din Vicariatul Hațegului (1850-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009, 369 p. Elena Camelia Vulea, *Școala românească în Vicariatul greco-catolic al Hațegului. A doua jumătate a secolului al XIX-lea-începutul secolului XX*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009. Două capitole despre Biserică și Școală din același ținut apărute la aceeași editură, în același an, oare nu încăpeau în același volum? Deocamdată o singură observație: Ștefan Moldovan nu s-a retras din profesoratul blăjean în 1833 (Elena Camelia Vulea, *op. cit.*, p. 29!!!). Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 88, 126, 131, 132, 133, 459.

consemnându-se pe seama comisarilor – trimiși în sate să reglementeze trecerile la unire - promisiuni nerealizabile făcute celor care trec la unire. Indiferent de falsitatea unor acte sau nu, s-au ivit unele situații delicate pe care episcopul Dobra a trebuit să le rezolve cu curaj și demnitate. Astfel după terminarea revoluției de la 1848-1849 un comitet pentru ajutorarea văduvelor și orfanilor rămași după românii și sârbii din Banat căzuți în luptele din anii 1848-1849, cu data de 23 Mai 1856 solicită ajutor. Prompt, episcopul Dobra satisface imediat dolențele acestora.⁸⁰

Relativ cu întârziere, la 21 Septembrie 1856 a avut loc instalarea episcopului Dr. Alexandru Dobra cu un fast deosebit în prezența Cardinalului Michel Viale-Prela, Arhiepiscop de Bologna, Mitropolitului Alexandru Sterca Șuluțiu, Episcopul Dr. Ludovic Hainald, Episcopul Vasile Erdélyi de Oradea, a canonicilor Timotei Cipariu și Constantin Papfalvi, Ioan Vancea, Mihail Nagy, vicarul Hațegului Ștefan Moldovan, protopopul Lugoșului și a guvernatorului⁸¹ conte Coronini de Kronberg în calitate de comisar împăratesc la instalare, Ladislau Nopcea și mult popor, acțiune despre care ne relatează în amănunțime *Gazeta Transilvaniei*.⁸² Episcopul Dr. Alexandru Dobra a poposit și în Timișoara (unde s-a întâlnit cu căpitanul Cermena și negustorul Ioan Juga și guvernatorul) în casa parohiei din cartierul Fabric unde va și locui un timp, iar după câteva zile plecă la Lugoș unde va locui în casa închiriată de Mihail

⁸⁰ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoș*, Nr. 115 din 26 Mai 1856.

⁸¹ Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *La începuturile Episcopiei Lugoșului. Studii și documente*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 60

⁸² *Banat. Instalarea primului episcop gr. c. al Lugoșului*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), 1856, XIX, Nr. 76, 27 Septembrie, p. 281-283; *Ibidem*, Nr. 77, 30 Septembrie, p. 297-298; *Ibidem*, Nr. 78, 4 Octombrie, p. 301; *Ibidem*, Nr. 80, 11 Octombrie, p. 309; *Ibidem*, Nr. 81, 14 Octombrie, p. 313; *Ibidem*, Nr. 82, 18 Octombrie, p.317 (Semnează Un fiu al N[ățiunii] R[omâne]; [Andrei]Liviu [Pop], Nr. 82, 18 Octombrie, p.317

Nagy, însoțit fiind până la Lugoj de protopopul Avram Maxin. Deși, în prealabil, avocatul Aloisiu Vlad din Lugoj propune în 8 Noiembrie 1855 a se cumpăra casa Ioanovici drept reședință episcopescă.⁸³

Biserica a fost neîncăpătoare și slujba s-a terminat pe la ora 2:00 PM. Prânzul “modest” a avut loc în casa comitatului de la ora 3:00 până la 7:00 unde s-a servit „în curte un bou fript și s-au emis (consumat) două butii mari de vin” iar toate cuvântările au fost rostite în limba română cu excepția a două în limba latină. De la 9:00 a început balul care a fost onorat și de prezența Mitropolitului Alexandru Sterca Șuluțiu și a episcopilor care îl însoțeau, de la ora 10:00 a onorat balul și guvernatorul Coronini dar nu au lipsit de la bal nici canonicii Timotei Cipariu, Constantin Papfalvi, Theodort Aron și Ioan Vancea.

Apoi episcopul Dr. Alexandru Dobra își organizează eparhia și viața bisericească a uniților din Banat înființând capitulul bisericii catedrale format din 6 (șase) canonici cu rostul de a-l ajuta în conducerea diferitelor activități ale eparhiei. Episcopul a numit preposit pe Theodor Aron iar împăratul pe restul de cinci canonici instalați la 12 Aprilie 1857 în persoana lui Ștefan Moldovan canonic lector, Mihail Nagy canonic custode, Andrei Liviu Pop canonic școlar, Vasile Moldovan canonic cancelar și pe Matei Kiss canonic prebendat fiecăruia atribuindu-se funcții speciale din aparatul administrativ. La scurt timp au loc noi prefaceri pentru faptul că prepositul Theodor Aron moare în 25 Martie/ 6 Aprilie 1859 la fel moare și canonicul Vasile Moldovan în 6 Mai 1857 iar episcopul Alexandru Dobra propune împăratului și papei pe Ștefan Moldovan. Toate numirile și oamenii pe care i-a adus Dobra la Lugoj, au avut un rol însemnat în viața culturală și spirituală a neamului românesc fiind, se pare un foarte bun psiholog, destonic cunoscător de oameni.

⁸³ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 54/1855, 11 Noiembrie.

Putem menționă pe prepositul Teodor Aron, om de cultură venit de la mai multe funcții onorante ca cea de profesor la Beiuș, censor și revizor al cărților românești (pentru gr. cat), la tipografia Universității din Buda continuând opera lui Petru Maior (*Scurt apendice la istoria lui Maior*),⁸⁴ fiind înmormântat în același loc cu Ștefan Moldovan la cimitirul din Lugoj, canonicul Mihail Nagy⁸⁵ și el fost profesor la Beiuș, a scris două volume de predici și a tradus o operetă cu titlul „Javotte”, alt canonic, traducător de piese teatrale a fost Ștefan Perian cu „Prizonierul”, canonicul Andrei Liviu Pop, a publicat un volum de traduceri din limba latină, *Corneliu Nepote*, Lugoj, 1863 și o alta în limba germană, Gavril Pop, un istoric și geograf reductabil ajuns chiar membru corespondent al Academiei, publicist de forță care a apărat continuitatea poporului românesc pe aceste meleaguri, dar cel mai prolific a fost prepositul Ștefan Moldovan care după o activitate bisericească de excepție, a copiat o serie de documente istorice de la moșia contelui Iosif Kemény (păstrate în trei exemplare, la București și Cluj) a publicat multe lucrări prin *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Gazeta Transilvaniei*, *Transilvania*, dar a lăsat multe manuscrise care unele s-au păstrat, altele s-au pierdut și asupra activității căruia – liniștit - se poate scrie o carte dacă nu mai multe. Lor le-au urmat alți clerici destoinici care au făcut cinste Bisericii lor din pragul secolului XX: Beniamin Pop Densușanu, Ioan Boroș, Petru Rațiu, Petru Pop, George Trăilă și alții. Din corespondența lui Ștefan Moldovan cu George Barițiu care s-a păstrat și publicat se poate vedea mai bine atmosfera – câteodată mai acidă - de la reședința episcopului Alexanadru Dobra, care însă nu poate să-i întunece contribuția acestuia la promovarea culturii și a politicii naționale.

⁸⁴ Corina Teodor, *op. cit.*, p. 116-122.

⁸⁵ Dr. Valeriu Braniște, *Coriolan Brediceanu*, Lugoj, 1911, p. 13.

Pe plan politic ne putem aduce aminte de una din acțiuni, cea din 18, 19 Noiembrie 1860 unde prezidează Conferința de la Timișoara convocată de Andrei Mocioni și desfășurată în prezența generalului Alexander Mensdorff-Pouilly și de unde Andrei Mocioni îi cere, eventual, să plece la Viena cu cele 12.000 de semnături pentru a cere alipirea Banatului la Marele Principat al Transilvaniei. Împăratul decide însă altceva: în urma raportului comisarului imperial Alexander Mensdorff-Pouilly că Banatul nu se poate administra singur, este anexat Ungariei.⁸⁶

Episcopul Dr. Alexandru Dobra depune un efort meritoriu la organizarea și rezolvarea problemelor din nou înființata eparhie a Lugojului. Cele mai arzătoare probleme proveneau din tensiuni interconfesionale (Arad, Zăbrani, Igrış, Beba Veche, Balinț, Fizeș, Cigmău, Geoagiu) absența clerului, a învățătorilor pentru școlile confesionale, sărăcia bisericilor datorate veniturilor mici ale comunelor. Episcopul a încercat să rezolve această problemă a lipsei clerului prin numirea unor preoți dintre localnici deși nu întotdeauna candidații erau vrednici ca să nu mai vorbim de studii teologice. Unii erau proveniți din cei recentți trecuți la unire dar înzestrarea noilor parohii formate prin trecerile la unire erau sărace. Firește că unele parohii aveau congruă (de exemplu Comoriște avea 250 fl. pe an din fondul religios, sesie parohială pentru preot și în jur de 100 fl. pentru cantor), altă dată ministerul aproba sume de bani pentru capelă, pentru locuința preotului, pentru edificiul școlar și pentru locuința cantorului. În unele locuri au avut loc dispute de natură economică din cauza separării bunurilor dintre parohia ortodoxă și cea unită după ce o parte dintre credincioși au

⁸⁶ Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Lugoj*, Nr. 16/11/1860; Nr. 1073/1860. Subiectul este tratat de Pr. Gh. Naghi, *Studii de istoria bisericii românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Editura Criterion Publishing, București, 2006, p.172 cu bibliografia aferentă.

trecut la unire precum la Cenadul Sârbesc, Coșteiul Mic sau Ticvasniul Mare. Pilduitoare ni se pare cazul lui George Berceanu, fiul protopopului Ștefan Berceanu, găsit nevrednic să fie hirotonit de comisia instituită de episcop formată din canonicii Ștefan Moldovan și Mihail Nagy. Amestecat în furțișaguri și desfrânări nu s-a dat în lături nici de a-l amenința pe episcop cu trecerea la ortodocși dacă nu va fi hirotonit. Totuși din respect pentru tatăl lui, protopopul Ștefan Berceanu i se va accepta hirotonirea și cu timpul va ajunge la Jebel, apoi Cugir. Alte parohii erau preocupate de găsirea unor clopote pentru bisericile lor. Din păcate aceste lucrări ale episcopului Dr. Alexandru Dobra au fost menționate în lucrarea de căpătâi unde se publică manuscrisul vieții lui Dobra doar cu comentarii din primii ani ai păstoriirii sale. Activitatea sa bisericească însă a fost complexă în care el a mers- de exemplu - să sfințească pe soldații regimentului din garnizoana locală, unde a fost și cunoscutul preot romano-catolic și director pomenit al Gimnasiului, al școlii de fete și al școlii evreiești, profesorul de religie Martin Billmann, care a avut o fructuoasă legătură cu organele comitatului Caraș.⁸⁷

Problema școlară este o altă preocupare constantă a Episcopiei lugojene vizând edificiile școlare, salariile învățătorilor, burse, lipsa unor învățători calificați. În ajutorul tinerilor școlari a venit și episcopul Lugojuului care în ajutorul acestora și a studenților săraci, în afara de fundațiile existente, a lăsat o fundație de 50.000 fl. pentru burse.⁸⁸

Problema economică a nou înființatei episcopii a Lugojuului ne-o prezintă, în detaliu, de acum cunoscutul preposit Ștefan Moldovan într-un articol apărut în *Gazeta*

⁸⁷ *Krassoer Zeitung* (Lugoji), 1861, I, Nr. 8, 24 August, p. 4

⁸⁸ *Biserica română unită. Două sute cinci zeci de ani de istorie*, Editura Viața Creștină, Cluj-Napoca, 1998, p. 134.

Transilvaniei.⁸⁹ Din acest material întocmit cu toată „acuratețea” reiese că la nou înființata diecesă, de administrarea fondurilor sale era încredințată capitlului bisericii catedrale care expunea public „*toate înaintările ce se fac în sînul națiunei române și al bisericilor ei.*” Diecesa Lugojului avea în proprietatea sa, cu un an înaintea morții întâiului ei episcop, trei fonduri.

1. *Fondul „Rudolfian”* pentru școlarii “diligenți” (buni la învățătură, n. n.), însă săraci cu un capital asigurat de 6789 fl., fond înființat de către episcopul Alexandru Dobra în 19 Noiembrie 1857. Din cuprinsul datelor contabile se vede contribuția permanentă a episcopului, de la înființare până la anul 1868(doar în 30 Octombrie 1868 a mai oferit aproape 2000 fl), a capitlului și sumele provenite din interese. Din acest fond s-au oferit studenților 19 burse și la 6 persoane s-au dat 1100 fl.
2. *Fondul viduo-orfanal*, pentru vădelele și orfanii preoților cu un capital asigurat de 12.346 fl. 75 cr, fond înființat în 2 Mai 1859, provenite de la episcopia din Oradea. De remarcat că în afară de episcopul de la Oradea, capitlul său și episcopul Alexandru Dobra împreună cu canonicul Mihail Nagy au contribuit la creșterea lui.
3. *Fondul preoților deficienți* (bolnavi, n.n.), cu un capital asigurat de 3779 fl. 25 cr. care s-a înființat la 1 Noiembrie 1861. Suma tuturor capitalelor fundaționali au fost de 22. 915 fl.

Interesant ni se pare aserțiunea lui Ștefan Moldovan care l-a caracterizat pe episcopul Alexandru Dobra drept un om blând cu trăsături frumoase care pe deasupra în momentele delicate când Mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu a fost atacat „*de către ministrul cultelor, Leo Thun*

⁸⁹ Ștefan Moldovan, *Starea fondurilor diecesei Lugoșane*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), 1869, XXXII, Nr. 40, 2 Iunie/21 Mai, p. 2-3; *Familia* (Pesta), 1869, V, Nr. 22, 1/13 Iunie, p. 262;

și de cătră Coongregațiunea Riturilor din Roma, recercându-i-se părerea l-a apărat, demonstrând că acelea nu respiră spirit schismatic” fiind vorba de o investigație secretă contra lui Șuluțiu cum aflăm din altă sursă arhivistică și asupra căror evenimente ne vom opri pe larg, în altă lucrare, iar pe de altă parte tot Ștefan Moldovan îi mărturisea lui George Barițiu că are de suferit multe persecuții din partea lui Dobra. Referitor la atitudinea de apărare a lui Dobra pentru Șuluțiu nu trebuie să ne mire fiindcă au fost colegi de școală iar mai apoi în toate momentele importante ale Episcopului Alexandru Dobra precum instalarea (târzie, de altfel), vizitele mai mai marilor de la Roma sau Viena, la care eforturi nu a lipsit nici „polemistul”⁹⁰ Alexandru Sterca Șuluțiu.

Episcopul Dr. Alexandru Dobra al Lugoșului a murit la 13 Aprilie 1870.⁹¹ Spre surprinderea noastră această trecere în nemurire a fost consemnată doar tangențial în presa românească a timpului, ceea ce detontă o apreciere discutabilă.⁹² Descrierea morții sale și a înmormântării sale în

⁹⁰ Corina Teodor, *Un spirit polemic: Alexandru Sterca Șuluțiu*, în *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane “Gheorghe Șincai”* Tîrgu Mureș, 1999, II, p. 116-125.

⁹¹ Despre viața episcopului Alexandru Dobra cea mai bună mărturie ne-a dat prepositul Ștefan Moldovan care a alcătuit biografia lui publicată de Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *La începuturile Episcopiei Lugoșului. Studii și documente*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, 380 p.

⁹² *Familia* (Pesta), 1870, VI, Nr. 14, 5/17 Aprilie, p. 167; “(Necrolog) Chiar acuma primim știrea, că părintele episcop gr. c. român din Lugoș dr. Alexandru Dobra a repausat. Fiă-i țărâna ușoară!”; *Federațiunea* (Budapesta), 1870, III, Nr. 33 (365), 17/5 Aprilie, p. 130” (Alexandru Dobra), episcopul diecesei lugoșane, a repausat în 13 a lunii curinte la 21/11 ore după miez-zii, în urma betrânețelor sale aduce. Fiă-I țerina ușoară!” Și mai surprinzătoare ni se pare întrebarea ziarului *Gazeta Transilvaniei*, Alexandru Dobra, în GT (Brașov), 1870, XXXIII, Nr. 29, 27/15 Aprilie, p. 4: episcop gr. catolic din Lugoș, să fi repausat?! după ce i-a publicat în amănunțime instalarea în 1856 (vezi nota 82); Iar presa umoristică amintește de moartea lui: P. în *Gura Satului* (Pesta), 1870, VIII, Nr. 18, 30 Aprilie/12 Mai, p. 70.

cripta din catedrala unită de la Lugoj⁹³ prin preoții deservenți cu „*toată pompa recerută ...prepositul capitular [adică Ștefan Moldovan] a ținut cuvântarea funeabră și s-au așezat în cripta atunci clădită în forma crucei la partea dreaptă a intrării în altar*”, apoi a avut loc deschiderea testamentului (despre avere lăsată bisericii și unor membri de familie) executorii acestuia fiind canonicii Andrei Liviu Pop și Petru Pop, foștii săi secretari, se află descrise, în detaliu, de către Ștefan Moldovan.⁹⁴ În ultimii ani ai vieții a primit câteva recunoașteri merituorii, decorații de la împărat și din partea Papei. Așa a depus jurământul de consilier intim al Majestății Sale înaintea episcopului de Cenad, Alexandru Bonnaz ca plenipotențial al împăratului. A mai fost denumit de Papă sfetnic al tronului papal, apoi conte roman.⁹⁵ Apreciera de care s-a bucurat se vede și din aceea că târziu în secolul XX este pomenit și i se face parastas.⁹⁶

⁹³ Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *op. cit.*, p. 117, 256.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 118.

⁹⁵ *Federațiunea* (Pesta), 1869, II, Nr. 10-195, 22 Ianuarie/3 Februarie, p. 42.

⁹⁶ I. E. N. [Iosif E. Naghiu], *Parastas pentru Alexandru Dobra*, în *Răsunetul* (Lugoj), 1945, XXIV, Nr. 16, 22 Aprilie, p. 1.

Lugojul și „ASTRA” (II)

Prof. dr. Dumitru Tomoni

După adunarea de la Lugoj¹ urmează o perioadă de tatonare, fără, însă a se întreprinde nimic concret în plan organizatoric. Pe deoparte nu se puteau înființa despărțăminte pe teritoriul Banatului, deoarece guvernul maghiar nu aprobase încă noile statute ale Asociațiunii. O va face doar la 16 august 1897², iar punerea lor în aplicare o va hotărî Adunarea Generală de la Mediaș (27-28 august 1897).³ Potrivit noilor statute, prin renunțarea la cuvântul “transilvan”, Asociațiunea va purta numele de “Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român”. Odată cu schimbarea titulaturii, nici forma abreviată de “Astra” – folosită în mod neoficial din 1895 – nu se mai putea întrebuința. Ea va apare totuși în publicații, la rubrica de anunțuri privitoare la activitatea Asociațiunii și în corespondența confidențială a despărțămintelor. Nemaifiind doar “transilvană”, Asociațiunea își va putea extinde legal

¹ Dumitru Tomoni, *Adunările generale ale Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român „Astra” în Banat (1896–1948)*, Timișoara, Edit. Eurostampa, 2004, p.35-54; *Idem*, *Societate, cultură, și politică. „Astra” în Banat(1896-1948)*, Timișoara, Editura Învierea, 2009, p. 41-51;

²Direcție Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale , *Fond Astra, Procese verbale*, reg. 68, nr. 470/1897(în continuare D.J.S.A.N...); vezi și Eugenia Gloderiu, *Schimbări survenite în organizarea “Astrei” (1895-1897)*, *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 372;

³ D.J.S.A.N., *Fond Astra, Procese verbale*, reg. 68, nr. 611/1897; vezi și “Transilvania”, Sibiu, Partea oficială, an. XXVIII, nr. IX-X, noiembrie-decembrie 1897, p. 109;

activitatea și în regiunile vestice ale Transilvaniei: Banat, Crișana și Maramureș. Pe de altă parte, înființarea despărțămintelor presupunea convingerea intelectualilor bănățeni că extinderea Asociațiunii în Banat nu putea stânjeni activitatea asociațiilor culturale ce activau în Banat. Reținerea unor intelectuali bănățeni era nejustificată, deoarece promovarea culturii române se putea realiza doar prin eforturile conjugale ale tuturor societăților culturale românești. Nici nu putea fi afectată activitatea unor societăți de tradiție, cu o structură organizatorică temeinică și cu rezultate binecunoscute. Astfel, în momentul constituirii primelor despărțăminte bănățene ale Asociațiunii, Reuniunea învățătorilor români greco-ortodocși de la școlile confesionale din dieceza Caransebeșului avea 430 de membri – 13 onorari, 58 fondatori, 67 ajutători și 291 ordinari – ce activau în cele 12 despărțăminte – Biserica Albă, Bocșa, Bozovici, Buziaș, Caransebeș, Ciacova, Făget, Lugoj, Mehadia, Oravița, Panciova și Vârșeț.⁴ Pe lângă învățători și preoți, ce constituiau majoritatea membrilor, activau în despărțămintele reuniunii și avocați, notari, directori de instituții bancare, comercianți, meșteșugari, țărani etc. Unii dintre președinții despărțămintelor reuniunii vor deveni directori ai despărțămintelor Asociațiunii, realizând astfel o strânsă colaborare între cele două asociații culturale. La fel vor sta lucrurile și în cazul altor societăți culturale bănățene cu activitate binecunoscută.

Potrivit noului “Regulament al afacerilor interne pentru despărțămintele Asociațiunii”⁵ se putea organiza un despărțământ doar în ținutul în care existau cel puțin 5 membri fondatori, pe viață sau ordinari sau, dacă acest lucru era cerut

⁴ Iosif Velceanu, *Almanahul învățătorului român*, an. I, 1898/1899, Caransebeș, 1898, p. 101-103;

⁵ “Transilvania”. Partea oficială, an. XXVIII, nr. 7, august-septembrie 1897, p. 292-301;

Comitetului Central de mai mulți locuitori dintr-o zonă și susținut de cel puțin 5 membri ai Asociațiunii. Organizarea se făcea sub conducerea unui delegat al Comitetului Central într-o adunare constituantă, la care se invitau membrii Asociațiunii și alte persoane interesate. Adunarea alegea conducerea despărțământului (comitetul cercual) formată din director (președinte) și din patru membri aleși.⁶

Pentru că atât Lugojul, cât și alte localități importante din Banat și din regiunile vestice ale Transilvaniei îndeplineau aceste condiții, Adunarea Generală de la Mediaș din 15/27-16/28 august 1897, a hotărât constituirea cât mai rapidă de noi despărțăminte.⁷ S-a constituit atunci, o comisie formată din Partenie Cosma, Iosif Sterca Șuluțiu și Cornel Diaconovici, cu menirea de a prezenta un proiect în acest sens.⁸ În ședința Comitetului Central din 28 octombrie 1897, Partenie Cosma propunea înființarea despărțământelor Lugoj și Beiuș.⁹ I s-a încredințat această misiune celui mai cunoscut om politic lugojean, Coriolan Brediceanu, cu rugămintea de a constitui imediat despărțământul Lugoj cu centrul în Lugoj și de a lua legătura cu intelectualii din Banat, pentru a vedea localitățile unde s-ar putea înființa noi despărțăminte, precum și persoanele cărora li s-ar putea încredința această acțiune.¹⁰ Acceptând cu satisfacție misiunea încredințată de Comitetul Central al Asociațiunii, Coriolan Brediceanu, după ce informează

⁶ Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale, *Fond Astra.*, desp. Lugoj, dosar 1/1897-1912, f. 9-10 (în continuare D.J.T.A.N...);

⁷ "Transilvania". Partea oficială, an. XXVIII, nr. 7, august-septembrie 1897, p. 206;

⁸ *Ibidem*, p. 222;

⁹ D.J.S.A.N., *Fond Astra, Procese verbale*, nr. 600/1897, f. 104; vezi și "Transilvania", Partea oficială, an. XXVIII, nr. 7, august-septembrie 1897, p. 228;

¹⁰ D.J.S.A.N., *Fond Astra, Procese verbale*, nr. 599/1897, f. 103; vezi și "Transilvania", Partea oficială, an. XXVIII, nr. 7, august-septembrie 1897, p. 227;

conducerea centrală despre convocarea adunării de constituire a despărțământului Lugoj, în data de 29 iunie/11 iulie 1898, recomandă totodată înființarea de despărțăminte și în Caransebeș, Oravița, Bocșa, Timișoara, Panciova și Sânnicolau Mare.¹¹ În acest sens, Coriolan Brediceanu propune delegarea unor intelectuali cunoscuți în Banat: protopopul Andrei Ghidiu la Caransebeș, avocatul Ilie Trăilă la Oravița, avocatul Ioan Budințianu la Bocșa, protopopul Traian Putici în Timișoara și avocații Alexandru Bireescu și Nestor Oprean în Panciova și respectiv Sânnicolau Mare.

Primul despărțământ înființat de Asociațiune pe teritoriul Banatului a fost cel de la Lugoj¹².

În urma mandatului încredințat de Comitetul Central al Asociațiunii în ședința din 28 octombrie 1897 st.n.¹³, Coriolan Brediceanu a convocat în ziua de 29/11 iulie 1898 adunarea de constituire a despărțământului. Convocarea, tipărită sub forma unei foi volante, informa atât membrii Asociațiunii, cât și pe intelectualii din cercurile administrative Lugoj, Balinț, Făget, Timiș și Mureș, despre intenția Asociațiunii de a înființa în Lugoj un despărțământ pentru a da „ocaziune tuturor fiilor de români din aceste părți [de] a sprijini și promova scopul frumos al Asociațiunii, care este înaintarea

¹¹ D.J.S.A.N., *Fond Astra*, dosar 329/1898, f. 1; vezi și “Transilvania”, Partea oficială, an. XXIX, nr. 9-10, noiembrie-decembrie 1898, p. 72;

¹² Luminița Wallner-Bărbulescu, *Aspecte ale vieții culturale românești în orașul Lugoj în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea, Studii și comunicări de etnografie-istorie*, III, Caransebeș, 1979, p. 382-383; Elena Borugă, *Activitatea despărțământului Lugoj al „Astrei” (1898-1918)*, *Banatica*, nr. 10, Reșița, 1990, p. 321-331, vezi și: Cornel Petroman, *Extinderea activității Asociației „Astra” în Banat și constituirea primului despărțământ bănățean (Lugoj)*, *Astra română. Revista românilor de pretutindenii*, nr. jubiliar, Timișoara, Edit. Presa Universitară, 2001, p. 56-72;

¹³ D.J.S.A.N., *Fond Astra*, *Procese verbale ale Comitetului Central al Astrei, 1897*, f. 103;

poporului român, prosperarea literaturii atât spirituale, cât și economice a românilor din țara noastră”¹⁴.

Adunarea s-a ținut în sala Reuniunii române de lectură din Lugoj, la 29 iunie/11 iulie 1898 – sărbătoarea Sfinților Petru și Pavel – sub conducerea delegatului Asociațiunii, Coriolan Brediceanu. Earu prezenți episcopul greco-catolic Demetriu Radu protopopol Lugojului, George Popovic, prepozitul Ștefan Moldovan, canonicii Ioan Boroș și Beniamin Densușianu, protonotariul comitatului Caraș-Severin, Pahomie Avramescu, medicul Iacob Maior, avocatul Nicolae Proșteanu, preoți, învățători, meseriași și economi din Lugoj și din localitățile învecinate¹⁵. Telegramme de felicitare au trimis studenții din Comloșu Mare, redacția ziarului „Tribuna” din Sibiu, Alexandru Lupu din Viena, Petru Călțun din Orșova¹⁶ și „inteligenta din Oravița”¹⁷.

„Calm, cu o seriozitate ce-ți impune respectul cuvenit, dar totodată cu o blândețe amicabile, ce te atrage, delegatul Asociațiunii, dl. Coriolan Brediceanu își începe discursul de deschidere”, consemna „Foaia diecezană” din 19 iulie 1898 st.v. Mulțumind atât Comitetului Central pentru încrederea acordată, cât și participanților la adunare, avocatul lugojean face istoricul Asociațiunii, oprindu-se asupra celor mai importante realizări – Școala civilă de fete din Sibiu, acordarea de burse și premii copiilor dotați, dar proveniți din familii sărace, realizarea Enciclopediei Române etc. – și elogiază personalitatea primului președinte, Andrei Șaguna. Dacă în urmă cu doi ani, cu ocazia primei adunări ținute de Asociațiune în afara Ardealului istoric, la Lugoj, „Banatul s-a pus în haine de sărbătoare” și „miile de români cu steaguri și coruri naționale au alergat să întâmpine Asociațiunea”,

¹⁴ *Ibidem*, doc. 329/1898, f. 5;

¹⁵ „Controlă”, Timișoara, an. IV, nr. 50 din 17 iulie 1898 st.n.;

¹⁶ „Foaia diecezană”, Caransebeș, an. XIII, nr. 29 din 19 iulie 1898 st.v.;

¹⁷ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 369/1898, f. 4;

dovedind că aici „e pământ bun pentru cultura națională”, acum, considera vorbitorul, a sosit momentul să se treacă la fapte și să se constituie primul despărțământ al Asociațiunii în Banat¹⁸. „Chemarea despărțământului” era, în primul rând, „a intra în mai de aproape atingere cu poporul și a răspândi la acesta învățătura” prin înființarea de biblioteci populare în fiecare sat, înființarea de școli agricole sau organizarea de cursuri pentru locuitorii satelor și susținerea de disertații despre agricultură, economie, industrie și comerț.

Pe lângă lugojenii înscriși deja în Asociațiune, cu ocazia adunării de constituire a despărțământului Lugoj, s-au mai înscris 17 membri ordinari – Mihai Brediceanu, învățătorul George Joandrea, preoții Liviu Iancu din Visag, Vichentie Micu din Spata, Vasile Vodă din Boldur, Isaia Popovici din Silha, studentul în medicină Ioan Cimponeriu din Lugoj, Alexandru Maniu, proprietar în Lugoj, Traian Iovănescu, măcelar în Lugoj, Constantin Giura, comerciant în Lugoj, Atanasie Matei, econom în Lugoj etc. – și mai mulți membri ajutători¹⁹.

La propunerea lui Isidor Pop, notarul adunării, aceasta alege primul comitet de conducere al despărțământului Lugoj, format din Coriolan Brediceanu, director și 4 membri: George Popovici, protopop ortodox în Lugoj, Sebastian Olariu, protopop ortodox în Făget, Iacob Maior, medic și Ioan Boroș, canonic²⁰. Un moment emoționant a fost acela în care a luat cuvântul octogenarul Ștefan Moldovan, membru de onoare al Asociațiunii, ales de către adunarea de constituire din 1861, care, în ciuda vârstei, manifesta același entuziasm și încredere în menirea asociației din Sibiu. În cinstea participanților la adunare s-a organizat în grădina „Concordia” un concert al

¹⁸ „Foaia diecezană”, an. XIII, nr. 37 din 13 septembrie 1898 st.v.;

¹⁹ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 369/1898, f. 6;

²⁰ *Ibidem*, f. 5; vezi și „Transilvania”, an XXIX, nr. 9-10, noiembrie-decembrie 1898, *Partea oficială*, p. 118;

corurilor mixte din Lugoj, sub conducerea lui Ioan Vidu. „Toate piesele programului s-au executat și de astă dată cu obișnuita precizie și căldură, însă <Lugojana> și <Ștefan și Dunărea> de I. Vidu au entuziasmat și de astă dată miile de oaspeți adunați”, consemna gazeta timișoreană „Controla”²¹.

Evenimentul constituirii despărțământului lugojean s-a bucurat și de atenția presei, fiind prezenți la Lugoj corespondenți de la „Foaia diecezană”, „Controla” și „Tribuna”. Manifestarea culturală de la Lugoj este consemnată și de către gazetele timișorene „Délmagyarországi Közlöny”²² și „Temesvárer Zeitung”²³, care își informau cititorii despre constituirea primului despărțământ al Asociațiunii în Banat. Considerând că începutul s-a făcut la Lugoj, gazeta „Controla” își îndemna cititorii din Banat: „Înainte dară cu însuflețire, cu concordie și cu credință în celelalte centre ale Banatului, pentru că numai roadele culturii naționale sunt bune și nepieritoare”²⁴.

În ciuda entuziasmului dovedit de cei prezenți la adunarea de constituire, activitatea propriu-zisă a despărțământului a început mult mai târziu și fără prea mult zel. Abia în ședința din 11 februarie 1899 st.n. s-a constituit Comitetul cercual prin stabilirea responsabilităților – vicepreședinte Iacob Maior, casier Vasile Jurca și controlor Ioan Iorga – fără, însă, a se propune derularea unui program concret²⁵. De altfel, la 18 martie 1899, Coriolan Bredieceanu informa Comitetul Central de la Sibiu că nu poate trimite nici un raport de activitate, pentru că despărțământul nu a funcționat²⁶. La 31 octombrie/12 noiembrie 1899,

²¹ „Controla”, an. IV, nr. 50 din 17 iulie 1898 st.n.;

²² „Délmagyarországi Közlöny”, Timișoara, an. XXVII, nr. 157 din 13 iulie 1898 st. n.;

²³ „Temesvárer Zeitung”, Timișoara, an. XLVII, nr. 158 din 14 iulie 1898 st.n.;

²⁴ „Controla”, an. IV, nr. 50 din 17 iulie 1898 st.n.;

²⁵ D.J.S.A.N., Fond Astra, doc. 278/1899, f. 4;

²⁶ *Ibidem*, f. 3;

despărțământul și-a ținut adunarea generală în comuna Sacul, fiind prezenți cu această ocazie mai mulți intelectuali lugojeni, printre care Coriolan Brediceanu, George Popovici și Traian Vuia, care va fi și secretarul adunării. Deși s-au înscris 40 de noi membri și s-a hotărât înființarea de biblioteci populare în toate comunele importante ale despărțământului, nici după această adunare Comitetul cercual nu reușește să-și înceapă activitatea culturală²⁷. De aceea, în rapoartele de activitate ale Comitetului Central prezentate în anii 1898-1901, despărțământul Lugoj figurează în categoria despărțămintelor nefuncționale. Mai mult, la 30 ianuarie 1901, Coriolan Brediceanu și-a dat demisia din funcția de director al despărțământului, predând toate documentele vicepreședintelui Iacob Maior²⁸.

Nici după demisia lui Brediceanu comitetul cercual nu desfășoară nici o activitate, astfel că Brediceanu revine asupra deciziei luate la 30 ianuarie 1901 și convoacă o adunare generală pentru alegerea unui nou comitet de conducere. Adunarea s-a ținut în Lugoj, în ziua de 6 aprilie 1902 st.n. În noul comitet de conducere a despărțământului este ales și Valeriu Braniște, alături de George Popovici, Iacob Maior și Ioan Boroș, ce au făcut parte și din vechiul comitet. Coriolan Brediceanu a fost reales director al despărțământului pentru o nouă perioadă de trei ani²⁹. În aceeași zi, comitetul s-a întrunit într-o primă ședință pentru a se constitui, fiind ales vicepreședinte și controlor Iacob Maior și secretar Valeriu Braniște, care îndeplinea și atribuții de casier al

²⁷ *Ibidem*, dosar 964/1899, f. 1-3; vezi și „Foaia diecezană”, an. XVI, nr. 45 din 7 noiembrie 1899 st. v.;

²⁸ D.J.S.A.N., Fond Astra, *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1902, f. 5;

²⁹ *Ibidem*, f. 36; vezi și „Drapelul”, an. II, nr. 37 din 26 martie/8 aprilie 1902; „Foaia diecezană”, an. XVII, nr. 13 din 13 martie 1902;

despărțământului³⁰. Peste o săptămână, la 13 aprilie 1902 st.n., comitetul s-a întrunit într-o nouă ședință, pentru a hotărî editarea unor broșuri care să popularizeze creațiile scriitorilor bănățeni, așa cum hotărâse adunarea din 6 aprilie. Comitetul a decis editarea a 6 broșuri în câte 1000 de exemplare: „Poezii” și „Proză” de Victor Vlad Delamarina; „Proză” și „Traduceri” de I. Popovici-Bănățanul; „Frunze și frunzulițe” de Valeriu Magdu și „Deprinderi păgubitoare”³¹.

Într-adevăr, în cursul anului 1902, despărțământul lugojean a editat trei broșuri într-un tiraj de 5 500 exemplare, cuprinzând poeziile lui Victor Vlad Delamarina³², sfaturi și învățături de Valeriu Braniște și studiul „Dialectul român bănățean” de Atanasie M. Marienescu³³. Din păcate, în afara acestor publicații, despărțământul nu a mai întreprins nimic, chiar dacă la 27 august/9 septembrie a mai ținut o adunare generală extraordinară pentru a-și desemna delegații pentru Adunarea Generală a Asociațiunii de la Oravița³⁴. Această stare de lucru reiese și din raportul de activitate prezentat de către conducerea despărțământului la adunarea generală din 12/25 iulie 1903, de la Lugoj. Nu întâmplător, la sfârșitul unui an de activitate veniturile despărțământului erau doar de 58 de coroane, astfel că adunarea generală a fost în imposibilitatea de a vota un buget și de a stabili un program de activitate³⁵.

Aceeași situație se va întâlni în cursul anului 1904, ceea ce va determina conducerea Asociațiunii să-l trimită pe primul secretar, Cornel Diaconovici la adunarea generală de la Lugoj,

³⁰ D.J.S.A.N., Fond Astra, *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrii”, 1902*, f. 36;

³¹ *Ibidem*;

³² Victor Vlad Delamarina, *Poezii Bănățenești*. Întocmite, adunate și aranjate din însărcinarea despărțământului Lugoj al Asociațiunii, de dr. Valeriu Braniște, Lugoj, 1902;

³³ Atanasie M. Marienescu, *Dialectul român bănățean*, Lugoj, 1902;

³⁴ „Drapelul”, Lugoj, an. II, nr. 97 din 24 august/6 septembrie 1902;

³⁵ *Idem*, an. III, nr. 82 din 15/28 iulie 1903;

din 12/25 iunie 1905, pentru reorganizarea despărțământului, așa cum s-a convenit la Adunarea Asociațiunii de la Timișoara. Raportul de activitate a despărțământului lugojean, a fost prezentat de către secretarul Valeriu Braniște, care, în absența directorului Coriolan Brediceanu, era și președintele adunării generale³⁶. În raport se făcea o analiză a activității Comitetului ales în urmă cu trei ani, constatându-se că nu au fost învinse greutățile începutului și despărțământul nu s-a putut afirma în viața culturală și socială a zonei. Dintre cauzele inactivității despărțământului, cea mai importantă, potrivit raportului, era sistemul centralist al Asociațiunii care impunea trimiterea la centru a 80% din cotizațiile plătite de membrii despărțământului³⁷. Fără o susținere materială, despărțământul nu putea derula un program cultural și social adecvat. O altă cauză era de ordin local și se datora numărului mare de asociații și societăți culturale ce se adresau aceluiași intelectual. Pe teritoriul despărțământului activau aproape 30 de reuniuni de cântări, 10 instituții culturale cu o activitate mai complexă, 7 institute bancare și de credit și o societate de consum. În aceste condiții, numărul membrilor despărțământului și a celor care puteau susține inițiativele culturale și sociale nu putea fi foarte mare. Totuși, despărțământul număra doar 35 de membri, și asta într-o zonă locuită de peste 75 000 de români. Braniște aprecia în raport că despărțământul lugojean trebuia să aibă peste 1000 de membri pentru a ține pasul cu „marile probleme ce i se impun”, pentru că „fără membri însuflețiți nu poți face nimic”³⁸. În același timp, programul despărțământului nu trebuia să fie unul „birocratic, adică niște procese verbale trimise centrului și câte un discurs toast”. Despărțământul

³⁶ *Idem*, an. IV, nr. 67 din 14/27 iunie 1905;

³⁷ Biblioteca Academiei. Secția manuscrise, Arhiva Valeriu Braniște, VI, impr. 57;

³⁸ *Ibidem*;

trebuia să desfășoare o activitate culturală și socială complexă, să descindă în fiecare comună, să înființeze agenturi și biblioteci populare „și să inunde poporul cu lectură bună și sănătoasă, să vină întru ajutorul acțiunii culturale cu sfatul și cu fapta”³⁹.

În urma discuțiilor pe marginea raportului, susținute de către Titus Hațieg, Ioan Boroș, Cornel Diaconovici și Aurel Vălean, adunarea a hotărât ca despărțământul lugojean să se împartă în 2-3 despărțăminte, pentru o mai bună acoperire a celor 120 de comune locuite în procent de 72,7% de români. Potrivit acestei decizii, primul despărțământ trebuia înființat la Făget, dar în scurt timp proiectul a fost abandonat. Adunarea a decis participarea despărțământului la expoziția de la Sibiu, iar pentru adunarea exponatelor s-a ales un comitet ce cuprindea, în afara membrilor comitetului cercual, câte 1-2 delegați din fiecare reuniune sau asociație culturală din Lugoj. George Dobrin și Isidor Pop au fost desemnați pentru a reprezenta despărțământul la Adunarea Generală a Asociațiunii de la Sibiu (1905)⁴⁰. La sugestia Comitetului Central, îngrijorat de inactivitatea despărțământului, adunarea a ales un nou comitet de conducere format din Coriolan Brediceanu (director), Aurel Văleanu (vicepreședinte), Valeriu Braniște (secretar), George Popovic și Ioan Boroș.

După această adunare desfășurată sub semnul încrederii în forța intelectuală a despărțământului și după alegerea unui nou comitet de conducere format din personalități marcante ale Lugojului, se credea că va începe o nouă etapă în viața acestui despărțământ. Din păcate, speratul eveniment nu se va produce, noul comitet de conducere nefiind în stare să întreprindă nici o acțiune culturală sau socială. Mai mult, printr-o adresă trimisă Comitetului Central, la 1 ianuarie 1906 st. n., Coriolan Brediceanu își anunța demisia din funcția de

³⁹ *Ibidem*;

⁴⁰ „Drapelul”, an. V, nr. 67 din 14/27 iunie 1905;

director al despărțământului „fiindcă am fost silit să abzic”⁴¹. În ședința din 17 ianuarie 1906, Comitetul Central „ia act cu părere de rău de abzicerea d-lui C. Brediceanu și constată cu regret că acest despărțământ nici după constituirea înfăptuită cu ocazia trimiterii d-lui prim-secretar ca delegat special, nu a trecut pe terenul unei activități”. În aceeași ședință se hotărăște delegarea lui Titu Hațieg pentru convocarea unei noi adunări de constituire a despărțământului⁴². La 24 februarie 1906 st. n., conducerea Asociațiunii îl informează pe avocatul lugojean despre decizia luată, motivând că a recurs la această soluție pentru că după „splendida adunare generală” din 1896, lugojenii nu au desfășurat nici o activitate demnă de a fi remarcată. Nici după venirea specială a lui Cornel Diaconovici la adunarea despărțământului din 1905 și nici după angajamentul luat de mai mulți intelectuali locali, cu această ocazie, lucrurile nu s-au schimbat. Dimpotrivă, în urma unor animozități, Coriolan Brediceanu și-a prezentat demisia. De aceea, Comitetul Central primind mandat imperativ de la adunarea generală „de a încerca cu toate mijloacele disponibile reorganizarea despărțământelor neactive, și ținând cont că afară de Sibiu nu avem în toată țara un centru cu o inteligență românească mai mare și mai bine situată, se crede dator a mai face o încercare pentru reactivarea despărțământului”⁴³. În acest sens, Titu Hațieg este rugat să convoace o nouă adunare cercuală pentru reorganizarea despărțământului, după ce va discuta această problemă cu Coriolan Brediceanu și Valeriu Braniște. Prin aceeași adresă i se solicită avocatului lugojean să comunice Comitetului Central dacă ar fi benefică mutarea sediului despărțământului în altă localitate din apropierea Lugojului sau chiar desființarea despărțământului și arondarea

⁴¹ D.J.S.A.N., Fond Astra, doc. 21/1906, f. 3;

⁴² *Ibidem*, Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”, 1906, f. 5;

⁴³ *Ibidem*, doc. 21/1906, f. 1;

localităților componente la despărțămintele Bocșa sau Timișoara.

Nici această încercare făcută de Comitetul Central pentru reactivarea despărțământului lugojean nu va avea mai mulți sorți de izbândă, așa cum rezultă din raportul pe anul 1906: „despărțământul Lugoj, care dispune de cel mai românesc teritoriu și mai potrivit desfășurării unei activități de propagare culturală e condamnat să prezinte oglinda celei mai triste și dezonorante situațiuni. Acest despărțământ după demisia directorului dl. C. Brediceanu, nici la repetatele insistențe ale Comitetului Central nu s-a constituit”⁴⁴. Această situație se va menține până la începutul anului 1908, în acest timp taxele de membri fiind încasate de Asociațiune direct prin mandate poștale. Perioada mare de inactivitate se vede și din evoluția membrilor despărțământului. Dacă în momentul constituirii despărțământul avea 63 de membri⁴⁵, în 1900 numărul acestora scade la 41⁴⁶, iar în 1907, la 30⁴⁷.

Dincolo de cauzele obiective ale slabei activități desfășurate de către despărțământul Lugoj, identificate și prezentate de Valeriu Braniște în adunarea generală din 1904, situația despărțământului a fost influențată și de starea tensionată existentă în cadrul comitetului cercual. Ca și alte importante orașe ale Banatului și Ardealului, nici Lugojul nu a fost ocolit de conflicte, rivalități și orgolii existente în rândul intelectualității românești. Ele s-au manifestat mai mult sau mai puțin declarat și în cazul despărțământului lugojean. Ne mărturisește acest lucru, fără echivoc, Valeriu Braniște, secretarul despărțământului și în același timp unul dintre cei

⁴⁴ „Analele Asociațiunii...”, nr. 6, noiembrie-decembrie, 1906, p. 76;

⁴⁵ „Transilvania”, an. XXIX, nr. 9-10, noiembrie-decembrie 1898, *Partea oficială*, p. 118; D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 369/1898, f. 6;

⁴⁶ „Transilvania”, an. XXXI, nr. 10, noiembrie-decembrie 1900, *Partea oficială*, p. 223;

⁴⁷ *Idem*, nr. 2, aprilie-iulie 1908, p. 57;

mai influenți fruntași ai mișcării naționale din Banat: „Sunt membru și la Asociațiune, dar mai rezervat. Am pățit în sânul acestei societăți, ce n-a pățit încă om în serviciul ei. În anii 1902-1904 am fost secretarul secției Lugoj a Asociațiunii și mi-am văzut cu zel de lucru. Am făcut conferințe, începând propaganda antialcoolică, am scos pe riscul meu, dar în favorul Asociațiunii, broșuri pentru popor... dar Comitetul Central nu numai că nu a luat act de toate acestea, nementionând nici măcar edițiile noastre, ci – nu-mi pot da seama la a cui influență – ne-a suspendat activitatea, [a] dizolvat comitetul și [ne-a] trimis un delegat din centru pe cap (la 1905). Comitetul local s-a constituit din nou și doarme de atunci dus”⁴⁸. În fața acestei situații „eu am sta la o parte – mărturisește Braniște – având impresia că întregul ascuțiș al acestui ciudat fel de procedare a fost îndreptat contra mea, personal. Nu-mi pot da însă seama cine și-a făcut mendrele, temându-și poziția prin lucrarea mea”. Suspiciunilor secretarului se adăugau animozitățile dintre protopopul ortodox George Popovici și canonicul unit Ioan Boroș, amândoi membri ai Comitetului cercual. Divergențele erau de natură confesională și se manifestau prin confruntarea deschisă dintre cele două bănci: „Lugojana”, ce reprezenta interesele ortodocșilor și „Poporul”, care susținea acțiunile greco-catolicilor lugojeni. Nici relațiile dintre Valeriu Braniște și George Popovici nu erau dintre cele mai bune. Braniște considera că multe dintre inițiativaile sale culturale sau „izbit de rezistența încăpățânată a protoprezbiterului dr. G. Popovici, care temându-și <poziția de putere>, ne-a pus laicilor, care voiam sincer și devotat să ne servim școala și biserica, cele mai mari piedici în cale”⁴⁹.

⁴⁸ Valeriu Braniște, *Amintiri din închisoare*, Ediție îngrijită și note de Alexandru Porțeanu, București, Edit. Minerva, 1972, p. 4448;

⁴⁹ *Ibidem*, p. 452;

Începând cu anul 1905, odată cu trecerea mișcării naționale române la activismul politic, membri marcantî ai despărțământului lugojean, în frunte cu C. Brediceanu și George Popovici se vor angrena în lupta pentru un loc în parlamentul de la Budapesta. În aceste condiții, ei participă la zeci de întâlniri cu alegători, la adunări electorale și dispute cu ceilalți contracandidați, neglijând acțiunile culturale inclusiv cele ce trebuiau derulate prin programul cultural al despărțământului Lugojean.

Abia în anul 1908 despărțământul își va relua activitatea. La 15/29 ianuarie 1908 Coriolan Brediceanu informa Comitetul Central că intenționează să reactiveze despărțământul, solicitând în acest sens documentele necesare⁵⁰. Răspunzând acestei solicitări, Comitetul Central al Asociațiunii îi trimite la 5 februarie 1908 st. n. statutele și regulamentele Asociațiunii, cu indicația de a convoca o adunare generală de constituire a despărțământului în care să se înscrie noi membri și să se aleagă comitetul cercual, care apoi să-și înceapă activitatea prin înființarea de agenturi comunale, deschiderea de biblioteci și organizarea de prelegeri populare⁵¹. La 8 februarie 1908, Coriolan Brediceanu difuzează o convocare prin care invită pe toți membrii Asociațiunii, „precum și tot românul care voiește să se facă membru la această Asociațiune”, să participe la 16 februarie 1908 st. n. în sala Reuniunii române de lectură din Lugojean, la adunarea de constituire a despărțământului lugojean⁵². Adunarea prezidată de Coriolan Brediceanu a hotărât reorganizarea despărțământului prin alegerea unui nou comitet format din Coriolan Brediceanu (director), Corneliu Gându (secretar), Aurel Ciupe (casier), Ioan Boroș și George

⁵⁰ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 135/1908, f. 2;

⁵¹ *Ibidem*, f. 4;

⁵² D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugojean*, dosar 3/1908, 36; vezi și „Drapelul”, an. VIII, nr. 12 din 26 ianuarie/8 februarie 1908;

Popovici⁵³. Insolită a fost alegerea lui Corneliu Gându în funcția de secretar, ocupată până atunci de Valeriu Braniște, cu atât mai mult cu cât Gându nu era membru al asociațiunii și nici după această dată nu figurează în niciunul din rapoartele anuale ale membrilor cotizanți prezentate de către despărțământul Lugoj conducerii de la Sibiu. La prima vedere, absența lui Valeriu Braniște din acest comitet de conducere ar putea surprinde, dar ea este motivată de relația deloc amiabilă existentă între el și Brediceanu. Semnificativ în acest sens este și faptul că Braniște este invitat la această adunare printr-o scrisoare trimisă de Brediceanu. Răspunsul negativ îl dă tot printr-o scrisoare – în care nu se poate abține de a-și exprima, încă o dată, nemulțumirea pentru venirea lui Diaconovici în 1905 cu misiunea de a dizolva vechiul comitet cercual și a alege altul, deși ei se vedeau și se întâlneau aproape zilnic, locuind pe aceeași stradă, mai mult, fiind chiar vecini⁵⁴. Cu ocazia adunării s-au înscris noi membri în Asociațiune: un membru pe viață – „Meseriașii români” –, 20 membri ordinari⁵⁵ - Ion Vidu, Caius Brediceanu, Aurel Ciupe, Mihai Gașpar, Nicolae Petrovici, Alexandru Onae, Petru Maier etc. – și 9 ajutători⁵⁶.

În ședința din 12 martie 1908 st. n., Comitetul central „a luat act cu aprobare” de reorganizarea despărțământului Lugoj, îndemnându-l să-și înceapă cât mai repede activitatea pein organizarea de agenturi, înființarea de biblioteci populare și ținerea de prelegeri pentru popor. În același timp se pferea să pună la dispoziția despărțământului broșuri din „Biblioteca poporală” și 100 de coroane pentru ținerea prelegerilor

⁵³ D.J.S.A.N., Fond Astra, doc. 237/1908, f. 5; vezi și „Drapelul”, an. VIII, nr. 15 din 5/8 februarie 1908;

⁵⁴ D.J.T.A.N., Fond Astra, *Despărțământul Lugoj, dosar 3/1908*, f. 12;

⁵⁵ *Ibidem*, f. 6;

⁵⁶ *Ibidem*, f. 7;

poporale, dacă Comitetul cercual va solicita și va trimite programul acestora⁵⁷.

Prima ședință a comitetului cercual s-a desfășurat la 5 aprilie 1908 st. n., când la propunerea lui George Dobrin s-a hotărât ținerea unei adunări generale pentru ca despărțământul să-și facă simțită prezența în viața culturală a zonei Lugojului. Data și locul acestei adunări urmau să fie discutate după ce directorul despărțământului se va consulta cu intelectualii din aria de cuprindere a despărțământului⁵⁸. În urma discuțiilor avute cu Sebastian Olariu, protopopul Făgetului, acesta convoacă o conferință a intelectualilor români din Făget la 10 mai 1908 st. n. pentru a discuta onoranta ofertă. Făgețenii primesc cu bucurie propunerea făcută de Coriolan Brediceanu și lansează invitația pentru 29 iunie/12 iulie 1908⁵⁹. O comisie specială formată din George Gârda, Axente Gaita și Octavian Popescu s-a ocupat de organizarea unui bogat program artistic. Corul „Doina” din Făget urma să susțină un concert coral cu piese reprezentative din creația compozitorilor Ion Vidu – „Coasa”, „Negruța”, „Lugojana”, „Pui de lei” – și Gheorghe Dima – „Hai în horă”. Nu lipseau din program nici declamații de poezii în grai bănățean sau monologuri comice⁶⁰.

Într-adevăr, adunarea s-a desfășurat la 29 iunie (12 iulie) 1908 de sărbătoarea sfinților Petru și Pavel. „Vremea admirabilă încă înainte de amiază a adus mulți din jurul Făgetului, iar noi, făgețenii, în hainele cele mai alese am alergat de cu timpuriu la biserică” consemna unul dintre organizatorii manifestației, poetul dialectal George Gârda⁶¹. După oficierea serviciului divin de către protopopul Sebastian Olariu și preotul din Jupânești, Iosif Unipan, fruntașii locali

⁵⁷ *Ibidem*, f. 10; vezi și D.J.S.A.N., Fond Astra, doc. 237/1908, f. 9;

⁵⁸ D.J.T.A.N., Fond Astra, *Despărțământul Lugoj*, dosar 3/1908, f. 23;

⁵⁹ *Ibidem*, f. 28;

⁶⁰ „Drapelul”, an. VIII, nr. 70 din 21 iunie/4 iulie 1908;

⁶¹ *Idem*, nr. 73 din 1/14 iulie 1908;

s-au îndreptat spre gară pentru a întâmpina conducerea despărțământului, în frunte cu directorul Coriolan Brediceanu.

Adunarea generală a avut loc la Școala confesională română din Făget și a fost deschisă de Coriolan Brediceanu printr-un discurs ce elogia nobilul scop al „Astrei”, acela de a propaga cultura „în sânul poporului nostru românesc, căruia acum îi sunt deschise porțile înaintării, porțile culturii care înaintașilor noștri din vremuri mai vechi le erau închise”⁶². Subliniind importanța presei și cărții în luminarea poporului, Coriolan Brediceanu făcea un apel patetic către preoți și învățători. Considerându-i pe bună dreptate, adevărați „apostoli ai neamului”.

După deschiderea adunării generale, raportul comitetului a fost prezentat de secretarul despărțământului, Cornel Gându. George gârda a evocat printr-o prelegere personalitatea lui Victor Vlad Delamarina, cunoscut și apreciat în Banat. O altă prelegere intitulată „Foloasele învățaturii” a fost prezentată de studentul la medicină Adam Iancu⁶³.

În finalul adunării s-au făcut înscrieri de noi membri, printre care și făgețenii George Gârda, Dionisie Feneșiu, Adrian Olariu, Vasile Olariu, Titu Pestean, George Popovici, Silviu Rezei, Octavian Popescu și Fabiu Dobrean.

După masă a urmat o serbare câmpenească în pădurea de la „Dealul Popii” care s-a prelungit până a doua zi la ivirea zorilor, într-un cadru feeric, amenajată de Dionisie Feneșiu – „o adevărată casă uriașă de verdeață, cu cuină, garderobă, oglinzi, mese și scaune în abundență, bină, cofetărie și altele... seara când s-au aprins lampioanele, cugetai că ești în rai”⁶⁴.

Nu putea lipsi de la această serbare corul „Doina” care, sub bagheta învățătorului Pavel C. Iacob, a interpretat cântecele „Negruța”, „Pui de lei”, „Pe-al nostru steag”, „Eroi

⁶² *Ibidem*;

⁶³ *Ibidem*;

⁶⁴ *Ibidem*;

au fost eroi...” etc. după concertul coral a urmat tradiționalul joc bănățean, ce s-a prelungit până ce zorile s-au ivit de după culmile dealurilor îndepărtate, zori ce trebuia să anunțe „deșteptarea acestui ținut care rar a fost împărtășit de o bucurie așa de mare”⁶⁵.

După adunarea generală conducerea despărțământului a lansat un apel către preoți și învățători cu îndemnul de a ține prelegeri populare și a deschis la Lugoj un curs de alfabetizare pentru adulți⁶⁶. Din păcate, încercarea conducerii despărțământului de a pătrunde în lumea satelor și a derula un program cultural asemenea despărțămintelor fruntașe ale Asociațiunii, a fost oprită de moartea neașteptată a lui Coriolan Brediceanu. Pentru a depăși această situație, Comitetul central a hotărât în ședința din 13 mai 1909 st. n., să-i încredințeze lui George Popovici conducerea provizorie a despărțământului, cu rugămintea de a convoca în cel mai scurt timp posibil adunarea generală⁶⁷.

Adunarea s-a ținut în comuna Sacul, la 8 august 1909 st. n. Pentru locuitorii acestei localități adunarea a fost o sărbătoare, fiind prezenți numeroși intelectuali din Lugoj, Caransebeș și comunele învecinate: George Popovici, Valeriu Braniște, Aurel Ciupe, Ion Vidu, Dominic Rațiu, preotul Nicolae Groza din Găvojdia, Romul Jurchescu din Peștere, D. Lupea din Jena etc.⁶⁸. Manifestarea a început cu oficierea serviciului religios de către protopopul George Popovici, asistat de preoții Nicolae Groza, Romul Jurchescu, Dimitrie

⁶⁵ *Ibidem*; vezi și Dumitru Tomoni, „Astra Bănățeană”. *Participări făcătoare*, „Caiet literar-artistic”, nr. 6, Lugoj, Edit. Dacia Europa Nova, 1997, p. 212-222;

⁶⁶ D.J.S.A.N., Fond Astra, *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1909, f. 3;

⁶⁷ *Ibidem*, f. 29;

⁶⁸ „Astra” la Sacul în „Drapelul”, an. IX, nr. 80 din 28 iulie/10 august 1909; vezi și *Adunarea Asociațiunii la Sacul* în „Foaia diecezană”, an. XXVI, nr. 31 din 2 august 1909 st. v.;

Soceneanțu și D. Lupea, răspunsurile liturgice fiind date de corul Bisericii Ortodoxe din Lugoj, dirijat de Ion Vidu. La sfârșitul serviciului religios s-a celebrat și un parastas pentru fostul episcop al Caransebeșului, Nicolae Popea, și pentru fostul director al despărțământului, Coriolan Brediceanu. Adunarea generală a fost deschisă de George Popovici, delegatul Comitetului Central, prin evocarea personalității lui Coriolan Brediceanu. Pentru a rezolva problema conducerii despărțământului, adunarea l-a ales pe George Popovici director, cu mandat de 2 ani, iar pe Valeriu Braniște, membru în comitetul cercual. După prezentarea raportului comitetului și al casierului și înscrierea de noi membri, au urmat disertațiile susținute de Dominic Rațiu – „Calea către bunăstare” –, Ion Vidu – „Dezvoltarea muzicii la români” – și Valeriu Braniște” – „Condițiile de progres la poporul român”⁶⁹.

Decis să vitalizeze activitatea despărțământului, noul director a convocat la 5/22 decembrie 1909 o ședință de constituire a noului comitet cercual. În această ședință, Caius Brediceanu a fost ales sub-director, Dominic Rațiu, casier, Aurel Ciupe, controlor, iar Cornel Gându, secretar⁷⁰. Cu această ocazie se hotărăște începerea unei ofensive culturale a despărțământului prin înființarea a trei agenturi în Lugoj, Făget și Sacul, sub conducerea lui Dimitrie Florescu, Sebastian Olariu și respectiv Aurel Spătan, preot în Sacul și a cinci biblioteci populare, solicitând în acest sens mai multe exemplare din publicațiile Asociațiunii pentru a le distribui gratuit comunelor interesate să înființeze astfel de biblioteci⁷¹. În aceeași ședință s-a hotărât înființarea de tovărășii Reiffesen la sate, susținerea unui program de conferințe și consemnarea tuturor reuniunilor culturale și a corurilor

⁶⁹ D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 4/1909, f. 17-19;

⁷⁰ *Ibidem*, f. 20; vezi și „Drapelul”, an. IX, nr. 134 din 10/23 decembrie 1909;

⁷¹ D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 4/1909, f. 21;

existente în localitățile arondate despărțământului pentru a se putea realiza o mai bună colaborare culturală. Discutându-se și despre importanța practicării meseriilor și a comerțului de către fiii de țărani, s-a hotărât să facă un apel, în acest sens, printr-o circulară trimisă sătenilor români⁷². Luând act de aceste proiecte, un adevărat program cultural al despărțământului lugojean, Comitetul Central își exprima speranța că va începe cu adevărat o „perioadă de muncă în despărțământul Lugojudului”, speranță pe deplin justificată, deoarece va începe o etapă mult mai rodnică în activitatea despărțământului. Pentru a încuraja și sprijini aceste inițiative, în ședința din 16/29 ianuarie 1910, Comitetul Central a hotărât să pună la dispoziția despărțământului câte cinci exemplare din publicațiile Asociațiunii, pentru a înființa biblioteci populare⁷³. Cu aceste publicații, despărțământul va înființa cinci biblioteci populare în Lugoj, Făget, Sacul și Cliciova și una de rezervă⁷⁴.

Până la începerea primului război mondial, despărțământul va reuși să-și țină în fiecare an adunările generale la Găvojdia (11/24 iulie 1910)⁷⁵, Criciova (26 iunie/9 iulie 1911)⁷⁶, Gruin, azi Gruni (8/21 septembrie 1912)⁷⁷ și Căvăran (3/16 noiembrie 1913)⁷⁸, în ciuda faptului că inundațiile ce au avut loc trei ani de-a rândul, au creat mari pagube și neajunsuri locuitorilor de pe teritoriul despărțământului. Adunarea de la Criciova l-a reales pe George

⁷² *Ibidem*, f. 22;

⁷³ *Ibidem*, dosar 5/1910, f. 1;

⁷⁴ *Ibidem*, f. 10;

⁷⁵ *Ibidem*, f. 8; vezi și „Drapelul”, an. X, nr. 67 din 26 iunie/ 9 iulie 1910;

⁷⁶ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1251/1911, f. 6 ;

⁷⁷ *Ibidem*, doc. 1560/1912, f. 6; vezi și „Drapelul”, an. XII, nr. 105 din 11/24 septembrie 1912;

⁷⁸ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1965/1913, f. 5-6; vezi și *Astra la Căvăran* în „Foaia diecezană”, nr. 47 din 24 noiembrie/7 decembrie 1913, „Drapelul”, an. XIII, nr. 123 din 5/18 noiembrie 1913;

Popovici director al despărțământului și a ales un nou comitet, ce va conduce despărțământul până în anul 1918, format din Ioan Boroș, Valeriu Braniște, Ion Vidu, Dimitrie Galiciu, Aurel Crăinicescu, Ioan Stoian și Dimitrie Soceneanțu⁷⁹.

Susținerea de prelegeri și conferințe cu o tematică foarte variată a constituit principala preocupare a despărțământului lugojean. Dacă până în anul 1908 despărțământul susținea anual 2-3 prelegeri, cu ocazia adunărilor generale, după această dată numărul lor a crescut vizibil la 9 în 1910⁸⁰ și tot atâtea în 1911⁸¹ și la 12 în 1912⁸². Prin prelegerile și conferințele susținute se urmărea atât ridicarea nivelului de cultură generală, cât și răspândirea cunoștințelor utile în rândul sătenilor. Până la reorganizarea despărțământului din 1908, majoritatea prelegerilor și conferințelor abordau probleme de cultură generală, fiind susținute, în cea mai mare parte, de personalități culturale și politice Poezia celui mai important poet dialectal bănățean, Victor Vlad Delamarina, a constituit subiectul de inspirație a multor conferințe. Într-o conferință susținută la adunarea generală a despărțământului din 1902, Valeriu Braniște îl considera un „geniu al dialectului bănățean”⁸³. George Gârda, el însuși poet dialectal, îl prezintă pe Victor Vlad Delamarina ca pe un poet „vesel, senin, glumeț, mândru și drăgăstos, național și democrat intransigent, puritan în moravuri și mai presus de toate, iubitor de poezie”⁸⁴. După 1908, când despărțământul se reorganizează și își propune să pătrundă în lumea satelor, se schimbă și tematica conferințelor, lărgindu-se în același timp și cercul conferințelor. Prin prelegerile și conferințele

⁷⁹ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1252/1911, f. 6;

⁸⁰ D.J.S.A.N., Fond *Astra* doc. 428/1911, f. 2;

⁸¹ *Ibidem*, doc. 312/1912, f. 2;

⁸² D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 7/1913, f. 27;

⁸³ „Foaia diecezană”, an. XVII, nr. 13 din 31 martie 1902;

⁸⁴ „Drapelul”, an. VIII, nr. 73 din 1/14 iulie 1908;

susținute se urmărea propagarea cunoștințelor științifice despre cultivarea rațională a pământului, cunoașterea solurilor, a îngrășămintelor naturale și artificiale, a raselor de animale și a soiurilor de plante, atrăgându-se în același timp atenția asupra avantajelor organizării țărănimii în însoțiri agricole și comerciale și a necesității dezvoltării meșteșugurilor și a comerțului. Sugestive în acest sens sunt conferințele susținute în diferite comune ale despărțământului: „Despre însoțiri” (Criciova), „Despre bani” (Găvojdia), „Tovărășiile sătești” (Sacul, Lugojel, Căvăran și Jena), „Prăsirea vitelor” (Criciova), „Trifoiul și lucerna” (Căvăran, Sacul, Lugojel și Jena), „Însușirile pământului și despre gunoie” (Gruni), „Despre stupărit” (Sacul), „Despre grădina de legume” (Bara), „Folosul mașinilor agricole” (Sudriaș), „Morburile vitelor și vindecarea lor” (Lugojel), „Despre rasele nobile ale vitelor cornute” (Gruni), „Despre tovarășii” (Căvăran) etc.⁸⁵. Alte prelegeri și conferințe evidențiau rolul școlii și al familiei în educația copiilor: „Foloasele școlii române și sacrificiile avute cu ea” (Criciova), „Cum să ne creștem copiii” (Criciova), „Comoara cea mai mare sunt copiii” (Răchita) etc.⁸⁶. Majoritatea conferențiarilor erau învățători sau preoți: Ion Vidu, Ioan Groșorean, Petru Ugliș, Dimitrie Soceneanțu, Corneliu Biro, Alexandru Onae etc. Nu au lipsit nici după 1908 conferințele cu teme instructive despre cultură, artă și instituțiile culturale românești, susținute de Valeriu Braniște, Ion Vidu, Caius Brediceanu, George Popovici, Mihai Gașpar etc.: „Despre muzică și corurile vocale la români”, (Sacul), „Despre scopul Asociațiunii”

⁸⁵ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 428/1911, f. 2 și doc. 1965/1913, f. 5; D.J.T.A.N. Fond *Astra*, *Despărțământul Lugojel*, dosar 7/1913, f. 27-28; Virgil Vintilescu, *Secvențe literare. Repere literare bănățene (1880-1918)*, Timișoara, Edit. Facla, 1987, p. 47;

⁸⁶ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1252/1911, f. 6; D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugojel*, dosar 7/1913, f. 27;

(Găvojdia), „Necesitatea culturii naționale” (Criciova), „Lucrarea Asociațiunii pentru dezvoltarea poporului român” (Lugoj), „Condițiile de progres la poporul român” (sacul), „Folosul asociațiunilor culturale” (Herendești, Lugoj și Găvojdia), „Istoricul ortodoxiei și rezultatele obținute” (Herendești, Lugoj și Găvojdia), „Despre stilul românesc și industria de artă românească” (Lugoj) etc.⁸⁷.

Pentru a răspândi cunoștințele folositoare și să dezvolte gustul pentru lectură, despărțământul lugojean a înființat biblioteci populare în comunele importante ale despărțământului. Dacă în anul 1910 existau 4 biblioteci populare⁸⁸, în 1912 numărul lor ajunge la 9⁸⁹, iar în anul următor, la 12⁹⁰. Despărțământul a înființat biblioteci populare la: Lugoj (110 volume), Făget (80 vol.), Găvojdia (80 vol.), Criciova-Nevrincea (76 vol.), Sacul (75 vol.), Sîlha (68 vol.), Bara (65 vol.), Gruni (64 vol.), Sintești (62 vol.), Herendești (61 vol.), Fîrdea (61 vol.) și Răchita (60 vol.)⁹¹. Marea majoritate a cărților erau editate de Asociațiune în „Biblioteca populară” și abordau subiecte de agricultură, pomicultură, grădinărit, creșterea animalelor, industrie și comerț, dar și teme de istorie, literatură, religie, știință, folclor, educație etc. Pentru exemplificare înșirăm câteva titluri din inventarul bibliotecii populare din Fîrdia: „De demult”, de Ioan Lupaș; „Harap Alb”, de Ion Creangă; „Povestiri” și „Povestiri din viața țăranilor”, de Ion Pop-Reteganul; „Poezii”, de Octavian Goga; „Poezii alese” și „Cântece din bătrâni”, de Vasile Alecsandri; „Poezii populare din Banat”, de Enea Hodoș; „Nuvele istorice”, de Alexandru Ioan Lapădatu; „Ionel”, de

⁸⁷ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 138/1910, f. 3; doc. 428/1911, f. 3; doc. 312/1912, f. 2-3; „Transilvania”, an. XLIV, nr. 4-5, iulie-octombrie 1913, p. 250 și 279;

⁸⁸ D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 5/1910, f. 10;

⁸⁹ *Ibidem*, dosar 7/1913, f. 27;

⁹⁰ „Transilvania”, an. XLV, nr. 7-9 din 1 septembrie 1914, p. 273;

⁹¹ *Ibidem*;

Grigore V. Borgovanu; „Regulile ortografice stabilite de Academia Română în anul 1904”; „Floarea soarelui. Legendă”, de Ștefan Cacoveanu; „Nutrețul măiestrit sau cele mai bune plante de nutreț” și „Cultura cucuruzului”, de Ioan F. Negruțiu; „Lucrarea pământului”, de Aurel Cosciuc; „Cum să trăim? Povețe doctoricești pentru trebuințele zilnice, scrise pe înțălesul tuturor”, de Aurel Dobrescu; „Comuna <Viitorul>. Sfaturi și pilduri pentru înaintarea unui sta prin sine însuși”, de Romul Simu; „Viața unei mame credincioase”, de Ioan Lupaș; „Călăuza creștinului la biserică”, prelucrată și întregită după episcopul Nicodim din Huși etc.⁹². După modelul Asociațiunii, s-a înființat și la Lugoj un muzeu etnografic ce cuprindea obiecte de artă populară, etnografie, numismatică, donate de membrii sau simpatizanții Asociațiunii sau achiziționate prin cumpărare⁹³.

Încercarea Asociațiunii de a înființa bănci populare și asocieri cu caracter economic nu a dat rezultate în cadrul despărțământului Lugoj, deși au existat preocupări în acest sens. De această problemă s-a ocupat directorul de bancă Dominic Rațiu, care, într-un raport din 7 noiembrie 1913 st. n., propunea înființarea de însoțiri de producție și valorificare în centrele mai mici, aflate însă în legătură cu o bancă sau cel puțin cu o însoțire centrală care să le sprijine moral, dar mai ales material⁹⁴.

Nici în ceea ce privește numărul agențiilor înființate, despărțământul lugojean nu a avut rezultate semnificative, pe teritoriul despărțământului funcționând doar două agenții, la Făget și Sacul⁹⁵. În schimb, numărul membrilor a crescut de la reorganizarea despărțământului în anul 1908 și până la

⁹² D.J.T.A.N, Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 9/1914, f. 4;

⁹³ „Transilvania”, an. XLVI, nr. 1-6, ianuarie-iulie, 1915, p. 91;

⁹⁴ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1965/1913, f. 10;

⁹⁵ D.J.T.A.N, Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 6/1911, f. 27;

începerea primului război mondial, așa cum rezultă și din tabelul următor:

Tabel Membrii despărțământului Lugoj

ANUL	MEMBRI					SURSA
	Fondatori	Pe viață	Ordinari	Ajutători	Total	
1908	4	4	22	-	30	„Transilvania”, an. XL, nr. 2, aprilie-iulie 1909, p. 57
1909	4	4	37	-	45	„Transilvania”, an. XLI, nr. 4, iulie-august 1910, p. 263
1910	4	4	37	-	45	„Transilvania”, an. XLI, nr. 4, iulie-august 1910, p. 236
1911	5	7	44	337	393	„Transilvania”, an. XLIII, nr. 5, septembrie-octombrie 1912, p. 407
1912	6	11	45	378	440	„Transilvania”, an. XLIV, nr. 4-5, iulie-august 1913, p. 317
1913	6	11	45	101	163	„Transilvania”, an. XLIV, nr. 4-5, iulie-octombrie 1913, p. 248 și nr. 7-9, 1 septembrie 1914, p. 310
1914	5	10	23	151	189	„Transilvania”, an. XLVI, nr. 7-12, 1 decembrie 1915, p. 209
1915	5	10	22	-	37	„Transilvania”, an. XLVII, nr. 1-12, 1 decembrie 1916, p. 164
1916	6	9	23	-	38	„Transilvania”, an. XLVIII, nr. 7-12, 1 decembrie 1917, p. 167
1917	7	9	23	-	39	„Transilvania”, an. XLIX, nr. 1-12, 1 decembrie 1918, p. 66
1918	7	9	24	-	40	„Transilvania”, an. XLX, nr. 1-12, 1 decembrie 1919, p. 97

În special în anii 1911-1912, despărțământul Lugoj avea un important număr de membri ajutători, în cea mai mare parte din rândul țărănimii. Prin cei 378 de membri ajutători existenți în anul 1912, despărțământul ocupa locul 7, dintr-un număr de 72 de despărțăminte⁹⁶. Dintre cei 378 de membri ajutători, 312 erau țărani, 22 învățători, 18 preoți, 13 meseriași, 7 funcționari, 2 avocați etc.⁹⁷.

Creșterea numărului de membri și a manifestărilor a sporit și averea despărțământului de la 377,84 coroane în anul 1911 la 741,44 coroane în 1912⁹⁸ și 1023,76 coroane în 1914⁹⁹. În timpul războiului despărțământul nu a mai beneficiat de sprijinul membrilor ajutători, iar activitatea s-a limitat doar la corespondența cu Comitetul Central și la distribuirea de cărți soldaților răniți, aflați în spitalul din Lugoj. La 28 iulie 1916, Ioan Bodocan, catihet în Lugoj, mulțumește conducerii de la Sibiu pentru cele două pachete cu broșuri din „Biblioteca poporală”, trimise spre a fi date soldaților români răniți și aflați în spitalul din Lugoj¹⁰⁰. Prin aceeași scrisoare solicită 50 de abecedare pentru basarabeni aflați în spital care nu știau citi decât rusește.

Activitatea culturală a despărțământului Lugoj s-a desfășurat în condiții mai dificile și datorită numărului mare de reuniuni și instituții culturale existente pe teritoriul acestui despărțământ. În preajma izbucnirii războiului existau în cadrul despărțământului 22 de instituții și asociații culturale sau de credit și economii¹⁰¹, dintre care 14 numai în centrul despărțământului, orașul Lugoj: Reuniunea română de cânt și

⁹⁶ „Transilvania”, an. XLVI, nr. 4-5, iulie-octombrie 1913, p. 320-321;

⁹⁷ *Ibidem*, p. 321;

⁹⁸ D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 7/1912, f. 9; vezi și „Drapelul”, an. XII, nr. 105 din 11/24 septembrie 1912;

⁹⁹ „Transilvania”, an. XLVI, nr. 7-12, 2 decembrie 1915, p. 130;

¹⁰⁰ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 671/1916, f. 2;

¹⁰¹ *Ibidem*, doc. 428/1911, f. 11-12 și doc. 312/1912, f. 4; D.J.T.A.N., Fond *Astra*, *Despărțământul Lugoj*, dosar 7/1912, f. 34-35

muzică (înființată în anul 1877), Reuniunea română de lectură (1864), reuniunea femeilor române din Lugoj (1863), Reuniunea meseriașilor români din Lugoj (1903), Societatea corală „Lina” (1910), Reuniunea ajutoare a doamnelor române (1912), Societatea economilor din Lugoj (1910) etc.

Până la primul război mondial, activitatea despărțământului Lugoj a fost sinuoasă. După entuziasmul descinderii în Banat, a urmat o perioadă de permanentă reorganizare pentru ca abia după 1908, conducerea despărțământului să poată desfășura o activitate constantă, apreciată și de conducerea Asociațiunii. În ciuda acestor inconsecvențe în activitatea despărțământului, sfârșitul războiului găsește locuitorii acestui despărțământ dornici de a participa în număr cât mai mare la ultimul act al Marii Uniri¹⁰². A contribuit la această însuflețire și despărțământul lugojean, alături de celelalte instituții culturale românești ce-și desfășurau activitatea în această zonă.

¹⁰² Dumitru Tomoni, *Nord-estul Banatului și Marea Unire. Contribuții documentare*, Timișoara, Edit. Mirton, 2003, passim.

Populația rurală din Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea

Prof. univ. dr. Ioan Munteanu

Banatul istoric a fost dominat de granițele naturale: Mureș la nord, Tisa la vest, Dunărea la sud și de o demarcație convențională la est, care străbătea Munții Cerna, Țarul, Poiana Ruscă, ajungând la Mureș. Ca unitate teritorială, istorico-geografică, se întindea pe o suprafață de 28523 km². Începând cu anii 1880-1881 este organizat administrativ în trei comitate: Caraș-Severin, Timișul și Torontalul. Comitatul Caraș acoperea o suprafață de 11074 km², comitatul Timiș de 7433 km², iar comitatul Torontal de 10016 km²¹. Au avut o dispunere geografică de la nord la sud, respectiv de la Mureș la Dunăre². Cele trei comitate erau structurate în 39 de plăși, ca subunități teritorial-administrative, care însumau 792 așezări rurale și opt orașe la începutul secolului al XX-lea. Comitatul Caraș-Severin cuprindea 14 plăși, 360 localități rurale și două orașe (Lugoj și Caransebeș). Omitatul Timiș era structurat în 11 plăși, 222 așezări rurale și trei orașe (Timișoara, Vârșeț, Biserica Albă). Comitatul Torontal era structurat în 14 plăși, 210 așezări rurale și trei orașe (Panciova, Becicherecu Mare, Kikinda Mare)³. Hotarul și

¹ Ioan Munteanu, *Naționalitate și confesionalitate în Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea*, în "Apulum", vol. 32/2, Alba Iulia 2000, p. 211;

² *Magyarország Kézi Atlasa*, Budapesta, 1898;

³ *Magyar Statisztikai Közlemények*, (în continuare *M.St.K.*), vol. 42, Budapesta 1912, p. 842-850;

vatra localităților rurale acopereau 94,1% din teritoriul provinciei, iar cele opt orașe se întindeau pe 5,9% din spațiul bănățean⁴.

La începutul secolului al XX-lea populația Banatului istoric a avut o structură covârșitoare rurală. Recensămintele efectuate din anii 1900 și 1910 oferă următoarea situație (Tabel 1):

Tabel 1. Evoluția și structura populației Banatului istoric⁵

An	Populația totală. Număr locuitori				Populația rurală. Număr locuitori ⁶			
	Caraș - Severin	Timiș	Torontal	Banat	Caraș - Severin	Timiș	Torontal	Banat
1900	441266	470798	607538	1519602	419693	380521	541739	1341953
1910	464163	500835	615151	1580149	437399	388460	541152	1367011

Datele înregistrate la cele două recensăminte atestă faptul că populația rurală reprezintă peste 86-88% din totalul locuitorilor provinciei, cu o pondere mai ridicată în comitatul Caraș-Severin (peste 94-95%) și mai scăzută în comitatul Timiș.

Localitățile rurale din Banatul istoric au cunoscut la începutul secolului al XX-lea o redusă creștere a numărului locuitorilor. Într-un interval de un deceniu, la o populație de peste 1,3 milioane locuitori, cele 792 de localități rurale au înregistrat un spor natural de numai 25058 locuitori, ceea ce înseamnă o creștere anuală de 2505 persoane. În comitatul Torontal constatăm chiar o mică reducere a numărului locuitorilor rurali (cu 587 persoane). Dinamica populației rurale în intervalul anilor 1900-1910 a fost inegală de la o plasă la alta, cu importante diferențe cantitative (Tabelul 2).

⁴ Calculat pe baza datelor din *M.St.K.*, vol. 42,...., p. 342-372;

⁵ *Idem*, vol. 1, Budapesta, 1902, p. 340-371; vol. 42,...., p. 342-372;

⁶ Include numai populația rurală civilă;

Tabel 2. Dinamica populației rurale de plăși între 1900-1910⁷

Comitat	Nr. plăși	Număr plăși								
		Scădere populație	Creștere de populație cu nr. locuitori (între)							
			1-500	501-1000	1001-1500	1501-2000	2001-2500	2501-3000	3001-3500	Peste 3500
Caraș-Severin	14	3	-	1	2	4	1	2	-	1
Timiș	11	4	1	2	2	-	-	-	2	-
Torontal	14	7	1	-	2	-	1	2	-	1
Banat	39	14	2	3	6	4	2	4	2	2

Dintre cele 39 plăși ale Banatului istoric, în 14 plăși (35,9%) s-a produs o scăderea numărului locuitorilor rurali în primul deceniu al secolului al XX-lea. Creșterea de populație a fost sub 2000 persoane în 15 plăși (38,5%) ale provinciei într-un interval de zece ani. Doar în 4 plăși s-a realizat o creștere mai mare de 3000 de locuitori. Repartizând geografic această dinamică a populației rurale, observăm un spor mai important (peste 2000 locuitori) în zonele de munte, în cele de contact dintre deal și munte și în unele părți ale câmpiei bănățene, respectiv în plășile: Orșova, Reșița, Caransebeș, Biserica Albă, Cuvin, Bega, Becicherecul Mare, Kikinda Mare, Törökbesce, Törökkanizsa⁸. S-a datorat mobilității mai restrânse în regiunea de munte și de contact deal-munte, cât și absorbției de lucrători agricoli pe întinsele domenii din zonele de câmpie ale comitatelor Timiș și Torontal.

Banatul istoric a fost marcat spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor de o serie de schimbări sociale și economice care au influențat sensibil dinamica populației din mediul urban și rural. Datele înregistrate la recensămintele din anii 1900 și 1910 atestă o semnificativă diferență între evoluția populației urbane și rurale (Tabelul 3).

⁷ Calculat pe baza datelor din *M.St.K.*, vol. 1, ..., p.340-371; vol. 42, ..., p. 342-372;

⁸ *Idem*;

**Tabel 3. Ponderea populației urbanre și rurale
în anii 1900 și 1910 (%)⁹**

An	Populația urbană (%)				Populația rurală (%)			
	Caraș-Severin	Timiș	Torontal	Banat	Caraș-Severin	Timiș	Torontal	Banat
1900	4,9	19,2	10,8	11,7	95,1	80,8	89,2	88,3
1910	5,8	22,4	12,0	13,5	94,2	77,6	88	86,5
+/-	+0,9	+3,2	+1,2	+1,8	-0,9	-3,2	-1,2	-1,8

În comitatul Caraș-Severin, populația rurală, care reprezenta peste 94% din total înregistrează o creștere cu doar 17706 locuitori, în timp ce cele două orașe (Lugoj și Caransebeș) acumulează un spor de 5191 locuitori. În comitatul Timiș diferența este și mai pronunțată, în primul rând datorită evoluției demografice din orașul Timișoara. Din creșterea totală de 30037 locuitori în comitat, 73,4%, respectiv 22098 locuitori, s-a produs la orașe și numai 26,6% (7939 locuitori) la sate¹⁰. Dezvoltarea economică importantă din orașele bănățene generează o masivă absorbție de forță de muncă, mai cu seamă din localitățile rurale ale provinciei. Aceasta explică și o altă realitate din societatea bănățeană. La începutul secolului al XX-lea, grupa de vârstă a locuitorilor între 15-16 ani este, procentual, superioară la orașe în raport cu satele bănățene. În comitatul Caraș-Severin această grupă reprezenta 60,4% în mediul rural, iar în Lugoj 64,7% și Caransebeș 65,1%. În comitatul Timiș însuma 58,8% la sate și 66% în Timișoara¹¹. Este o dovadă certă a deplasării unor locuitori din satele bănățene spre civilizația urbană.

Principalul fenomen demografic care a caracterizat societatea rurală din Banatul istoric și a generat, în mare parte, creșterea lentă și redusă a populației l-a constituit *sporul natural* scăzut. A fost determinat de un complex de factori.

⁹ *Idem*;

¹⁰ *Idem*;

¹¹ *Idem*, vol. 42, ..., p.342-372 – Anul 1910;

Atestată, totodată, o serie de realități majore, economice, sociale, de mentalitate, din lumea satelor. S-a definit, în primul rând, printr-un grad al natalității. Pentru a exemplifica acest fenomen demografic referim la o perioadă de 22 ani, respectiv 1891-1912, care corespunde, în general, unei generații. În comitatul Caraș-Severin, natalitatea a oscilat, în acest interval, între 27,1 și 35,6 la mie de locuitori (%); în comitatul Timiș între 29,6‰ și 42,9‰; iar în comitatul Torontal între 35,6‰ și 45,4‰¹². Altfel spus, la o sută de locuitori se nășteau anual 3-4 copii. Preocuparea sătenilor de a nu fărâmița proprietatea agrară prin dreptul de moștenire a fost una din cauzele extinsei mentalități ca familia să se limiteze la 1-2 copii. A mai contribuit și larga răspândire a concubinajului în satele bănățene, care, într-o anumită măsură, a frânat evoluția normală a natalității. Într-un singur deceniu (anii 1901-1910) au fost înregistrați în localitățile rurale bănățene un număr 7788 copii născuți în cupluri nelegitime¹³. Natalitatea în Banatul istoric a fost sensibil inferioară altor provincii și chiar Ungariei întregi. Într-o etapă demografică normală, anii 1891-1912, fără epidemii de amploare, rata anuală a natalității, la nivelul întregului Banat, a oscilat între 30,8‰ și 36,8‰. În același interval de timp, rata anuală a natalității a variat între 32,5‰ și 39,5‰ în Transilvania; între 39,9‰ și 48,5‰ în Crișana-Maramureș și 37,5‰ – 42,7‰ la nivelul general al Ungariei¹⁴.

Naționalitatea redusă s-a întrepătruns cu un grad ridicat al mortalității, cu deosebire al mortalității infantile. A fost factorul principal care a generat existența unui spor natural scăzut al populației rurale bănățene. Înregistrările statistice

¹² *Idem*, vol. 7, Budapesta, 1903, p. 99-101; vol. 50, Budapesta, 1916, p. 69-71; vol. 46, Budapesta, 1913, p. 342-372;

¹³ *Idem*, vol. 46,...., p. 342-372;

¹⁴ Calculat pe baza datelor *M.St.K.*, volumele 7, 46, 50; Ioan Bolovan, *Transilvania între revoluția de la 1848 și Unirea din 1918, Contribuții demografice*, Ed. Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, p. 118-129;

realizate în primul deceniu al secolului al XX-lea oferă următoarea situație (Tabelul 4):

Tabel 4. Sporul natural al populației rurale (1901-1910)¹⁵

Indicatori/Comitat	Caraș-Severin	Timiș	Torontal	Banat
Născuți	12778	12915	20726	46419
Decedați	10477	9625	15198	35300
Spor natural	2301	3290	5528	11119

La o populație rurală de aproximativ 1,350 locuitori la începutul secolului al XX-lea, sporul natural a fost de numai 11119 persoane. Reprezenta doar 44,4% din sporul total al populației rurale bănățene în decursul deceniului respectiv. Grave consecințe negative a avut mortalitatea infantilă. Între anii 1901-1910, definiți ca o etapă de evoluție demografică fără epidemii majore, din totalul persoanelor decedate în mediul rural, copiii până la vârsta de 1 an au reprezentat: 21,8% în comitatul Caraș-Severin, 29,8% în comitatul Timiș, 21,8% în comitatul Torontal (Anexa 4)¹⁶. Procentul copiilor decedați în satele bănățene până la împlinirea vârstei de 7 ani, raportat la numărul total al celor s-a ridicat la 38% în comitatul Caraș-Severin, 46,1% în Timiș și 51,3% în Torontal. Din totalul celor decedați în întreaga provincie, copiii cu vârsta până la 7 ani reprezentau 46%¹⁷.

Această realitate de la cumpăna veacurilor XIX și XX explică scăderea ponderii grupelor grupelor de vârstă 0-6 ani și 6-14 ani în structura generală a populației bănățene, scădere mai pronunțată decât media din alte provincii sau din întreaga Ungarie. Între anii 1901-1910 grupa de vârstă 0-6 ani a înregistrat o reducere a ponderii cu 0,86% în Banat, cu

¹⁵ *M.St.K.*, vol. 46, ..., p.342-372;

¹⁶ *Idem*;

¹⁷ *Idem*;

0,20% în Crișana-Maramureș, cu 0,6% în toată Ungaria. În schimb, Transilvania cunoaște o creștere cu 0,10% a ponderii la grupa de vârstă respectivă. O scădere cu 0,23% constatăm în Banat și la grupa de vârstă 6-14 ani, în timp ce Transilvania înregistrează o creștere cu 0,90%, iar Ungaria întregă cu 0,50%¹⁸. Această situație din satele bănățene va avea urmări în deceniile următoare și justifică repetatele luări de atitudine privitoare la depopularea Banatului românesc.

Cauzele acestui grad ridicat de mortalitate infantilă și generală sunt multiple. Au contribuit restrânsurile resurse financiare ale unei părți importante din populația satelor; insuficiența asistenței medicale și a posibilităților de tratament; mentalitatea destul de răspândită în lumea rurală recurge la "leacurile" empirice și de a evita serviciile medicale calificate. Este suficient să precizăm că din totalul celor 35300 decedați, în intervalul 1900-1910, nu au urmat tratament medical 18191 persoane, respectiv 51,5% (Anexa 4)¹⁹. Precaritatea resurselor materiale și a condițiilor de viață la un mare număr de gospodării țărănești a restrâns considerabil posibilitatea de a beneficia de o asistență medicală corespunzătoare. Avem în vedere faptul că proprietatea țărănească era profund fărâmițată, cu o netă preponderență a gospodăriilor sărace. Peste 21,5% din gospodăriile rurale aveau în proprietate până la 1 jug. (0,58 ha), adică doar casa și grădina²⁰. Alte 25,5% din gospodării dețineau loturi între 1-5 jug. (sub 3 ha) și nu aveau în proprietate decât 5,8% din suprafața Banatului istoric. Revenea, în medie, unei gospodării 2,2 jug., aproximativ 1,3

¹⁸ Date conform recensămintelor din anii 1900 și 1910; cf. *M.St.K.*, vol. 1 și 42, Budapesta, 1902; 1912; Ioan Bolova, *op. cit.*, p. 223-226;

¹⁹ *M.St.K.*, vol. 46, ... p. 342-372;

²⁰ *M.St.K.*, vol. 56, Budapesta, 1915, p. 174-182; I. Muntean, *Mișcarea națională din Banat. 1881-1918*, Editura Antib, Timișoara, 1994, p. 33;

ha. Cu siguranță posibilitățile de finanțare ale acestor familii de țărani pentru un tratament medical adecvat erau foarte limitate. Ele reprezentau 47% din totalul gospodăriilor rurale bănățene. Reflectând această realitate, redactorii ziarului *Drapelul* din Lugoj scriau următoarele: ”Țărănimea este rău hrănită, trăind în sărăcie, se gârbovește sub povara dărilor și necazurilor, emigrează zilnic și putem zice fără exagerare că 80% din țărani noștri abia produc hrana lipsă pentru traiul vieții și părăsirea vitelor”²¹.

O contribuție majoră a avut insuficiența personalului medical și unităților sanitare (Tabelul 5).

Tabelul 5. Personalul medical existent²²

Indicator/ Comitat	Caraș-Severin		Timiș		Torontal		Banat	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Medici	58	65	74	66	130	133	262	264
Farmaciiști	30	27	40	42	75	79	145	148
Moașe	80	182	181	258	271	345	532	785

O parte importantă din personalul medical consemnat în statisticile timpului se afla concentrat în centrele urbane Lugoj, Caransebeș, Biserica Albă, Becicherecul Mare, Kikinda Mare. Dar, și în această situație, precaritatea asistenței medicale este evidentă. În anul 1910, un medic revenea la 9744 persoane în comitatul Caraș-Severin, iar o moașă la 1016 femei în vârstă de peste 15 ani. În comitatul Timiș un medic revenea la 5900 locuitori, iar în comitatul Torontal la 4072 locuitori. În aceste condiții, bolile infecțioase și cele sociale devin una din dramaticile realități privind starea de sănătate a populației rurale. O evidență a bolilor cauzatoare de moarte, realizată de autorități, atestă faptul că între anii 1901-1910 tuberculoza a

²¹ *Drapelul*, Lugoj, XIII, 1913, din 14-27 martie, p.3;

²² *M.St.K.*, vol. 56,...p. 712-780;

provocat în comitatul Caraș-Severin 13,7% din totalul deceselor, congestiile pulmonare 12,2% etc. Doar 18,7% din decese au survenit din cauza bătrâneții. În deceniul menționat, tuberculoza a provocat 15,1% din totalul deceselor în comitatul Timiș și 15,8% în comitatul Torontal²³.

Evoluția populației rurale bănățene la începutul secolului al XX-lea a fost influențată și de alți factori decât sporul natural. O anumită influență au exercitat *colonizările* efectuate de autoritățile maghiare în diferite localități din spațiul de locuire compactă românească. Au fost realizate cu scopuri politice, în special cu locuitorii de limba maternă maghiară. În anul 1900 au fost așezate 100 familii maghiare în localitatea Făget; în anul 1904 sunt stabilite 156 familii maghiare în satul Nevrincea; 55 familii în Babșa și 45 în satul Ghizela²⁴; în anul 1910 sunt așezate 220 familii maghiare în localitatea Moșnița Nouă etc²⁵. Colonizările respective au contribuit la creșterea numărului locuitorilor din localitățile rurale bănățene, ceea ce explică diferența existentă între sporul natural (11119 locuitori) și sporul real (25058 locuitori) din dinamica demografică.

Mobilitatea forței de muncă, a locuitorilor din grupele de vârstă peste 20 de ani a fost un factor cu multiple implicații în evoluția populației rurale. Satele bănățene pierd un anumit număr de locuitori adulți care se îndreaptă spre centrele orășenești, îngroșând rândurile meseriașilor sau ale proletariatului urban. În același timp, gospodăriile țăranilor înstăriți și mai cu seamă întinsele domenii moșierești din câmpia bănățeană absorb forță de muncă din alte regiuni ale Monarhiei.

²³ *Idem*, vol. 46,...., p. 662-671;

²⁴ Victor Jinga, *Problemele fundamentale ale Transilvaniei*, vol. II, Brașov, 1945, p. 260-261;

²⁵ Muzeul Banatului Timișoara, *Colecția documentară Nicolae Ilieșiu*, inventar nr. 6881, fișa Moșnița Nouă;

Recensământul din anul 1910 precizează existența a 10937 argați și servitori în comitatul Timiș, 18403 în comitatul Torontal, 4413 în comitatul Caraș-Severin²⁶. Satul bănățean se afla acum într-o dublă ipostază: oferă, distribuie forță de muncă și în mai mare măsură absoarbe forță de muncă din alte regiuni. A rezultat astfel un fenomen interesant în societatea rurală bănățeană. Dacă la grupele de vârstă până la 14 ani am constatat o diminuare a ponderii în structura generală a populației, la grupele de vârstă peste 20 de ani observăm o creștere a ponderii. Între anii 1900-1910, ponderea locuitorilor cu vârsta peste 20 de ani a crescut în Banat cu 1,22% în timp ce în Crișana-Maramureș creșterea a fost de numai 0,2%, iar în Transilvania a scăzut cu 0,1%. Mobilitatea pe care o constatăm în lumea rurală bănățeană până la Primul Război Mondial a fost accentuată și de fenomenul *emigrărilor*. A cuprins, în mai mică sau mai mare măsură, majoritatea localităților și a luat amploare la începutul secolului al XX-lea. Potrivit recensământului din anul 1910 erau declarate emigrate un număr de 27082 persoane din mediul rural; 3657 din comitatul Caraș-Severin; 9362 din Timiș și 14063 din Torontal²⁷. În o serie de localități numărul emigranților era de ordinul sutelor: Anina-551; Periam-414; Jimbolia-515; Variaș-304; Comloșul Mare-528; Igrîș-202; Saravale-299; Pesac-223 etc. Mai ales din satele câmpiei bănățene au emigrat spre S.U.A. și Germania mii de locuitori adulți. În anul 1910 erau emigranți: 2430 locuitori din plasa Jimbolia; 2365 locuitori din plasa Centrală; 2001 din plasa Periam; 1847 din plasa Vinga etc. Cu unele excepții (plasa Oravița), localitățile rurale din sudul Banatului (zona montană) au fost afectate mai puțin de fenomenul emigrărilor. În același an 1910 erau declarați

²⁶ *M.St.K.*, vol. 48, Budapesta, 1913, p. 32-34;

²⁷ *Idem*, vol. 42, ..., p. 342-372; vol. 61, Budapesta, 1916, p. 11;

emigranți doar 125 locuitori din plasa Caransebeș, 175 din plasa Bocșa, 388 din plasa Reșița etc²⁸.

Mobilitatea accentuată pe care o constatăm în satele Banatului istoric la începutul secolului al XX-lea atestă o societate rurală dinamică, receptivă la schimbările sociale și economice generate de civilizația modernă.

Multitudinea factorilor care s-au întrepătruns și au influențat dinamica populației rurale bănățene n-au putut modifica substanțial o veche realitate demografică: *preponderența populației românești*. Colonizările repetate cu familii maghiare sau germane, emigrările în afara provinciei, migrația forței de muncă, mobilitatea locuitorilor au generat unele modificări procentuale în structura etnică a populației de la sate. Au restrâns, procentual, într-o mică măsură ponderea populației românești, dar nu i-au anulat poziția de populație majoritară. Cu toate limitele de netăgăduit, în definirea corectă a structurii etnice a locuitorilor, recensămintele din anii 1900 și 1910 confirmă această realitate. Datele consemnate la recensămintele menționate atestă un Banat istoric multietnic și multilingvistic, în care românii autohtoni ocupă locul precumpănitor atât ca număr de locuitori, cât și ca pondere în structura demografică generală (Anexele 1 și 2)²⁹. Aveau o majoritate absolută (74-76%) în comitatul Caraș-Severin și o majoritate relativă (40,9-41,8%) în comitatul Timiș. O poziție importantă dețineau și în comitatul Torontal (15,8-16,1%). Situațiile oferite de cele două recensăminte în privința structurii populației după limba maternă au un grad important de relativitate. Cu certitudine, nu redau corect realitatea. A fost evidentă preocuparea autorităților de a crește, statistic, procentul locuitorilor declarați de limbă maternă maghiară. Referindu-se la recensământul din anul 1900, redactorii ziarului "Drapelul" făceau precizarea: "Comisarii însărcinați

²⁸ *Idem*, vol. 42,...., p. 342-354;

²⁹ *Idem*, vol. 1,...., p. 340-372; vol. 42,...., p. 342-372;

cu recenzarea populației au făcut ca acela care abia bombănește câtea cuvinte ungurești a fasonat limba maghiară ca limbă maternă oficială. În felul acesta sute și mii de români slabi de înger, parte presionați prin larga și falsă explicare a limbii materne, sunt pierduți din numărul românilor³⁰. Și după recensământul din 1910 se fac asemenea aprecieri. Pentru a deruta populația rurală cu mai puțină știință de carte, la care rubrica limba maternă a fost înscris cuvântul ”olah” în loc de română³¹, consemna ziarul menționat. Structura demografică a celor 39 de plăși din Banat confirmă realitatea majorității populației românești (Tabel 6).

**Tabel 6. Populația rurală în anul 1910
după majoritatea în plasă³²**

Comitat	Nr. plăși	Majoritatea absolută. Nr. plăși				Majoritatea relativă. Nr. plăși			
		Români	Germani	Sârbi	Maghiari	Români	Germani	Sârbi	Maghiari
Caraș-Severin	14	13	-	-	-	1	-	-	-
Timiș	11	5	1	1	-	1	2	1	-
Torontal	14	-	3	2	1	1	6	1	-
Banat	39	18	4	3	1	3	8	2	-

Populația românească era majoritară în toate cele 14 plăși ale comitatului Caraș-Severin; în șase (Buziaș, Ciacova, Lipova, Recaș, Vârșeț) din cele 11 plăși ale comitatului Timiș. În comitatul Timiș era majoritară în plasa Alibunar, dar avea o prezență importantă și în plășile Banloc, Becicherecul Mare, Sânicolaul Mare, Periam, Panciova, Jimbolia (Anexa 2). Însumând numărul localităților din aceste plăși constatăm că aproximativ 64% din totalul

³⁰ *Drapelul*, Lugoj, I, 1901, nr. 3 din 16-19 ianuarie, p.2;

³¹ *Idem*, Lugoj, X, 1910, nr. 141 din 30 decembrie, p.2;

³² Calculat pe baza datelor oferite de recensămintele din anii 1900 și 1910, cf. *M.St.K.*, vol. 1, p.340-372 și vol. 42, p. 342-372;

așezărilor rurale bănățene aveau o majoritate românească. Populația de limbă maternă germană aveau o majoritate relativă absolută în plășile: Aradul Nou, Cenei, Periam, Jimbolia și o majoritate relativă în plășile: Centrală, Vinga, Banloc, Mодоș, Becicherecul Mare, Pardani, Sânicolaul Mare, Panciova. Era majoritară în 12 plăși care însumau 182 de localități (22,9%). Populația de limbă maternă sârbă deținea o majoritate absolută sau relativă în cinci plăși (Biserica Albă, Antalfalvai, Törökbecsei, Cuvin, Kikinda Mare) care totalizau 61 de localități (7,7%). Populația de limbă maternă maghiară aveau o majoritate numai în plasa Törökkanisza, care însuma 22 localități (2,8%). Românii aveau o majoritate clară în lumea rurală a Banatului istoric atât din punctul de vedere al numărului locuitorilor, cât și al așezărilor în care erau stabiliți și al dispunerii lor în subunitățile administrativ-teritoriale ale provinciei. Într-o dispunere în aria geografică a cadrilaterului bănățean observăm că populația românească domina categoric întreaga jumătate răsăriteană a provinciei, cu pătrunderi importante din jumătatea vestică, mai cu seamă în zona centrală și sudică. Populația germană era concentrată în spațiul nord-vestic al Banatului (zona Panciova) și în spațiul din vestul și împrejurimile orașului Kikinda Mare. Populația de limba maternă maghiară era dispersată și avea o concentrare mai mare într-un cadru restrâns, aflat la confluența Mureșului cu Tisa. Avem astfel și explicația politicii de colonizare dusă de autoritățile maghiare și așezările rurale bănățene până la Primul Război Mondial³³. Pe lângă cele patru naționalitățile principale (români, germani, sârbi, maghiari), satele bănățene au cuprins grupuri etnice dispersate, de cehi-moravi, slovaci, ruteni, evrei, țigani, croați. Mai cuprinzătoare sunt grupurile etnice ale slovacilor și croaților în comitatul Torontal și al rutenilor în comitatul Caraș-Severin (Anexa 2).

³³ Victor Jinga, *op. cit.*, p. 259-261;

Caracterul multiethnic și plurilingvist al populației bănățene la începutul secolului al XX-lea s-a corelat cu o structură *multiconfesională*. Informațiile statistice realizate de autoritățile timpului atestă o populație de religie creștină, în care predomina confesiunea ortodoxă, urmată de confesiunea romano-catolică și, la diferență mare, de alte confesiuni (evanghelică, greco-catolică, reformată, izraelită, etc.). Constatăm că fenomenul de mobilitate se manifestă pronunțat și în privința structurii confesionale ale populației. În Banatul istoric nu s-a realizat o identitate deplină între naționalitate și confesionalitate. Exemplificăm cu situația existentă în cadrul populației rurale și a orașelor mai mici din provincie (Biserica Albă, Lugoj, Caransebeș, Becicherecul Mare, Kikinda Mare) în anul 1910 (Tabelul 7).

Tabel 7. Populația după limba maternă și confesiune. An 1910³⁴

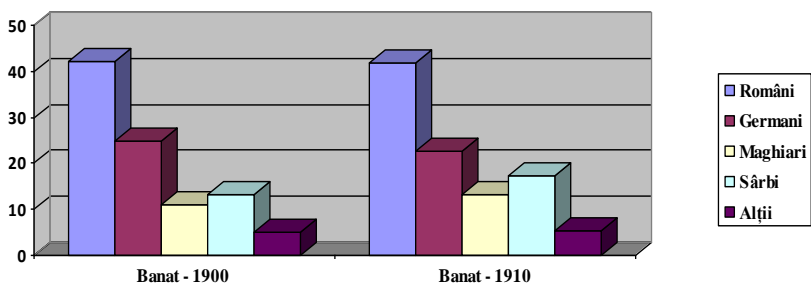
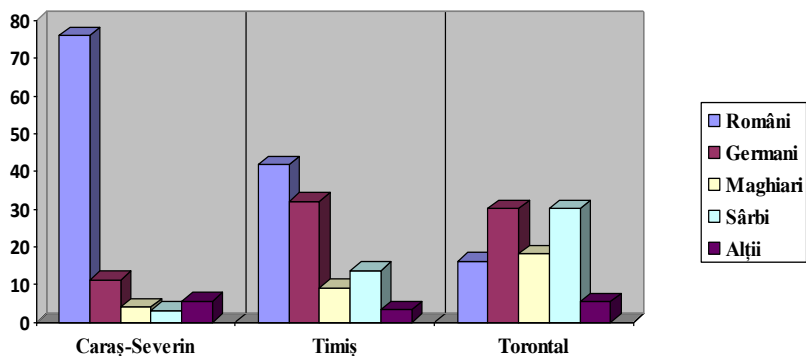
Comitat	Limba maternă	Nr.* persoane	Confesiunea. Nr. persoane									
			Ortodoxă		Romano-catolică		Grec-catolică	Reformată	Evanghelică	Izrae-lită	Unitari-ană	Baptis-tă
			Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
Caraș-Severin	Română	336082	316216	94,1	2400	0,7	17239	29	20	13	29	86
	Germană	55883	478	0,9	51507	92,2	104	195	760	196	19	-
	Maghiară	33787	599	1,8	19273	57,0	338	9784	920	2787	68	2
	Sârbă	14674	14468	98,6	129	0,9	43	6	3	1	2	-
Timiș	Română	169030	148974	88,1	365	0,2	10915	3	14	4	11	26
	Germană	165883	225	0,2	110001	66,3	32	295	9300	1961	3	-
	Maghiară	79950	1070	1,3	37024	46,3	327	6715	794	1520	56	-
	Sârbă	69905	67348	96,3	254	0,4	67	5	-	1	3	1
Torontal	Română	86937	82751	95,2	271	0,3	2745	6	20	5	47	7
	Germană	165779	59	0,04	150122	90,6	40	140	6299	300	-	-
	Maghiară	128405	1178	0,9	106405	82,9	182	5315	1521	4009	50	3
	Sârbă	199750	189486	94,9	1028	0,5	176	10	15	12	1	1
TOTAL	Română	592049	547941	92,5	3036	0,5	30899	38	54	22	87	119
	Germană	387545	792	0,2	311630	80,4	176	630	16359	2457	22	-
	Maghiară	242142	2847	1,2	162702	67,2	847	218114	3235	8316	174	5
	Sârbă	284329	271302	95,4	1411	0,5	286	21	18	14	5	2

* Include și locuitorii din orașele: Biserica Albă, Becicherecul mare, Caransebeș, Kikinda Mare, Lugoj.

³⁴ *M.St.K.*, vol. 42,...., p. 342-372;

Situația prezentată în Tabelul 7 include și locuitorii din cele cinci orașe menționate. Nu modifică însă esențial structura confesională a populației rurale. Atestă cu claritate opțiunile religioase ale populației bănățene, diversitatea acestora chiar și în cadrul locuitorilor de aceleași limbă maternă. Populația românească era de confesiune ortodoxă în proporție de 92,5%. În comparație cu Transilvania, confesiunea greco-catolică întrunea 5,22% din opțiunile românilor bănățeni. Din motive diverse, o parte restrânsă a populației românești s-a orientat și spre alte confesiuni: romano-catolică (0,5%), reformată, evanghelică, unitariană, baptistă. Locuitorii de limbă maternă germană au fost în proporție de 80,4% romano-catolici, 4,2% de confesiune evanghelică, 0,6% izraelită, 0,2% ortodoxă. Fenomenul de mobilitate confesională era și mai accentuat la populația de limbă maternă maghiară. Aceasta era romano-catolică în proporție de 67,2%, urmată de confesiunea reformată (9%) izraelită (3,4%), evanghelică (1,3%), ortodoxă (1,2%), etc. Atrage atenția numărul mare de persoane declarate de limba maghiară, dar aparținând de confesiuni nespecifice tradiției religioase maghiare: izraelită, ortodoxă, greco-catolică. Rezultă preocuparea autorităților statului ungar de a spori artificial ponderea populației de naționalitate maghiară prin asimilarea statistică a unor locuitori de alte naționalități, cunoscători de limbă maghiară. Mai omogenă confesional a fost populația de limbă maternă sârbă, declarată de confesiune ortodoxă în proporție de 95,4%. Dar și în cadrul acestei populații un număr de persoane s-au îndreptat spre alte confesiuni: romano-catolică (0,5%), greco-catolică, etc.

Populația rurală a Banatului istoric după limba maternă

Schimbări sesizabile constatăm în cadrul așezărilor rurale în privința *activităților* și *ocupațiilor umane*. Extinderea comerțului, instituțiilor de credit, a căilor ferate, a instituțiilor de învățământ și cultură determinată de diversificarea ocupațiilor locuitorilor (Anexele 1 și 6). Satul bănățean este prins în alte ritmuri, se rupe treptat de practica unilaterală a agriculturii, se integrează și în activități specifice civilizației moderne (Tabelul 8).

Tabel 8. Populația rurală activă după ocupații³⁵

Comitat	An	Locuitori activi ocupați în (%)									
		Agricultură	Minerit Metalurgie	Industrie	Comerț Credit	Transpor- turi	Servicii publice	Armată	Lucrători zilieri	Servitori casnici	Altele
Caraș- Severin	1900	74,3	3,8	10,3	1,4	2	1,8	0,5	2,3	1,1	2,5
	1910	71,1	2,8	12,9	1,8	2,5	2,1	0,5	2,1	0,2	3,3
Timiș	1900	78,6	0	10,3	1,8	1,1	2,1	0,4	2,4	1,3	2
	1910	75,3	0	11,7	2,3	1,5	2,4	0,4	1,8	1	3,4
Torontal	1900	74,8	0	10,8	2,1	1,2	2,6	0,2	4,3	1,6	2,4
	1910	72,5	0,1	12,5	2,8	1,8	2,8	0,3	2,5	1,3	3,4
Banat	1900	75,9	1,3	10,5	1,8	1,4	2,2	0,4	3	1,3	2,2
	1910	72,8	1	12,5	2,4	1,9	2,6	0,4	2,2	0,8	3,4
+/- 1910/1900		-3,1	-0,3	+2	+0,6	+0,5	+0,6	0	-0,8	-0,5	+1,2

³⁵Idem, vol. 48,...., p. 32-34, p. 682-742;

Populația rurală activă ocupată în agricultură înregistrează o reducere procentuală, ceea ce indică faptul că un număr sporit de săteni s-au orientat spre alte activități. Cei ocupați în industrie, comerț, credit, transporturi și servicii publice înregistrează o creștere cu 3,7% în decursul primului deceniu al secolului Al XX-lea. Criza din industria minieră și metalurgică declanșată în primii ani ai deceniului respectiv determină și reducerea angajaților în aceste ramuri economice. Introducerea utilajului modern (mașini de secerat, de semănat, locomobile, batoze, trioare) în agricultură a generat renunțarea la o parte din lucrătorii zilieri și reducerea ponderii acestora în structura populației active.

Extinderea ocupațiilor moderne a determinat creșterea interesului populației rurale pentru dobândirea cunoștințelor necesare și însușirea *științei de carte*. Constatăm la începutul secolului al XX-lea o importantă sporire a numărului locuitorilor de la sate care știau să scrie și să citească (Anexele 1 și 6). La nivelul întregului Banat istoric numărul acestora a sporit cu 102361 locuitori, respectiv de la 43,8% la 50,5% din totalul populației rurale³⁶. Este o creștere semnificativă dacă avem în vedere rețeaua școlară existentă și intervalul de timp de numai un deceniu. Satul bănățean se integrează și pe această cale într-un proces evident de modernizare și dezvoltare. Populația rurală devine tot mai receptivă la schimbările care se derulau în societate, caută să se adapteze noilor realități, păstrând însă valorile tradiționale definitorii ale civilizației rurale.

³⁶ *Idem*, vol. 42, Budapesta, p. 1912, p. 34.

Anexa 1. Populația rurală în anul 1900³⁷

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori					Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Știu să scrie / citească	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Caraș-Severin														
1	Bega	21024	21019	5	50	6950	16430	3350	952	16	-	41	18	217
2	Bocșa	35192	35170	22	77	12247	27209	1972	4355	707	28	19	176	726
3	Bozovici	28184	28171	13	117	8507	26673	134	332	8	1	-	17	1019
4	Făget	23288	23266	22	52	6836	19383	2746	833	95	-	30	12	189
5	Iam	36963	36946	17	61	12036	34409	533	842	5	1	3	843	327
6	Caransebeș	33445	33425	20	75	10496	29098	341	2890	626	2	9	11	468
7	Lugoj	20033	20026	7	25	6342	15445	618	3042	124	541	-	20	243
8	Mureș	20184	20174	10	52	6412	19167	594	202	23	-	1	9	188
9	Moldova Nouă	26468	26441	27	247	7265	12426	352	951	28	1	7	9847	2856
10	Oravița	46140	45915	225	218	22006	28508	1320	12762	1095	110	6	215	2124
11	Orșova	24622	24380	242	122	10147	16729	1850	2926	48	4	37	1546	1482
12	Reșița	47314	47282	32	170	21805	24519	1587	11130	732	110	26	84	9126
13	Timiș	24094	24080	14	42	7858	19243	970	3033	220	2	80	58	488
14	Teregova	33427	33398	29	173	11544	309502	265	2737	9	-	1	23	129
Total comitat - procentual		420378	419693	685	1481	150451	319502	16632	46987	3736	800	260	12879	19582
			99,8%	0,2%	0,4%	35,9%	76%	3,9%	11,2%	0,9%	0,2%	0,1%	3,1%	4,4%

³⁷ Ioan Munteanu, *Banatul istoric 1867-1918. Așezările. Populația.*, vol. I, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006, p. 364, 374, 388;

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori					Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Știu să scrie / citească	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Timiș														
1	Buziaș	35183	35166	17	46	13634	22884	5319	6078	691	1	3	102	105
2	Ciacova	30639	30621	18	19	14730	17349	2614	9680	56	-	22	734	184
3	Deta	27237	27226	11	37	13024	9296	4904	9365	535	-	40	1733	1364
4	Biserica Albă	33620	33599	21	62	14096	8348	437	9365	4	3	8	19370	1294
5	Centrală	51602	51570	32	170	27890	18657	4272	4256	45	-	27	1741	368
6	Cuvin	31718	31700	18	133	13408	5271	3283	26492	47	1	20	15658	795
7	Lipova	34591	34575	16	45	14741	21162	2455	6643	21	-	13	67	76
8	Recaș	34893	34878	15	57	12732	20604	3015	62290	589	27	75	3019	1274
9	Aradul Nou	34811	34559	252	105	19227	9532	2533	20582	105	1	5	1910	143
10	Vârșeț	36224	36200	24	75	16377	18340	2471	8948	174	1	2	5053	1235
11	Vinga	36643	36615	28	91	19863	10444	4020	15373	84	4	4	3810	2904
Total comitat - procentual		387161	386709	452	840	179722	161887	35323	124404	2351	38	219	53197	9742
		99,9%	0,1%	0,2%	46,6%	41,8%	9,1%	32,1%	0,6%	-	0,1%	13,7%	2,6%	

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori					Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Știu să scrie / citească	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Torontal														
1	Alibunar	29728	29713	15	25	10572	15493	668	1035	824	-	21	11519	168
2	Antalfalva	46019	45989	30	122	23417	5416	5529	2378	8338	-	191	24035	132
3	Banloc	26384	26361	23	132	11698	6167	5019	9712	611	1	54	4082	738
4	Cenei	32821	32793	28	156	18525	3688	3050	19381	10	-	816	5298	578
5	Modroș	27694	27671	23	51	13287	3687	4394	11143	44	4	1117	6838	467
6	Becicherecul Mare	52431	52402	29	89	24435	10603	5239	17687	3259	17	293	14613	720
7	Kikinda Mare	29042	29025	17	42	12061	187	6877	6818	7	1	2	15028	122
8	Sânicolaul Mare	47786	47752	34	104	25450	10750	10398	17631	41	-	6	2927	6033
9	Panciova	47857	47832	25	201	23696	11401	3168	15733	815	-	1306	14651	788
10	Pardani	27706	27684	22	49	13324	4008	5764	7790	8	-	26	10030	80
11	Periam	32300	32269	31	103	18339	8575	1050	18979	27	1	5	3359	304
12	Törökbecse	45701	45701	35	43	16832	184	13403	1427	20	-	11	30570	121
13	Törökkanizsa	44982	44941	41	49	19584	2199	22858	3074	260	-	3	16405	183
14	Jimbolia	48582	48521	61	126	28053	4423	10772	29297	24	-	32	3423	611
Total comitat - procentual		539068	538654	414	1292	259273	86781	98184	162085	14288	24	3883	162778	11045
Total Banatul istoric		1346607	1345056	1551	3613	589466	568170	149839	333476	20375	862	4362	228854	40369
		99,9%	0,0%	0,3%	0,3%	48,1%	16,1%	18,2%	30,1%	2,7%	-	0,7%	30,2%	2%
		99,9%	0,1%	0,3%	0,3%	43,8%	42,2%	11,1%	24,8%	1,5%	0,1%	0,3%	17%	3%

Anexa 2. Populația rurală în anul 1910³⁸

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori				Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Caraș-Severin													
1	Bega	23825	23804	21	34	16897	5626	962	57	-	19	21	243
2	Bocșa	36458	36420	38	175	27747	2643	4189	748	3	9	151	968
3	Bozovici	29795	29775	20	75	27521	350	396	7	1	-	38	1482
4	Făget	24895	24867	28	123	19932	3979	724	47	36	1	32	144
5	Iam	35593	35562	29	226	32526	728	655	2	-	1	1321	360
6	Caransebeș	35802	35766	36	125	30755	898	3069	338	41	17	14	670
7	Lugoj	21084	21073	11	67	16037	777	3378	58	530	1	45	258
8	Mureș	20807	20788	19	55	19700	749	151	11	-	5	9	182
9	Moldova Nouă	44608	44367	241	1331	27890	1856	12437	598	86	59	31	1372
10	Oravița	28237	27923	314	696	19420	2629	2884	56	1	101	1707	1439
11	Orșova	49934	49888	46	388	25583	3031	11819	575	43	25	171	8687
12	Reșița	25915	25885	30	388	19242	1193	2864	232	1593	26	41	724
13	Timiș	33182	33143	39	107	29461	436	3032	5	9	6	13	220
14	Teregova	28195	28136	59	467	13228	604	753	12	1	19	10513	3065
Total comitat - procentual		438330	437399	931	3657	325939	25499	47319	2746	2344	304	11386	19814
						74,4%	5,8%	10,8%	0,6%	0,5%	0,1%	2,5%	5,3%

³⁸ *Idem*, p. 364, 374, 388;

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori				Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Timiș													
1	Buziaș	35762	35737	25	261	22820	6277	5654	667	-	5	88	251
2	Ciacova	30479	30456	23	616	17376	2949	8992	73	-	8	621	460
3	Deta	28495	28470	25	312	9701	5722	9146	579	-	38	1943	1366
4	Biserica Albă	36831	36796	35	436	8234	909	4791	42	-	6	20987	1862
5	Centrală	35482	35119	363	461	5705	5355	6587	42	2	31	16795	965
6	Cuvin	46372	46337	35	2365	16109	6092	22635	90	6	6	897	537
7	Lipova	34833	34784	49	584	21215	2703	10646	32	-	4	74	159
8	Recaș	35933	35911	22	583	19748	5462	5576	606	5	40	3144	1352
9	Aradul Nou	34117	33832	285	1534	9289	3071	19319	138	1	3	2036	260
10	Vârșeț	36978	36956	23	403	18674	3422	8605	194	-	2	5531	550
11	Vinga	34104	34063	41	1847	10408	4343	12670	107	-	2	3711	2863
Total comitat - procentual		389386	388460	926	9362	159279	46305	114621	2570	14	145	55827	10625
						40,9%	11,9%	29,4%	0,6%	-	-	14,3%	2,9%

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori				Număr locuitori după limba maternă							
		Total	Civili	Militari	Plecați în străinătate	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Ruteni	Croați	Sârbi	Alții
Comitatul Torontal													
1	Alibunar	29292	29270	22	280	14982	588	755	988	-	6	11793	180
2	Antalfalva	47044	47011	33	705	5442	5957	1849	8623	-	365	24530	278
3	Banloc	27667	27635	32	367	6637	6385	8403	823	-	78	4503	838
4	Cenei	30936	30918	18	228	3626	3736	16468	9	-	714	5765	618
5	Modroș	27048	27024	24	643	3877	4685	9905	61	3	905	6959	653
6	Becicherecul Mare	54715	54685	30	1277	10581	8573	16468	3265	-	573	14445	793
7	Kikinda Mare	33009	32987	22	1096	238	7298	9875	5	1	4	15351	237
8	Sânicolaul Mare	43442	43411	31	1206	10239	10982	12921	125	1	2	2830	6342
9	Panciova	47877	47841	36	473	10735	3148	15573	1045	-	1277	14930	1169
10	Pardani	27471	27147	24	944	4007	6098		13	-	21	1708	171
11	Periam	30334	30307	27	2001	8218	1352	16692	80	1	7	3416	568
12	Törökbecse	48464	48440	24	775	110	14136	1054	10	1	3	32938	212
13	Törökkanizsa	47639	47610	29	638	2058	24961	2966	294	1	5	17099	260
14	Jimbolia	46904	46866	38	2430	4643	12026	25552	50	-	21	3687	925
Total comitat - procentual		541542	541152	390	14063	85390	109895	145646	15391	8	3981	168554	13244
						15,8%	20,3%	26,9%	2,8%	-	0,7%	31,3%	2,4%
Total Banatul istoric		1369258	1367011	2247	27082	570608	181699	307586	20707	2366	4430	235767	43683
						41,8%	13,3%	22,5%	1,5%	0,2%	0,3%	17,2%	3,2%

Anexa 3. Populația rurală în anul 1910³⁹

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori			Starea civilă				Grupe de vârstă				
		Total	Bărbați	Femei	Necăsătoriți	Căsătoriți	Văduvi	Divorțați	Sub 6 ani	Între 6 și 14 ani	Între 15 și 19 ani	Între 20 și 60 ani	Peste 60 de ani
Comitatul Caraș-Severin													
1	Bega	23825	12158	11667	11890	10137	1747	51	3570	4759	2321	11368	1807
2	Bocșa	36458	18230	18228	17182	15988	3231	57	4642	6436	3484	18593	3303
3	Bozovici	29795	14839	14956	13716	13635	2425	19	3395	4711	2676	15562	3450
4	Făget	24895	12565	12330	11889	10911	2032	63	3219	4549	2473	12614	2040
5	Iam	35593	17299	18294	16085	15961	3472	75	3559	5224	3085	18907	4818
6	Caransebeș	35802	17973	17829	18553	14733	2488	28	5070	6787	3546	17469	2930
7	Lugoj	21084	10651	10433	9979	9303	1753	49	3018	3953	2038	10352	1723
8	Mureș	20807	10464	10343	8377	10308	2078	44	2475	2950	1825	11656	1901
9	Moldova Nouă	44608	22765	21843	20450	19736	4300	122	4512	6852	4127	23693	5424
10	Oravița	28237	14430	13807	14929	11150	2113	45	3790	4822	2515	14788	2321
11	Orșova	49934	25482	24452	23483	21943	4431	77	6313	8534	4584	25914	4587
12	Reșița	25915	13258	12657	12480	11262	2137	36	3613	4641	2454	13092	2115
13	Timiș	33182	16685	16497	15649	14750	2726	57	4363	5854	2844	16765	3356
14	Teregovă	28195	14065	14130	15177	11000	1980	38	4127	5578	2767	13362	2361
Total comitat - procentual		438330	220864	217466	209839	190817	36913	761	55666	75650	40739	224135	42135
			50,4%	49,6%	47,9%	43,5%	8,4%	0,2%	12,7%	17,3%	9,3%	51,1%	9,6%

³⁹ *Idem*, p. 311, 326, 342;

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori			Starea civilă				Grupe de vârstă				
		Total	Bărbați	Femei	Necăsătoriți	Căsătoriți	Văduvi	Divorțați	Sub 6 ani	Între 6 și 14 ani	Între 15 și 19 ani	Între 20 și 60 ani	Peste 60 de ani
Comitatul Timiș													
1	Buziaș	35762	17842	17920	16335	16675	2719	39	4554	6443	3289	18132	3344
2	Ciacova	30479	15308	15771	14099	14070	2257	53	3982	5660	3031	15097	2709
3	Deta	28495	14303	14192	14781	11907	1769	38	4431	5878	2738	13199	2249
4	Biserica Albă	36831	18254	18577	18577	15476	2865	109	5311	6848	3339	17960	3373
5	Centrală	35482	17816	17666	18497	14463	2459	63	5606	6946	3320	16757	2853
6	Cuvin	46372	23014	23358	21931	21370	2997	74	6387	8947	4365	22494	4179
7	Lipova	34833	17275	17558	15163	16629	2979	62	3723	5944	3400	18256	3510
8	Recaș	35933	17743	18190	15602	17271	2979	81	4334	6086	3041	18848	3623
9	Aradul Nou	34177	16726	17391	16741	15040	2298	48	4653	6798	3246	16401	3018
10	Vârșeț	36978	18600	18378	17402	16323	3165	88	4763	6358	3351	18607	3899
11	Vinga	34104	16648	17456	15084	16585	2373	62	4365	6527	3057	16813	3342
Total comitat - procentual		38938 6	193529 49,7%	195857 50,3%	184016 47,3%	166809 42,8%	28844 7,4%	717 0,5%	52109 13,4%	72435 18,6%	36177 9,3%	192546 49,5%	36093 9,2%

Nr. crt.	Plasa	Număr locuitori			Starea civilă				Grupe de vârstă				
		Total	Bărbați	Femei	Necăsătorii	Căsătorii	Văduvi	Divorțați	Sub 6 ani	Între 6 și 14 ani	Între 15 și 19 ani	Între 20 și 60 ani	Peste 60 de ani
Comitatul Torontal													
1	Alibunar	29292	14469	14823	12511	14381	2334	66	3730	5022	2516	14987	3037
2	Antalfalva	47044	23380	23380	21850	21731	3329	134	7359	8686	4206	22711	4082
3	Banloc	27667	13899	13768	144402	11509	1725	31	4640	5639	2534	12620	2236
4	Cenei	30936	15267	15669	14178	14631	2090	37	4007	5675	2842	15073	3334
5	Modroș	27048	13551	13497	13329	11857	1829	33	3874	5350	2634	12697	2492
6	Becicherecul Mare	54715	27056	27659	26622	24522	3487	84	8661	10759	5109	15597	4588
7	Kikinda Mare	33009	16430	16579	16063	14901	1981	64	5209	6459	2923	15411	3007
8	Sânicolaul Mare	43442	21538	21904	20503	19771	3083	85	5799	8173	3702	21072	4696
9	Panciova	47877	23722	24155	22591	22078	3152	56	7414	9417	4515	22410	4120
10	Pardani	27171	13461	13710	13304	11912	1905	50	4117	5553	2496	12478	2527
11	Periam	30334	14807	15527	13488	14665	2137	44	3421	5497	2543	15262	3610
12	Törökbecse	48464	24117	24347	24411	21067	2901	85	8231	10073	4641		3746
13	Törökkanizsa	47639	23748	23891	24382	20579	2591	87	7857	9889	4136	21957	3639
14	Jimbolia	46904	22929	23975	23005	20897	2943	59	6643	9184	4428	21868	4781
Total comitat - procentual		541542	268374	273168	260639	244501	35487	915	80962	105373	49226	256023	49956
			49,6%	50,4%	48,1%	45,1%	6,6%	0,2%	15%	15%	9,1%	47,3%	9,1%
Total Banatul istoric		1369258	682767	686491	654494	602127	101244	2393	188737	253458	126142	672722	128184
			49,9%	50,1%	47,8%	44%	7,4%	0,8%	13,8%	18,5%	9,2%	49,1%	9,4%

Anexa 4. Mișcarea populației rurale între anii 1901-1910⁴⁰

Nr. crt.	Plasa	Media anilor 1901-1910								Nr. localități	
		Numărul celor născuți			Numărul celor decedați					În plasă 1910	Cu creștere de populație
		Legal	Nelegal	Total	Până la 1 an	Între 1 și 7 ani	Peste 7 ani	Total	Nu au urmat tratament		
Comitatul Caraș-Severin											
1	Bega	688	101	789	145	106	322	573	445	27	19
2	Bocșa	831	231	1044	183	120	354	657	620	21	13
3	Bozovici	612	196	757	119	106	438	663	620	19	14
4	Făget	457	130	742	134	95	365	594	610	38	24
5	Iam	979	408	865	149	109	576	834	520	28	8
6	Caransebeș	615	176	1135	208	153	495	856	741	36	31
7	Lugoj	435	96	711	141	105	275	521	751	24	18
8	Mureș	699	104	539	83	81	326	490	425	25	20
9	Moldova Nouă	598	366	1065	190	111	725	1026	464	22	9
10	Oravița	1167	237	835	139	114	378	631	464	23	21
11	Orșova	670	287	1454	263	180	815	1258	810	25	15
12	Reșița	791	109	779	142	104	370	616	424	30	19
13	Timiș	754	207	998	165	148	501	814	767	20	16
14	Teregova	754	291	1045	219	169	376	764	612	22	18
Total comitat - procentual		9857	2921	12778	2280	1701	6496	10477	8266	360	245
		77,2%	22,8%		21,8%	16,2%	62%	100%	78,9%		68,1%

⁴⁰ *Idem*, vol. I, p. 315-326, 339;

Nr. crt.	Plasa	Media anilor 1901-1910								Nr. localități	
		Numărul celor născuți			Numărul celor decedați					În plasă 1910	Cu creștere de populație
		Legal	Nelegal	Total	Până la 1 an	Între 1 și 7 ani	Peste 7 ani	Total	Nu au urmat tratament		
Comitatul Timiș											
1	Buziaș	858	233	1091	234	126	485	845	492	25	12
2	Ciacova	861	129	990	230	92	397	719	299	13	5
3	Deta	891	183	1074	228	119	350	697	239	18	14
4	Biserica Albă	1052	355	1407	364	182	468	1014	536	19	18
5	Centrală	1187	232	1419	340	204	447	991	283	9	8
6	Cuvin	1265	174	1439	296	156	545	997	349	21	10
7	Lipova	800	155	955	180	128	533	841	487	28	15
8	Recaș	793	243	1036	207	127	533	867	511	28	13
9	Aradul Nou	1053	149	1202	274	150	431	855	393	17	6
10	Vârșeț	859	320	1179	271	149	527	947	498	25	15
11	Vinga	1007	116	1123	241	139	472	852	280	13	2
Total comitat - procentual		10626	2289	12915	2865	1572	5188	9625	4367	222	118
		82,3%	17,7%		29,8%	16,3%	53,9%	100%	45,4%		

Nr. crt.	Plasa	Media anilor 1901-1910								Nr. localități	
		Numărul celor născuți			Numărul celor decedați					În plasă 1910	Cu creștere de populație
		Legal	Nelegal	Total	Până la 1 an	Între 1 și 7 ani	Peste 7 ani	Total	Nu au urmat tratament		
Comitatul Torontal											
1	Alibunar	868	214	1082	304	142	447	893	474	10	2
2	Antalfalva	1728	219	1947	490	295	691	1476	526	13	-
3	Banloc	940	213	1153	253	149	339	741	352	17	12
4	Cenei	796	145	941	188	112	401	701	246	16	6
5	Modroș	837	196	1033	225	137	376	738	309	18	9
6	Becicherecul Mare	1873	257	2130	487	337	723	1547	623	25	10
7	Kikinda Mare	1286	95	1381	329	205	440	974	346	12	5
8	Sânicolaul Mare	1174	227	1401	299	154	629	1082	187	14	6
9	Panciova	1851	212	2063	525	281	652	1458	480	13	8
10	Pardani	896	127	1023	244	153	374	771	302	13	4
11	Periam	672	170	842	182	94	416	692	251	11	-
12	Törökbecse	2096	125	2221	590	371	681	1642	647	8	7
13	Törökkanizsa	1742	175	1917	475	256	613	1344	520	22	18
14	Jimbolia	1389	203	1592	337	191	611	1139	295	18	3
Total comitat - procentual		18148	2578	20726	4928	2877	7393	15198	5558	210	90
		87,6%	12,4%		32,4%	18,9%	48,7%	100%	36,6%		42,9%
Total Banatul istoric		38631	7788	46419	10073	6150	19077	35300	18191	792	453
		83,3%	16,7%	100%	28,5%	17,5%	54%	100%	51,5%		57,2%

Anexa 5. Populația rurală după confesiune în anul 1910⁵

Nr. crt.	Comitat Plasa	Nr. locuitori	Ortodocși		Catolici		Greco-catolici		Reformați		Evangelici	Unitarieni	Izraeliți	Alții
			Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
Comitatul Caraș-Severin														
1	Bega	23825	15026	63,1	2487	10,4	2166	9,1	3803	16	163	3	167	10
2	Bocșa	36458	23777	65,2	7432	20,4	4580	12,6	312	0,8	158	1	206	1
3	Bozovici	29795	28121	94,4	1564	5,2	9	-	45	0,1	32	2	22	-
4	Făget	24895	20053	80,6	2215	8,9	68	0,2	2113	8,4	77	8	294	67
5	Iam	35593	33538	94,2	1205	3,4	593	1,7	37	0,1	30	3	76	21
6	Caransebeș	35802	31175	87,1	4125	11,5	74	0,2	100	0,3	185	4	134	5
7	Lugoj	21084	13805	65,5	3951	18,7	2916	13,8	244	0,1	96	-	58	14
8	Mureș	20807	19371	93,1	995	4,8	37	0,2	219	1,1	51	2	113	19
9	Moldova Nouă	44608	24410	54,7	15096	33,8	4324	9,7	235	0,5	237	4	290	12
10	Oravița	28237	21468	76	5635	20	100	0,4	332	1,2	311	24	349	18
11	Orșova	49934	24696	49,5	21423	43	2104	4,2	599	1,2	491	48	560	13
12	Reșița	25915	19806	76,4	3943	15,2	1668	6,4	192	0,7	210	10	84	2
13	Timiș	33182	28407	85,6	4535	13,7	31	0,1	71	0,2	27	1	98	12
14	Teregova	28195	24046	85,3	3498	12,4	30	0,1	438	1,6	47	1	54	81
Total comitat - procentual		438330	327699	74,8	78185	17,8	18700	4,3	8740	2	2115	111	2505	275

⁴¹ M.St.K., vol. 42, Budapesta, 1918, p. 342-372;

Nr. crt.	Comitat Plasa	Nr. locuitori	Ortodocși		Catolici		Greco-catolici		Reformați		Evangelici	Unitarieni	Izraeliți	Alții
			Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
Comitatul Timiș														
1	Buziaș	35762	20853	58,3	8899	24,9	2511	7	2365	6,6	841	9	284	-
2	Ciacova	30479	16456	54	7194	23,6	2019	6,6	238	0,8	4375	2	194	1
3	Deța	28495	11751	41,2	31160	46,2	87	0,3	770	2,7	2433	3	280	11
4	Biserica Albă	36831	30050	81,6	6362	17,3	31	0,1	105	0,3	87	1	41	154
5	Centrală	35482	22914	64,6	9484	26,7	37	0,1	279	0,8	2487	3	101	177
6	Cuvin	46372	16810	36,3	26665	57,5	649	1,4	1900	4,1	235	11	100	2
7	Lipova	34833	19385	55,6	12520	35,9	2027	5	271	0,8	113	22	438	12
8	Recaș	35933	22376	62,3	11862	33	995	0,3	244	0,1	173	2	266	15
9	Aradul Nou	34177	11615	34	21891	64,2	117	0,3	216	0,6	122	5	138	13
10	Vârșeț	36978	21038	56,9	11848	32	2884	7,8	626	1,3	438	2	24	118
11	Vinga	34104	14191	41,6	19440	57	87	0,3	140	0,4	78	6	147	15
Total comitat - procentual		389386	207439	53,3	149325	38,3	11489	3	7154	1,8	11382	66	2013	518

Nr. crt.	Comitat Plasa	Nr. locuitori	Ortodocși		Catolici		Greco-catolici		Reformați		Evangelici	Unitarieni	Izraeliți	Alții
			Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%				
Comitatul Torontal														
1	Alibunar	29292	26745	91,3	1111	3,8	21	-	73	0,2	912	8	106	316
2	Antalfalva	47044	29633	63	3361	7,1	89	0,2	4428	9,4	8736	1	318	478
3	Banloc	27667	11416	41,3	14155	51,2	58	0,2	229	0,8	1694	2	92	21
4	Cenei	30936	9608	31,1	20945	67,7	113	0,4	109	0,4	31	2	128	-
5	Modroș	27048	11047	40,8	15336	56,7	37	0,1	297	1,1	109	3	161	58
6	Becicherecul Mare	54715	24971	45,6	25488	46,6	258	0,5	181	0,3	3488	6	286	37
7	Kikinda Mare	33009	15754	47,7	16580	50,2	83	0,3	215	0,7	86	5	227	59
8	Sânicolaul Mare	43442	11987	27,6	28187	64,9	1431	3,3	787	1,8	311	47	657	35
9	Panciova	47877	25952	54,2	15082	31,5	24	0,1	1159	2,4	5601	3	56	-
10	Pardani	27171	13890	51,5	10941	40,3	71	0,3	1994	7,3	98	1	133	43
11	Periam	30334	11663	38,4	17831	58,5	407	1,3	158	0,5	116	-	149	10
12	Törökbecse	48464	33187	68,5	14665	30,3	19	-	112	0,2	69	8	402	2
13	Törökkanizsa	47639	19200	40,3	26610	55,9	252	0,5	560	1,2	516	41	451	46
14	Jimbolia	46904	8166	17,4	37636	80,2	528	1,1	203	0,4	138	2	228	3
Total comitat - procentual		541542	253219	46,8	248028	45,8	3391	0,6	10505	1,9	21905	92	3394	1108
Total Banatul istoric		1369258	788357	57,4	475538	34,7	33580	2,5	26399	1,9	35402	269	7912	1901
											2,6	-	0,6	0,1

Anexa 6. Populația rurală activă și întreținută după ocupații și știință de carte - în anul 1900⁴²

Nr. crt.	Comitat Plasa	Ocupația. Număr de locuitori											
		Agricultură Horticultură	Alte ocup. agric.	Minerit Metalurgie	Industrie	Comerț Credit	Transport Circulație	Servicii publice	Armată	Zilieri	Servitori de casă	Altele	Știu să scrie / citească
Comitatul Caraș-Severin													
1	Bega	21418	49	-	1094	222	104	336	27	112	85	378	10586
2	Bocșa	23546	561	2722	4126	566	984	607	57	1203	312	1774	14915
3	Bozovici	26925	126	129	1450	263	78	335	20	-	75	394	12521
4	Făget	20246	407	39	2088	409	303	495	35	178	235	442	9928
5	Iam	28665	1409	860	1543	393	693	484	38	91	103	1314	14720
6	Caransebeș	27719	510	142	5241	288	580	386	45	135	183	573	12947
7	Lugoj	19071	37	-	1066	164	92	308	13	-	105	228	8185
8	Mureș	19055	168	-	711	197	65	259	25	124	110	93	8306
9	Moldova Nouă	21126	456	6285	8664	928	1532	971	280	1070	640	2656	24372
10	Oravița	16162	260	554	4059	835	2417	911	368	1180	337	1154	13372
11	Orșova	25933	1370	2003	13625	832	1181	664	59	977	509	2781	25820
12	Reșița	20455	843	4	2585	203	458	375	32	332	176	452	10707
13	Timiș	29125	404	9	1593	246	482	408	49	410	85	371	12193
14	Teregova	19192	1314	522	2317	281	841	417	89	2769	99	354	9255
Total comitat - procentual		318638	7914	13269	50162	5827	9810	6956	1134	8581	3072	12964	187827
		72,7%	1,8%	3%	11,4%	1,3%	2,2%	1,6%	0,3%	2%	0,7%	3%	42,9%

⁴² M.St.K., vol. 2, Budapesta, 1904, p. 722, 728, 742.

Nr. crt.	Comitat Plasa	Ocupația. Număr de locuitori											
		Agricultură Horticultură	Alte ocup. agric.	Minerit Metalurgie	Industrie	Comerț Credit	Transport Circulație	Servicii publice	Armată	Zilieri	Servitori de casă	Altele	Știu să scrie / citească
Comitatul Timiș													
1	Buziaș	29652	98	4	2505	535	392	779	41	343	299	1114	16588
2	Ciacova	23532	35	-	3077	699	521	614	30	927	372	672	16052
3	Deța	20572	60	13	3982	731	618	748	26	614	486	645	15281
4	Biserica Albă	30758	46	2	3512	570	442	683	45	168	152	453	17739
5	Cuvin	26890	159	-	4174	945	385	933	419	263	296	1018	18412
6	Centrală	32773	58	-	6142	913	1098	921	48	1834	376	2209	27939
7	Lipova	24823	198	1	4408	942	312	1059	61	715	490	1824	18093
8	Recaș	29246	167	-	3095	514	432	668	32	544	319	912	16575
9	Aradul Nou	22401	26	-	5738	1072	536	739	347	1338	357	1513	21180
10	Vârșeț	30723	54	-	3575	555	415	588	33	132	281	622	18929
11	Vinga	26761	26	2	3420	572	512	783	54	138	299	1537	20493
Total comitat - procentual		298131	927	22	43628	8098	5663	8515	1136	7016	3724	12523	207281
		76,6%	0,2%	-	11,2%	2,1%	1,5%	2,2%	0,3%	1,8%	0,9%	3,2%	53,2%

Nr. crt.	Comitat Pasa	Ocupația. Număr de locuitori											
		Agricultură Horticultură	Alte ocup. agric.	Minerit Metalurgie	Industrie	Comerț Credit	Transport Circulație	Servicii publice	Armată	Zilieri	Servitori de casă	Altele	Știu să scrie / citească
Comitatul Caraș-Severin													
1	Alibunar	25027	1	-	2071	537	250	616	31	103	123	533	13028
2	Antalfalva	37242	179	8	4336	1126	332	1192	52	1478	277	827	26748
3	Banloc	22374	54	1	2712	460	343	519	46	346	395	417	13836
4	Cenei	22836	9	-	3768	761	526	723	26	181	369	1737	18624
5	Modroș	19828	41	-	3135	622	697	804	32	685	448	756	15129
6	Becicherecul Mare	42411	82	-	5120	1249	647	1214	44	1671	525	1752	29535
7	Kikinda Mare	26597	4	5	3123	655	383	681	30	204	306	1021	16946
8	Sânicolaul Mare	29885	50	-	6106	1332	823	1251	37	1435	769	1754	25260
9	Panciova	39406	129	-	5083	877	264	973	58	84	277	726	27919
10	Pardani	21102	13	3	2593	628	315	611	30	409	308	1159	15310
11	Periam	20570	19	-	4666	741	620	643	37	520	409	2109	18827
12	Törökbecse	38435	25	-	4688	1125	755	1085	38	975	362	976	21711
13	Törökkanizsa	37326	52	3	4517	978	1034	1111	38	686	559	1335	25293
14	Jimbolia	29079	48	2	8423	1613	971	1167	46	1964	875	2716	28533
Total comitat - procentual		412118	706	22	60341	12699	7960	12590	545	10741	6002	17818	296699
		76,5%	0,1%	-	11,2%	2,4%	1,5%	2,3%	0,1%	2%	1,1%	2,8%	54,8%
Total Banatul istoric		1028887	9547	13313	154131	26524	23433	28061	28061	2815	12798	43305	691807
		75,2%	0,6%	0,9%	11,3%	1,9%	1,7%	2,5%	0,2%	1,9%	0,9%	2,9%	50,5%

Un memorialist bănăţean mai puţin cunoscut despre Marele Război: Lae din Banat

Prof. univ. dr. Nicolae Bocşan

Unul dintre cei mai puţin cunoscuţi memorialişti bănăţeni care a scris despre Marele Război este cel care a semnat cu pseudonimul Lae din Banat. Cu titlul de ipoteză, conform unor informaţii furnizate de Dumitru Jompan, l-am identificat pe acesta cu Nicolae Boldureanu, din Lugoj. Se cunosc foarte puţine date biografice despre Lae din Banat. A fost membru al corului bărbătesc „Progresul” din Lugoj, al Societăţii de lectură, corală şi sportivă „Progresul” a sodalilor din Lugoj¹. A scris şi piese de teatru. A publicat o broşură despre turneul corului Vidu în România (1941). Memoriile de război le-a publicat sub titlul *La Regimentul 43 nimic nou !?*².

Pe lângă dramele colective sau individuale pe care le-au trăit combatanţii din Marele Război, drumurile lungi şi istovitoare străbătute constituie o temă predilectă a memorialisticii în general, a celei bănăţene în special. Au fost drumuri marcate de privaţiuni şi suferinţe pe fronturile din Europa şi Asia sau după război la întoarcerea în patrie sau din prizonierat. Au „călătorit” prin mai multe ţări, în funcţie de evoluţia operaţiunilor militare, de situaţia fronturilor şi de manevrele comandamentelor militare, de statutul de prizonier.

¹ Mulţumim domnului prof. Dumitru Jompan pentru aceste informaţii.

² Lae din Banat, *La regimentul 43 nimic nou !? Luptele de la Loffcin, Danilovgrad, Isonzo, Doberdo şi Piave*, Lugoj, Tipografia Union, 1932.

Annette Becker s-a referit la marșurile continue ale soldaților, la acest „marș quasi etern” ce pare în contradicție cu războiul industrial, o continuare a războiului tradițional³.

Același autor observa că autorii soldați se interesau mai mult de viața, meseria celor pe care îi întâlnesc, de monumentele istorice, de patrimoniul țării respective, decât de operațiunile militare. Agricultorii și învățătorii, încă apropiați de rădăcinile lor, se interesau de viața agricolă a regiunilor prin care treceau, erau nemulțumiți de distrugerile provocate de război naturii, arhitecturii, peisajului. Nu puține au fost memoriile care descriu cadrul natural prin care au trecut soldații, așezările și locuitorii⁴. Aceeași Annette Becker susținea că asemenea descrieri erau mai degrabă un protest împotriva războiului, un apel la pace și liniște, pe care natura le oferea cu prisosință. Reputatul istoric francez a interpretat descrierile despre regiunile pe care le traversau soldații, în eternul lor marș, ca atașament la pământul natal, mai ales că cei mai mulți erau de origine rurală și erau afectați de distrugerile provocate de război mediului înconjurător⁵.

Unele texte dau impresia unor „descrieri de călătorie”, prin bogăția de informații pe care le oferă despre țărilor străbătute, despre locuitori și obiceiurile lor, despre psihologia unor popoare, despre ocupații, îmbrăcămintea sau hrana specifică, despre peisajul întâlnit.

Lae din Banat a fost unul dintre soldații memorialiști care a străbătut lungi și dificile călătorii în timpul războiului. A plecat din Subotica până la Bosnia Brod, a trecut peste Brod, Sava, Drava și a ajuns în Bosnia. Din Sarajevo, apoi, a traversat Muntenegru, a ajuns la Mostar, Trebine, Rizano,

³ *Journaux de combattants et civils, de la France du Nord dans la Grande Guerre*, ed. Annette Becker, Villeneuve d'Ascq., Presses Universitaires du Septentrion, 1998, p. 1.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 17.

Danilovgrad spre Albania. A trecut prin Stari Bar, Bar, de unde s-a îndreptat spre Dalmația. La sfârșitul lunii iulie 1916 a plecat pe frontul italian. A revenit prin Bosnia, Herțegovina, până la Zagreb în Croația. De la Zagreb a ajuns în Istria, apoi la Isonzo. Căzut prizonier a fost trimis la Udine, Monfalcone, Vila Vicentina, după care a fost eliberat de trupele austro-ungare. A luptat la San Dona, Tagliamento, a luptat la Piave. Rănit, a fost trimis în Austria, de unde a mers la Budapesta, Seghedin și Lugoj. De menționat că Lae din Banat a făcut cea mai mare parte a drumurilor sale balcanice pe jos, cu trenul sau cu vehicule.

Pentru Lae din Banat Marele Război a fost un reper care i-a jalonat timpul. L-a scos dintr-o viață socială normală, fericită, când a trăit bucuriile tinereții, și l-a aruncat în „groaznicul măcel”, cum îl numește de la începutul memoriilor sale.

În 26 iulie 1914 era la Caransebeș și a fost martor la mobilizarea generală. Orașul „era într-o fierbere mare”, „rezerviștii se adunau cât frunza și iarba”, era un entuziasm specific mobilizării în toate țările, pe care îl surprinde în amintirile sale: „toată lumea strigă trăiască războiul”, ziua și noaptea „numai chiote și cântări se auzeau”⁶. În primul moment războiul a generat miracolul păcii, al înțelegerii și reconcilierii între oameni. Era un entuziasm ce va fi repede abandonat, dar la anunțul mobilizării s-a manifestat pretutindeni.

A fost recrutat și împreună cu alți tineri lugojeni a fost trimis în garnizoană la Seghedin. Majoritatea celor concentrați erau români, se vorbea numai românește. După șase săptămâni li s-a permis să meargă la biserica improvizată într-

⁶ Lae din Banat, *La Regimentul 43 nimic nou !?*, în *Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919, vol. III*, antologie, ediție, studii și note de Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană; Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 314. (În continuare: Lae din Banat).

o sală de gimnastică, de românii din Arad, Timișoara și Oradea. De asemenea, soldații au fost învoiți să meargă în fiecare zi două ore în oraș. Într-o duminică a fost invitat de un român din Arad la o consfătuire secretă, încheiată la berărie cu cântece patriotice, despre care nu pomenește nimic în memorii. Arestat pentru acțiuni subversive împotriva statului ungar, a fost trimis în fața Consiliului de Război, unde a declarat că avea 17 ani și 9 luni, că și-a falsificat vârsta ca să intre mai repede sub drapel. Pentru a scăpa de temniță a cerut să fie trimis pe front, ca voluntar⁷.

Din acest moment începe participarea sa la Marele Război, într-o unitate de pionieri, constituită din militari de diferite etnii și confesiuni, care avea misiunea să repare, să consolideze drumurile, podurile, pentru a facilita deplasarea trupelor austro-ungare. Pe bună dreptate s-a vorbit în literatură de comunitatea soldaților prezenți pe front. Greutățile, pericolele prin care au trecut i-au determinat să se înfrățească, să depășească divergențele sau confruntările anterioare. Fenomenul a fost general în Marele Război. Eric J. Leed vorbea de experiența comunitară a războiului, de egalizarea condiției sociale a soldaților în război⁸. Războiul a născut o solidaritate concretă, permanentă, mai ales în grupurile mici, cum a fost și cazul micului grup de pionieri din care făcea parte Lae din Banat.

În drumurile sale prin Balcani a fost impresionat de eroismul și spiritul de jertfă al muntenegrenilor, părăsiți de regele Nikita. Descrie consecințele ofensivei austro-ungare în Principat, cruzimea ocupanților. Din Muntenegru au trecut în Albania, unde au reparat sau construit poduri peste râuri. Au înfruntat căldură, lipsa de hrană și de apă, epidemiile. Din Albania unitatea s-a deplasat în Dalmația. Trupa a ajuns

⁷ *Ibidem*, pp. 315-316.

⁸ Eric J. Leed, *Terra di nessuno. Esperienza bellica e identità personale nella prima guerra mondiale*, Bologna, Il Mulino, 1985, pp. 37-41.

epuizată din cauza foamei, a lipsei de apă, confirmând afirmația lui André Duménil că pe lângă violența războiului tehnologic s-a adăugat vulnerabilitatea fizică și psihică, agravată de condițiile de viață precare de pe front, între care alimentația a avut un rol important⁹.

După toate lipsurile și greutățile întâmpinate pe drumurile din Balcani, plecarea pe frontul italian a fost o adevărată binefacere pentru tânărul bănățean, pentru că mergeau spre o lume civilizată unde sperau să găsească o bucată de pâine. „Știam cu toții că frontul italian e periculos - scria memorialistul - dar unii ziceau: mai bine mort străpuns de gloanțe decât foame, holeră, tifos, malarie sau gălbinare”¹⁰. Pleca pe frontul italian la sfârșitul ofensivei a V-a de la Isonzo.

Pe drumul spre frontul italian, aglomerat de trupele și camioanele care duceau întăriri pentru armata austro-ungară, primul sentiment pe care l-a încercat sub salvele artileriei italiene a fost frica, un sentiment general în război la primul contact cu violența războiului tehnologic: „Toată noaptea n-a dormit nimeni, toți priveau mereu spre front”¹¹. La Nabrazina comandantul companiei de sapeuri le-a prezentat specificul activității acesteia „în ceea ce privește explozivitatea și aranjarea cavernelor și tranșeelor”¹².

Cea mai mare parte a armatei austro-ungare de pe frontul italian era formată din regimente în care majoritatea soldaților erau români, transferați aici după intrarea României în război, în vara anului 1916, pentru a fi cât mai departe de frontul românesc. Din Divizia a 18-a, comandată de generalul Köves, făceau parte: Regimentul 64 Infanterie Orăștie,

⁹ *La prima guerra mondiale*, vol. I, a cura di Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean Jacques Becker, Edizione italiana a cura di Antonio Gibelli, Torino, Giulio Einaudi Editore, 2007 e 2014, p. 211.

¹⁰ Lae din Banat, p. 326.

¹¹ *Ibidem*, p. 327.

¹² *Ibidem*.

Regimentul 50 Alba Iulia, Regimentul 31 Sibiu, Regimentul 63 Bistrița, Regimentul 2 Brașov, Regimentul 62 Târgu Mureș, Regimentul 23 honvezi Sibiu, Regimentul 12 pionieri Alba Iulia ș.a.¹³. La această ultimă divizie a fost detașată și compania de sapeuri (pionieri) din care făcea parte și memorialistul. Compania a fost amplasată pe muntele Hermada, la 1 km. distanță de prima linie, cu misiunea să ridice gardurile de sârmă ghimpată în fața tranșeelor și cavernelor ocupate de trupele austro-ungare. Prima impresie pe care a reținut-o a fost marea învălmășeală din armata austro-ungară, datorată în mare parte și terenului accidentat: „dinspre front veneau răniți, iar din dosul frontului trăsurile cu muniții, traverse de fier și grinzi, care s-au întâlnit la o trecere îngustă pe Muntele Hermada, încâlcindu-se așa că nicio trăsură nu mai putea înainta”¹⁴. Războiul din munți sau „războiul alb”, cum a fost denumit, a însemnat „cucerirea de către civilizația urbano-industrială a spațiului alpin”. Muntele a fost ocupat repede de un număr considerabil de oameni, mașini, animale, străine de acest spațiu care se întindea la peste 1.200 metri. Era un spațiu îngust, în care au fost obligați să trăiască mai multe sute de mii de oameni, ceea ce a pus comandamentelor probleme noi, dificil de rezolvat, cu echiparea, alimentația, aprovizionarea cu apă sau asistența sanitară. Diego Leone scria despre „umanizarea forțată” a muntelui, transformat radical din cauza amenajărilor în scopuri militare: drumuri, căi ferate, linii electrice, tranșee, barăci, caverne ș.a.¹⁵. Această imagine o transmite consecvent și Lae din Banat în memoriile sale.

Timp de două luni pe frontul italian, „unde ziuă și noapte tunurile nu mai încetau”, compania de sapeuri a amenajat două caverne și câteva tranșee pentru apărarea

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 329.

¹⁵ *La prima guerra mondiale*, vol. I, pp. 252-253.

flancului stâng al dispozitivului austro-ungar dinspre Marea Adriatică. Pionierii au avut multe pierderi din cauza bombardamentelor italiene care loveau mai ales trecătorile de acces, denumite „trecătoarea morții”. Numai într-o seară o altă companie, condusă de un căpitan român, zelos să se afirme, a avut 70 de morți. Anne Duménil considera că în timpul luptei bombardamentul de artilerie reprezenta cea mai traumatică experiență pentru combatanți, deoarece mijloacele de protecție față de bombardamente erau ineficace¹⁶. Sapeurii au fost între cele mai expuse trupe chiar înaintea declanșării marilor ofensive, încât - scrie memorialistul - nu trecea o zi ca „să nu vedem sânge”. Sângele a devenit o prezență constantă pe front, i-a însoțit pe militari tot războiul. Episodul primului rănit din companie, descris de memorialist, relevă impactul sângelui văzut direct de participanți, care din simbol al vieții a devenit unul al morții: „Sângele curgea din brațul ciuntit al lui Roșca, care înverzise la față și gema, privindu-și brațul ce era lângă el înnegrit”¹⁷.

Războiul a fost însoțit tot timpul de imaginea morții. Chiar dacă militarii s-au familiarizat cu prezența morții, aceasta continuă să-i domine atât în tranșee cât și în perioadele de răgaz dintre lupte.

Una din imaginile care însoțește moartea era a cimitirelor din spatele frontului, din apropierea câmpului de luptă. Cu prilejul unei scurte permisii, memorialistul bănățean a plecat spre Doberdo pentru a căuta mormântul fratelui său căzut în acele locuri. Era imaginea concretă a prezenței morții. Împreună cu un camarad au căutat prin doline crucile de la căpătâiul mormintelor. Imaginea transmisă este una grăitoare: „Miile de cruci stăteau împrăștiate și ruinate de ploi și vânturi, iar altele aruncate de granate și bombe din aeroplan”. În fața unui mormânt bănuțat a fi al fratelui, după inscripția deteriorată

¹⁶ *Ibidem*, pp. 209-210.

¹⁷ Lae din Banat, p. 329.

de pe cruce, rostea un adevăr care l-a marcat de-a lungul războiului: „Chiar dacă n-ar fi adevăratul mormânt al fratelui meu, în război toți suntem frați și nu este nicio deosebire între acești eroi”. În fața morții toți erau egali, moartea i-a înfrățit, aceasta a fost cea mai umană imagine a morții. Trecând printre cruci, citea mereu numele celor înmormântați, cei mai mulți români, ca într-un veritabil pomenlnic: Otescu, Bombescu, Balog, Ardelean, Buciu, Secoșan, Drăgoi, Boldureanu¹⁸. Pe lângă numele pomenite, multe morminte au rămas anonime. Pentru Anne Duménil mormântul anonim, moartea lipsită de mormânt, moartea fără nume echivala în situații normale cu o marginalizare socială. În timpul Marelui Război organizarea cimitirelor și reglementările pentru înmormântare, practicile și riturile funerare au fost interpretate ca „gesturi de civilizare a morții”. Pentru Anette Becker crucile de lemn puse la morminte erau un simbol al morții, nu al morții în general, ci al morții în război, crucea fiind cea care îi unea pe combatanți, amici sau inamici¹⁹.

Ofensiva din toamna anului 1916 a durat o lună de zile, toate petrecute în bătaia continuă a tunurilor, zi și noapte. Cele șapte ofensive ale armatei austro-ungare au eșuat. După o lună de lupte, aceasta a înaintat cu numai 4 km., abandonând tranșeele și cavernele fortificate cu mari eforturi și cheltuieli. Pentru pionieri a apărut o nouă servitute, „au fost puși la muncă grea pentru a face noi întărituri”. Lae din Banat dă o explicație personală înaintării frontului austriac, alta decât considerentele de ordin militar, pe care o va relua și cu alte ocazii în memoriile sale: „soldații noștri fiind flămânzi și

¹⁸ *Ibidem*, pp. 330-331.

¹⁹ *Ibidem*, p. 219; *Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919, vol. II: Memoriile lui Pavel Jumanca*, antologie, ediție, studii și note de Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană; Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2013, p. 124.

știind că în tranșeele inamicului se află de ale mâncării, ei au rupt frontul, riscându-și viața pentru o bucată de pâine”²⁰.

Privațiunile soldatului pe front reprezintă o altă imagine ce se repetă în textul memorialistic, pusă în contrast cu traiul celor de la Cartierul General: „Pe front soldații erau expuși la cele mai groaznice suferințe, de foame, boli, îmbrăcați slab și mânâți cu forța la luptă”, spre deosebire de cei de la Cartierul General care petreceau în lux și desfrânări. Relatează mărturia unui fost bucătar de la Cartierul General, trimis în linia întâi pentru că a îndrăznit să denunțe diferența dintre cele două părți ale armatei. Acesta spunea celor din tranșee: „voi fomați aici până ce picați în agonie, pe când ofițerii mănâncă fripturi de paseri, beau șampanie. Pe când voi vă frământați și sunteți loviți de gloanțe, ei petrec bine, iar pe voi vă mănâncă păduchii”²¹. Paul Fussell a scris despre distincția dintre oficiali și soldați în Marele Război, contrastele mari existente în armată, ignoranța oficialilor de la Statul Major despre condițiile reale în care se trăia pe front, de unde acuzele și disprețul soldaților față de Statul Major²².

Ofensiva din toamna anului 1916 a provocat mari pierderi armatei austro-ungare. Din compania de pionieri au mai rămas neatinși de gloanțe doar vreo 50 de soldați, cei mai mulți au căzut morți sau răniți.

În vara anului 1917 pe frontul italian din Munții Isonzoului se făceau mari pregătiri pentru o nouă ofensivă. Puterile Centrale sperau să fie ofensiva finală. Se concentrău armate, se aducea armament, au fost transferate unități germane pentru spargerea frontului italian, care a rezistat timp de doi ani. Era mare fierbere pe front, scria Lae din Banat.

²⁰ *Ibidem*, p. 331.

²¹ *Ibidem*.

²² Paul Fussell, *La grande guerra e la memoria moderna*, Milan, Il Mulino, 2000, pp. 106-109.

Trimis în linia întâi, memorialistul descria atmosfera greu de suportat în noua poziție: „foamete mare, sete grozavă, țipăte, înjurături, învălmășeală, iar tunurile aruncau granate ca ploaia. Noaptea erau lungi și zilele groaznice, mulți au înnebunit, iar cei răniți rămâneau jos, călcați de cei ce-și apărau viața”²³. Bruna Bianchi a scris despre „dimensiunea de masă a maladiei mentale” cauzată de experiența traumatică a tranșelor, de tensiunea continuă, de contactul cotidian cu moartea, ce au provocat forme grave de tulburări psihice²⁴.

În infernul descris, situația pionierilor era și mai dificilă, trebuiau să ducă sârma ghimpată în fața liniei întâi, încât din rândurile lor au căzut cei mai mulți. În trei zile și trei nopți de lupte, scria Lae din Banat, din 360 de pionieri au mai rămas 80, ceilalți toți au murit. Viața în prima linie a devenit de nesuportat. Nu au mâncat patru zile și cu greu și-au găsit refugiul de bombardamente într-o cavernă. În ziua următoare pozițiile austro-ungare au fost ocupate de italieni, iar Lae din Banat a căzut prizonier și a fost internat într-un spital.

În octombrie 1917, „când toată lumea se săturase de război și dorea pacea”, scria Lae din Banat, trupele germane și austro-ungare au început marea ofensivă cu un puternic bombardament de artilerie: „spre front cerul și pământul se vedea (u) roșu. S-a aprins pământul... căci de la Marea Adriatică până la poalele Tirolului numai vâpăi roșii se vedeau”²⁵. Armatele austro-ungare au rupt frontul și au înaintat provocând retragerea în derută a italienilor. Înaintarea trupelor austro-ungare a fost însoțită de cumplite atrocități: „Înspre seară, scria Lae din Banat, au apărut ca sălbaticii «Sturm trupele» austro-ungare, împușcând și devastând tot ce găseau în cale. Soldații turmentați de vinurile aflate în grandioasele pivnițe italiene nu-și mai dădeau seama ce fac, ei ca turbații

²³ Lae din Banat, p. 334.

²⁴ *La prima guerra mondiale*, vol. I, p. 323 sqq.

²⁵ Lae din Banat, p. 337.

împuşcau, tăiau oameni, vite, fără milă. Era o groază a privi cum baionetele se înfingeau în piepturile celor care voiau să protesteze sau să-şi apere avutul²⁶. Mai grav era faptul că victimele erau răniți sau bolnavi, incapabili să opună rezistență. Descrierea memorialistului bănăţean confirma afirmația lui André Duménil că una din imaginile mereu prezentă în Marele Război a fost violența, manifestată pe front ca una „radicalizată, decisivă în procesul de totalizare a conflictului”.

La reîntoarcerea din spital Lae din Banat a găsit compania decimată, din grupul care a început războiul au mai rămas doar doi români. Aceștia au relatat memorialistului pierderile suferite de armata austro-ungară. Turmentați, soldații acesteia au înaintat orbește, fiind secerăți de focurile mitralierelor: „Tunurile bubuiau și Piava s-a înroșit de sânge, căci mii de soldați și-au aflat moartea în necându-se în apă... M-am îngrozit văzând atâția morți pe care trebuia să-i aruncăm în Piava, nemaiavând loc a-i îngropa. Când s-a făcut asaltul asupra Sant Donei, mii de bătrâni, femei, fete și copii au fost uciși, căci năvălirea trupelor a fost barbară, iar tunurile călcau răniții și morții picați pe câmpie²⁷.”

După retragerea armatei italiene, comandamentul austro-ungar a concentrat toate forțele pe frontul de la Piave cu intenția de a zdrobi rezistența italiană. Condițiile nu mai erau prielnice din cauza moralului scăzut al trupei, provocat de lipsa de alimente, de foametea care bântuia ca o epidemie armata austro-ungară. Toate acestea au provocat defecțiuni în armată, au început manifestări de revoltă, s-a amplificat dezordinea. Deși o parte a soldaților români au rămas fideli împăratului, memorialistul scria că „mii și zeci de mii de români treceau de bună voie în armatele italiene, împreună cu cehii, formând batalioane care luptau contra Austro-Ungariei²⁸”. Fenomenul

²⁶ *Ibidem*, pp. 337-338.

²⁷ *Ibidem*, p. 339.

²⁸ *Ibidem*, p. 340.

dezertării a fost încurajat și de propaganda Antantei, care a difuzat manifeste în diferite limbi.

Memoriile lasă să se înțeleagă că băănățeanul a fost atras de ideile socialiste, fără să dea amănunte. De asemenea susținea că a transmis informații din tabăra austro-ungară unui ziarist italian, Giuseppe Pagoni, care le transmitea la Marele Stat Major Italian. A scris și despre manifestația socialiștilor din armata austro-ungară, de la 1 mai 1918, împotriva războiului, în care a fost implicat și memorialistul, scăpat „ca prin minune”.

Starea de spirit a trupei austro-ungare era la cel mai de jos nivel posibil. Foametea a afectat serios moralul soldaților. Plecat într-o permisie la Conegliano, pentru a întâlni cunoscuți și prieteni din Lugoj cantonați acolo cu Regimentul 43 Infanterie, mânat și de dorul de casă, mărturisea că era „amețit de foame”. A fost un sentiment care a dominat tot timpul combatanții din Marele Război. La Conegliano Lae din Banat a remarcat ironia cu care băănățenii din Regimentul 43 percepeau războiul, văzut ca o fatalitate ce nu putea fi evitată. La întrebarea pusă unui prieten: „Ce e nou la Regimentul 43?”, acesta a răspuns: „Nimic nou. Totul e în ordine”. Comentariul memorialistului sintetizează starea de spirit a românilor din acest regiment: „Mai putea cineva să răspundă altminteri? Nu. Nimic nou la Regimentul 43 și atâta tot. Scurt și cuprinzător, căci nime nu putea să schimbe sau să prefacă mersul războiului. Viața de campanie s-a obicinuit. Soldații picăți pe câmpul de luptă au fost înlocuiți cu alții. Foametea, mizeriile și epidemiile nu mai erau o noutate. Condamnarea la moarte, jaful și bătaia erau la ordinea zilei. Dacă picau chiar și o sută de soldați într-o singură noapte, nu impresiona pe nimeni. Nimic nou... Noi trăim în speranța căci războiul nu va ține cât îi lumea, a spus un țăran din Valea Almăjului. Da, da, a avut dreptate. Războiul s-a gătat și parcă nici n-a fost. Nimic nou la Regimentul 43 și totuși a fost nou, căci mândrii feciori

ai Banatului au picat pe câmpul de onoare cu idealul virtuții...”²⁹. Pasajul menționat sintetiza mesajul memorialistului bănățean prin care condamna războiul.

Pentru a încuraja soldații bănățeni întâlniți, Lae din Banat le-a spus: „Dumnezeu e bun și ne va scăpa de aici”. Soldați aflați în apropiere au replicat: „Tu mai crezi în Dumnezeu? Minciună! Minciună! Dumnezeu nu mai există!”. Alt soldat striga la cer: „Unde ești Dumnezeule? Arată-te dacă exiști să descarc aceste 40 de cartușe în tine”³⁰. Dialogurile ilustrează starea de spirit a soldaților de pe frontul italian. Deși războiul a determinat o creștere a religiozității celor prezenți pe front, majoritatea invocând ajutorul Divinității, au fost cazuri puține de alienare, în care combatanții soldați s-au despărțit de credință. Anette Becker scria că religia soldatului în război era aceea a „homo credens”, care a determinat deșteptarea religioasă în Marele Război. Martirii mureau imitând pe Cristos. Imitația lui Cristos, cel care s-a sacrificat pe cruce pentru salvarea celor mulți, a fost motivul care a guvernat moartea eroică pe front.

Marea ofensivă a Puterilor Centrale, despre care se vorbea din primăvara anului 1918, trebuia să fie ultima, scria Lae din Banat, „deoarece Austro-Ungaria nu mai putea continua războiul din cauză că i se sfârșiseră alimentele, îmbrăcămintea, medicamentele și în țară toată lumea striga «Jos războiul!»”³¹.

Comandamentul austro-ungar a concentrat toate forțele la Piave pentru a rupe frontul și a obliga Italia să ceară pace. Potrivit afirmațiilor memorialistului, au fost aduse 56 divizii bine înarmate, „sute de mii de tunuri, mitraliere, granate, bombe, automobile, husari..., vânători, trupe de atac, honvezi,

²⁹ *Ibidem*, p. 343.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 346.

sapeuri, pionieri, trupe speciale, aeroplane...”³². Trupele austro-ungare aveau în față o altă mare concentrare de forțe italiene, franceze și engleze: „Văile, câmpiile, munții și dolinele erau ticsite de soldați...”, care au format „un front unic și puternic, peste care cu greu puteau trece armatele Puterilor Centrale”³³, scria memorialistul.

Dezastrul suferit de armatele austro-ungare în bătălia de la Piave a pus capăt războiului purtat de bănățeni pe frontul italian. Comentând acest dezastru, Lae din Banat aprecia că la Piave a fost „unul dintre cel mai groaznic măcel din războiul mondial”, spunând că „într-o singură zi s-au prăpădit 180.000 soldați, iar până la 24 octombrie s-au prăpădit 800.000 soldați”³⁴.

Impresionat de acest carnagiu Lae din Banat a realizat una dintre cele mai expresive descrieri a bătăliei de la Piave, așa cum a perceput-o un pionier român din linia întâi. După părerea memorialistului, cele mai sângeroase lupte s-au dat la Montello, Nervesa, Franceschi, Camaroto, Vidor, Covolo, Mt. Tomba.

Memoriile descriu sentimentele care îi încercau pe soldații pionieri, dispuși pe malul Piavei încă din dimineața de 14 iulie: „Toată lumea se înfricoșase, așteptând ceasul pieirii”. Noaptea de 14-15 iulie 1918 „a fost o noapte plină de groază diabolică”³⁵. Frica a fost unul dintre cele mai puternice sentimente trăite de combatanți, considera D. Caracostea. Diferitele forme de exprimare ale acestui sentiment s-au manifestat intens la începutul luptelor³⁶.

³² *Ibidem*, pp. 346-347.

³³ *Ibidem*, p. 347.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 349.

³⁶ Dumitru Caracostea, *Aspectul psihologic al războiului*, București, Cartea Românească, 1922, p. 70 sqq.

Marea ofensivă austro-ungară de la Piave a început în dimineața de 15 iulie, la ora 4. În 15 minute pontoanele cu trupele de atac au ajuns pe celălalt mal al râului Piave. Deoarece nu au întâlnit nicio rezistență în liniile italiene, zeci de mii de soldați au trecut râul Montello, înaintând până aproape de linia ferată. A fost o tactică a comandamentului italian, care i-a lăsat să înainteze fără nicio rezistență, pentru ca după aproape două ore de la începutul ofensivei să deschidă un foc nimicitor cu toate armele. „În vreo 20 de minute, scria memorialistul, mii de soldați și ofițeri au picat. Se făcuseră bălți de sânge și jirezi întinse de cadavre. La Montello s-a prăpădit un număr mare de soldați. Nici un pas nu se mai putea înainta”³⁷.

În fața focului nimicitor al italienilor, compania de pionieri s-a retras până la malul Piavei, când a început să treacă al doilea transport de pontoane cu soldați austro-ungari. Și acesta a fost întâmpinat de italieni cu un puternic foc de artilerie, care timp de două ore a nimicir alte zeci de mii de soldați: „Piava se înroșise de sânge, iar văile se umplură de morți, călcând cei rămași încă vii peste ei. Grozăvenii, de mulți au înnebunit”³⁸. Pionierii au refăcut podul, dar aviația italiană l-a bombardat: „Sute de morți rămaseră în Piave, pe care apa furioasă îi ducea la vale spre mare”³⁹. Și al doilea și al treilea pod construite de pionieri au fost bombardate. Astfel marea ofensivă a eșuat, într-o singură zi au fost scoși din luptă 180.000 soldați, estima Lae din Banat⁴⁰.

Între 15-20 iulie armata austro-ungară a atacat fără succes din toate părțile. Memorialistul aprecia că dacă au înaintat puțin soldații austro-ungari au făcut-o „pentru a prinde o bucată de pâine”. După părerea memorialistului,

³⁷ Lae din Banat, p. 350.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 351.

„bătălia de la Montello a fost cea mai groaznică bătălie dintre toate, din cei patru ani de război mondial”⁴¹. Memoriile descriu dificultățile întâmpinate de pionieri la traversarea Piavei. Cea mai dificilă operațiune a fost construirea podurilor de pontoane. În noaptea de 22 iulie 1918 au început să construiască al optulea pod. Din cele șapte construite până atunci în timpul luptelor de la Piave, trei au fost luate de apele umflate ale râului, iar patru au fost bombardate. În 23 iulie s-a mai încercat încă o dată ruperea frontului, tot fără succes, iar cel de-al optulea pod a fost și el bombardat de avioane și rupt. Divizia 17, din care făcea parte și compania de pionieri, a fost complet nimicită.

Memorialistul a fost unul dintre puținii pionieri care a supraviețuit dezastrului de la Piave. În 28 iulie a căzut bolnav, a stat o lună într-un spital din Viena, după care a primit 30 zile de concediu. Memorialistul susține că a plecat cu indicații de la socialiștii de pe front pentru a lua legătura cu cei din capitala Ungariei. Acolo a contactat agentul Comitetului Central Executiv al P.S.D., care i-a dat o serie de informații despre viitoarea revoluție care urma să izbucnească în 15 octombrie. Instrucțiunile primite în gara Budapesta nu l-au convins, dorul de mamă și de casă a fost mai puternic, a uitat de sarcinile primite, „căci știam că și așa eu folos n-am să trag și mă gândeam că-s lugojean și bănățean și cauza românească e mai sfântă ca toate acțiunile MSHR din Budapesta. Astfel am luat o hotărâre de a mă scăpa de ei și am ars toate manifestele și instrucțiunile primite”. Exemplul său confirmă aserțiunile lui Eric J. Leed potrivit cărora socialismul sau bolșevismul combatanților a fost generat de lipsurile și pericolele îndurate în tranșee și nu a fost expresia unor convingeri ideologice⁴².

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Eric J. Leed, *op.cit.*, p. 263.

Întors acasă Lae din Banat s-a confruntat cu dificultățile de a se integra în viața socială de după război, sentiment trăit de toți veteranii Marelui Război. „Lofcinul, Kosmaciul, Doberdoul și Piave m-a(u) schimbat cu totul”⁴³, scria memorialistul, care a revenit obsesiv la viața de pe front: „n-aș fi preferat să vin acasă dacă știam că aici e o lume întoarsă”. Era un sentiment trăit de mulți veterani, odată întorși acasă⁴⁴. După considerațiile lui Bruno Cabans, acest comportament reflectă dificultatea celor demobilizați de integrare în societate, dificultățile lor de a regăsi o viață regulată.

Din numeroasele memorii publicate de foștii militari români din Banat după încheierea Marelui Război, amintirile din război semnate Lae din Banat se disting prin spontaneitatea observațiilor, multitudinea aspectelor privind viața de pe front, bătăliile, comportamentul uman și mesajele transmise. Memoriile prezentate reflectă o personalitate complexă încă din tinerețe, ce merită a fi mai bine cunoscută, mai ales sub aspectul biografiei.

⁴³ Lae din Banat, p. 357.

⁴⁴ *Ibidem.*

Atacul cu gaz întreprins de către Corpul VII Armată Timișoara pe frontul italian în anii Primului Război Mondial

*Cerc. șt. I dr. Vasile Dudaș**

S-a împlinit recent, un veac de la declanșarea Primului Război Mondial. Marele Război, așa cum a fost numită prima mare conflagrație mondială de către contemporani, a zguduit conștiința acestora, datorită numărului mare de victime, a multiplelor consecințe economice, politice, demografice, etc. În timpul încheșărilor pe fronturile de luptă, combatanții au folosit armament mecanizat, au recurs la arme de distrugere în masă. Între acestea s-a numărat și gazul toxic.

În studiul de față, ne vom referi la folosirea acestora substanțe nocive pe frontul italian, unde din nefericire au fost implicați și înaintașii noștri, înrolați în unitățile Corpului VII armată Timișoara.

Deși țara sa făcea parte din Tripla Alianță, regele italian Victor Emanuel al-III-lea a comunicat, la 3 august 1914, împăratului german Wilhelm al-II-lea, că țara sa rămâne neutră, neputându-se aplica clauza *casus foederis*¹.

Începând cu lunile următoare, diplomația italiană a început tratative secrete atât cu reprezentanții Triplei Înțelegeri cât și cu cei ai foștilor aliați, în care a făcut

*vasiledudas@yahoo.com

¹ Mircea Popa, *Primul Război Mondial 1914- 1918*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 201

cunoscut că dacă ar fi răsplătită satisfăcător, ar fi dispusă să intre în luptă.

Cum nu oferea nimic din teritoriile lor, puterile Antantei au fost foarte generoase cu recompensele. S-a ajuns astfel, ca la 26 aprilie 1915, prin tratatul semnat la Londra, Italia se obliga să intre în acțiune alături de noii aliați. Aceștia îi promisese că va primi sudul Tirolului, Trieste și nordul Dalmației².

În după masa zilei de 23 mai 1915, Giuseppe Avarna di Gualtieri, reprezentantul Italiei la Viena, a înaintat baronului Ștefan Burian, șeful diplomației austro-ungare, declarația de război a țării sale. În ea se arăta că începând cu ziua de 4 mai „a fost adusă la cunoștința guvernului imperial și regal declarația cu motivele grave pentru care Italia, încredințată de dreptul său, a proclamat și de azi înainte fără efect tratatul său de alianță cu Austro - Ungaria, nesocotit de către guvernul imperial și regal și din acest punct de vedere și-a reluat întreaga sa libertate de acțiune. Guvernul regelui ferm convins de puterea sa, prin toate mijloacele de care dispune sub protecția drepturilor și intereselor italiene, nu s-ar sustrage de la obligațiile sale de a lua măsuri oricărei amenințări actuale sau viitoare pe care evenimentele le impun prin îndeplinirea aspirațiilor naționale”³. În încheierea documentului se preciza faptul că Maiestatea sa regele declara că începând cu ziua următoare se consideră în stare de război cu Austro - Ungaria.

Pentru Puterile Centrale se constituia astfel un nou teatru de operații militare, care se întindea pe o lungime de 640 de km de la frontiera cu Elveția până la Marea Adriatică.

² A. J. P. Taylor, *Monarhia Habsburgică 1809 - 1918, O istorie a Imperiului Austriac și a Austro - Ungariei*, Editura Allfa, București, 2000, p. 202

³ *Documents diplomatiques concernant les rapports entre l'Autriche - Hongrie et Italie*, Vienne, 20 juillet 1914 - 23 mai 1915, p. 229-230.

În această situație, Marele Stat Major austro-ungar s-a văzut nevoit să dirijeze mai multe mari unități militare la frontiera cu noul rival.

Printre ele s-a numărat și Corpul VII armată austro-ungar care își avea sediul în orașul Timișoara. La începutul conflictului, unitățile sale participaseră la luptele de pe frontul sârb iar de la sfârșitul lunii august 1914 cea mai mare parte a lor fuseseră transferate pe cel rus. În mai 1915, ele primiseră ordinul de a se deplasa în Carinthia unde fuseseră echipate și instruite pentru luptele din munți. La începutul lunii iulie, au intrat în dispozitivul de apărare a graniței cu Italia în zona platoului Doberdo unde se aștepta atacul principal al unităților militare italiene. Această zonă care cuprindea un teren carstic în suprafață de aproximativ 60 kp, era delimitată la nord de râul Vipacco, la vest râul Isonzo, la sud Marea Adriatică iar la est Vallone⁴.

Deși Marele Stat Major austro-ungar a propus „strategia punctului slab” aliatul german a decis ca, provizoriu, împotriva noului adversar să fie dus un război pur defensiv.

Pe de alta parte, începând cu vara anului 1915, șeful Marelui Stat Major italian, generalul Luigi Cadorna a experimentat „loviturile directe”, cu prețul a sute de mii de morți⁵.

În prima campanie, armata italiană a declanșat patru mari ofensive pe râul Isonzo (23 iunie -7 iulie, 18 iulie - 3 august, 18 octombrie - 4 noiembrie, 10 noiembrie - 2 decembrie 1915), toate soldate cu rezultate modeste. În ansamblu, luptele de pe acest front au purtat amprenta războiului de poziție. Legat de ultima ofensivă italiană, Serviciul de presă al Președenției Consiliului de Miniștri din

⁴ Pintér Tamás, *A Szegedi-46 osok doberdói fája*, în *San Martino del Carso, il poeta e l'albero isolato, Memorie di pace di populi in gerra*, mostra 30/3 - 29/6 2013, p. 37 - 40. Studiul este tradus și în limba italiană.

⁵ Mircea Popa, *op. cit.*, 215

Budapesta făcea cunoscut că: “Zona capului de pod Görz a fost intens bombardată de către artileria italiană. Lupte înverșunate au fost consemnate la Monte San Michele unde inamicul a pătruns în liniile austro ungare. Celelalte atacuri italiene întreprinse în jurul localității Sân Martin au fost respinse cu pierderi grele pentru inamic. În Tirol inamicul a bombardat din nou orașul și gara Riva. La Zagora italienii au folosit bombe cu gaze vătămătoare”⁶.

În anul următor, italienii au pregătit noi ofensive. Prima s-a derulat în intervalul 9-15 martie 1916. Privitor la acest atac italian, același serviciu de presă făcea cunoscut că: “Italienii în sectorul Rombou au folosit bombe cu gaz”⁷.

Pentru descurajarea adversarului regimentele Diviziei nr. 17 care faceau parte din Corpul de armată timișorean au primit ordinul de a întreprinde un atac cu gaze asfixiante (clor și fosfor) în zona localității Sân Martin și a Muntelui San Michele. Atacul a început în zorii zilei de 29 iunie 1916.

Martor ocular la acest eveniment tragic, cadet în Regimentul 46 Szeged, Coriolan Băran, originar din localitatea timișeană Nerău, va consemna peste ani: “Gazul de clor era păstrat în tuburi de fier asemănătoare tuburilor în care se păstrează acidul carbonic sau oxigenul. Aceste tuburi au sosit la regiment la începutul lunii iunie. S-au distribuit metodic la companii și plutoane cu instrucțiunile necesare. Se aștepta un vânt favorabil pentru a declanșa atacul. Gazul mai greu decât aerul trebuia să fie dus de vânt în tabăra adversă. Natural s-au luat toate măsurile necesare ca după ce gazul își va fi făcut efectul, în spărtura de front provocată, trupele să înainteze spre râul Isonzo. Socotelile înaltului comandament au fost stricate de italieni. Ei aveau programată pe iunie o ofensivă. Aceste ofensive erau precedate de o pregătire de artilerie de 3-4 zile. În

⁶ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, Colecția Muzeului Regional Banat, fond Primul război mondial, doc. 87 / 24 noiembrie 1915

⁷ *Ibidem*, doc. 263/9 martie 1916

aceste zile, zi și noapte vua toată atmosfera și tremura pământul de bombardamentele făcute de italieni. Necazul mare al lor era că linia de front propriu zisă nu putea fi bombardată, fiind prea apropiată de linia lor. După terminarea bombardamentului porneau italienii la atac. Comandamentul austriac, de o parte pentru a zadărnici ofensiva, pe de altă parte temându-se că în urma unui atac să nu patrundă italienii în tranșeele austriece, a dispus declanșarea atacului cu gaze. Natural toată trupa și-a pus masca de gaz.

Gazul a pornit într-un nor galben pe jos spre pozițiile italiene. Cum pozițiile erau pe pantă și italienii erau mai jos decât noi, gazul greu a pornit spre locurile joase, dar mult mai încet decât era de dorit. După jumătate de oră s-a ordonat înaintarea, natural cu maștile de gaz. Atunci a început dezastrul. O parte a maștilor de gaz erau defecte. Unii soldați neglijenți nu le-au ferit de ploaie, umezeală așa că au ruginit. Altele aveau alte defecte. După ce au fost maștile aplicate pe față s-a constatat că unii soldați destul de numeroși nu pot respira, măștile fiind defecte și neprimind aer le rupeau de pe față. În acel moment inhalau din gazul lansat și se prăbușeau. Acest fenomen a provocat panică și dezordine tocmai la austrieci care au pornit ofensiva cu gaz. Cu toate acestea înaintarea a pornit. S-a ajuns în pozițiile italiene fără a întâmpina rezistență. Toți erau morți. Aveau și ei măști de gaz dar necorespunzătoare. Aveau mai mult un fel de burete care îl aplicau pe nas și gură. Această metodă nu i-a apărut de dezastru și au pierit cu toții. Trupele austriece au înaintat până la râul Isonzo, distanță de 4-5 km. După o evaluare competentă, pierderile suferite de italieni în urma gazului erau de 20.000 - 25.000 de oameni*. Ajungând la râu au întâmpinat o rezistență extraordinară de dâră. Italienii în vederea ofensivei aveau concentrate trupe de rezerviști importante, care în afara câmpului gazat, după 1-2 km gazul s-a evaporat, au opus o rezistență extraordinară de dâră,

pornind chiar contra. După câteva ore de la declamșarea atacului de gaz, situația frontului era aceeași ca în dimineața zilei înainte de pornire. Doar că italienii au pierdut un număr imens de oameni, iar austriecii au pierdut și ei mulți oameni. Zile întregi erau cărate cadavrele în Val Valone pentru a fi înmormântate.”⁸

O altă mărturie documentară, Jurnalul Regimentului 39 Debrecen consemna: „Efectul gazului cu mici excepții a fost destul de mare și în spatele liniilor de apărare. Soldații noștri poartă lupte în prima și a doua linie de apărare a inamicului, se aud focuri de pușcă, mitralieră, tun, inamicul suferă pierderi mari. Soldații italieni au început un foc nebun și disperat asupra unităților noastre în atac, încât nu am putut înainta numai câțiva pași spre craterile și dolinele aflate în fața pozițiilor noastre. Peste tot soldați căzuți, fără cunoștință”⁹.

Din nefericire pentru italieni, serviciile lor de informații nu obținuseră nici o știre legată de acest atac. În acea zi, în zona Sân Martin erau pe poziții brigăzile Pisa și Regina din Regimentul 10 infanterie. Un tânăr locotenent al acestui regiment consemna: „Ca semn de răzbunare, am primit un nor alb galbui de gaze, din șanțul inamicului, care cu adierea vântului de dimineață înainta încet spre pozițiile noastre. Primii care au observat acest fenomen n-au fost în stare să-și dea seama ce se întâmplă, ofițerii de artilerie cu atenția încordată urmăreau desfășurarea evenimentelor, încercau să deslușească cauzele acestor bubuituri înfundate. Norul de gaz a surprins prima dată santinelele, pe cei din prima linie de apărare și artilerie. Respirația a devenit tot mai grea, au căzut

*Cifra pierderilor suferite de italieni este mult exagerată. Atât sursele arhivistice maghiare cât și italiene vorbesc de câteva mii de morți.

⁸ Coriolan Băran, *Reprivire asupra vieții. Memorii*, Vasile Goldiș University Press, Arad, 2009, p.120

⁹ *San Martino e l'Albero Storto C' era una volta. Storie da una trincea*, San Martino del Carso, 2015 - 2016, Gruppo Speleologico Carsico, p. 49. Textul volumului este tradus și în limbile maghiară și română.

la pământ, gâfâind, cu ochii sticloși, albi și cu spume la gură. Toți au murit în aceeași poziție, încercând să-și desfacă nasturii la gât. Ce moarte groazică, cu mii de înțepături și cu plamânii în flăcări. Singurul echipament de protecție la unitatea noastră a fost o mască mică căptușită cu vată, pe care am imbibat-o cu un lichid dintr-o fiolă. Apoi n-am să uit niciodată, într-un defileu îngust și adânc înghesuți sute de soldați, tunari de infanterie, așteptau ca a doua zi de dimineață sau în timpul zilei să părăsească acea zonă. Santinelele cu toate că aveau măști primitive și-au păstrat pozițiile până în ultima clipă, căzând la datorie”¹⁰.

Un alt martor ocular, medicul locotenent Ferrari consemna în jurnalul său: “...pentru o clipă nici nu mi am dat seama ce se întâmplă, ... prima dată am crezut că simt doar un fum neobișnuit, apoi repede mi-am dat seama că e gaz... Primii soldați care au sosit erau aproape goi, cu privirile goale, stare tulburată, nu puteau vorbi, tușeau puternic. Au fost care făceau nevoile pe ei. Prima dată le-am dat injecție antropin, la mulți starea s-a agravat tot mai mult, efectele gazului avansau. Au murit în chinuri groaznice. Pe ceilalți, care s-au putut retrage și adăposti în locuri mai ferite, sosind cu simptome mai puțin grave, am reușit să-i trimit la spitalul militar din Gradisca”¹¹. După acest trist eveniment Platoul 197 a fost numit de către italieni platoul zugrumător (quota degli asfissati).

De subliniat faptul, că zona în care se consumaseră aceste evenimente tragice, fusese vizitată de o delegație a comitatului Caraș-Severin. Potrivit relatărilor *Gazetei Oraviței*, la 2 iunie 1916 prim comitele Medve Zoltan, deputatul cercului Lugoj dr. Nicolici și primarul Lugojudului Ioan Băltescu sosiseră cu trenul pentru a se întâlni cu combatanții Reg. 43 infanterie Caransebeș. După ce au vizitat

¹⁰ *Ibidem*, p.45

¹¹ *Ibidem*, p. 51

linia frontului și s-au întâlnit cu raniții din spitalul din Trieste, publicația mai sus menționată consemna că un solat le comunicase: „De nenumărate ori am fost atacați din partea acestui dușman tiran, dar noi nu am părăsit poziția noastră de apărare, ci am stat neclintiți respingându-l cu toate ocaziunile, așa că în decurs de un an de zile nu ne-a putut respinge nici măcar zece pași, ba din contră noi am cucerit unele din pozițiile lui de apărare”¹².

În lunile următoare, italienii au pregătit noi ofensive (6-17 august, 14-17 septembrie, 10-12 octombrie, 31 octombrie-4 noiembrie). Cu prilejul celei de a 6 a bătălii de pe Isonzo din zilele de 6-17 august, italienii au reușit să ocupe Gorizia. Acest succes i-a costat scump. La 13 august o notă telegrafică sosită pe adresa publicației periodice timișorene *Temesvári ujság* făcea cunoscut că spitalele italiene fiind supraaglomerate s-a solicitat internarea celor răniți în spitalele de pe riviera franceză. După căderea Goriziei numai la Milano sosiseră 55.000 de răniți.¹³

Cu prilejul împlinirii a unui an de la declanșarea ostilităților pe acest front de luptă, arhiducele Frederich a dat un ordin de zi în care făcea cunoscut că trecuse un an de când Italia atacase statul dualist „printr-o trădare chibzuită și pregătită, oponându-ne o forță de opt ori mai numeroasă. Vitejii noștri soldați însă au zădărnicit aceste planuri oprind ofensiva inanică. Ba mai mult, am reușit să deschidem o breșă mare în liniile italiene prin victoria noastră din ultimele zile.”¹⁴

A urmat o iarnă deosebit de grea. La sfârșitul ei, comandamentul italian s-a angajat în a zecea bătălie (12 mai-5 iunie) tot pe râul Isonzo. Rezultatul final a constat într-un

¹² *Foaia Oraviții*, III, nr. 104, din 9/22 iunie 1916

¹³ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, Colecția Muzeului Regional Banat, fond Primul război mondial, doc. 330/1916

¹⁴ *Ibidem*, doc.341/1916

dureros eșec. La fel s-a finalizat și cea de - a - 11- a bătălie declanșată în doua jumătate a lunii august 1917.

Spre toamnă, comandamentul german a luat hotărârea de a sprijini aliatul său pe acest front. Într-o acțiune discretă în zonă sosesc 12 divizii germane. La 24 octombrie, acestea în colaborare cu cele austro-ungare declanșează o ofensivă viguroasă, apărarea italiană cedează în zona Caporetto (orașel pe râul Isonzo) iar în zilele următoare întregul dispozitiv defensiv italian a fost dezorganizat. Unitățile italiene aflate în retragere reușesc cu greu să se replieze pe râul Piave¹⁵.

La începutul anului 1918, Marele Stat Major General al armatei germane propune o mare ofensivă pe frontul de vest. La 20 februarie, are loc la Spa o întâlnire între împărații Wilhelm al-II-lea și Carol I. Cu acest prilej, suveranul german solicită interlocutorului său să sprijine ofensivă armatei sale prin declanșarea unei ofensive asemănătoare pe frontul de sud vest. Ideea este acceptată și în lunile următoare, încep pregătiri de mare amploare pe frontul italian.

Timp de câteva săptămâni, comandamentul austro-ungar a reușit să concentreze atât de multe trupe cum nu o mai putuse face din anul 1915. Obiectivul principal îl constituia victoria completă. La 15 iunie, generalul Bojidar Borojevic a ordonat o amplă ofensivă, care a cuprins un front cu o deschidere de 10 km de la Asiago la Marea Adriatică. Unitățile din prima linie au reușit să forțeze râul Piave și au început înaintarea urcând cu greu coastele munților. Apărarea italiană a reușit să reziste pe platoul Asiago. La 18 iunie, generalul Armado Diaz a trecut la contraofensivă. În scurt timp, situația trupelor austro-ungare care reușiseră să treacă pe malul celălalt al apei a devenit tragică. În urma ploilor căzute, podurile plutitoare au fost distruse, aprovizionarea cu alimente și muniție întreruptă. În această situație neprevăzută, mai multe subunități au început retragerea. O parte a efectivelor lor au căzut în captivitate iar

¹⁵ Mircea Popa, *op. cit.*, p. 367

cei care au încercat trecerea apei învolburate și-au găsit moartea. Deși sfătuit să continue acțiunea, comandantul armatelor italiene, considerând că obiectivul propus a fost atins a hotărât sistarea ofensivei.

După patru luni de pregătiri, la 24 octombrie italienii în cooperare cu aliații francezi și englezi, susținuți și de câteva mii de voluntari polonezi, sârbi, cehi, slovaci și români proveniți din rândurile prizonierilor armatei austro-ungare au pornit ofensiva care se va dovedi a fi decisivă pe acest teatru de operații militare. Trei zile mai târziu, râul Piave a fost forțat iar la 29 octombrie cucerit punctul strategic Vittorio Veneto. Demoralizate, aflate în plin proces de dezintegrare, diviziile austro-ungare nu au mai opus nici o rezistență. Cea mai mare parte a lor s-au dezmembrat și fiecare soldat și-a căutat cum a putut mai bine drumul către casă, în mijlocul confuziei și al haosului. La 3 noiembrie, în Villa Giusti de lângă Padova, a fost semnată convenția de armistițiu¹⁶.

¹⁶ *Ibidem*, p. 415-416.

Implicarea societății civile în cercetarea și combaterea fenomenului depopulării Banatului în perioada interbelică

Prof. dr. Ciurușchin Miodrag

Depopularea spațiului bănățean în prezent este o problemă care preocupă cercurile științifice și autoritățile publice, locale și centrale, fenomen care a început să se manifeste pregnant încă din primul deceniu al secolului al XX-lea. În prezentul studiu ne-am propus cercetarea cauzelor depopulării și a modului în care s-a implicat societatea civilă din perioada interbelică în cercetarea și combaterea fenomenului depopulării. Ne-am limitat la spațiul cuprins între limitele administrative actuale ale județului Timiș.

La recensământul populației din anul 1900 în așezările județului Timiș locuiau 531587 locuitori, din care 73298, în mediul urban (Timișoara și Lugoj), iar 458289, în mediul rural, în 308 localități. Recensământul populației din anul 1910 înregistrează un spor natural de 18185 persoane față de anul 1900. Au fost înregistrate 549772 persoane, din care 87597 în mediul urban și 462175, în mediul rural. Comparând rezultatele recensămintelor din anii 1900 și 1910 observăm că apar simptomele depopulării satelor bănățene, inclusiv a celor care în prezent se află în componența județului Timiș. Primele semne ale acestui fenomen nefast au început să se manifeste, după opinia lui Gheorghe Birăescu, încă de la mijlocul secolului al XIX-lea în satele bogate locuite de șvabi, în nord-estul Banatului. Șvabii au „inventat” sistemul

practicat la oraș și la sate de a limita la unu sau, cel mult, doi copii pentru o familie, cu scopul de a nu fărâmița proprietatea funciară, a păstra un standard economic ridicat și prestigiul social al familiei¹. Acest sistem de planificare familială „a fost preluat de către românii și sârbii bănățeni din satele mixte și apoi s-a extins în tot Banatul și chiar la județele învecinate, Arad și Hunedoara”². În primul deceniu al secolului al XX-lea sporul demografic s-a redus, în comparație cu ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea datorită puternicului val de emigrație internațională care s-a manifestat în Banat prin plecarea la muncă sau definitivă în străinătate, între anii 1899-1913. În această perioadă, din Banat au emigrat 136343³ persoane, majoritatea tineri și adulți, între 20 și 40 de ani, în deplină capacitate de muncă și fertilitate. Cei mai mulți dintre emigranți au ales ca țară de destinație S.U.A. și, în număr mai mic, Canada, Brazilia, Argentina, Australia, iar dintre statele europene, mai ales Germania și Franța. Scopul celor mai mulți dintre emigranți era să acumuleze sume mari de bani cu care să cumpere, la întoarcerea în țară, pământ, utilaje agricole, animale sau să-și deschidă magazine comerciale și ateliere meșteșugărești. S-au întors, până în 1913 din străinătate un număr de 30884 bănățeni, iar aproape $\frac{3}{4}$ din cei care au plecat în străinătate nu s-au mai întors și, ca urmare a fluxului migratoriu internațional din Banat spre alte state ale lumii, „au fost pierduți 105461 locuitori”⁴. Perioada de dezvoltare și prosperitate, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea ale cărei urme sunt vizibile și în prezent la Timișoara și în alte așezări timișene, s-a încheiat brusc cu

¹ Feichter, Enric, 1941, *Problema descreșterii populației în șesul Banatului românesc*, f.e., Timișoara.

² *Ibidem*, p. 86

³ Munteanu, Ioan, *Emigrări din Banatul istoric la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în *Analele Banatului*, s.n., Arheologie- Istorie, vol. XII-XIII, 2004-2005

⁴ *Ibidem*, p. 396-397

declanșarea primului război mondial, la 28 iulie 1914. La război au participat zeci de mii de locuitori din așezările județului Timiș care au luptat în cadrul armatei austro-ungare, pe frontul balcanic, italian și în Galiția. În toate satele timișene au fost ridicate monumente ale eroilor care atestă pierderile mari de vieți omenești, una din cauzele scăderii natalității în timpul războiului și în primii ani de după război. Și populația civilă a suferit pierderi mari din cauza penuriei de alimente, medicamente, a rechizițiilor pentru război. La natalitatea foarte redusă s-a adăugat mortalitatea generală ridicată care au dus la scăderea numărului locuitorilor, în cele mai multe sate și la orașe. Gripa spaniolă a făcut ravagii, în anii 1918- 1919 și în Banat, contribuind la depopularea așezărilor timișene. La 1 august 1919 Banatul istoric a fost împărțit, la Conferința de Pace de la Paris, între regatul România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Republica Ungaria. 2/3 din suprafața Banatului istoric (18958 km²) a revenit României, 9302 km² au fost atribuiți Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor, iar Ungaria a preluat o singură plasă cu o suprafață de 271 km²⁵.

La recensământul din 1920 au fost înregistrați, în așezările județului Timiș, 510248 locuitori, din care 103861 în mediul urban și 406387 în mediul rural⁶. Comparativ cu datele recensământului din anul 1910, se constată că în 1920 erau cu 39524 locuitori mai puțini. O parte din ei trăiau în așezările atribuite Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor și de aceea nu se poate stabili cu exactitate numărul pierderilor de populație. Pe cale amiabilă, de comun acord, între cele două state vecine, la sfârșitul anului 1923, s-a făcut

⁵ XXX *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*, vol. VII, <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS> pag. 454- 455, accesat 19 iulie 2014.

⁶ Iackabffy, Elemér, 1923, *Erdely Statisztikaja*, Ed. Magyar Kiselegetseg Nemzet Politikay Szemle, Lugos.

o rectificare a frontierei comune în Banat și, astfel, localitățile Cenei, Checea, Jimbolia, Jamu Mare, Beba Veche, Cherestur, Soca au revenit României, în cuprinsul județului Timiș.

În primii ani de după Marea Unire s-a observat, în vestul României Mari, inclusiv în județul Timiș, o tendință de scădere a populației, fapt ce a determinat Biserica Ortodoxă Română să adopte măsuri pentru combaterea depopulării. Preotul Gheorghe Ciuhandu a rostit în mai multe biserici predici prin care căuta să-i convingă pe românii ortodocși din Episcopia Aradului că populația românească scade dramatic, în comparație cu situația din secolul al XIX-lea. Considera că „scăderea populației era cea mai mare nenorocire ce a dat peste Banat”⁷. A dat ca exemplu semnificativ sporul natural ne semnificativ, în trei ani consecutivi, 1921- 1923: „la 130000 români ortodocși din Eparhia Aradului s-a înregistrat un spor natural de 518 suflete”⁸. În Episcopia Caransebeșului situația demografică era catastrofală, „sporul natural fiind, în 1921, 811 suflete, în 1922- 439 și în 1923 doar 4 suflete”⁹. În cursul deceniului al treilea al secolului al XX-lea în mediul rural se înregistra scăderea natalității, creșterea mortalității infantile și generale, pe fondul îmbătrânirii populației, iar pe de altă parte, un număr tot mai mare de tineri migra spre cele două orașe, Timișoara și Lugoj, a căror populație sporea rapid, mai ales datorită fluxului migratoriu din rural în urban și mai puțin datorită sporului natural. Populația județului Timiș a crescut, între anii 1900- 1930, de la 531587 persoane la 558375. Deși, aparent, populația a crescut cu 26788 locuitori în 30 de ani, totuși sporul s-a datorat mai mult sporului

⁷ Ciuhandu, Gheorghe, 1925, Calea vieții și calea morții. *Câteva tâlcuiri statistico-morale din ținutul Aradului și din Banat*, Tiparul Tipografiei Diecezane, Arad, p.9

⁸ *Ibidem*, p. 11.

⁹ *Ibidem*, p. 11.

migratoriu decât sporului natural, dacă avem în vedere că au fost înființate colonii în care au fost așezați locuitori din alte județe, iar grupuri de nou veniți în județ au întărit elementul românesc în mai multe sate vechi, mai ales în zona de câmpie, un exemplu ar putea fi localitatea Valcani în care au fost așezate numeroase familii provenite din Oltenia pentru că acest sat a pierdut, imediat după Marea Unire, o mare parte din populația maghiară care a optat pentru cetățenia maghiară, expatriindu-se. Dacă mediul urban a cunoscut o creștere a numărului populației de la 73298 locuitori, în 1900, la 125985 locuitori, în 1930, în mediul rural procesul de depopulare este evident, dacă vom compara rezultatele recensămintelor populației din anii 1900 și 1930.

TABELUL 1
Populația așezărilor rurale și urbane din județul Timiș,
între anii 1900- 1930¹⁰

Nr. crt	Localități	1900	1910	1920	1930	Creșteri	Descrășteri
1	Timișoara	55812	68471	82689	102390	46578	
2	Lugoj	17486	19126	21172	23595	6112	
3	Măguri	432	235	233	207		225
4	Tapia	558	513	509	502		56
5	Buziaș	2847	2917	2816	2939	92	
6	Silagiu	2240	2181	1876	1678		562
7	Bacova	2099	2035	1939	2159	60	
8	Deta	3997	4197	3854	4070	73	
9	Opațița	953	944	825	910		43
10	Făget	2479	3316	2921	2978	499	
11	Bătești	568	532	474	496		72
12	Begheiu Mic	579	585	511	542		39
13	Bichigi	822	886	853	754		68
14	Brănești	673	684	594	670		3
15	Bunea Mare	724	790	771	813		89
16	Colonia Mică	329	254	265	270		59
17	Jupănești	232	339	330	345		113
18	Povargina	441	449	440	385		56
19	Temerești	842	886	798	792		50
20	Jimbolia	10132	10882	-	10899	767	
21	Sănnicolau Mare	10711	10611	10900	10676		35
22	Baliuț	915	1349	1029	1186	188	
23	Bodo	1328	1576	1560	1188		140
24	Fădimac	958	938	711	775		183
25	Târgoviște	667	1035	864	868	201	
26	Banloc	2759	2831	2527	2371		388
27	Dolaț	1237	1181	1240	1443		206
28	Livezile	1854	1963	1890	1916	62	
29	Ofsenița	994	1023	995	978		16

¹⁰ Varga E. Árpád Temes megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1880 – 2002, internet accesat în 26 iulie 2014

30	Partoș	1485	1639	955	1168		317
31	Soca	976	1065	-	968		8
32	Bara	1088	1094	1262	961		127
33	Dobrești	611	618	620	598		13
34	Lăpușnic	522	571	538	536	14	
35	Rădmănești	723	697	607	642		81
36	Spata	434	421	363	370		64
37	Bârna	406	439	432	413	7	
38	Botești	215	237	220	215	-	-
39	Botinești	611	538	466	430		181
40	Drinova	323	396	370	374	49	
41	Jurești	289	308	270	269	20	
42	Pogănești	491	541	437	416		75
43	Sărăzani	527	500	449	490		37
44	Beba Veche	3022	2489	-	2632		390
45	Cherestur	634	687	-	807	173	
46	Pordeanu	1253	980	1039	570		683
47	Becicherecu Mic	3738	3663	3642	3328		410
48	Dudeștii Noi	2857	2541	2456	2400		457
49	Belinț	2884	2618	2234	2077		807
50	Babșa	943	1338	1171	1115	172	
51	Chizătău	1388	1309	1129	1079		309
52	Gruni	877	905	753	710		167
53	Bethausen	871	1019	927	886	15	
54	Cladova	781	791	858	765		16
55	Cliciova	1179	1041	848	910		269
56	Cutina	923	969	987	876		47
57	Leucușești	757	784	740	760	3	
58	Nevrincea	372	839	884	752	380	
59	Biled	4566	3946	3831	3791		775
60	Șandra	1929	1787	1760	1854		75
61	Uihei	834	672	662	602		232
62	Bogda	464	470	447	396		68
63	Altringen	217	187	207	202		15
64	Buzad	843	859	811	830		13
65	Charlottenburg	298	277	295	267		31
66	Comeat	565	530	490	496		69
67	Sintar	326	327	316	281		45

68	Boldur	1094	1106	869	908		196
69	Jabâr	986	945	854	811		175
70	Ohaba Forgaci	1676	1646	1489	1503		173
71	Sinersig	924	968	876	860		64
72	Brestovăț	929	960	918	856		73
73	Coșari	1714	1765	1565	1500		214
74	Hodoș	602	646	495	586		16
75	Lucareț	607	517	374	404		203
76	Teș	565	580	543	520		45
77	Cârpiniș	2755	2773	2695	2944	189	
78	Iecea Mare	3099	2535	2549	2292		807
79	Iecea Mică	1531	1363	1233	1131		400
80	Cenad	7388	7444	7219	7236		152
81	Cenei	2889	2730	-	2661		228
82	Bobda	1338	1182	950	1137		201
83	Checea	3627	3465	-	3051		576
84	Chevereșu Mare	1995	1926	1695	1660		335
85	Dragșina	896	1019	928	958	62	
86	Vucova	1211	1167	1076	1040		171
87	Ciacova	4601	4399	3811	3744		857
88	Cebza	1728	1638	1505	1389		339
89	Gad	1127	1141	917	1227	100	
90	Ghilad	3785	3901	3480	3564		221
91	Macedonia	1032	1089	911	927		105
92	Obad	1003	988	952	982		21
93	Petroman	2084	2006	1864	1736		348
94	Comloșu Mare	4956	4989	4744	4389		567
95	Comloșu Mic	1981	1855	1855	1676		305
96	Lunga	1078	1071	1233	858		219
97	Coșteiu	1271	1303	1220	1516	245	
98	Hezeriș	564	563	485	511		53
99	Păru	662	626	554	604		58
100	Țipari	1548	1743	1410	1419		129
101	Valea Lungă Rom	467	564	513	510	43	
102	Criciova	992	1076	1027	997	5	
103	Cireșu	521	932	1057	1367	846	
104	Jdioara	1405	1307	1163	1156		249

105	Curtea	1306	1325	1300	1241		65
106	Coșava	579	704	626	661	80	
107	Homojdia	381	370	349	330		51
108	Darova	1482	1509	1486	1925	443	
109	Hodoș	635	680	529	610		25
110	Sacoșu Mare	3067	3283	3206	2704		363
111	Denta	3220	3487	3047	2974		246
112	Breștea	1010	1002	883	879		131
113	Rovinița Mare	1401	1499	958	857		544
114	Rovinița Mică	-	-	465	417		
115	Dudeștii Vechi	5921	5909	5917	6079	158	
116	Cheglevici	1158	1191	1150	1288	130	
117	Colonia Bulgară	702	725	749	830	128	
118	Valcani	4829	4803	3276	3429		1400
119	Dumbrava	1881	1989	1487	1491		390
120	Bucovăț	814	787	810	766		48
121	Răchita	1528	1637	1477	1619	91	
122	Dumbrăvița	1151	1243	1226	1490	339	
123	Fârdea	971	1012	989	887		94
124	Drăgășinești	315	287	315	317	2	
125	Gladna Montană	311	317	283	266		44
126	Gladna Română	777	752	684	725		52
127	Hăuzești	314	341	314	290		24
128	Mătnicu Mic	351	343	336	357	6	
129	Zolt	391	414	356	374		17
130	Foeni	2119	2037	1791	1938		181
131	Cruceni	875	973	1054	1024		149
132	Gătaia	3437	3498	3171	3401		36
133	Berecuța	299	302	308	347	48	
134	Birda	1142	1321	1119	1247	105	
135	Butin	1065	1070	915	916		151
136	Mănăstire	434	439	360	420		14
137	Percosova	1027	1048	1020	955		72
138	Sângeorge	640	603	570	810	170	
139	Sculia	1324	1463	1221	964		360
140	Șemlacu Mare	1075	1111	1054	1045		30
141	Șemlacu Mic	674	711	525	733	59	

142	Găvojdia	1502	1488	1170	1229		273
143	Jena	587	659	571	582		5
144	Lugojei	1352	1416	1166	1218		134
145	Sălbăgel	668	690	654	651		17
146	Ghiroda	1184	1412	1214	4056	2872	
147	Giarmata VII	657	-	-	-		
148	Ghizela	1403	1482	1317	1172		231
149	Hisiaș	709	674	635	636		73
150	Paniova	909	987	887	928	19	
151	Șanovița	1085	1054	866	872		213
152	Giarmata	5321	5259	5109	5204		117
153	Cerneteaz	1454	1332	1258	1219		235
154	Giera	1200	1280	1380	1245	45	
155	Grăniceri	1224	1050	1047	953		271
156	Toager	1079	1152	1034	1023		56
157	Giroc	2214	2361	2119	1915		299
158	Chișoda	1688	3007	1455	1621		67
159	Giulvăz	1435	1467	1381	1449		14
160	Crai Nou	-	-	-	953		
161	Ivanda	1511	1477	1441	1457		54
162	Rudna	1621	1723	1523	2144	521	
163	Jamu Mare	3052	2658	-	2707		345
164	Clopodia	1779	2030	1686	1916	137	
165	Ferendia	1718	1830	1468	1518		200
166	Gherman	616	664	563	549		67
167	Lățunaș	1000	1040	-	819		181
168	Jebel	3993	4118	3862	3632		361
169	Pădureni	1873	1822	1782	1697		176
170	Lenauheim	2826	2603	2588	2463		363
171	Bulgăruș	2919	2635	2453	2350		569
172	Grața	2359	2200	2456	2368	9	
173	Liebling	4172	4343	4439	4275		103
174	Cerna	748	829	680	725		23
175	Iosif	-	-	-	-		
176	Lovrin	4011	3880	3913	3812		199
177	Gottlob	2286	2016	2049	1990		296
178	Tomnatic	3425	3620	3438	3303		122
179	Vizejdea	980	892	988	654		326

180	Mănăștiur	479	776	758	778	299	
181	Pădurani	498	547	531	553	55	
182	Remetea Luncă	737	719	615	645		92
183	Topla	238	239	225	256	18	
184	Margina	557	685	667	931	354	
185	Breazova	472	459	370	471		1
186	Bulza	571	577	504	449		122
187	Coșevița	140	152	150	160	20	
188	Coșteiu de Sus	608	630	612	566		42
189	Groși	396	398	360	379		17
190	Nemeșești	191	183	178	170		21
191	Sintești	927	935	859	917		10
192	Zorani	295	283	264	253		42
193	Mașloc	1574	1386	1303	1215		359
194	Alioș	2084	1865	1789	1761		323
195	Fibiș	2346	2428	2299	2161		185
196	Remetea Mică	682	749	789	741	59	
197	Moravița	1739	1699	1640	1597		142
198	Dejani	876	963	916	918	42	
199	Gaiu Mic	669	647	652	653		16
200	Stamora Germană	1424	1446	1341	1212		212
201	Moșnița Nouă	-	-	-	1412		
202	Albina	-	-	-	360		
203	Moșnița Veche	1180	1896	2208	944		236
204	Rudicica	-	-	-	-		
205	Urseni	1241	1262	1284	1618	377	
206	Nădrag	2150	1910	1645	1494		656
207	Crivina	511	510	492	497		14
208	Nițchidorf	2131	2170	2126	2172	41	
209	Blajova	528	509	460	486		42
210	Duboz	735	776	692	701		34
211	Ohaba Lungă	428	608	529	540	112	
212	Dubești	936	1054	884	915		21
213	Ierșnic	592	573	596	654	62	
214	Ohaba Română	866	927	846	939	73	
215	Orțișoara	2653	2161	2164	2173		480
216	Călacea	1194	1196	1023	1078		116

217	Cornești	1130	1026	933	967		163
218	Seceani	1923	1903	1823	1770		153
219	Peciu Nou	2300	2435	2306	2343	43	
220	Diniaș	1657	1665	1662	1655		2
221	Sânmartinu Sărb.	1870	1755	1659	1640		230
222	Periam	5601	5336	5193	5185		416
223	Pesac	3098	2986	2950	2727		301
224	Pietroasa	597	577	481	496		101
225	Crivina de Sus	367	336	334	309		58
226	Fărășești	538	597	525	494		44
227	Poeni	631	694	579	648	17	
228	Pișchia	1567	1484	1438	1337		230
229	Bencecu de Jos	690	676	646	643		47
230	Bencecu de Sus	1702	1522	1566	1470		232
231	Murani	1537	1621	1427	1226		311
232	Sălciuma Nouă	-	-	-	320		
233	Racovița	1891	1725	1495	1474		417
234	Căpăt	691	758	771	667		24
235	Drăgoiești	955	942	798	803		152
236	Ficătari	945	951	861	832		113
237	Hlitiș	1788	1766	1521	1531		257
238	Sârbova	866	907	792	773		93
239	Recaș	4100	4314	4158	4204	104	
240	Bazoș	2133	2160	1451	1587		546
241	Herneacova	1364	1414	1126	970		394
242	Izvin	1606	1611	1342	1485		121
243	Petrovaselo	988	924	839	818		170
244	Stanciova	1104	2066	2010	1959	855	
245	Remetea Mare	1347	1387	2290	1155		192
246	Bazoșu Nou	-	-	-	-		
247	Bucovăț	1634	1614	1314	1223		411
248	Ianova	1860	1805	1604	1754		106
249	Săcălaz	4134	3655	3886	3640		494
250	Beregsău Mare	2206	2309	2189	1988		218
251	Beregsău Mic	1128	1209	1066	1022		106
252	Sacoșu Turcesc	1408	1275	1106	1049		359
253	Berini	1180	1170	972	1003		177

254	Icloda	719	722	678	679		40
255	Otvești	552	816	583	627	75	
256	Stamora Română	1043	1103	891	896		147
257	Uliuc	963	961	880	899		64
258	Unip	741	689	691	691		50
259	Șag	2564	2415	2364	2302		262
260	Parța	2813	2739	2761	2651		162
261	Sânandrei	3011	2736	2691	2456		555
262	Carani	1837	1488	1482	1541		296
263	Covaci	955	948	1007	877		78
264	Sânmihaiu Rom	2021	2124	1918	2089	68	
265	Sânmihaiu Germ	1453	1162	1184	1162		291
266	Utvin	1537	1440	1228	1387		150
267	Sâmpetru Mare	2868	2824	2820	2509		359
268	Igrîș	3586	3478	3215	2787		799
269	Saravale	4279	3914	3904	3721		558
270	Satchinez	3310	3017	3400	2666		644
271	Bărăteaz	838	826	845	786		52
272	Hodoni	1440	1336	1262	1176		264
273	Secaș	911	945	756	1034	123	
274	Checheș	781	753	641	622		159
275	Crivobara	622	618	569	581		41
276	Vizma	689	701	569	573		116
277	Știuca	957	938	871	947		10
278	Dragomirești	661	742	572	621		40
279	Oloșag	919	886	724	695		224
280	Zgribești	1107	2004	968	987		120
281	Teremia Mare	2615	2800	3081	2927	312	
282	Nerău	1401	1460	1431	1560	159	
283	Teremia Mică	1303	1229	1279	1225		78
284	Tomești	696	699	650	885	189	
285	Baloșești	222	224	224	240	18	
286	Colonia Fabricii	-	-	-	-		
287	Luncanii de Jos	633	615	621	718	85	
288	Luncanii de Sus	-	-	-	-		
289	Românești	677	709	664	647		30
290	Topolovățu Mare	1460	1451	1302	1292		168

291	Cralovăț	829	785	734	689		140
292	Ictar Budinț	848	783	1583	1405	557	
293	Iosifalău	1311	1082	935	820		491
294	Șuștra	851	842	815	830		21
295	Topolovățu Mic	226	349	229	215		9
296	Tormac	2490	2880	2585	2509	19	
297	Cadar	813	748	724	691		122
298	Șipet	2805	2595	2300	2258		547
299	Traian Vuia	628	654	687	620		8
300	Sudriaș	572	634	562	626		54
301	Jupani	607	702	636	696	89	
302	Săceni	240	406	254	449	209	
303	Surducu Mic	808	791	677	682		126
304	Susani	717	940	690	624		93
305	Uivar	1853	1656	-	1543		310
306	Iohanisfeld	1866	1708	1668	1730		136
307	Otelec	1662	1917	1882	1731	69	
308	Pustiniș	1362	1352	1549	1549	187	
309	Răuț	1087	1135	1170	1054		33
310	Sânmartinu Mag	807	781	794	747		60
311	Variaș	4961	4391	4272	4238		723
312	Gelu	1850	1671	1715	1565		285
313	Sânpetru Mic	751	643	613	628		123
314	Vict.VladDelamar	731	967	701	653		78
315	Herendești	971	1108	972	949		22
316	Honorici	825	932	1032	1055	230	
317	Pădureni	-	-	-	-		
318	Petroasa Mare	1130	1208	1184	1234	104	
319	Pini	-	-	-	-		
320	Vișag	1891	2078	1866	1822		69
321	Voiteg	1883	1876	1864	1955	72	
322	Folia	1452	1306	1236	1185		267
323	Nadăș (Recaș)	705	740	700	659		46
	Total așezări rurale	308	308	302	315		
	Total creștere populație-rural					12282	

	= 76 localități						
	Total descreștere populație- rural =231 localități						60045
	Spor natural negativ-rural %						20,45 %
	Total mediu urban populație	73298			125985		
	Total creștere populație-urban					52787	

Am comparat rezultatele recensămintelor populației din anii 1900 și 1930 pentru 308 localități rurale ale județului Timiș și am constatat că în 76 de sate s-a înregistrat creștere de populație, totalizând pe județ un număr de 14723 persoane. În 231 de sate s-au înregistrat descreșteri de populație, totalizând 44902 persoane și astfel se observă că în unele sate regresul este ușor, de până la 100 persoane, aceasta în 95 de localități rurale; în 52 de localități descreșterea înregistrată era de 101- 200 persoane; în 33 localități s-a înregistrat o descreștere între 201- 300 persoane; în 24 de localități s-a înregistrat un deficit de 301- 400 persoane; în 8 localități scăderea a fost între 401- 500 persoane; în 9 localități scăderea a fost între 501- 600 locuitori; în 3 localități pierderea de persoane a fost între 601- 700; în 3 localități scăderea a fost între 701- 800; iar în alte 3 localități s-a înregistrat o descreștere între 801- 900 persoane. Într-un singur sat, din nord-vestul județului, Valcani, s-a înregistrat un exod de populație- 1400 persoane, în mare parte maghiari optanți, care s-au strămutat în Ungaria, în anii 1919- 1920. După cum se observă, descreșteri mari de populație s-au înregistrat în zona de câmpie datorate emigrației în străinătate, la muncă sau definitive; migrarea spre centrele urbane și, în cazul

maghiarilor este vorba despre optanți care s-au strămutat, după primul război mondial, în Ungaria.

Un spor de populație, aproape o treime din numărul pierderilor, s-a înregistrat în sate dispersate pe toată suprafața județului. Creșteri de până la 100 de persoane s-au înregistrat în 41 de sate; 17 sate au înregistrat plusuri de 101- 200 persoane; 5 sate au cunoscut un spor de 301- 400 persoane; 2 sate au avut un spor de 401- 500 locuitori, alte 2 sate și-au mărit numărul de locuitori cu 501- 600. Foarte puține sate au înregistrat creșteri de valoare mai mare: 1, între 701- 800; 2 sate, între 801- 900 și doar 1 sat, între 2800- 2900. La nivelul județului, sporul de populație s-a înregistrat în mediul urban, ceea ce explică una din cauzele depopulării satelor. Creșteri semnificative de populație au înregistrat satele în care au fost colonizați români din alte județe, în special din 209 sate transilvănene. Au crescut numeric, de asemenea, satele care au înglobat cătunele din apropiere, ca de exemplu Stanciova și Rudna. Creștere spectaculoasă a înregistrat satul Ghiroda, care avea în 1930 4056 locuitori, cu 2872 mai mulți decât în 1900¹¹. Sporul masiv de populație se explică prin afluirea spre Ghiroda a aproximativ 500 români, 1400 maghiari și peste 850 de germani, atrași de faptul că satul este așezat în imediata apropiere a Timișoarei, iar maghiarii și germanii erau preferați ca angajați de către patronii timișoreni, în majoritate maghiari și germani, până la 1930. Ca o curiozitate, semnalăm că în satul Botești numărul locuitorilor a rămas neschimbat, 215 persoane, la recensămintele de la 1900 și 1930.

În intervalul cuprins între anii 1910- 1930 populația celorlalte provincii istorice românești a crescut între 0,28- 1,41% locuitori, în timp ce județele bănățene au suferit o descreștere anuală de 0,14 %. Chiar dacă descreșterea nu era foarte mare, ea atrage atenția asupra faptului că problema

¹¹ Varga E. Árpád, Forrás: www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/tmetn02.pdf

aceasta demografică există. Din cauza scăderii numărului de născuți vii, care s-a redus treptat, între 1910- 1930, „populația din Banat a îmbătrânit catastrofal, crescând proporția locuitorilor care au trecut de vârsta de douăzeci de ani, concomitent cu reducerea grupei de vârstă de la 0- 19 ani”¹². Cea mai dramatică îmbătrânire demografică a suferit-o populația satelor din câmpie și cea din mediul urban¹³. Comparând datele recensămintelor din anii 1900- 1910- 1920 și 1930, se observă că s-a modificat compoziția populației pe etnii, deoarece toate etniile, cu excepția ucrainenilor, al căror număr a crescut, datorită colonizărilor, în zona de deal și deal-munte, au înregistrat scăderi de populație¹⁴.

Problema depopulării Banatului a preocupat și Biserica Ortodoxă Română deoarece numărul enoriașilor din parohiile ortodoxe era în scădere, după primul război mondial. Eparhia Ortodoxă a Aradului, care cuprindea în perioada interbelică toate parohiile ortodoxe aflate la nord de râul Bega, s-a implicat activ în combaterea fenomenului depopulării. Cu acest scop, a fost organizată, la Timișoara, Conferința, din 29 martie 1929, la care au participat reprezentanții B.O.R., ai administrației locale și ai societății civile¹⁵. Atunci s-a hotărât ca autoritățile publice locale, în colaborare cu B.O.R. și asociațiile culturale, să colaboreze și să impună măsuri care să oprescă procesul de depopulare. Sfântul Sinod, cu adresa numărul 1483/ 1934 se adresa Episcopiei Aradului și aducea la cunoștință că Sfântul Sinod s-a ocupat, în ședința sa din 26 nov. 1934 de problema

¹² Râmneanțu, Petru, *Soluțiuni în legătură cu problemele declinului etnic al populației românești din Banat*, în Revista Institutului Social Banat-Crișana, 1936, an IV, nr. 14, p. 16.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Birăiescu, Gheorghe, 1939, *Infiltrațiunile maghiare din secolul al XIX-lea și depopularea Banatului*, Ed. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București

¹⁵ Arhivele Naționale ale României, filiala Timiș, *fond Prefectura județului Severin*, dosar 50, f. 181

îngrijorătoare a scăderii populației din lipsă de copii din cuprinsul Banatului. Se solicita adoptarea de măsuri ca această problemă să fie studiată pe teren de către comisii formate din delegații Episcopiei Aradului și ai autorităților civile locale ca să descopere cauzele denatalității¹⁶. P.S. episcop Grigorie Gh. Comșa a dispus, la 31 decembrie 1934, să se constituie, în fiecare parohie, câte o comisie formată din preoți locali, învățătorul-director, medicul, notarul, primarul și doi membri din consiliul parohial. Comisia avea sarcina să se ocupe de stabilirea cauzelor denatalității în fiecare așezare rurală. Rezultatele cercetării și concluziile la care au ajuns comisiile locale trebuiau trimise protopopiatelor și, centralizate pe protopopiate, să fie trimise la Episcopie¹⁷. De la Librăria Diecezană a Episcopiei Aradului au fost trimise la toate parohiile ortodoxe, la 18 ianuarie 1935, boroșurile cu titlurile *Păcatul lipsei de prunci* și *Tuturor toate m-am făcut*. Preoții ortodocși erau obligați să prezinte cele două broșuri la conferințe organizate pentru enoriași la Casele Naționale, până la 1 aprilie 1935. P.S. dr. Grigorie Gh. Comșa a solicitat ca rapoartele despre desfășurarea conferințelor pronataliste să fie trimise la Episcopie, cel târziu, la 1 mai 1935¹⁸. Preotul Melentie Șora, preocupat de problemele moral-religioase cu care se confrunta populația creștin-ortodoxă, sublinia că „Preotul, ca să poată îndeplini toate îndatoririle lui pastorale, trebuie să aibă, pe lângă o înaltă autoritate morală, colaborarea medicului, primarului, notarului, învățătorului care, constituiți într-un consiliu, să poată acorda, pe lângă premii morale, celor în stare chiar ajutoare materiale săracilor cinstiți și, mai ales, cu mulți copii”¹⁹. În același studiu, M. Șora demonstrează că nu se

¹⁶ *Ibidem*, f. 193

¹⁷ *Ibidem*, f. 193

¹⁸ *Ibidem*, f. 181v

¹⁹ Șora, Melentie, *Biserica, Familia și Natalitatea*, în Revista Institutului Social Banat-Crișana, 1934, an II, nr. 10- 12, p.5

poate nesocoti fondul psihologic în determinarea cauzelor stării demografice din Banat, „cu tot cortegiul lui de mizerii și fenomene morale, sociale legate de viața familială, cum sunt căsătoriile de probă, concubinajele, divorțurile, mulțimea cărora zdruncină căminul”²⁰.

Institutul Social Banat-Crișana s-a constituit, la adunarea generală, de la 21 mai 1932, cu participarea frunțașilor intelectualității bănățene, de la Timișoara, Lugoj, Arad și Oradea. La deschiderea lucrărilor de constituire, dr. Iosif Nemoianu, directorul Centrului pentru ocrotirea copiilor, din Timișoara a expus motivele pentru care era necesară conjugarea forțelor societății civile și ale autorității publice locale pentru combaterea flagelului depopulării Banatului și a județelor învecinate. Institutul Social Banat-Crișana și-a început activitatea la 27 noiembrie 1932 și avea ca scop principal cercetarea cauzelor depopulării și combaterea ei²¹. Secția de Politică Socială și Sociologie a Institutului Social Banat-Crișana „a decis, în ședința din 2 noiembrie 1933, să înceapă cercetarea monografică a satelor bănățene de la celula societății omenești, familia”. (Adrian Brudariu, 1936, p. 5) Comitetul de conducere al Institutului Social Banat-Crișana a hotărât că trebuie să-și dedice studiile fenomenului alarmant care îngrijora opinia publică românească, adică fenomenul depopulării Banatului. Cercetarea cauzelor care au dus la depopulare, în primele trei decenii ale secolului al XX-lea, a pornit de la premisa că depopularea apare pretutindeni, ca un efect al dezorganizării familiei, iar ca un corolar al acesteia, a sporit procentul de mortalitate infantilă, unul dintre cele mai înalte din Europa. Dr. Iosif Nemoianu a susținut, la 18 februarie 1934, la Institutul Social Banat-Crișana, o conferință cu tema *Mortalitatea infantilă în Banat*. A atras atenția că

²⁰ *Ibidem*, p. 12

²¹ XXX, Revista Institutului Social Banat-Crișana, an I, nr. 1, ian.-febr. 1933

Banatul prezenta, de vreo optzeci de ani încoace, un fenomen unic în analele poporului român, scăderea natalității, fenomen ce se accentua tot mai mult în anii '30 ai secolului al XX-lea, luând proporții de-a dreptul catastrofale prin consecințele sale²². Cele mai importante cauze ale mortalității infantile, în județele bănățene, erau debilitatea congenitală, tulburările alimentare-digestive și bolile aparatului respirator²³. Pesimist în ceea ce privește mișcarea demografică a Banatului în viitor, dr. Iosif Nemoianu atrăgea atenția, la 18 februarie 1934, că epitetul conferit Banatului, acela de „cimitir bine îngrijit al neamului românesc” era justificat de o realitate crudă și îngrijorătoare²⁴. Pentru oprirea procesului de depopulare a Banatului, Nemoianu a propus ca autoritățile publice să-și concentreze eforturile asupra creșterii natalității și combaterea mortalității infantile. Depopularea așezărilor rurale din Banat era, în primii ani ai deceniului al IV-lea al secolului al XX-lea, o problemă care, „prin aspectul ei dramatic, a zguduit întreaga conștiință românească”²⁵. Sugestivă, în acest sens, este harta României pe care a fost reprezentat sporul natural înregistrat în fiecare județ. Județele cu spor natural, cu mult peste media națională, erau concentrate în Dobrogea, Buzău, Vrancea, Brăila, Galați, iar județele bănățene: Timiș, Severin și Caraș, alături de care se aflau județele Arad și Hunedoara, urmate îndeaproape de Bihor și Alba, au înregistrat spor natural între 0 și 4 %, foarte mic în comparație cu sporul natural înregistrat în județele din sud-estul României, unde s-a înregistrat spor natural între 25- 29 %.

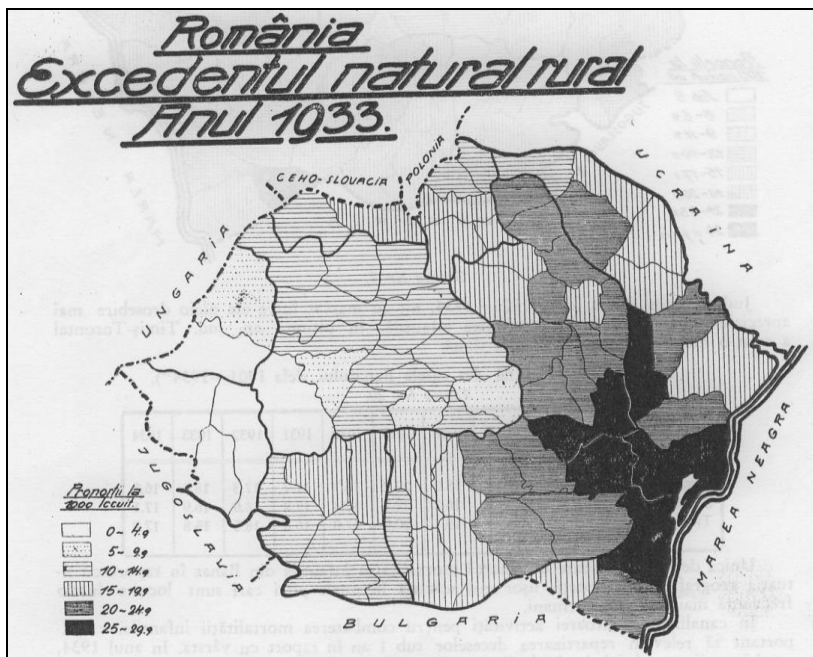
²² Nemoianu, Iosif, 1934, *Mortalitatea infantilă în Banat*, Tipografia Atheneum, Timișoara

²³ Nemoianu, Iosif, op.cit.

²⁴ *Ibidem*, p.9

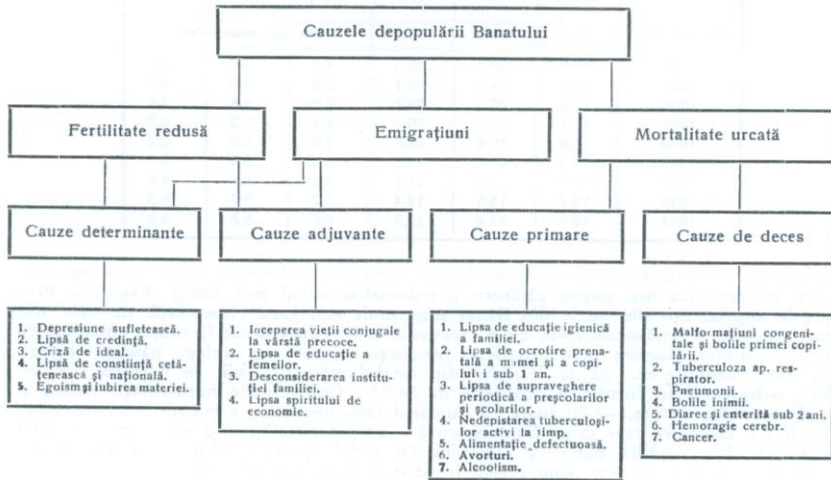
²⁵ Botiș, Emil, 1939, *Aspectele depopulării Banatului sub prisma cercetărilor monografice ale Institutului Social Banat-Crișana. Necesitatea intervenției legiuitorului în soluționarea problemei*, Ed. Tipografia și Librăria Cooperativei Naționale, Timișoara, p.1

Fig. 1
*Harta României: exedentul natural rural, anul 1933*²⁶

²⁶ Petru Râmneanțu, 1936.

TABEL 2
Cauzele depopulării mediului rural²⁷

Depopularea Banatului a fost semnalată și de către *Astra* care, prin președintele ei, prof. dr. Iuliu Moldovan, i-a convocat pe intelectualii bănățeni la ședințele Astrei la Timișoara și, la 19 decembrie 1935, toate asociațiile culturale din Banat, în colaborare cu Prefectura județului Timiș-Torontal, au decis federalizarea tuturor societăților culturale din Banat cu scopul de a lupta împreună contra depopulării. Succesul luptei pentru salvarea neamului românesc se putea asigura prin ridicarea natalității și reducerea mortalității. Rata natalității putea crește dacă se realiza refacerea socială și economică a familiei, reșezarea morală a societății și ridicarea energiei naționale și regionale a bănățenilor²⁸. Dr. Petru Râmneanțu a exprimat opinia că Banatul nu riscă să rămână nelocuit, dacă, prin denatalitate, vechea populație ar dispărea, pentru că are sol fertil și industrie dezvoltată care va

²⁷ Petru Râmneanțu, Petru, *op. cit.*

²⁸ *Ibidem*

atrage valuri de coloniști din alte județe, români sau de altă etnie, iar românii bănățeni își vor pierde graiul, obiceiurile, identitatea culturală²⁹. Această afirmație este susținută de datele statistice oficiale care atestă că în județul Timiș-Torontal, care cuprindea zona de câmpie a actualului județ Timiș, s-au făcut ușoare colonizări, în 45 de comune. Coloniștii au fost aduși din zona de deal și munte a Banatului, dar cei mai mulți provin din 109 sate din Transilvania. O altă cauză a depopulării Banatului a fost, în perioada interbelică, emigrarea tinerilor meșteșugari, comercianți, funcționari, intelectuali români spre alte provincii istorice românești, mai ales, Oltenia și Muntenia sau în străinătate, după primul război mondial. P. Râmneanțu își exprima opinia că „prin colonizare ne vom împetrișta obiceiurile, portul și graiul, dar nu vom reuși să ne reface numărul, fiindcă, conform cercetărilor pe care le-am întreprins în acest an, am ajuns la concluzia că, în decurs de doi-trei ani, coloniștii români își însușesc plaga băștinașilor”³⁰. În urma cercetărilor demografice efectuate în satele Iablanița, Banloc și Vărădia, reprezentative pentru cele trei județe bănățene, P. Râmneanțu a ajuns la concluzia că depopularea Banatului se manifestă prin deficit natural și migrație. Simultan cu cercetările inițiate de *Astra*, și Institutul Igienic din Cluj s-au desfășurat cercetările monografice în comunele Belinț și Sârbova, inițiate de Institutul Social Banat-Crișana. În paralel, s-a desfășurat acțiunea de cercetare demografică, inițiată de echipele *Fundațiilor Regale*, în cursul anului 1934, în satele Fibiș și Rudăria³¹. Depopularea se datora unui șir de cauze economice, moral-religioase, biologice, medicale, psihologice și cultural pe care le-au sesizat echipele de cercetare complexe ale *Astrei*, Institutului de Igienă din Cluj, ale Institutului

²⁹ *Ibidem*

³⁰ *Ibidem*, p. 8

³¹ Botiș, Emil, *op. cit.*

Social Banat-Crișana și ale *Fundațiilor Regale*. P. Râmneanțu a întocmit o schemă sugestivă privind cauzele depopulării Banatului. (vezi Tabel 4) Depopularea satelor era o consecință a natalității extreme de scăzute și a mortalității infantile. Comparativ cu media pe țară de 34 ‰, în 1935, în Banat s-a ajuns la o natalitate de 18,9 ‰. Natalitatea din satele bănățene, „pe lângă nivelul foarte redus, între anii 1930-1935, mai avea o particularitate, scăderea suferită într-un interval scurt”³². În județul Timiș-Torontal natalitatea a scăzut de la 31,1 ‰, în 1910, la 18,2 ‰, în 1934, ca să atingă cel mai scăzut nivel în anul 1935. În anul 1936 s-a observat o ușoară creștere a natalității, de la 17,1 ‰, în 1935, la 18,1 ‰, cu mult sub nivelul mediei naționale pe anul 1936, de 31,5 ‰³³.

Scăderea natalității se datora și avorturilor frecvente, practicate cu mijloacele cele mai barbare: fus, pană de găscă, ace de croșetat. Avorturile induceau boli, sterilitate și îmbătrânire prematură. Bolile venerice, lipsa de igienă, promiscuitatea familială, ignoranța mamelor, alimentația greșită a copiilor erau principalele cauze ale mortalității infantile³⁴. Dr. Livius Gabor se pronunța, în anul 1935, împotriva legiferării avortului în condițiile în care procesul de depopulare a cuprins județele Timiș și Arad. El demonstra că avorturile sunt periculoase pentru că „prin moartea unei mame nu se distruge numai o familie, ci se întrerupe un șir întreg de generații”³⁵. Frecvența avorturilor era atât de strâns legată cu descreșterea populației, o realitate crudă care măcina forța vitală a bănățenilor.

³² Râmneanțu, Petru, *op. cit.*, p. 16

³³ Noaghea, Stela, 1938, *Problema depopulării Banatului și combaterea ei*, Tipografia ziarului Universul, București, p. 7

³⁴ Botiș, Emil, *op. cit.*

³⁵ Gabor, Livius, *Reflexiuni referitoare la legiferarea avortului*, în Revista Institutului Social Banat-Crișana, 1937, an III, nr. 13, p. 33

Dr. Iosif Nemoianu a inițiat crearea de echipe de puericultură care aveau ca sarcină să examineze și să întocmească fișe medicale și sociale pentru copiii de la sate. Campania pronatalistă a început în anul 1935, prin activitatea echipelor de puericultură, sub conducerea directorului Centrului de ocrotire a copiilor din Timișoara. Echipa era compusă din un medic pediatru, două instructoare ambulante recrutate dintre surorile de ocrotire și profesoara de menaj. Membrii echipelor examinau toți copiii de la 0- 15 ani. Surorile de ocrotire au ținut cursuri de îngrijire a copiilor la care, obligatoriu, participau soțiile funcționarilor publici și ai intelectualilor satului, alături de femeile mame și tinerele viitoare mame. Profesoarele de menaj le învățau pe femei cum să-și hrănească pruncii și să-i îngrijească în mod corect ca să evite îmbolnăvirile și să asigure o dezvoltare armonioasă a copiilor. În acest mod s-a încercat „dezmoțirea stării de spirit nepăsătoare pe care populația rurală o avea față de problemele copiilor”³⁶. După opinia autoarei, rezultatele acestei campanii pronataliste au fost încurajatoare pentru că au trezit interesul sătenilor față de problemele copiilor și sănătatea lor. Campania pronatalistă în favoarea îngrijirii copiilor se folosea de mijloace moderne de educație, conferințe și șezători, desene, afișe, broșuri, filme educative. În articolul *Din activitatea de puericultură în mediul rural*, publicat în 1936, Iosif Nemoianu a prezentat activitatea aparatului sanitar, în mediul rural, cu privire la ocrotirea minorilor. Activitatea de combatere a diferitelor boli infantile era strâns împletită cu activități educative de prevenire a îmbolnăvirilor. A analizat asistența medicală la naștere, modul cum erau hrăniți copiii și bolile de care sufereau și, uneori, le provocau moartea prematură. Cu ocazia vizitelor de lucru prin satele din județ, echipele de medici și sociologi ale Institutului Social Banat-Crișana au descoperit faptul că printre cauzele depopulării erau

³⁶ Noaghea, Stela, *op. cit.*, p. 47

și cele constituționale, morale și culturale. Autorul articolului a atras atenția că în România nu se poate vorbi, în deceniul al IV-lea al secolului al XX-lea, despre o politică de stat privind populația. De aceea pentru combaterea depopulării mediului rural bănățean, nu rămăneau decât mijloacele locale reduse: educația, prezența cadrelor medicale în mijlocul sătenilor, implicarea bisericii... După opinia lui Nemoianu, autoritățile publice centrale puteau contribui, prin prime de natalitate și măsuri administrative, la combaterea acestui flagel³⁷. Dr. Stela Noaghea constata, în 1938, că măsurile legislative pentru protecția familiei, a mamei și copilului sunt răzlețite în mai multe documente legislative, *Codul civil*, *Codul penal*, *Legea pentru protecția muncii minorilor*, *Legea sanitară și regulamentul pentru protecția mamei și copilului*, dar „nici aceste legi nu erau aplicate consecvent și, mai ales, nu puteau promova natalitatea”³⁸.

Cercetările efectuate în lumea rurală sub egida asociațiilor culturale a dus la constatarea faptului că nu se acorda suficientă atenție viitoarelor mame în timpul gravidității în sensul că trebuia redus efortul depus, scutirea de munci grele, controlul și îmbunătățirea alimentației, precum și supravegherea medicală în perioada sarcinii. Controlul medical se impunea mai ales în cazul mamelor bolnave de tuberculoză, sifilis sau alte boli venerice ori contagioase³⁹. Îngrijirea mamei și copilului trebuia să fie în atenția medicilor pediatri și a moașelor și după naștere, mai ales în primul an de viață, perioadă în care se înregistrau cote înalte ale mortalității infantile, dar și pe toată durata copilăriei pentru că „mortalitatea juvenilă reprezenta, în anii 1932-1934, 27,9 % din numărul total de decese”⁴⁰. Numărul

³⁷ Nemoianu, Iosif, *op. cit.*

³⁸ Noaghea, Stela, *op. cit.*, p. 33

³⁹ *Ibidem*, p.37

⁴⁰ Râmneanțu, Petru, *op. cit.*, p.19

moaşelor era foarte mic și de aceea în multe sate bănățene moaşele calificate lipseau. În toată țara, în anul 1938 funcționau doar trei școli de moașe și surori de ocrotire care nu puteau acoperi necesarul de cadre medicale calificate pentru toate satele. S-a observat că în așezările rurale în care moaşele erau bine instruite și dedicate muncii lor mortalitatea infantilă a scăzut mult sub media națională. Din totalul de 700 de dispensare de puericultură din România, în cele trei județe bănățene funcționau, în 1938, doar 32 dintre ele, în mediul rural⁴¹. Adoptarea Regulamentului pentru ocrotirea mamei și copilului, la 30 decembrie 1937, era o măsură binevenită pentru combaterea mortalității infantile⁴².

O concluzie la care au ajuns toți cei care s-au ocupat de problema depopulării mediului rural, în perioada interbelică, a fost necesitatea combaterii mortalității infantile. În acest sens s-au adoptat măsuri pentru protecția tinerelor fete, educația lor și pregătirea pentru a deveni soții, gospodine și mame sănătoase și responsabile. Alături de cauzele economice, sociale și medicale depopularea se datora și cauzelor psihologice ca influența nefastă a mediului urban asupra psihologiei și modului de viață a populației din mediul rural, „adoptarea sistemului de unu sau doi copii, după exemplul șvabilor, la care se adaugă egoismul și teama de sărăcie”⁴³. Printre cauzele de ordin cultural, identificate de către observatorii lumii rurale, sunt și schimbările în modul de viață tradițional, cheltuielile inutile pentru îmbrăcăminte, încălțăminte, bijuterii scumpe s-au consumul excesiv de alcool, știut fiind că alcoolul dăunează atât sănătății cât și stării economice a familiei. De asemenea, urbanizarea într-un ritm prea rapid a dezechilibrat modul de viață patriarhal și a impietat asupra valorilor morale ale familiei țărănești. În

⁴¹ Noaghea, Stela, *op. cit.*, p. 39

⁴² *Ibidem*

⁴³ Botiș, Emil, *op. cit.*, p. 5

epocă s-a conturat și ideea că sistemul educativ școlar nu a oferit țăranilor cunoștințele necesare care să le permită să-și îmbunătățească soarta, reproșându-i-se învățământului nivelul prea teoretic și nefolositor pentru conducerea unei gospodării țărănești. O altă cauză a depopulării era nupțialitatea redusă și divorțialitatea prea lesne pusă în practică. În satele bănățene concubinajul era foarte frecvent și firesc fiind considerat ca o ortăcie, o căsătorie „pe încercate” sau „de probă” pentru a evita cheltuielile ocazionate de divorț și mai ales de nuntă pe care cele mai multe familii nu și le puteau permite. Juristul Adrian Brudariu, membru al echipei complexe care a cercetat cauzele depopulării satului Belinț, în 1935, scria, în 1936: „Egoismul și materialismul cras, lașitatea ca trăsătură a caracterului, frica de răspundere sunt semnele care-i caracterizează pe concubine”⁴⁴. Pentru că fenomenul concubinajului a luat proporții îngrijorătoare, Prefectura județului Severin a cerut primpretorilor de plase să raporteze cazurile de concubinaj din satele aparținătoare. De exemplu, notarul din Bătești raporta, la 9 decembrie 1935, că în cele șase sate ale Notariatului Cercual Bătești s-au format 83 de cupluri de concubini, dar numărul lor era, probabil, mai mare pentru că nu erau cuprinși tinerii sub 20 de ani. În urma sesizărilor autorităților publice locale a fost adoptată de către Parlamentul României o lege prin care s-a încercat combaterea concubinajului obligându-i pe concubini să se căsătorească legal și s-a interzis concubinajul tinerilor la vârste fragede, 14-16 ani, ca o măsură pentru creșterea natalității și a siguranței copiilor, a stării lor de sănătate și educare pentru că numărul copiilor nelegitimi era foarte mare, aproximativ 20% din totalul copiilor.

După ce au elucidat cauzele depopulării mediului rural și a denatalității mediului urban, cercetătorii implicați în activitatea de cercetare și combatere a acestui flagel au oferit

⁴⁴ Brudariu, Adrian, *op. cit.*, p. 24

soluții pentru rezolvarea acestei problem spinoase a Banatului. Dr. Petru Râmneanțu considera că succesul în lupta contra depopulării depindea de implicarea bisericii, școlii, corpului parlamentarilor din județele bănățene și a asociațiilor culturale. Era necesară aplicarea consecventă a *Legii sanitare și de ocrotire/ 1930* care punea accent pe prevenție. Populația bănățeană „avea nevoie de prevenitori de acele boli fizice și plăgi sociale care, de fapt, îi produc o mortalitate evitabilă, aceștia fiind sora de caritate și medical igienist”⁴⁵. De asemenea, aprecia că timpul dezbaterilor în cadrul ședințelor diverselor societăți cultural despre cauzele și posibilitățile de combatere a depopulării Banatului a trecut, anul 1935 fiind anul cu cea mai scăzută natalitate și cea mai mare rată a mortalității în Banat. Soluția pentru rezolvarea acestei plăgi sociale era aplicarea principiilor medicine preventive în combaterea mortalității generale și a mortalității infantile, orice amânare în acest sens, fiind o crimă față de generațiile viitoare⁴⁶. Dr. Stela Noaghea considera că „Promovarea natalității este o problemă de guvernare responsabilă care reclamă o acțiune concentrică a autorității publice și a populației. Se impune ridicarea standardului familial prin împrumutarea țăranilor lipsiți de pământ sau cu pământ puțin prin crearea facilităților pentru țărani de a-și valorifica produsele agricole pe piața locală și europeană”⁴⁷. Emil Botiș a atras atenția, în 1939, că „declanșarea unei acțiuni de combatere a flagelului depopulării satelor bănățene nu trebuie amânată și că în primul rând era nevoie de intervenția legiuitorului, adică a guvernului și Parlamentului României”⁴⁸. Autoritățile publice au manifestat interes pentru problemele semnalate de intelectualii bănățeni și au adoptat măsuri pentru

⁴⁵ Râmneanțu, Petru, *op. cit.*, p. 32

⁴⁶ *Ibidem*

⁴⁷ Noaghea, Stela, *op. cit.*, p. 35

⁴⁸ Botiș, Emil, *op. cit.*, p. 1

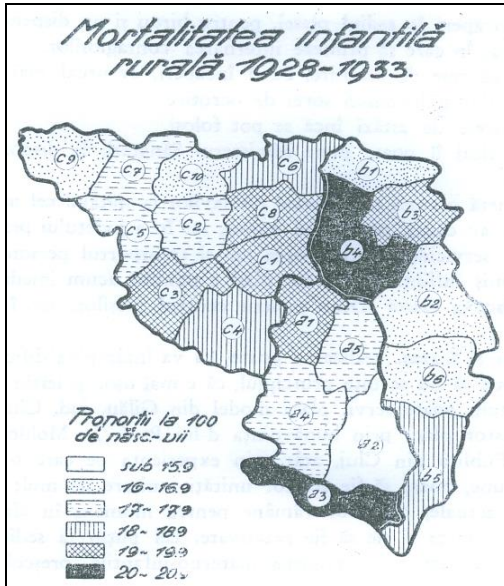
combaterea depopulării mediului rural. Medicul primar Ioan Pleșu, șeful Serviciului sanitar al județului Timiș-Torontal raporta, la 25 august 1941, prefectului, colonel Alexandru Nasta, că în județ au fost înființate 26 de dispensare de puericultură încadrate cu medici competenți, un progres evident, dacă se ține cont că în anul 1938 funcționau în cele trei județe bănățene doar 32 dispensare de puericultură⁴⁹.

S-a încheiat, la mijlocul anului 1941, perioada de pace, România intrând în al doilea război mondial, perioadă în care s-a observat că depopularea era periculoasă pentru că slăbea capacitatea de apărare a țării. Istoricul bănățean, conf. dr Carmen Albert, a sesizat, în studiul „Fenomenul depopulării Banatului interbelic, că Problema s-a pus doar în cazul populației românești, ignorându-se minoritățile care conviețuiau pe același teritoriu, constituind acea policromie specific Banatului”⁵⁰. Problema depopulării Banatului nu putea fi rezolvată într-un interval scurt, dar meritul că această problemă a fost sesizată și adusă la cunoștința opiniei publice revine intelectualilor, membri ai Institutului Social Banat-Crișana și ai Institutului de Igienă din Cluj. Totodată, trebuie remarcat interesul manifestat de B.O.R., implicarea preoților în încercarea de asanare morală a societății. Autoritățile publice locale și centrale au fost receptive la problemele demografice semnalate de societatea civilă, au adoptat măsuri administrative pentru ocrotirea familiei, mamelor și copiilor, fapt care a dus, treptat, la scăderea mortalității generale și infantile și la ușoara creștere a natalității. Intelectualii bănățeni au reușit să explice fenomenul depopulării, cu toate implicațiile sale.

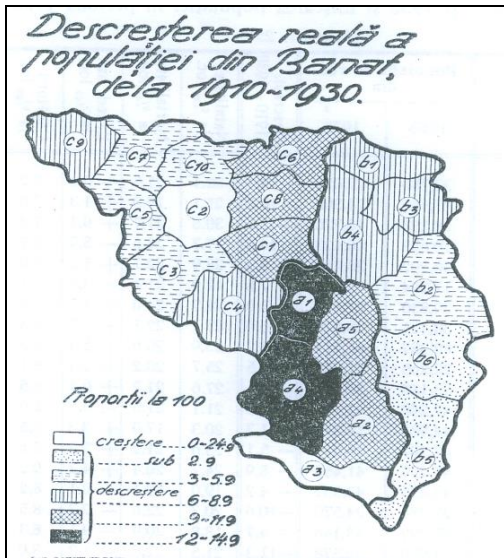
⁴⁹ Arhivele Naționale ale României, filial

⁵⁰ Albert, Carmen, *op. cit.*, 2006, p. 344

Fig. nr. 2 și 3⁵¹

Mortalitatea infantilă rurală, 1928- 1933

Descrerea reală a populației din Banat, 1910- 1930

⁵¹ Râmneanțu, Petru, *op. cit.*

În concluzie, procesul de depopulare a satelor bănățene a continuat să se manifeste în cursul celui de al doilea război mondial și în primii ani ai perioadei postbelice datorită pierderilor de vieți omenești pe fronturile de luptă, a lipsurilor materiale, a deportărilor populației germane și a condițiilor grele de viață.

Recitirea unor înscrisuri privind trecutul Mitropoliei Banatului

Pr. prof. dr. Vasile Muntean

În acest comentariu ne referim la lucrarea marcantă, în două volume, intitulată *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, semnată de regretatul istoric I. D. Suciu și de cercetătorul dr. Radu Constantinescu și apărută în Editura Arhiecezană în anul 1980. Întrucât meritele acestei lucrări au fost relevate așa cum se cuvine în “Precuvântare” de către regretatul mitropolit Nicolae Corneanu, în rândurile de față vom căuta să îndreptăm anumite scăpări, pentru a fi de folos celor ce studiază spiritualitatea și trecutul pământului bănățean, în articole, studii și - mai nou - chiar în teze de doctorat. De aceea, vom selecta inadvertențele mai aparte, spre a nu se repeta fără sens în timpul de acum; greșelile neînsemnate, datorate tiparului, nu le mai reținem.

În pag. 19, în loc de 14 aprilie va trebui pus 16 (cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București 1970, pp.378-9), iar expresia “om sfânt” se va înlocui cu “preafericitul” (în latină: *beatissimus*). În p. 21, *paroikoi* (*pareci*, în românește) s-a tradus nefiresc prin “parohi” (vezi V. Muntean, *Monografia Arhiepiscopiei Timișoarei*, I, Timișoara 2012, p.193); pentru cartografiile Antichității (amintite în Nota istorică din aceeași p. 21), a se vedea V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara 1990, pp.48-49; încă tratatul academic de *Istoria Românilor*, II, București 2001, pp. 818 și 837, *sub voce*. Apoi informația din p. 46 (r. 16 de jos), anume ca “în acea țară [Banat, n.n.] nu era altă mănăstire în acele

vremuri”, nu se confirmă, existând cel puțin una la Dunăre, Toson sau Rosani, ctitorită în jurul anului 900 și dăinuind ca ortodoxă până în secolul al XII-lea (V. Muntean, *Monografia...*, p.28).

Documentul nr. 11 (din p.66) e necesar să cuprindă locuțiunea “zona Aradului”, în loc de “Ungaria”, iar la documentul 12 (p. 67) se va preciza că e vorba despre Cuvin în cazul lui “Kö, Kew”. În subsidiar, “juxta” din p. 69 (r.3 de sus) nu înseamnă “pe”, ci “lângă”. În ultimul timp se susține în mod justificat că ființau două mănăstiri Hodoș-Bodrog: una ortodoxă, alta catolică (V. Muntean, *Monografia...*, pp. 71-72). Pe urmă, toponimele din p. 72 (r. 6 și 7) pe nume “Perew” și “Caprewar”, nu sunt altceva decât așezările românești Pârâu și Căprioara. Pentru Remetea (din p. 72, doc. nr. 21), să se vadă V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București 2000, p.104. Keve și Chieșd (din p. 91, r. 3 de jos) sunt de fapt Cuvin și Cuiеști. În ce privește pe vlădica Ioan de Caffa, el nu poate fi calificat *necredincios* (p. 94, r. 7 de sus), ci numai “perfid” sau “rău-credincios” (din punctul de vedere romano-catolic), potrivit latinescului “perfidus” din original.

De asemenea, martirul apusean Vichentie (p. 95, r. 4 de sus) se va reda ca Vincențiu. În aceeași pagină (docum.nr.47), a se substitui “hirotonisiți” cu “hirotoniți”. Românii nu pot fi văzuți - chiar de către reprezentanții Catholicismului - ca “necredincioși” (p. 98, r. 4 de jos), ci ca *infideli* (lat. *Infideles* = inși în care nu te poți încrede; nesiguri). Poreca (din pp. 100 și 101) se va cita Porecia. Prepoziția compusă “praeterea” (p. 150, r. 7 de sus) se tâlcuiește corect prin formula “de lângă”. Documentul din p. 154 l-am tradus din nou (mai fidel, credem noi) în *Monografia...*, pp. 206-207. Documentul nr. 96 (p. 185) este din 1744, nu 1742. “Irrtum” (p. 188, r. 11 de jos) nu semnifică “erezie”, ci “eroare”, “înșelăciune”. Documentul nr. 104 (p. 191) are în vedere pe protopopolul caransebeșean Iliescu (nu Iliescu, cum s-a reprodus în traducere).

Conceptul “sobornaja” (din p. 204, r. 2 de jos) trebuie tălmăcit prin *catedrală* (nu prin “sobornicească”), iar anul 1725 (aceeași pagină, r. 1 de jos) este greșit, fiindcă episcopul Moise Stanoevici era mort din aprilie 1724. Parohia Vračerova (p. 206, pct. 18) trebuia echivalată cu Vârciorova, nu cu Vracerova (p. 223). Satul Zorvești (tot p. 206, pct. 25 și 27) este *de facto* Zervești (nu Zorlești, pp.223-224). La fel “sobornaja” în privința Lugoșului (p. 210) trebuia tălăluită prin *catedrală*, lăcașul “Sf. Nicolae” fiind reedificat în 1726 (nu 1722, tot p. 210). Preoții lugoșeni se chemau Peștișan, Ioța și Zârna (nu Peșteșan, Ioțov și Zdârna; p. 227). Și la Mehadia avem de-a face cu o *catedrală*, nu cu “sobornicească” (p. 229), întrucât toate localitățile pomenite (Caransebeș, Lugoj, Mehadia-Orșova, nu mai puțin Vârșețul) au intrat în titulatura episcopului eparhiot.

Pentru datarea mai exactă a mănăstirilor (pp. 237-238), vezi V. Muntean, *Mănăstirile ortodoxe din Banat*, în “Istoria monahismului ortodox românesc de la începuturi până în prezent”, I, București 2014, pp. 518-525. “Vlah” (din p. 281), ca determinativ al țârcovnicului din Bărăteaz, se impune a fi transcris “Românul”. La p. 291, documentul 128, totalul este de 132 biserici, nu de localități (vezi documentul următor, nr. 129, unde lucrurile se clarifică). În p. 312 (r. 7 de jos), Belințul trebuie schimbat în Balinț. La Lugoj, vechea școală datează dinainte de anul 1736 (V. Muntean, colab., *Monumente istorice-bisericești din Lugoj*, Timișoara 1981, pp. 81 și 91, n. 62), nu din 1742 (p. 334, r. 1 de sus). În documentul 144 (p. 340) nu puține nume de locații sunt stălcite: Babcea = Babșa, Boșuri = Bujor, Hoisești = Hauzești, Glavna = Gladna, Drăcșinești = Drăgsinești, Homuștia = Homojdia. În plus, în p. 341 (r. 2 de jos): Bogotin este efectiv Bogâltin, Șipot (p. 343, r. 6 de sus) e Șopot, iar Baziești (din p. 378) este Băsești. Și în p. 380 (pct. 9) ne întâmpină câteva denaturări la nume: Surești = Jurești, Goișești = Goizești *et*

alia. Crăciunovici (din p. 455, doc. 172) este realmente Crăciun (termen moștenit); și azi se află o familie în Boldur, zisă *Crăciunaș*. Protopopul Atanasievici (p. 469, doc. 189) nu este altul decât aromânul Atanasiu (vezi și p. 521, doc. 239). “Comitetul” (din p. 470, r. 10 de sus) se va lectura “comitatul”, iar prin “mironesc” (p. 484, r. 13 de sus) se va înțelege “mirenesc”. Din textul planșei XXXX aflăm că la Cina cea de Taină s-a servit... pește, ceea ce este mai puțin probabil. Lucrările de specialitate sunt mai rezervate în astfel de afirmații: “bucate” (Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, trad., București 1979, p. 142); “mâncare lichidă” (*Îndrumări misionare*, București 1986, p. 531); “food” - hrană (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, ed. Al. Kazhdan et alii, New York-Oxford 1991, p.1251).

Cu privire la vol.II, vom transforma (în p. 666, doc. nr. 350) vocabula “mijlociri” în “mijloace”. În documentul nr. 354 (p. 668) lipsește - înainte de “preoți”- cuvântul “numărul”. *Marco*, protopop lugojean (p. 692) se cere a fi scris Marcu; era doar român. La p. 714 (doc. nr. 387) datarea este eronată: 1843, în loc de 1848; mai mult ca sigur, greșeală de tipar. În p. 715 (doc. 388, pct. 2) în loc de “romani” trebuie grafiat “români”. În pagina următoare (p. 716, r. 5 de jos) în loc de *Kl* trebuie “august”, iar în p.717 (r. 12 de sus) în loc de “unic” se va spune “unit”. În finalul documentului 399 (p.728) s-a omis numele doctorului Ioan Dobran (V. Munten, *Contribuții...*, pp. 221-222). În p. 735 (r. 6 de sus) vom schimba pe “ducere” cu “aducere”. La p. 779 (doc. 445) a se face precizarea, în legătură cu Ivacicovici, că era român de neam; se numea Ivașcu. Român era și Chenghelaț (p. 784 sq). În p. 825 (doc. 486) trebuie înlocuit termenul “episcopie” cu cel de “consistoriu”. În p. 854 (r. 5 de jos) *Udrie* este în realitate Udria. Avram Imbroane nu a funcționat ca preot în Lugoj (p. 982, doc. 646), ci exclusiv ca diacon. În pp. 1027 (mijloc) și 1029 (r. 4 de jos), monarhului Mihai îi lipsește

epitetul “rege”. Privitor la Morisena (pp. 1029 și 1031) se impunea o notă în care să se arate că, în zilele noastre, nu se mai poate susține ritos existența acelei episcopii, în preajma anului 1.000. Până la descoperirea, în această direcție, a unor documente concludente, ca ipoteză de lucru însă se poate accepta. *Lapsus calami* în p. 1034 (r. 11 de jos): în locul “Ardealului” vom trece “Aradului”.

Cele de mai sus sunt câteva îndreptări ce sperăm să fie utile - cum ziceam - celor ce trudesc în câmpul istoriografiei și culturii bănățene.

II.
PERSONALITĂȚI
BĂNĂȚENE

Poziția lui Traian Vuia față de Congresul Națiunilor Oprimite de la Roma

Drd. Maria Alexandra Pantea¹

Declarația în 14 puncte a președintelui american W. Wilson din 8 ianuarie 1918 a dus la schimbări radicale în Europa. La punctul 9 președintele american amintea de „situația popoarelor asuprite din Austro-Ungaria care trebuie să se bucure de o dezvoltare autonomă și să devină națiuni”². În aceeași declarație președintele W. Wilson amintește și de reajustarea frontierelor Austro-Ungariei, ținând cont și de principiul autodeterminării. Declarația președintelui american a grăbit procesul de dezmembrare a Austro-Ungariei și a dus la formarea unei solidarități a popoarelor nemaghiare din monarhie care au început o puternică luptă pentru drepturile naționale.

În primăvara anului 1918 principiile wilsoniene s-au răspândit repede în imperiu, fapt ce a dus la organizarea congresului națiunilor oprimite din Austro-Ungaria la Roma în 8-10 aprilie 1918. Au participat reprezentanți ai românilor, cehilor, slovacilor, sârbilor și polonezilor, care au hotărât să acționeze în comun pentru obținerea libertății naționale. Politicienii întruniți la Roma au susținut „dreptul popoarelor de a decide asupra destinului lor”. Congresul de la Roma a

¹ Cercetător științific al Universității de Vest „Vasile Goldiș” Arad

² Eugen Gagea (coord.), *Vasile Goldiș studii și documente*, vol. I, Arad, Ed. Gutenberg Univers, 2013, p.67.

reprezentat „punctul de plecare a unei noi politici a Antantei”³ și nașterea unei noi Europe dominată de state naționale. În declarația finală s-a hotărât „dreptul fiecărui popor din monarhie de a-și constitui unitatea sa națională sau de a o completa pentru a ajunge în deplină independență politică și economică”. După terminarea congresului, delegații tuturor popoarelor asuprite din Austro-Ungaria au fost primiți de premierul italian V. E. Orlando, care a exprimat sprijinul guvernului italian pentru popoarele asuprite din imperiu. Dintre membrii delegației române amintim pe D.Drăghicescu, N.Lupu și G.Mironescu. Sunt cei care la Roma au protestat împotriva condițiilor dure impuse României prin Pacea de la București. Au arătat că, prin ocuparea Dobrogei și a creștelor Carpaților, România pierde cele mai importante bogății ale solului și subsolului. Traian Vuia nu a fost prezent, potrivit mărturiilor sale, chiar dacă încă din luna martie a fost rugat de Drăghicescu să meargă „necondiționat la Roma”⁴ pentru a fi reprezentantul românilor transilvăneni. Înainte cu câteva zile de plecarea la Roma, Drăghicescu l-a anunțat pe T. Vuia că nu mai poate pleca cu delegația românească, pentru că „nu se rezervase...loc în tren”⁵. Într-un articol din decembrie 1924 Vuia face unele precizări privind situația din aprilie 1918. Intelectualul român arată că, prin neparticiparea sa la dezbaterile de la Roma, românii transilvăneni și bănățeni „sau văzut dați la o parte chiar de frați și obligați să grăiască prin glasurile unor avocați orgolioși care din întâmplare aveau titlul de politicieni români”⁶. Chiar dacă nu a participat la acea manifestare, Traian Vuia, adept al principiilor wilsoniene, a

³Arhivele Naționale – Serviciul Județean Arad, *fond Xerografii*, dos. C 29, fila 14.

⁴*Semănătorul*, an VII, nr. 12 decembrie 1924, p. 136.

⁵*Ibidem*.

⁶*Ibidem*.

avut un rol important în plan diplomatic și a contribuit la realizarea României Mari.

Încă de la începutul secolului, intelectualul român s-a remarcat ca o importantă personalitate a tehnicii, fapt ce a făcut ca în timpul războiului să fie angajat al Ministerului Apărării Naționale de la Paris, pentru a contribui cu inovațiile sale la realizarea unor noi arme. Chiar dacă intelectualul român mărturisea că a fost „adânc umilit” de atitudinea politicianilor români în aprilie 1918, a considerat că trebuie să pună mai presus de toate cauza națională și a activat pentru realizarea României Mari. Ținând cont de cele hotărâte la Roma, la Paris s-a constituit *Comitetul Național al Românilor din Transilvania și Bucovina*, care avea ca scop unirea Transilvaniei și Bucovinei cu România, iar primul președinte a fost Traian Vuia.

În aceste condiții Traian Vuia a jucat un rol important în realizarea României Mari, fiind cel care a sprijinit activitatea emigranților români de la Paris. Bun cunoscător al situației din Europa, intelectualul bănățean considera că a sosit momentul unor schimbări radicale ale acesteia. Pornind de la cele hotărâte la congresul de la Roma, a arătat că statul dualist Austro-Ungaria, unde puterea se concentra în mâna aristocrației, era un pericol pentru lumea democratică, inclusiv pentru Franța. Traian Vuia considera că nu există decât o „singură soluție admisibilă care ar putea să asigure o pace durabilă...independența Poloniei, a Boemiei, a Serbiei, a României. Europa nu mai poate fi liberă decât dacă este locuită de popoare libere”⁷.

În calitate de președintele al *Comitetului Național al Românilor din Transilvania*, Traian Vuia a pus în practică hotărârile de la Roma și a publicat o serie de articole în presa din Franța, unde prezenta atât situația dificilă a românilor din

⁷Dan Antoniu, *Traian Vuia viața și opera*, București, Ed. Anima 2013 p. 252.

imperiu, cât și situația dificilă a României după semnarea păcii cu Puterile Centrale. În articolul *Problema Austro-Ungariei*, publicat în revista *La Transylvanie* din 15 iulie, arată că s-a opus federalizării Austro-Ungariei, considerând că trebuie luate măsuri pentru a democratiza viața politică, aflată sub controlul germanilor și maghiarilor. Politicianul român își exprimă dorința ca românii să nu mai fie „instrumentul imperialismului german”, afirmă că pentru a se instaura pacea în Europa trebuie ca popoarele asuprite să devină independente. Traian Vuia opinează că românii sunt poporul cel mai democratic al monarhiei, majoritatea fiind fii de țărani și meseriași care și-au apărât limba lor și prin aceasta identitatea națională. Traian Vuia cere în numele românilor dreptul de a se uni cu regatul României și mai propune ca românii, împreună cu cehii și iugoslavii independenți, să formeze o „republică federativă, un zid solid împotriva apăsării germanice în Orient”⁸.

În numărul 6 al revistei *La Transylvanie* Traian Vuia a publicat un articol cu ocazia zilei naționale a Franței, când a avut loc și o reuniune franco-română. Diplomatul român, în calitate de președinte al *Comitetului Național al Românilor din Transilvania*, a rostit un cuvânt prin care a devenit apărătorul popoarelor asuprite din monarhie. Plecând de la cele decise la Roma, Vuia a arătat sacrificiul făcut în timpul războiului de armata franceză, care din 1914 a apărât „libertatea lumii și comoara de civilizație latină de care Franța e plină în toate orașele și satele ei, în fața acestei glorioase armate franceze noi românii din Transilvania ne descoperim umil la trecerea ei că și pentru noi luptă”⁹. În discursul său Vuia amintește și de situația românilor, care de-a lungul

⁸Arhivele Naționale – Serviciul Județean Arad, *fond Xerografii*, dos C 29, fila 17.

⁹Traian Vuia, *Gânditor și militant social politic*, editor D. Tomoni, Ed. Horizonturi Universitare, Timișoara, 2006, p. 238.

timpului au cunoscut asupra, iar „poporul român din Transilvania este închis în această imensă Bastilie care este Austro-Ungaria și sperăm și avem încredere că în ziua de 14 iulie anul viitor vom sărbători distrugerea acestei imense Bastilii și dezrobirea Transilvaniei în același timp cu eliberarea Alsaciei și Lorenei”¹⁰.

Congresul de la Roma a marcat începutul sfârșitului pentru Austro-Ungaria, dar și intensificarea luptei popoarelor asupra drepturilor naționale. Hotărârile congresului națiunilor oprimate din Austro-Ungaria au fost acceptate de marile puteri care luptau de partea Antantei. În mai 1918 Clémenceau a aprobat cele hotărâte la Roma, iar Congresul Superior de război de la Versailles și-a exprimat simpatia față de aspirațiile naționale ale popoarelor supuse din monarhie.

¹⁰ *Ibidem.*

Protopopul Mihail Gașpar – jurnalist și cărturar de seamă al Banatului din primele trei decenii ale secolului XX

Lector univ. dr. Mihai Vișan

În peisajul bocșean, Mihail Gașpar (24 ianuarie 1881-27 noiembrie 1929) rămâne personalitatea de primă importanță din primele trei decenii ale secolului trecut, atât în plan cultural, cât și social-politic. Afirmăția își are acoperire în faptul că scriitorul a fost președintele Consiliului Național Român din Bocșa Montană (decembrie 1918), președinte al Despărțământului local al ASTREI, directorul băncii locale „Bocșana”, la înființarea căreia a și participat efectiv ca acționar, dar și membru în Consiliul de Administrație la Societatea Industria Morăritului din Banat, autor a numeroase nuvele, schițe și romane istorice, precum și fondatorul unui ziar de maximă notorietate în publicistica vremii. S-a înregimentat și a fost un membru fidel al Partidului Național Român, apoi, după fuziune, a devenit membru și președinte al filialei Caraș a Partidului Național Țărănesc, fiind ales deputat pe listele acestuia în 1927 și reales în 1928. Activitatea sa parlamentară în cadrul Camerei s-a concretizat în susținerea unor adevărate discursuri de factură națională și regională, cele mai multe dintre ele fiind reproduse în ziarul *Drum Nou*, ca un fel de dare de seamă justificativă propriilor săi alegători.

Motivarea actului de înființare al ziarului *Drum Nou* are un pronunțat caracter militant și naționalist: „Subsemnatul protoereu din Bocșa Montană, M. Gașpar, înființez și susțin

sub răspundere proprie la Bocșa Montană o gazetă locală, săptămânală, de cuprins economic și cultural, lipsită de orice caracter politic de partid, având în vedere numai cultivarea și instruirea cercului meu de cititori, orientarea spre interesele bine pricepute economice și culturale ale poporului și dezvoltarea gustului pentru citit la popor, prin știri interesante și instructive, precum și prin articole interesante emise pe înțelesul poporului și în limba bună românească, relative la chestiunile economice și culturale de interes pentru popor și țară. În scopul sprijinirii și răspândirii în cercuri cât mai largi a acestei gazete locale săptămânale în păturile poporului român, Uzinele și Domeniile Reșița se obligă... să-mi solvească de fiecare număr apărut al acestei gazete după mărimea ediției și anume: la o ediție până la 2.500 de exemplare, câte 85 de bani de exemplar, iar de aici în sus, 75 de bani de exemplar, lăsându-mi mie libera dispoziție asupra repartizării acestor exemplare și a condițiilor întru care le plasez în mâna cititorilor”¹

Drum nou a apărut la Bocșa în două etape, între 1923-1938 și 1946-1947, până în 1929 gazeta fiind condusă direct de protopop, iar după decesul acestuia va fi preluată la Oravița de Ilie Rusmir (1930-1933), sub cârmuirea căruia ziarul apărea cu o mențiune specială: „Fondator M. Gașpar”. Fiul său, Ionel, mort sinistru prin împușcare într-un tren personal, când, în 1938, transporta o serie de documente secrete ale P.N.Ț. cu scopul de a i le înmâna lui Vaida Voievod la Cluj, va readuce gazeta tatălui său la Bocșa Montană, tipărindu-se aici între 1934-1938 și avându-l ca redactor-șef pe Ioan Târziu. Din motive economice de supraviețuire, ziarul va fi translatat la Craiova. Primul număr al ziarului *Drum Nou* apărea la 1 iulie 1923, avându-l ca director-editor pe protopopul tractului Bocșa Montană, o apariție săptămânală

¹ Radu Flora, Virgil Vintilescu, *Documente literare*, I, Editura Facla, Timișoara, 1971, p. 112;

(apărea în fiecare sâmbătă) „cu gând bun, în chip cinstit, deschis și fără dedesupturi.” Acesta era mesajul-programatic transmis publicului cititor în articolul de debut al gazetei locale. Mai departe, în primul număr al apariției sale, se preciza că „tendința acestui organ este înainte de toate românească, tinzând a restabili în primul rând echilibrul restant al valorilor noastre prin o selecționare justă și, îndrumându-le spre o nouă orientare, economică și culturală, căci socotim aceasta ca unica și singura bază sănătoasă a vieții noastre românești”, redacția angajându-se și promițând că „ne vom ocupa cu toate chestiile, cari interesează neamul nostru, în mod obiectiv, controlând și criticând orice chestiune numai din punct de vedere a intereselor lui.” Gazeta, neangajată politic în sens partinic, avea să se plaseze de partea „intereselor obștii”, deoarece „Noi vrem să concentrăm toate forțele disponibile, fără privire că încotro se închină, pe baza unei politici culturale și economicește românești.”² În același prim număr editorial, protopopul insista să se expliciteze scriind încă un articol, pornit dintr-o nevoie lăuntrică de a lua o atitudine hotărâtă față de decadența postbelică resimțită la nivel societal, confuzia și disoluția valorilor, în special cele morale, demagogia și politicianismul care au direcționat viața socială pe o cale eronată, astfel încât „a ramas părăsit terenul economic dătător de belșug, de bună stare, de putere. A ramas părăsit templul culturii prin cari se ajunge la lumină și înălțare.” Autorul dezvoltă în acest al doilea articol o întregă construcție socio-politică și formula o concluzie ce se degaja inerent din structura acesteia: „Clădirea unei nații să compune din trei părți. Partea economică la bază, printrânsa la cultură și, sus de tot, la coperiș, unde bat vânturile mari cu putere și mai rece, viața politică. Coperișul nu va rezista însă, dacă fundamentul și părășii clădirii nu sunt solide. S-o apucăm deci pe calea întoarsă: prin puterea economică și cultură – la

² Mihail Gașpar, „Către cititori”, *Drum Nou*, I, nr. 1 din 1 iulie 1923, p. 1;

politică.”³ Cuvântul-cheie care apare ca un leitmotiv în cele două articole ale primei apariții este „cultura”, fapt justificat în mod desăvârșit în contribuția gazetărească personală, ocazională sau frecventă, a cărturarului bocșean la o serie de gazete, precum: *Tribuna Poporului*, *Neamul Românesc Literar*, *Convorbiri literare*, *Lupta*, *Poporul român*, *Banatul*, *Cosânzeana*, *Cuvântul românesc*.⁴

Ziarul său, o gazetă săptămânală care apărea într-un format de patru pagini mari, poate fi considerat o apariție periodică de succes, dacă avem în vedere criteriul răspândirii, numărul cititorilor nu doar din Bocșa, ci și pe cei din Timișoara, Lugoj, Oravița, Reșița și din comunele limitrofe. Mai mult decât atât, gazeta intrase deja în atenția presei centrale, deoarece opiniile politice ale lui Gașpar erau monitorizate și taxate critic de Pamfil Șeicaru în *Curentul*, de alți editori în *Viitorul*, organul central de presă al Partidului Național Liberal, dar și în gazete centrale de centru-stânga, precum *Universul* sau *Adevărul*.⁵ Publicistul bocșean redacta în cea mai mare parte textul/conținutul propriei sale gazete, figurând ca „Editor-Director”, iar în perioada sesiunilor parlamentare de la București își expedia către Bocșa articolele de fond dactilografiate. Din 1923 până în 1929, în preziua morții sale, imensa majoritate a articolelor de fond sunt rodul condeiului său, semnate cu pseudonimul *Drix* ori *Drax*, utilizat de gazetar încă de la *Drapelul*, articole care sunt în fond „reportagii”, respectiv texte de opinie și de atitudine civică ori politică. Cornel Corneanu, în investigația jurnalistică lui Gașpar, a însumat 1311 astfel de articole de

³ *Ibidem*;

⁴ „Necrolog” (articol nesemnăat), în *Ibidem*, VII, nr. 48 din 1 decembrie 1929, p. 2;

⁵ Mihail Gașpar, „În chestie personală”, în *Ibidem*, VII, nr. 13 din 31 martie 1929, p. 1;

fond și comentarii până la intrarea în neființă a jurnalistului.⁶ În cadrul redacției ziarului bocșean, cel mai important sprijin a venit din partea învățătorului Iacob Boscică, cel care va impune și va întreține din 1928 o rubrică intitulată „Tribuna Școalei”.

Prin legăturile personale ale lui Gașpar cu alte condeie reprezentative din Banat și din țară, publicația sa a beneficiat de tonusul impozanței și notorietății acestora. Astfel, din Banat, în paginile gazetei apăreau cu o anumită frecvență articole elaborate de jurnaliști, precum: David Voniga (preot la Giroc, pensionar, fost director la *Dreptatea* și editor al *Revistei Preoților*), Caius Brediceanu, Damian Izverniceanu, Constantin Rudneanu, Nicolae Bolocan (cel care l-a tradus inițial pe Griselini), Ilie Groșșianu, Marius Bucătură, Lucian Costin, Victor Bîrlea, Filaret Barbu, dar și o seamă de condeieri țărani, mai cunoscuți fiind Ion Ciucurel și Aurel Novac, ultimul cu mai multă frecvență în paginile gazetei. Ziarul găzduia articole serioase ale unor personalități mult mai titrate din peisajul regional și național, între care cu mai multă amplitudine pot fi amintiți: Iosif Popovici, Petru Nemoianu, Emil Pocreanu, Nicolae Iorga – cel care îl simpatiza de altfel pe Gașpar – , Nichifor Crainic, Gheorghe Marinescu, Constantin Garoflid, Octavian Goga, Grigore Gafencu, Constantin Rădulescu-Motru, Liviu Rebreanu (acesta și-a publicat două articole, unul dintre ele pledând pentru neoașism), Cezar Petrescu ș.a.m.d. Cel din urmă creiona un tablou asupra romanului lui Mihail Gașpar, „Fata vornicului Oană”, apărut la București în 1929, tablou publicat în paginile ziarului *Drum nou*: „Povestirea e plină de interes dramatic și dovedește reale calități de cursivitate, îndemânare și conturarea personajilor, o migăloasă informație istorică și

⁶ Cornel Corneanu, „Mihail Gașpar (1881.1929)”, *Revista Bănățeană*, (fosta Luceafărul), IX, nr. 7-9 din iulie-septembrie 1943, p. 10;

ceea ce constituie cheia unor asemenea resurse, darul de a ne crea atmosfera epocii”⁷

Gazeta, destinată răspândirii „duhului culturii”, așa cum rezultă din frontispiciul său, publica numeroase poezii, primite ori reproduse, creații ale lui Nicolae Iorga (cele mai multe, dar nu și cele mai reușite), George Bacovia, Ion Pillat, Nichifor Crainic, Elena Farago, Radu Gyr, Adrian Maniu, precum și traduceri din Longfellow, Heine și Rabindranath Tagore etc. Proza românească, puțin prezentă în josul „foiței”, a fost în schimb completată cu eseuri și fragmente literare, traduse de cele mai multe ori de editor, după textele unor gânditori, oameni politici și prozatori de certă valoare, precum: Voltaire, Gustave le Bon, Henri Bergson, Ramsay Mac Donald, Nietzsche, Romain Rolland, Camille Flammarion, Maupassant, Stefan Zweig, Tolstoi, Gorki, Giovanni Papini, Emile Boutroux, Alexandre Dumas (tatăl) etc.⁸ Regăsim, de asemenea, în fiecare număr al ziarului numeroase aforisme selectate de către editor din Sofocle, Petrarca, Mirabeau, Machiavelli, Schiller, Goethe, Lamartine, Hasdeu etc. Textele erau aranjate în conformitate cu formatul publicației și reflectă cultura literară vastă a editorului Gașpar, cel care le-a selectat și tradus, organizându-le într-o construcție ideatică, rar întâlnită în presa vremii din acea perioadă. Avem în vedere, în acest caz, rubricatura celor trei pagini din gazetă, ultima fiind folosită preponderent pentru reclame. Ideografia gazetei prezenta următoarea structură: articolul de fond al editorului, precum și alte comentarii ale acestuia, urma rubrica știrilor din țară și a celor locale, apoi știrile din străinătate, iar din 1928 apărea o rubrică nouă, intitulată „Tribuna Școalei”, după care, în funcție de situație, urmau articole cu tematică socială, economică, politică, morală, general-culturală, toate prezentate într-o manieră

⁷ *Drum nou*, nr. 15, Bocșa Montană, 1929, p. 3;

⁸ Cornel Corneanu, *op. cit.*, p. 16; vezi *Drum Nou*, I-VII, 1923-1929;

eseistică. Din 1925, ziarul bocșean și-a adăugat și rubrica „Crestături pe răboj” (revista presei), sporadic rubrica „Bibliografia” ce prezenta ultimele apariții culturale, dar și aleatoriu o rubrică sportivă, ultima indicând un element de absolută modernitate în presa vremii. Tot într-o manieră sporadică, gazeta mai cuprindea și articole sau anunțuri ale autorităților locale și centrale, ale unor societăți pe acțiuni, iar în final apărea rubrica „Poșta redacției”, în care erau publicate diverse mesaje sau scrisori ale cititorilor.

În 1905 se produce debutul editorial cu volumul „Japonia”, iar în 1906 traduce nuvela „Malva” a lui Maxim Gorki, pentru ca în 1908 să-i apară primul său volum original, „În vraja trecutului”. În 1909, la Vălenii de Munte, îi apare primul volum din romanul „Din vremuri de mărire”, pentru ca în anii 1909-1910 să i se publice la *Drapelul* romanele „Altare dărâmate” și „Fata lui Oană Pântece”, roman devenit ulterior „Fata vornicului Oană”. În 1916 publică sub forma unui volum nuvelele „Blăstăm de mamă” și „Domnișoara Marta”, trei ani mai târziu va publica volumul „De-ale vieții”. În 1926 îi va fi publicat în revista *Banatul* romanul „Casa cu obloane verzi”, iar în gazeta *Temessvari Hirlap* un fragment dintr-un roman neterminat ce avea ca intenție prezentarea vieții și personalității lui Gheorghe Doja. Conform opiniei unor gazetari din epocă, protopopul pregătea materialul ideatic pentru un nou roman care avea ca subiect aceeași aplecare spre trecutul istoric, respectiv istoria cetății bocșene de la Buza Turcului din secolul XV, roman la care lucra în perioada de dinaintea morții.

Gașpar poate fi definit un adevărat panromân datorită interesului său constant de a sluji cauza românismului la nivelul întregului spațiu național. Ajuns la Bocșa în 1911, mica lui „cetate” adoptivă, i-a dedicat o monografie cu prilejul Adunării Generale a Despărțământului Bocșa al ASTREI, filială care îl alesese în funcția de președinte. Această micromonografie a fost tipărită într-o formă serială în

Foaia Diecezană din Caransebeș între anii 1911-1914. În cel din urmă an, micromonografia a apărut sub forma unui extras de sine stătător, publicat de Tipografia Diecezană. Încă din introducere, autorul preciza ocazia elaborării acelei scrieri, conchizând modest că în acel „mic comunicat” nu sunt aspecte de o deosebită noutate pentru publicul avizat: „Nu am avut intenția a spune nici lucruri noi, nici lucruri cari nu s-ar fi știut. Dimpotrivă, ce spun sunt lucruri prea bine cunoscute – celor puțini cari s-au îndeletnicit cu frunzărițul trecutului apus în noianul vremurilor.”⁹ Autorul s-a folosit în această cercetare monografică de o serie de informații furnizate de istoricul maghiar Frigies Pesty, apoi a investigat matricolele Bisericii Ortodoxe în care descoperă o coabitare frățească între localnici, „bufeni” (cei proveniți din Mehedinți și Dolj și translați la Bocșa pentru producerea mangalului), dar și „argileni”, ultimii sosiți aici pentru nevoile căraușiei lemnului, ridicării de drumuri forestiere și plutărit. Pornind de la aceste informații, Gașpar oferă date monografice privind dinamica populației, mai ales cea ortodoxă, dar și o serie de elemente legate de micro-toponimie.¹⁰ Monografia oferă un spațiu mai larg pentru prezentarea cetății Bocșa de la Buza Turcului, indicând nobilii români care o stăpâniseră la 1552, apoi trecerea cetății în stăpânirea turcească și asalturile clandestine ale „haiducilor” ardeleni, recucerirea din anul 1595 și stăpânii ei succesivi prin răscumpărare și donație, între aceștia și valahi, după care este prezentată reocuparea turcească a cetății din anul 1658, apoi aruncată în aer la 1659 de împotrivorii care o cedaseră lui Acațiu Barciai. În continuarea istorisirii acestei cetăți opidane (cetate regală cu rol defensiv), Gașpar prezintă distrugerea definitivă care s-a produs în anul 1695, în urma conflictului dintre turci și

⁹ Mihail Gașpar, *Date monografice referitoare la comuna Bocșa Montană*, Tipografia Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș, 1914, p. 3;

¹⁰ *Ibidem*, pp. 17-19, 21;

austrieci, precizându-ne că de atunci cetatea „a rămas o ruină, o mărturie mută a atâtor întâmplări mari, cari au avut ca scenă pitorescul ținut al Bocșei.”¹¹ Vorbind în genere despre istoria multiseculară a acestei comunități adoptive, protopopul aprecia laudativ că „puține localități vor fi în patrie (Ungaria, n. ns.), cari s-ar putea mândri cu un trecut atât de romantic și vijelios ca această așezare de pe malul Bârzavei.”¹² Descrierea locației cetății și a proximităților acesteia este reliefată de autor într-o exprimare romantică, cu serioase aspecte de factură nostalgică: „Între Bocșa-română și Vasiova, respectiv Neu-Werk, la stânga pe un colnic care ese din șirul celorlalți ca un pinten, să înalță ruinele cetății Bocșei. Rămășițele unui turn puternic să văd, în parte dărâmate, acoperite de rugina ploilor, pornite spre nimicire – dar, pândind parcă de acolo de sus, din locul de veghe, zgomotul vieții de acum. Piatră de piatră să poate desprinde în pace prăvălindu-se pe coastă la vale; straja de acum sute de ani poate dormi în liniște; în jurul cetății nu s-a schimbat nimic. Acelaș glas românesc își poartă sunetul peste plaiurile acestea frumoase, ca cel de acum 600 de ani. Și urmașii plăieșilor lui George Vrabie, nobil și poruncitor cetății Bocșei, sunt tot pe aici așezați, în jurul zidurilor cari să dărâmă mereu, ca mărturii vii și puternice a vorbii românești, că *Apa trece, petritele rămân*”.¹³

Chiar dacă amintește despre atestarea Bocșei ca parohie catolică la 1333, așezare care figura în registrele de dijme papale¹⁴, autorul nu identifică fortificația cu cetatea Cuiеști (Kövesd), amintită pentru prima oară la 1331 și, mai apoi, fiind reședință administrativ-politică a districtului

¹¹ *Ibidem*, pp. 7-11;

¹² *Ibidem*, p. 5;

¹³ *Ibidem*, pp. 3-4;

¹⁴ *Ibidem*, p. 6;

autonom românesc cu același nume.¹⁵ Gașpar nu oferă nici un fel de informații privind posibila stăpânire efemeră a cetății Bocșei de la Buza Turcului de către primul voievod întregitor de țară, care ar fi putut așeza aici castelani la 1600.¹⁶ Cetatea Cuiеști a fost o cetate regală-maghiară, amintită documentar în anul 1331, fapt care ne îndrituie să admitem această dată drept anul de debut în istoria administrației și civilității medievale a Bocșei. Prima pomenire documentară a localității cu acest nume apare, după cum ne spune Gașpar, abia în anul 1333 într-un tablou de zeciuială papală: „Pentru întâia oară numele târgului Bocșa îl întâlnim în anul 1333 și anume în catastihul protopopului latin din Caraș, referitor la deportarea zeciuielii papale. Între comunele cari nu plătesc această zeciuială să înșiră comunele: Boc, Dend și Vod, adică Bocșa, Denta și Votnic.”¹⁷ Fără discuție, data construirii cetății de la Buza Turcului rămâne anterioară atestării ei documentare, anul 1331, putând-o plasa la cumpăna dintre secolele XIII și XIV, implicarea acesteia în mediul feudal maghiar timpuriu datorându-se primordial existenței în această zonă a zăcămintelor cupro-aurifere și feroase. Astfel, un prim document regal din 1395, emis de regele maghiar Sigismund de Luxemburg, amintea cetatea Cuiеști dimpreună cu satele și munții cu zăcăminte de fier ce țineau de aceasta. Micromonografia prezintă o serie de date și evenimente importante privind constituirea Bocșei Montane, evoluția metalurgiei în această comunitate după translatarea forjelor și ciocanelor din Altwerk și Neuwerk, evenimentele legate de

¹⁵ Dumitru Țicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Editura Banatica, Timișoara, 1998, p. 318;

¹⁶ Theodor N. Trâpcea, „Despre unele cetăți medievale din Banat”, în *SIB*, I, 1969, p. 26; conform acestuia, cetatea ar fi rămas sub autoritatea Principatului ardelean între 1595-1598, pentru ca, într-o perspectivă logică, mai apoi să fi intrat sub autoritatea voievodului muntean după această dată.

¹⁷ Mihail Gașpar, *op. cit.*, p. 7;

anul revoluționar 1848-1849, apariția bisericii ortodoxe în noua comunitate și formarea a două cătune noi, Kohldorf și Măgura, dinamica populației din perspectiva structurii ei etnice. Protopopul susținea că la 1717, conform unei patente imperiale, ar putea fi plasate începuturile Bocșei Montane: „Prin patenta imperială din 1717, din teritoriul comunei Vasiova s-a rupe o bucată considerabilă de pământ pentru scopuri montanistice. Astfel, ia ființă actuala comună Bocșa-Montană (Deutsch-Boksan, Boksánbánya)”.¹⁸

În vreme ce Neuwerk-ul și Bocșa Montană s-au cristalizat în urma așezării coloniștilor germani din Stiria, Saxonia și Boemia, cătunul Kohldorf a rezultat prin așezarea așa-numiților „săscani”, de origine română, cei care se ocupau cu producerea materialului lemnos destinat obținerii mangalului, începuturile acestui cătun datând din 1825. Din vistieria imperiului, ne spune Gașpar, li s-a asigurat acolo un acoperiș tuturor cărbunarilor. Tot în acel an, administrația financiară imperială dispunea comasarea Țiganilor nomazi din proximitatea Bocșei-Montane într-un cartier denumit mai apoi Măgura, stabilindu-se totodată obligațiile fiscale ale primelor nouă familii comasate aici. Conform deciziei aerar-ului montanistic, Țiganii sedentarizați aici erau obligați să adune din apa Bârzavei, în fiecare an, aur în valoare de 4-5 galbeni, pe care să-l predea la un preț stabilit Direcției Minelor din Oravița. Metamorfozarea familiilor de Țigani, din nomazi în muncitori fideli împăratului, s-a dovedit a fi un eșec total, deoarece funcționarii care răspundeau de aceștia se plâneau în permanență de fuga lor de muncă, lenea proverbială, că în loc să adune aur prin cernirea nisipului, se ocupau de cerșit sau de muzică lăutărească.¹⁹ Pentru toți lucrătorii români de la

¹⁸ *Ibidem*, p. 12;

¹⁹ *Ibidem*, p. 15; protopopul semnala faptul că această populație era deosebit de prolifică din perspectiva sporului natural, fapt ilustrat prin

„uzinele metalurgice” de la Bocșa Montană, bufenii și „argelenii”, dar și măgureni care se românizaseră deja, toți de religie ortodoxă, Direcția montanistică a dispus ridicarea unui locaș de cult ortodox pentru toți aceștia, edificiu construit între 1796-1799. Conform spuselor protopopului Gașpar, cel care parcurse matricolele acestei biserici, cele mai răspândite nume de enoriași-ortodocși, olteni de origine, proveneau din familiile Pocrenilor și Olanilor (astăzi Olaru și Perian).

Autorul micromonografiei considera că istoria medievală, cu toate faptele și evenimentele sale eroice, dar și consemnarea acestora, trebuie să rămână pildă și recunoștință pentru contemporaneitate: „M-am gândit însă că nu ar strica, dacă conștiința trecutului ar răsări în sufletul mulțimei, în stratul larg al poporului. Și puțina mea muncă ar fi în acest caz răsplătită cu vârf și îndesat. Să văd Românașii trecând pe sub cetatea Bocșei și să-i aud spuind nepoților și arătându-le ruinele cetății: Aici a stăpânit cândva un căpitan român și și cetatea plăieși români au păzit-o! Mai multă răsplată nu s-ar putea.”²⁰

Schițele și nuvelele prozatorului Gașpar par a fi îmbibate cu realismul vieții bănățene, mai ales a celei din mediul rural, cu excesiva bunăcredință și bunăcuviință a sufletelor blânde din cosmosul satului românesc, dar mai ales cu zbciumul satelor bănățene în decursul vremurilor, când pericole și amenințări de neînchipuit veneau din toate colțurile Imperiului austro-ungar sau otoman, în speță diferitele categorii de alogeni care se aciuau în spațiul rural. În bună măsură, Gașpar avea în vedere „pericolul evreiesc”. Astfel, nuvela *Românii din Potlogi*, publicată în revista *Banatul* în anul 1928, rămâne reprezentativă prin substratul său profund social și românesc. Nuvela zugrăvește legătura sfântă și trainică a țaranului din Banat cu pământul strămoșesc, precum și conflictul întreținut timp de două generații

existența a 90 de numere de casă și a 450-500 suflete, țigani cu desăvârșire românizați, existenți la nivelul anului 1910;

²⁰ *Ibidem*, p. 24;

până când satul românesc, prin osteneala liderilor săi firești, preotul și învățătorul, au fondat o bancă, Frăția, cumpărând de la cârciumarul evreu și de la groful ungar, ginerele boierului sârb, întreg pământul prin efortul întregii obști sătești pentru eternitate, „fiindcă într-adevăr numai prin colaborarea cu intelectualii satului și prin solidaritate se pot îndura prigoanele și salva nația.”²¹ Dragostea pentru trecutul istoric, eroismul și personalitatea accentuată a unor lideri din trecutul istoric al românilor l-au captivat pe Gașpar, aceste aspecte devenind constante ale scrisului său din nuvelele și schițele istorice, chiar și în unele încercări dramaturgice: „Scriitorul Mihai Gașpar a avut mai cu osebire preferințe pentru povestirile romantice. El prefera să se afunde în trecutul istoric pe care-l evoca cu multă căldură și înțelegere. Nu pierdea însă din vedere niciunul din fenomenele sociale care aveau tematica lor așternută, fie printre slovele din cronici, fie atârnată de tradiția legendară rămasă în popor.”²² Autorul schițelor, nuvelor și romanelor a avut încercări și în domeniul dramaturgiei, deși în acest gen literar reușitele sale au fost mult mai modeste. Fără discuție, tematica acestora a fost cu predilecție spre trecutul istoric și eroismul poporului român, dragostea țaranului pentru apărarea gliei strămoșești. Un exemplu în acest sens îl reprezintă piesa de teatru într-un singur act „O noapte la Oituz – piesă eroică într-un singur act”, în care dramaturgul stăruie în special asupra trăirilor și frământărilor țaranului român aflat pe câmpul de luptă de la Oituz, cu zbuciumul său interior și dorul său de casă și familie: „Sceneta – căci despre o scenetă este vorba – se situează pe coordonatele cunoscute ale operei lui Gașpar: patriotismul său sincer, dragostea față de țaranul exploatat. Gașpar încearcă să reconstituie drama sufletească a țaranului român, încleștat în lupta pentru alungarea trupelor cotropitoare germane din anul

²¹ Aurel Bugariu, „Fondul social în opera lui Mihai Gașpar”, *Vestul*, Timișoara, din 13 decembrie 1942,

²² *Idem*;

1917. O mare parte – și cea mai reușită – a scenetei se consumă în dezvăluirea sentimentului apăsător de îngrijorare și de dor al țăranului – ostaș pentru casa și pentru familia părăsită.”²³

Teolog, jurnalist și scriitor, Mihail Gașpar a fost precumpănitor pasionat de istorie, fapt bine ilustrat în articolele sale de presă, în literatura sa istorică și în beletristică. Dacă tematica aleasă avea o tentă naționalistă, viziunea promovată era una anacronică și postfactuală, în sensul proiectării în trecut a unor realități viitoare sau contemporane cu scopul de a consolida și mai mult dimensiunea pilduitoare a evenimentelor abordate. Ziarul său a reliefat o serie de articole care scot în evidență profunda sa conștiință istorică. Astfel, „24 Decembrie 1716” , articol în care semnatarul nu zăbovea neapărat pe semnificația religioasă a evenimentului, cât pe valența sa „națională”, cea care urma să se producă peste timp, după Marea Unire: „Ziua aceasta ne înduioșează fiindcă este ziua din ajunul nașterii Mântuitorului nostru Isus Hristos. Ca români ziua aceasta ne amintește începutul unei ere triste a istoriei noastre naționale. În ziua de 24 Decembrie 1716 a fost numit Domn al Țării Românești cel dintâi fanariot: Alexandru Mavrocordat. Și dela această zi încep toate nenorocirile acestei țări și toate suferințele acestui neam. E bine să ținem minte acest dat.”²⁴

Într-un alt articol de fond, autorul evoca execuția lui Horia, într-o compoziție presărată cu numeroase epitete asupra figurii martirului, în care era supradimensionat eroul-martir, editorul insinuând că liderul răscoalei anticipa încă de pe atunci Unirea de la 1 Decembrie 1918: „Cred că, în sufletul lui simplu, a trăit icoana întregirii neamului, deși într-o formă nelămurită. Căci, povești păstrate în Albac, îi vor fi amintit de un domn valah (Mihai Viteazul n. ns.), carele a încălcat o dată, de mult, trufia

²³ Petru Oalde, *Recenzie* la „O noapte la Oituz”, *Calendarul Românului*, Caransebeș, anul XXXIV (1921), p. 80-87;

²⁴ „24 Decembrie 1716”, *Drum Nou*, V, nr. 52 din 25 decembrie 1927, p. 1 (articol nesemnat, dar atribuit fără ezitare lui Gașpar);

celor ce țineau piciorul pe grumajii neamului lui. Azi, când vedenia mucenicului a devenit realitate, îndeplinesc o datorie pomenind această zi aniversară.”²⁵ Articolul creditează excesiv memoria colectivă, cea care ar fi trebuit să conserve de-a lungul timpului „mitul primei uniri”. În realitate, la 1924, istoricul Ioan Lupaș chestionând localnicii-moși despre eroul locului cu speranța de a găsi un sâmbure de adevăr în „tradițiile orale”²⁶, moșii i-au oferit diverse „povești” irelevante, neverosimile. Gașpar se oprește și asupra altor personalități politice și culturale cu valoare națională, ocazia fiindu-i prilejuită de omagierea dispariției acestora. Astfel, centenarul morții lui Gheorghe Lazăr, comemorat la Bocșa Montană de Adunarea Generală a Învățătorilor din Caraș-Severin, îi procură editorului reliefa meritelor culturale ale ardeleanului, cu benefice consecințe în peisajul renașterii conștiinței noastre naționale.²⁷ În aceeași manieră, cu condescendență și aleasă simțire, Gașpar creiona și biografia lui Avram Iancu, zăbovind asupra cinstei sale sufletești, abnegației sale pentru soarta propriului popor, exprimând sentimente de amărăciune și tristețe față de sfârșitul nefericitului erou comemorat de ASTRA la Țebea, eveniment omagiat la 100 de ani de la nașterea marelui român.²⁸ Editorul saluta într-un alt articol din același număr inițiativa autorităților locului de a reînsuma acolo resturile pământești ale tribunilor Groza și Buteanu, alături de 80 de eroi ai luptelor de pe Tisa din 1919.²⁹

²⁵ „3 Ianuar 1785”, în *Ibidem*, II, nr. 1 din 6 ianuarie 1924, p. 1. (articol nesemnlat, dar în mod cert îi aparține lui Gașpar);

²⁶ Ioan Lupaș, „Cum trăiește amintirea lui Horia și Avram Iancu în sufletul Moșilor”, *Societatea de Mâine*, Cluj, I, nr. 19-20 din 31 august 1924, pp. 387-389;

²⁷ Mihail Gașpar, „Gheorghe Lazăr. 1823-1923”, *Drum Nou*, I, nr. 14 din 30 septembrie 1923, p. 1;

²⁸ *Idem*, „Regele moșilor”, în *Ibidem*, II, nr. 35 din 31 august 1924, p. 1;

²⁹ *Idem*, „Panteonul nostru”, în *Ibidem*, p. 2, (articol nesemnlat, dar atribuit în mod categoric aceluiași Gașpar, chiar dacă limbajul folosit pe alocuri nu

Publicistul bocșean a parcurs în mod categoric memoriile omului politic Take Ionescu, oprindu-se asupra premierului maghiar István Tisza, pe care-l va portretiza în conformitate cu afirmațiile politicianului român, asimilându-l într-o perspectivă istorică ca fiind principalul complice al lui Wilhelm al II-lea la declanșarea primului război mondial. Motivația justificării unei asemenea aprecieri, stipulată încă din introducerea articolului de fond, rezida tocmai în memoriile diplomatului român: „Luăm acest capitol din prețioasele *Amintiri* ale lui Take Ionescu crezându-l interesant pentru publicul nostru cititor, care a cunoscut pe ambii bărbați de stat, acum ambii ai istoriei.”³⁰ Împlinirea a 10 ani de la moartea arhiducelui Franz Ferdinand, prințul moștenitor al tronului Austriei, a generat producerea unui articol de rememorare a figurii acestuia, dar și explicitarea consecințelor actului criminal asupra evoluției istoriei central și sud-est europeană, în special asupra Regatului maghiar: „Moartea acestui om, care nu era o individualitate, dar care învârtea concepții mari, a fost semnalul carele a alarmat Europa deschizând poarta războiului mondial”. Consecințele acestui episod nefericit a schimbat harta politică a unei părți însemnate din Europa, dincolo de reacțiile de moment ale cercurilor oligarhice maghiare: „Casina magnaților din Budapesta știu că a jubilat, moartea lui însemna doar prăbușirea unui proiect (de federalizare în cadrul Imperiului, n. ns.) care apăsa greu conștiințele maghiare. Moartea lui (...) a însemnat și primul dangăt de clopot care avea să sune la înmormântarea unui

e specific unui preot ortodox, din moment ce Țebea e comparată cu Mecca, orașul sfânt al musulmanilor).

³⁰ *Idem*, „Chapeau la Take Ionescu despre contele Tisza”, în *Ibidem*, I, nr. 16 din 14 octombrie 1923, p. 1 (precizăm că protopopol Gașpar era la curent cu lectura tipăriturilor vremii, din moment ce memoriile lui Take Ionescu au fost publicate postum, în 1923, atunci când la Bocșa apărea acest articol de fond);

imperiu, socotit veacuri de-a rândul ca un rău necesar pentru menținerea echilibrului european.”³¹

Declarația de război din 14/27 august 1916, de intrare a României în război alături de Antanta, împotriva monarhiei austro-ungare a însemnat pentru Gașpar un eveniment de referință în rândurile publicației sale, căruia i-a alocat două articole din primul număr al gazetei pe luna septembrie a anului 1923: „Din prilejul că săptămâna aceasta am comemorat ziua de 14/august 1916, ziua declarării războiului împotriva Austro-Ungariei, e bine să reîmprospătăm momentele mai însemnate și credem că îndeplinim o datorie patriotică, reproducând cele două proclamații ale Maj. Sale Ferdinand I-ul cătră neamul românesc și soldați, cari au urmat imediat după declararea războiului”, mesaje către țară care, de altfel, au fost redată integral, adăugându-se pe aceeași pagină încă un articol privind semnificația istorică a evenimentului – reîntregirea Regatului României în granițele sale naturale.³² Legat de războiul pentru reîntregirea neamului, editorului nu-i scapă victoria de răsunet a românilor pe frontul de la Mărăști-Mărășești-Oituz din vara anului 1917, eveniment rememorat și cinstit cu pioșenie și profundă admirație într-un articol de fond, care elogia vitejia armatei române în blocarea înaintării trupelor mareșalului Mackensen spre capitala Moldovei.³³ Dragostea gazetarului bocșean pentru fenomenul istoric se reflectă tot mai accentuat în paginile ziarului său, astfel încât, din 1928, va deschide o rubrică specială în ziarul său, în care erau prezentate săptămânal fapte și evenimente eroice ale neamului românesc, rubrică denumită „Calendar Național”. Asemenea rubrică va fi menținută de Ilie Rusmir la Oravița, după moartea editorului-director, în cea de-a

³¹ *Idem*, „O aniversare”, în *Ibidem*, II, nr. 26 din 29 iunie 1924, p. 1 (articol nesemnat);

³² *Idem*, „Pro memoria”, în *Ibidem*, I, nr. 10 din 2 septembrie 1923, p. 1; *Idem*, „14/27 august 1916”, în *Ibidem*;

³³ *Idem*, „6/19 august 1917”, în *Ibidem*, II, nr. 34 din 24 august 1924, p. 1;

doua etapă de vârstă a acestei gazete (1930-1933). Cele mai multe articole publicate în rubrica mai-sus menționată sunt rezervate de Gașpar figurii lui Ștefan cel Mare, personaj-simbol al neatârnării în optica sa, cel care va deveni și subiectul principal al povestirilor sale istorice. Din această perspectivă, în rubrica istorică a ziarului erau publicate articole care consemnau semnificația zilei de 27 februarie 1470 (cucerirea cetății Brăila de către domnul moldovean), ziua de 4 martie 1471 (înfrângerea lui Radu cel Frumos în bătălia de la Soci de către același domn legendar).³⁴ Un alt episod reliefat în această rubrică istorică este legat de ziua înscăunării lui Ștefan Vodă, respectiv 13 aprilie 1457 pe câmpia de la Direptate, după luptele victorioase de la Doljești pe Siret și de la Orbic raportate împotriva lui Petru Aron, articolul reliefând importanța de excepție a voievodului moldovean, cel care avea să ducă „vestea neamului de român peste toată Europa”, cel care va fi numit de papalitate „ostaș al lui Hristos”, și care în această ipostază „a îmbrăcat în slavă neamul românesc”.³⁵

Marea majoritate a articolelor sale istorice prezintă aspecte din epoca medievală – antichitatea n-a fost subiect pentru vreuna din scrierile sale – până la date și evenimente din istoria contemporană, articole în care sunt reevaluați eroii neamului, precum și diferite situații disfuncționale din peisajul politic și economic contemporan. Referitor la istoria recentă, reflectată în paginile editorialului bocșean, ziarul oglindea aspecte de factură economică din localitate și proximitatea acesteia, în special oprindu-se asupra problematicii UDR-ului reșițean. Spre pildă, editorul observa cu clarviziune, încă de pe atunci, conexiunea inerentă între nivelul șomajului, a disponibilizărilor de forță de muncă cu volumul comenzilor de lucru la nivelul agenților economici: „Uzinele din Reșița – aproape cele mai mari din Europa centrală – concediază treptat lucrătorii încă din vară. Îi

³⁴ *Idem*, „Calendar Național”, în *Ibidem*, VI, nr. 10 din 4 martie 1928, p. 1;

³⁵ *Idem*, „13 aprilie 1457”, în *Ibidem*, VII, nr. 15 din 14 aprilie 1929, p. 1;

concediază dintr-un motiv foarte plauzibil. Reșița n-are de lucru (...). Și-mi pun întrebarea ca unul care simțise valul de nemulțumiri al maselor flămânde: acum în cap de iarnă, de unde lipsa de interes a cercurilor conducătoare pentru Reșița?”³⁶ Caracteristica esențială a editorialelor sale istorice consta în valorificarea și valorizarea semnificației naționale a evenimentelor și faptelor istorice prezentate. Pe de altă parte, autorul acestor articole de factură civică și patriotică a avut drept criteriu de apreciere și moralitate dimensiunea pannațională a datelor istorice ilustrate. Mihail Gașpar trebuie să fie autorul tuturor textelor istorice din gazetă, chiar și a celor nesemnate, prin ele dovedindu-se un autentic iubitor și cunoscător de istorie românească. Acest aspect devine și mai laudativ pentru Gașpar, dacă avem în vedere seria a doua a gazetei de la Oravița, unde Ilie Rusmir se folosea și de colaboratori în rubrica istorică. Un astfel de colaborator a fost profesorul Constantin Rudneanu, publicist consacrat și pentru scrierile sale istoriografice.

O altă caracteristică ce rezultă din publicistica protopopului Gașpar o reprezintă dragostea nedisimulată a acestuia pentru conservarea și protejarea „monumentelor naturale”, siturilor și monumentelor istorice, ca elemente de cultură materială și de perenitate a identității noastre naționale. Din această perspectivă, autorul poate fi asimilat drept un promotor al eco-istoriei în plan local, regional și național. În acest sens, un articol de fond din gazeta sa redă pericolul distrugerii/defrișării unei păduri de stejari seculari, despre care avea să scrie peste puțină vreme și Tata Oancea în revista sa *Vasiova*.³⁷ Gașpar apela la intervenția decisă a „Comisiunii

³⁶ *Idem*, „Iarăși, Reșița”, în *Ibidem*, II, nr. 48 din 1924, p. 2;

³⁷ Între Bocșa Română și Vasiova, la poalele colinei de la Buza Turcului, se întindea în deceniul V al secolului trecut o pădure seculară de stejari de peste cinci sute de ani, străbătută la acea vreme de un drum de țară ce lega Orșova de Lugoj și apoi de Timișoara. Mai exact, pădurea făcea parte din hotarul cătunului Altwerk, ce număra atunci circa 25 de numere de casă. Pădurea se întindea pe o lungime de aproape 1,5 km și pe o lățime de aproape jumătate

Monumentelor Istorice” în vederea protejării vestigiilor vii ale istoriei naturale, considerându-le „monumente istorice” în sensul vechimii și persistenței lor în timp, deși „Comisiunea Monumentelor Naturii”, cea care ar fi trebuit de drept să intervină în acest caz, aflată în subordinea Ministerului Agriculturii și Silviculturii, a fost creată la un an după moartea editorului.³⁸ Teama justificată a gazetarului era legată de faptul că prin despădurirea acestei zone trebuia să se construiască un cartier pentru muncitorii metalurgiști. Cu toate acestea, autorul demersului nu se ridica împotriva industrializării/urbanizării, ci împotriva agresiunii „istoriei naturale”. Asemenea articol publicat de Gașpar, în esență de protecție a mediului natural-istoric, ar fi avut ca precursor pe autodidactul cărturar sas Emil Sigerus (1854-1947), cel care a introdus în spațiul cultural românesc sintagma „ocrotirea mediului ambiant – istoric sau natural” și a inițiat „înființarea unei societăți științifico-turistice, menită să salveze monumentele de artă, istorice și naturale.”³⁹

Asemenea atitudine ecologică reliefa sensibilitatea deosebită pentru monumentele istorice și naturale a editorului

de km., numărând aproximativ 250 de arbori multisecolari. La stânga pădurii se găsea islazul etnicilor germani din Neuwerk și loturile de pământ arabil ale vasiovenilor, până la hotarul cu Bocșa Română, iar la dreapta pădurii se plasa cătunul propriu-zis al Altwerk-ului și o altă suprafață arabilă din țarina Vasiovei. Mulți dintre locuitorii cătunului german lucraseră la moara din Bichiștin, care în acea vreme nu se mai afla în funcțiune, ultimul ei director fiind Vasile Brebenaru. Din relatările lui Tata Oancea rezultă că diametrul acestor stejari falnici era cuprins între 250 și 500 cm. și atingeau o înălțime de 75-100 m. Pe lângă pitorescul acestui „monument istoric al naturii”, în luna mai a fiecărui an „sub umbra acestor seculari arbori se ținea 7 zile în șir vestitul târg al Vasiovei, numit Târgul Neuwerkului” – vezi Tata Oancea, „Târgul Vasiovei”, în *Vasiova*, XIV, nr. 1, Timișoara, din 1 ianuarie 1942, pp. 1-2;

³⁸ *Dicționar Enciclopedic Român*, (coord. Athanase Joja), vol. I, București, 1962, p. 715;

³⁹ Vezi *Enciclopedia istoriografiei românești* (red. Ștefan Ștefănescu), București, 1978, p. 297, articol elaborat de Adolf Ambruster;

bocșean, sensibilitate formulată într-o retorică romantică, ce evidențiază viziunea globalistă asupra unui sit în care nu sunt incluse doar vestigiile istorice propriu-zise, ci și ambientul. Pe de altă parte, textul acestei atenționări civice și patriotice a autorului reflecta un imens bagaj de informații culturale, chiar erudit, în legătură cu „relicvele vii” ale naturii, protejate la acea dată în diferitele colțuri ale lumii: „Aud că ar exista în județul nostru o comisiune a monumentelor istorice. Cătră această comisiune adresez o rugămintă. Să salveze stejarii de la Buza Turcului, strejeri cinstiți cari persistă la postul lor de patru veacuri, fiind martorii tuturor evenimentelor cari au avut loc în acest răstimp uriaș. Bănuind că în comisiunea amintită vor fi și membri cari nu vor înțelege ce caută niște stejari în cadrele monumentelor istorice, îmi permit să-i servesc cu câteva exemple din alte țeri, unde arbori din categoria stejărilor dela Bocșa au încăput prea bine în purtarea de grijă a simlarelor comisiuni. În parcul domnesc din Altenburg-Saxonia să îngrijesc doi stejari plantați la 1455 de cătră prințul-electo Frideric cel Blând. În pădurea de la Sherwood (Anglia) stă încă stejarul în umbra căruia dedea dreptate Ioan cel fără de Țară la anul 1199. Tot așa să păstrează stejarul numit Tyrrel la umbra căruia a odihnit Wilhelm II cel Roșu, fiul lui Wilhelm Cuceritorul la anul 1087. Arbori, deci, din frunzișul căroră vorbește un mileniu. În Europa, cel mai bătrân stejar este cel de la Saintes (Franța) cu o etate de 1800-2000 ani. Lângă Balaclava, în Crimeea, trăiește un nuc a căru etate s-a stabilit la 3000 ani. Acesta a văzut deci templul Iphigeniei în Taurida și pe neguțătorii greci, cari î-i vindeau fructele la Roma. În valea dela Buiuc-Dere am văzut cu ochii mei, în 1909, platanul a căru etate se socotește la 4000 ani. Avea atunci o înălțime de 29 metrii și un diametru de 16 metrii. Acesta e poate cel mai vechi martor al evenimentelor europene. Ș-acum să spun de ce cer scut pentru stejarii dela Buza Turcului. E vorba că pe locul lor să se clădească colonii

de lucrători. Și în cazul acesta vor cădea pradă toporului falnicii martori a patru veacuri din trecutul acestei văi a Bârzavei, a trecutului zbuțiat al cetății Bocșa – acum ruină – și ar fi un păcat. Dacă voi fi ascultat, mă voi bucura, de nu, mi-am împlinit o datorie pioasă către trecut.”⁴⁰

Grija sa specială pentru „eco-natura istorică” nu se oprea doar asupra patrimoniului natural, ci și asupra unor „relicve” de cultură și civilizație materială, care trebuie în mod obligatoriu conservate, întrucât semnifică sorgința și fundamentul unor simboluri și valori de interes național. Avem în vedere aici atitudinea sa tranșantă față de salvarea patrimoniului cultural-național, caz în care editorul își exprima exasperarea față de nepăsarea autorităților, dar și a publicului „consumator” de turism cultural. În acest sens, Gașpar blama în termeni duri preconizata demolare a casei natale eminesciene de la Ipotești pentru a face loc unei tarlale de cultivat pepeni unui proprietar, grec de origine. În mânia sa, justificată până la un loc, editorul conexează exagerat acest adevărat „sacrilegiu” de originea neromânească a proprietarului gospodăriei familiei lui Eminescu, care, în urma valului de proteste a renunțat la acest demers, oferind imobilul „neamului românesc”.⁴¹ Aceeași reacție virulentă de salvare a monumentelor din patrimoniul cultural românesc, va fi preluată, la numai trei săptămâni după acest articol, de un alt redactor de la *Drum Nou*, Gheorghe Dintean. Acesta atrăgea atenția autorităților tot într-o manieră hotărâtă în legătură cu salvarea și protejarea unor alte obiective istorice de interes național, precum: bojdeuca lui Creangă, bisericile mănăstirilor Horezu și Arnota, casa parohială din Sisești ș.a.m.d. Dintean conchidea într-o manieră sarcastică asupra indiferentismului autorităților publice față de

⁴⁰ Mihail Gașpar, „Stejarii dela Bocșa”, *Drum Nou*, II, nr. 6 din 10 februarie 1924, p. 1;

⁴¹ *Idem*, „O barbarie”, în *Ibidem*, nr. 32 din 10 august 1924, p. 1, articol nesemnlat;

monumentele noastre identitare: „așa ne pedepsim Istoria – adică pe noi prin noi.”, atrăgându-ne în acest mod „blestemele acesteia” (ale istoriei n. ns.).⁴²

Pe aceeași linie a eco-istoriei și eco-culturii, ziarul bocșean prelua un articol din „oficiosul” lui Nicolae Iorga, *Neamul Românesc*, în care savantul român critica aspru, dar justificat, autoritățile statului pentru nepăsarea cu care asistau la distrugerea și degradarea cetății de scaun a Târgoviștei, a bisericii de odihnă a lui Mircea cel Bătrân, dar și ale altor biserici de patrimoniu național. Mai mult decât atât, marele istoric român lua atitudine civică și față de indolența sau nesimțirea „turiștilor”- vizitatori, care împănau cu „grafitti” portretele ctitorilor acestor obiective istorice.⁴³ Ca un preambul la acest articol iorghist, redacția gazetei bocșene își exprima totalul acord față de opțiunea și critica acerba a lui Iorga: „Cu condeiul muiat în durere scrie Dl. Nicolae Iorga următorul articol care ar trebui să intre în inima fiecărui român.”⁴⁴ Precizăm că pe tot parcursul anului 1924 ziarul bocșean a găzduit aproape un serial de articole cu aceeași tentă și același scop – eco-istoria și eco-civilizația - , fapt care ne îndrituie să admitem că acea practică editorială a fost una stabilă și intențională, n-a fost o procedură aleatorie. În calitatea sa de jurnalist, om politic și slujitor al altarului, Gașpar ni se prezintă peste timp ca un autentic „om al cetății” Bocșa. Dacă ar fi să judecăm retrospectiv, ne-ar trebui astăzi mult mai mulți conaționali sau concitadini cu mentalitatea lui Gașpar pentru a putea evita asemenea irecuperabile pierderi de bunuri și valori ale civilizației din trecutul istoric îndepărtat sau mai apropiat.

⁴² Gheorghe Dintean, „Monumentele noastre care dispar”, în *Ibidem*, nr. 35 din 31 august 1924, pp. 2-3;

⁴³ Nicolae Iorga, „Nesimțire”, în *Ibidem*, II, nr. 39 din 28 septembrie 1924, pp. 1-2;

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1.

Aspecte din creația literară a învățătorului bănățean George Bălțeanu

Prof. dr. Gabriela Hajdu

George Bălțeanu a fost învățător confesional, poet, dramaturg, publicist, animator cultural. S-a născut la 1 iulie 1881, în Topleț, jud. Caraș-Severin. A decedat la 23 decembrie 1961 fiind înmormântat la Topleț. Era fiul lui Nicolae și al Petriei (bunicii Toma și Ana), „plugari”. A fost căsătorit cu Saveta Săvescu (din 1902), învățătoare cu preocupări literare (teatru și poezie). Și-a semnat lucrările cu G.B. și Salvia.¹

A debutat în „Poporul român”, în anul 1901.² A colaborat la: „Acțiunea” (Lugoj)³, „Almanahul învățătorilor” (Lugoj)⁴, „Banatul”⁵, „Banatul literar”⁶, „Brazde bănățene” (Topolovățul Mic)⁷, „Calendarul Românului” (Caransebeș)⁸, „Cartea satului” (Lugoj)⁹, „Drapelul” (Lugoj)¹⁰, „Drum Nou” (Bocșa Montană)¹¹, „Educatorul” (Oravița, Lugoj)¹², „Făclia”

¹ Victoria I. Bitte, T. Chiș, N. Sârbu, *Dicționarul scriitorilor din Caraș-Severin*, Ed. Timpul, Reșița, 1998, p. 19.

² *Ibidem*, p. 20.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

(Caransebeș)¹³, „Foaia Diecezană” (Caransebeș)¹⁴, „Învățătorul bănățean” (Lugoj)¹⁵, „Luceafărul” (Timișoara)¹⁶, „Lumina” (Caransebeș)¹⁷, „Semenicul” (Lugoj)¹⁸, „Telegraful român” (Sibiu)¹⁹, „Valea Bârzavei” (Reșița)²⁰, „Vasiova” (Bocșa).²¹

Este caracterizat de către Mihail Gașpar astfel: „Ieșit din valurile războiului G.B. cucerește deja de la primele acorduri sufletul maselor mari ale poporului care gustă cu deosebită plăcere poeziile lui ușoare de o gingășie căreia îi găsești nume și de un cuprins luat totdeauna din milieul sănătos, curat și sfânt al satelor noastre.”²²

Din volumele sale amintim: „Poesii” (1920)²³, „Din copilărie: Amintiri în versuri” (1925)²⁴, „Pâne cerească pentru patrie, plugari și școlari: (Poezii)” (1928)²⁵, „Din lumea Toplețului: versuri” (1932)²⁶, „Pâne cerească pentru apostolii satelor” (1937)²⁷, „Citesc școlarii – ascultă plugarii: versuri din vieța satelor” (1943)²⁸, „Frământări pentru vatra de lumină în Topleț” (1943)²⁹, „În dragoste creștină: versuri”

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

(1996)³⁰. Multe din creațiile sale sunt publicate în „Antologia învățătorilor în literatură”, (1938).³¹

Specific pentru creația sa este faptul că, „în atmosfera fericită a căminului și cu mulțumirea sufletească de a putea propovădui în mijlocul poporului, dascălul confesional George Bălteanu crează liniștit o serie de poezii care i-au consacrat numele pe paginile celor mai mari poeți bănățeni. (...) Cele mai multe poezii au apărut în coloanele ziarului „Drapelul” în Lugoj unde le semna numai cu inițialele G.B.”³² Când a ieșit la pensie a scris următoarele versuri:

„Îmi pare rău că mă despart
De ceata dascălească
Și-n școală nu mai pot să-mpart
Din hrana sufletească.”³³

În 1917, în plin război mondial, distinsul poet bănățean George Bălteanu a fost printre primii ajutători ai tinerimii de la Institutul Pedagogic Diecezan din Caransebeș pentru care a donat suma de 50 de coroane, adunate cu multă trudă din leafa sa modestă de învățător confesional și pentru care a scris o frumoasă poezie, ruptă parcă din sufletul său înțelegător pentru nevoile culturale ale neamului românesc din Banat. Poezia a fost publicată în „Foaia Diecezană” din Caransebeș și poartă titlul *SĂ PUNEM CU TOȚII UMĂR!*: „1. În vremi cu duh mai darnic / Cum greu mai cred să vină, / Primi Banatul nostru / O vatră de lumină. // 2. La sânul ei crescură / Și ea mereu tânjește. / Abia vre-o câțiva dascăli / La sânu-i ne mai crește // 3. În școli de lemn slăbuțe / Și scunde `ntunecoase, / Jertfiră o viață /

³⁰ *Ibidem.*

³¹ *Ibidem*, p. 21.

³² Dr. A. Cosma jr., *Istoria presei române din Banat*, vol. I, Ed. „Unirea română”, Timișoara, 1932, p. 133.

³³ *Ibidem*, p. 134.

Chemării lor frumoase. // 4. Sămânța aruncată / Atâtor generații, / Aduse roada bună / Săracei noastre nații. // 5. În dorul de lumină, / Zidiră multe sate / Cu multă `nsuflețire / Școli nu noi ci regulate. // 6. Dar noi pe lumea asta / Avem o soartă crudă, / Noi n-avem bucurie / De biata noastră trudă. // 7. Apostolii culturii / Mereu se `mpuținară / Sătui de greul vremii / Și pâinea lor amară... // 8. Avem azi școli în sate, / Cari stau de-o vreme `nchise / Și Dumnezeu mai știe, / Prin cine-or fi deschise! // 9. Ai noștri cresc pe drumuri / Și fără învățătură. / Când pruncii altor neamuri / Au parte de cultură. // 10. Iar vatra de lumină / Apostolii culturii, / Cari duseră pe sate / Lumina învățaturii. // 11. Ea luptă cu mizerii / Și vremurile grele – / Să țână `n ea schimbată / Pân` trecem peste ele. // 12. Veniți dar frați de inimi / Cu dorul sfânt pe față, / Să-i dăm din ale noastre / Putere de viață! // 13. Să dăm de bună voie / La tineri ajutoare, / Să punem cu toți umăr / La rana ce ne doare... // 14. S` atragem prin aceasta / La slujba dascăliei, / Să nu ne pierdem școala / Din cauza – sărăciei!”³⁴

Astfel, redactorii Fcii Diecezane din Caransebeș nădăjduiau ca, prin pilda acestui „adevărat luminător, crescut la vatra de cultură a Institutului nostru”, se va da un imbold tuturor fiilor adevărați ai bisericii din Eparhia Caransebeșului pentru ajutorarea pedagogilor săraci.³⁵

Despre George Bălțeanu, putem aprecia că deși n-a fost un poet în sens literar, versurile sale oglindesc un talent autentic, cele mai multe fiind de factură religioasă și etică, în spiritul moralei creștine reflectând atașamentul său față de Biserica străbună.³⁶

³⁴ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, XXXII, 1917, Nr. 49 din 3 dec. v./16 dec. n., p.1.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Dr. A. Cosma, *George Bălțeanu (1881 – 1961)* în „Mitropolia Banatului”, Timișoara, Anul XXVII, 1977, Nr. 1-3 din ianuarie-martie, pp. 166-167.

În acest sens, «majoritatea poeziilor publicate de George Bălteanu, pe parcursul anului 1918, în „Drapelul” din Lugoj și în „Lumina” din Caransebeș ilustrează aspecte din viața și spiritualitatea românilor bănățeni în mijlocul cărora a trăit și și-a desfășurat activitatea.»³⁷

Tradiția creștină se regăsește în versurile:³⁸ „O lege frumoasă / Avem noi Români / La ea se-nchină / Prin veacuri bătrâni. // E legea creștină / Cea dreptmăritoare, / Bogată în daruri / Ca raza de soare.”³⁹ Învățătura moral-creștinească este ilustrată în poezia „Lege”:⁴⁰ «Caută ’nvață și ’nțelege / Adevărurile sfinte / Când lucrezi, să le-ai ’nainte / Dar nu numai în cuvinte- / Și-ți înseamnă bine-n minte: / „Vai de cei fărădelege!” // Umblă-n cale cu dreptate, / Du viața adevărată / Și din inimă curată / Bine fă la lumea toată, / N-aștepta nici o răsplată / „Dumnezeu le vede toate!”»⁴¹ Autorul își exprimă sentimentele profunde față de biserica străbună prin versurile:⁴² „O, maică dulce bună, / Biserică creștină, / Izvor de mângâiere, / Credință și lumină! // (...) // De mult, dintru-nceputuri, / Pe vremi de multă jale, / Chematu-ne-ai cu toaca / La darurile tale. // Tu scut ne-ai fost credinții / Prin veacuri de furtună, / Și leagăn dulce limbii, / O, maica noastră bună!”⁴³ Atât titlul cât și îndemnul poeziei „Cuvânt, voință, fapte” sugerează rolul primordial al bisericii creștine în viața românilor bănățeni:⁴⁴ „Cuvânt, voință, fapte! / Aceste trei cuvinte / Minuni pot face-n lume / Luați-le aminte: // (...) //

³⁷ Gabriela Hajdu, *Aspecte spirituale reflectate în poeziile lui George Bălteanu (1881 – 1961)* în „Înviearea”, Timișoara, Anul XXII, 2011, Nr. 20 din 15 octombrie, p. 3.

³⁸ *Ibidem.*

³⁹ *Lumina*, Caransebeș, I, 1918, Nr. 35 din 6/19 septembrie, p. 2.

⁴⁰ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁴¹ *Lumina*, Caransebeș, I, 1918, Nr. 31 din 9/22 august, p. 2.

⁴² Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁴³ *Drapelul*, Lugoj, XVIII, Nr. 32 din 24 martie/ 6 aprilie, p. 2.

⁴⁴ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

Noi n-avem cine știe / Ce rosturi de cultură / Biserica ni-e școală / De dulce-nvățătură.”⁴⁵ Poezia „Credință și chemare” este adresată preoților și menirii lor de păstori spirituali ai neamului românesc:⁴⁶ „Frați Preoți luați toți calea / Blândului Mântuitor, / Puneți-vă sufletele! / Păstoriți acest popor! // Tot Biserica rămâne / Steaua noastră, ca-n trecut / Doar ce-avem azi bun și trainic, / Prin credință s-a făcut.”⁴⁷ Pentru neamul său a scris poezia „Drag” ale cărei versuri oglindesc credința creștină a românilor:⁴⁸ „Mi-e drag mult Românul / Când dă ascultare / Preoților noștri / Din sfinte altare. // Mi-e drag mult Românul / Când văd că-nțelege / Și-n fapte urmează, / Ce scrie în lege.”⁴⁹ Celui care i-a fost model pentru activitatea sa școlară (dascălului confesional Petru Stoicu din Topleț) i-a dedicat poezia „Învățătorului meu”:⁵⁰ „Te văd ș-acuma parcă / Ca-n vremea de demult, / Vorbind frumos la masă, / Iar eu, școlar, ascult. // (...) // Tu sfânt mi-ai fost atunci / Și eu în gândul meu, / Așa te aveam pe Tine / Ca și pe Dumnezeu. // (...) // Din Școală-n Casa Sfântă / Plecam noi doi cu doi, / Cei mici mergeau înainte / Cei mari mai înapoi. // Chituță lângă strană / Și fete și copii, Cântam, conduși de Tine, / La sfinte Liturghii.”⁵¹ De asemenea, vocația și menirea sa de învățător confesional le considera un dar sfânt:⁵² „Iar Dumnezeu, din mila / Și darul Său cel sfânt, / Mi-a dat cea mai frumoasă / Chemare pe pământ.”⁵³ Pentru activitatea sa școlară de zi cu zi sunt semnificative următoarele versuri din poezia „Și noi

⁴⁵ *Drapelul*, Lugoj, XVIII; 1918, Nr. 24 din 1/14 martie, p. 2.

⁴⁶ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁴⁷ *Drapelul*, Lugoj, XVIII; 1918, Nr. 91 din 25 august/7 septembrie, p. 2.

⁴⁸ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁴⁹ *Drapelul*, Lugoj, XVIII, 1918, Nr. 88 din 18/31 august, p. 2.

⁵⁰ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁵¹ *Drapelul*, Lugoj, XVIII; 1918, Nr. 11 din 27 ianuarie/ 9 februarie, p. 2.

⁵² Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁵³ *Drapelul*, Lugoj, XVIII, 1918, Nr. 84 din 4/17 august, p. 2.

lucrăm”.⁵⁴ „Zicem sfânta rugăciune, / Ascultăm cu atențiune, / Cum ne-nvață învățătorul / S-arătăm și-n școală sporul.”⁵⁵ O poezie cu semnificații profunde, atât spirituale cât și istorice, este „Rugăciunea școlarilor”, scrisă de George Bălțeanu la 10/23 decembrie 1918:⁵⁶ „Doamne, Dumnezeu nostru, / Tată bun și prea ’ndurat! / Dă-ne nouă sănătate / Și ne-ajută la ’nvățat. // (...) // Noi ni-s mici dar înțelegem / Rostul vremurilor mari, / Bucuria intră astăzi / Și la lumea de școlari. // Toți venim cu drag la școală / Să ’nvățăm să ne rugăm, / Și prin dulcea noastră limbă / Cu cântări să te laudăm.”⁵⁷

George Bălțeanu a fost și un înfocat iubitor al poporului nostru. Nu avea nici o teamă să-și manifeste sentimentele sale românești. Următoarele rânduri scrise într-o scrisoare adresată lui Aurel Cosma jr. ilustrează mândria sa națională: „Am prins un dor de viață națională nouă și m-am îmbrăcat în haine românești. Am umblat așa doi ani de zile în școală și în tot locul.”⁵⁸ Se întâmpla înainte de 1918! De asemenea, multe din poeziile scrise și publicate de acesta pe parcursul anului 1918, în „Drapelul” din Lugoj și ulterior, în volumele sale, sunt dedicate marilor evenimente din istoria românilor și în special Marii Uniri de la 1 Decembrie. Astfel, putem afirma că prin lira sa poetică a militat activ pentru înfăptuirea acestui vis de veacuri al poporului român. De altfel, în acele vremuri, pentru românii din Monarhia Austro-Ungară, cultura era singura modalitate posibilă și acceptată care le-a menținut trează și nealterată conștiința națională, în condițiile deznaționalizării impuse de către autorități.⁵⁹

⁵⁴ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁵⁵ *Lumina*, Caransebeș, I, 1918, Nr. 7 din 15/28 februarie, p. 2.

⁵⁶ Gabriela Hajdu, *op. cit.*, p. 3.

⁵⁷ *Drapelul*, Lugoj, XVIII, 1918, Nr. 138 din 29 decembrie 1918/11 ianuarie 1919, p. 2.

⁵⁸ Dr. A. Cosma jr., *op. cit.*, p. 132.

⁵⁹ Gabriela Hajdu, *Învățătorul George Bălțeanu – militant pentru înfăptuirea Marii Unirii de la 1 Decembrie 1918* în „Conferința Națională

În poezia „E ceasul mântuirii...”, George Bălteanu prefigurează marile prefaceri istorice din Europa care vor urma după încheierea primului război mondial: „E ceasul mântuirii / Căci firea se’noește / Și-a neamurilor soarte / În lume se croește. // Azi soarele dreptății / Și nouă ne răsare, / „Deșteaptă-te, române”! / Că-i ziua sfântă, mare! // Veniți voi plânși de veacuri / Din sate și cătune, / Veniți să dăm dovada / Virtuților străbune! // Veniți la luminare, / Să știți cu toți ce’nseamnă / A da răspunsul vremii - / Cum sufletul ne’ndeamnă! // Noi vrem ca neamul nostru / Să iasă la lumină / Robia sufletească / Mai mult să nu ne țină! // Destul am dat altora / Sudoarea din moșie - / Destul și preț de sânge / Vărsat cu vitejie! // Dorim frăția dulce / Din legea creștinească, / Deplina libertate / Viață românească! // Și vrem, ca’n legea firii / Să fim stăpâni pe soarte, / Păstori de neamul nostru, / În lume să ne poarte! // Să punem capăt astăzi / Rușinei blăstămate, / Să nu mai vină vremea / Uciderii de frate! // Aceasta ni-e dorința / La ziua sfântă mare! / Trăiască neamul nostru / Gătit de sărbătoare !!!”⁶⁰

Într-unul din următoarele numere ale ziarului „Drapelul” în care apare anunțul Consiliului Național Român de convocare a Adunării Naționale a Românilor pe ziua de 18 Noiembrie st. v./1 Decembrie st. n., George Bălteanu a publicat poezia „Sub steag!” în care îi îndeamnă pe români „domni și din popor” să se mobilizeze pentru a lua parte la marele eveniment de la Alba Iulia: «Veniți voinici Români / Și domni și din popor, / Credință să jurăm / Sub steagul tricolor! // Veniți voinici cântând, / Cu sufletul curat, / Lăsați și plug și tot - / Și gândul de’nsurat! // Că nu pornim la front / De nou să sângerăm, / Ci numai noi de noi / În drept să ne-așezăm! // Să punem frâu

1 Decembrie – Ziua Unității Naționale”, Ediția I, Ed. Acces, Timișoara, 2013, p. 18.

⁶⁰ *Drapelul*, Lugoj, XVIII, 1918, Nr. 115 din 27 octombrie/ 9 noiembrie, p. 2.

celor / Cari fac fără-de-legi, / Pân' vine noul rost / Din cartea
sfintei legi! // De-o vrea și Dumnezeu / Să vie mai curând, /
Atunci vom prăznui / „În vechiul nost' pământ”! // Veniți dar
frați Români / Și domni și din popor, / Credință să jurăm / Sub
mândrul tricolor!»⁶¹

În „Drapelul” din 1/14 Decembrie 1918 apare poezia
„Pentru istorie”, datată 20 noiembrie 1918, în care George
Bălteanu rememorează ultimii patru ani din istoria românilor
bănățeni pentru a fi cunoscuți de generațiile viitoare: „În
capătul de vară, când traiul e mai dulce, / Când rodirile'n
țarini apucă de se coc / Și carăle'ncărcate încep a le aduce, /
Aprinsu-s'a în lume, potopul cel de foc. // (...) // Prin roiul de
armate din marea 'mpărăție, / Cu neamuri, cari de veacuri
'ntr'ânsa locuiesc, / Luptară pe tot frontul cu rară vitejie / Și
multe regimente, de sânge românesc. // (...) // Am fost în
multe sate lipsiți și de lumină: / Preoții, 'nvățătorii la oaste-au
fost chemați, / Iar cei mai buni ai noștri, târâți fără de vină, /
Robiră ori muriră, închiși sau internați. // Ne-au pângărit
vrășmașii și sfintele altare: / Din clopote sfințite turnară țevi
de tun, / Iar școalelor române le-au pus mereu zăvoare, / Să
frângă graiul nostru, în gândul lor nebun. // (...) // La fronturi
în primejdii, pe sate cu răbdare, / Așa ne-am stors viața mai
mult de patru ani, / Credința ne-a fost numai izvor de ușurare
- / Că vine... vine plata... și bieților sărmani! // Și iată că
potopul de foc se potolește; / Cenușa lui îngroapă sistemul
păcătos, / Pe vechile ruine, o lume se'noește: / Frăție
creștinească din legea lui Hristos. // O, neam sărac dar falnic,
cu inima prea bună! / Înălță-ți gândul astăzi la bunul
Dumnezeu! / E ziua învierii și mama ne adună, / Pe toți să ne
alinte, la dulce sânul său.”⁶²

O puternică semnificație istorică au și versurile poeziei
„O, ziua sfântă mare (1 Decembrie 1918)”: „O, ziua sfântă

⁶¹ Idem, XVIII, 1918, Nr. 120 din 10/23 noiembrie, p. 2.

⁶² Idem, XVIII, 1918, Nr. 129 din 1/14 decembrie, p. 3.

mare, / De veacuri aşteptată, / Fii binecuvântată! // Pământul
doinei noastre, / Ardealul și Banatul, / Crișana, Maramureș, /
Moldova frământată, / De-atâtea ori truncheată, / Azi vine să
se-nchine / Puterilor divine / Strigând: Mărire Ție / Mărită
România, / Unită pe vecie! // O, ziua sfântă mare, / De veacuri
aşteptată, / Fii binecuvântată!”⁶³

Versurile poeziei „La Alba Iulia (acum 10 ani)”
rememorează evenimentele istorice petrecute la 1 Decembrie
1918: «Prin sate clopotele sună / De-a lungul și de-a latul, / La
Alba Iulia se-adună / Ardealul și Banatul. // Pe locul bălților
de sânge / Ce-au curs odinioară, / Poporul liber nu mai plânge,
/ Că darul se pogoară. // Văzduhul, nourat, o clipă / Despică
largul zării, / Din nor și soare se-nfiripă / Icoana învierii. // Iar
când vin solii din cetate / Cu vestea pe Câmpie, / Prin mii de
suflete străbate / Fiori de bucurie. // Povestea noastră-i
tălmăcită - / Pornește vijelia / Și brațele spre cer s-agită: /
„Trăiască România”. // O horă mândră se-ncunună / Și joacă
lumea toată, / Căci după veacuri se răzbună / Martirii frânți pe
roată.»⁶⁴

În poezia „La praznicul Unirii”, George Bălțeanu evocă
cele mai importante momente din istoria românilor,
premergătoare Marii Unirii de la 1 Decembrie 1918 iar în
ultimele versuri invocă ocrotirea divină pentru întregul
pământ românesc și totodată pentru unirea înfăptuită: „Sub
Alexandru Ioan Cuza, din voința cerului / Semănatu-s-a
Sămânța întregirii neamului. / Și de când Moldova-n horă cu
Muntenia s-a prins, / Dorul nostru de unire tot mai tare s-a
aprins. / Iar sub Carol Înteleptul, Dumnezeu ne-a ajutat, De-
am scăpat de turci la Plevna și-am făcut un mic regat. / Noi
de-atunci vedeam un soare răsărind la București, / Care
încălzea nădejdea inimilor românești. // A venit și ziua mare-

⁶³ Delia Ștefania Barbu, Al. Buzera, *Tezaur de cântece și versuri*, Ed.
„Gheorghe Cârțu-Alexandru”, Craiova, 1994, p. 133.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 135.

a răsplătirii jertfelor: / Ferdinand ajunse rege-al tuturor românilor. / (...) // Dormi cu inima-mpăcată, Voievodule Mihai, / Bine te cuvântă țara pentru care tu visai. / Bine te cuvântă neamul care-a dat destui martiri, / Pentru lege, pentru limbă, pentru-a Patriei măririi. / (...) // Iar acuma, Ție, Doamne, îndrăznim a Te ruga, / Miluiește România după mare mila Ta! / Duhul păcii să pătrundă tot pământul românesc, / Și ca frații să trăiască cei ce-ntrânsul locuiesc. / Varsă anotimpuri bune din cerescul Tău izvor, / Munca, cinstea să ne-aducă mulțumire tuturor. / Că Tu ești sfințirea noastră și Tu bine ai voit, / De-ai adus plinirea vremii și-ntr-o țară ne-am unit.”⁶⁵

Constatăm astfel că versurile selectate din poeziile scrise de învățătorul confesional George Bălțeanu ilustrează aspecte din viața, istoria și spiritualitatea românilor bănățeni, demonstrează talentul său poetic, atașamentul pe care l-a avut față de Biserica străbună, față de poporul românesc și față de școala confesională la care a activat precum și contribuția acestuia la palmaresul cultural și spiritual al Banatului, acesta fiind totodată, prin bogata sa activitate poetică, și un activ militant pentru realizarea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 129.

**Două invitații adresate de „Liga culturală”
lui Ioan Dimitrie Suciu privind conferențierea
acestuia la cursurile de vară ale
Universității populare „Nicolae Iorga”
din Vălenii de Munte (1942-1943)**

*Drd. Silviu Mureșan**

Ioan Dimitrie Suciu (1917-1982) nu este un nume necunoscut istoriografiei românești și în special celei bănățene¹. Observator și cunoscător atent al fenomenelor cultural-istorice din Banat legate de perioada premodernă și modernă a acestei provincii, I. D. Suciu și-a concentrat întreaga sa activitate științifică pe studierea și înțelegerea unor evenimente istorice petrecute în Banatul secolelor XVIII-XX. Însă dincolo de preocupările sale istoriografice, se pot surprinde și alte fațete necunoscute în legătură cu viața și activitatea sa în anumite perioade în care a trăit, și care merită prezentate critic istoriografiei naționale.

* Drd. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: Krupp1812@yahoo.com

¹ Câteva date biografice sumare privind viața și activitatea lui I. D. Suciu vezi la: Adolf Armbruster, et alii, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 307; Marcu Bănescu, „Locul lui I. D. Suciu în istoriografia română”, în *Mitropolia Banatului*, serie nouă, III, (XLII), (1992), nr. 10-12, p. 125-128; Gheorghe Luchescu, *Ion Dimitrie Suciu (1917-1982)*, în vol. „Spiritualitate lugojană”, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1994, p. 36-37; Radu Constantinescu, *Suciu Ioan*, în vol. „100 de istorioare cu istoricii epocii de aur”, Iași, Fides, 1997, p. 188-189.

Numeroasele documente aflate la „Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale” (DJTAN), unde se găsesc două fonduri arhivistice referitoare la I. D. Suciu, *familial (1884-1953)* și *personal (1803-1938)*, ne dau posibilitatea de a reconstitui și observa unele aspecte necunoscute legate comportamentul de viață a lui I. D. Suciu din perioada anilor ‘40. În acest sens, dosarele 15, 24 și 49 de la DJTAN, ne dezvăluie informații surprinzătoare legate de participarea lui I. D. Suciu la cursurile de vară ale Universității Populare „Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte organizate de „Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor” în 1942 și 1943.

După absolvirea Facultății de Litere și Filosofie din cadrul Universității bucureștene în 1941² și înscrierea la doctorat tot în acest an, I. D. Suciu va fi angajat de la 1 ianuarie 1943 ca asistent și cercetător la Institutul de Istorie Națională din București³ de către Constantin C. Giurescu, directorul Institutului și totodată conducătorul său de doctorat. Pe lângă această funcție, la 6 ianuarie 1942, va fi numit inspector general la Direcția Generală a Teatrelor, Operelor și Spectacolelor din cadrul Ministerului Cultelor și Artelor, iar de la 6 martie 1943⁴, va fi definitivat în acest post, desfășurând o bogată activitate până în 1946 când va fi demis de noua conducere comunistă instalată la Direcțiune.

Activitatea sa istoriografică, ajunsă deja la un nivel matur, o desfășoară între 1941/1942-1948, când va colabora la reviste istorice și culturale de prestigiu precum: „Revista

² Vezi pentru această perioadă studiul publicat de noi. Silviu Mureșan, „Istorie și politică la Ioan Dimitrie Suciu în perioada studenției (1937-1941)”, în *Restituiri Bănățene*, vol. II, Timișoara, Editura Eurostampa, 2014, p. 410-438.

³ Idem, „Aspecte ale activității lui Ioan Dimitrie Suciu la Institutul de Istorie Națională din București (1941-1948)” în *Terra Sebus*, (2016), nr. VIII. *Volum în curs de apariție*.

⁴ *Monitorul Oficial*, partea I-a, anul CX, nr. 56, vineri 6 martie 1942, p. 41.

Istorică Română”; „Revista Fundațiilor Regale”; „Societatea de Măine”; „Balcania” etc, toate din București, dar și la o serie de volume omagiale care nu pot fi omise din atenția noastră.⁵

Pe lângă toată această activitate istoriografică ce poate fi urmărită constant în revistele amintite, I. D. Suciu este implicat și într-o serie de manifestații omagiale ori culturale, cu scop propagandistic, organizate în anii '40 de Statul Român care promova prin politica sa, conceptele precum cel de „neam”, „națiune” și „românism”.

Așadar, prima invitație este emisă de „Comitetul Central Executiv al Ligii Culturale”⁶, și se adresează lui I. D. Suciu la 15 septembrie 1942 aducându-i acestuia „[...] mulțumiri pentru interesanta conferință pe care a-ți ținut-o în luna iulie 1942 la cursurile de vară ale Universității Populare

⁵ Ioan D. Suciu, „Evoluția literaturii bănățene până la unire”, în *Banatul. Contribuții la cunoașterea unei provincii*, (Cercul bănățenilor din București), București, Editura Dacia Traiană, XVI, 1-7 martie 1943, p.19-21; Idem, „Un dascăl macedo-român din Banat: Dimitrie Constantini”, în *Amintirea lui Constantin Giurescu la două zeci și cinci de ani de la moartea lui (1875-1918)*, București, 1944, p. 503-510; Idem, „Protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu (1794-1861)”, în *Prinos închinat Înalț Prea Sfințitului Nicodim, Patriarhul României, cu prilejul împlinirii a optzeci de ani de vârstă, cincizeci ani de preoție și șapte ani de patriarhat*, București, Tipografia cărților bisericești, 1946, p. 272-279.

⁶ „Liga Culturală Pentru Unitatea Tuturor Românilor”, a luat ființă la 24 ianuarie 1891. Ea își propunea următoarele atribute: Înființarea de săli de lectură și biblioteci; Tipărirea de cărți în ediții populare; Sprijinirea publicațiilor care ar lucra în scopul Ligii; Conferințe și întruniri publice; Sărbătorirea datelor mari din viața trecută a naționalității române; Organizarea de congrese anuale ale membrilor Ligii; Formarea unui fond de ajutorare prin cotizații, subscrieri de bună voie, donații etc. Vezi aceste informații mai detaliat într-un complex studiu privitor la istoricul Ligii la: Teodorescu Barbu, „Date istorice din viața Ligii”, în *Boabe de grâu*, I, nr. 8, octombrie, (1930), p. 457-463; Nicolae Iorga, „Liga Culturală”, în *Boabe de grâu*, I, nr. 8, octombrie, (1930), p. 451-456.

„Nicoale Iorga” din Vălenii de Munte⁷, și vă roagă ca și pe viitor să binevoiți a-i da același concurs pentru a putea să continuăm opera marelui nostru Profesor [...]”⁸.

Conferința rostită de I. D. Suciu la Universitatea Populară „Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte la 25 iulie 1942 poartă următorul titlu: *Acțiunea românilor ardeleni în 1892 (Memorandul)*⁹. Autorul aduce elogii la adresa „Ligii Culturale” și a președintelui ei de atunci Vasile Alexandrescu Urechia, amintindu-se rolul și implicarea acestei instituții în susținerea memorandiștilor ardeleni, dar și informarea opinii publice europene¹⁰ în legătură cu aprinsele evenimente ce se desfășurau între 1892-1893 în Transilvania. În opinia lui I. D. Suciu, petiția (Memorandul) din 1892, este cel mai reprezentativ act politic al românilor ardeleni prin care aceștia atrag atenția opiniei publice europene după cel de la 1848-1849. Atent și fin cunoscător al acestor evenimente legate de istoria românilor ardeleni și bănățeni, I. D. Suciu prezintă și rolul Partidului Național Român în această chestiune, al

⁷ Universitatea Populară „Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte a luat ființă la 2 iulie 1908 avându-l ca fondator pe Nicolae Iorga. Din 1923 cursurile ei vor fi trecute sub egida Ligii. După asasinarea lui Nicolae Iorga la 27 noiembrie 1940, cursurile nu vor mai fi reluate decât în 1942 și 1943, 1943 fiind ultimul an când acestea se vor mai ține la Vălenii de Munte. Universitatea Populară „N. Iorga” va fi desființată în 1947, iar un an mai târziu își va încheia activitatea și „Liga Culturală”; Pentru mai multe informații, de unde am preluat și noi, la Radu Petrescu, „Trei viitori deținuți politici la cursurile de vară ale lui Nicolae Iorga”, în *Historia*, nr. 112, Aprilie 2011.

⁸ DJTAN, *Fond personal I. D. Suciu*, nr. 24/1942, f. 1. (Vezi anexa 2)

⁹ Idem, nr. 49/1942, f. 24-26. (Vezi anexa 1); Vezi pentru acest eveniment important al istoriei românilor ardeleni, Pompiliu Teodor, Liviu Maior, Nicolae Bocșan, Șerban Polverjan, Doru Radosav, Toader Nicoară, *Memorandul (1892-1894). Ideologie și acțiune politică românească*, Ediția a II-a, Cuvânt înainte de Ion Rațiu, București, Editura „Progresul Românesc”, 1994.

¹⁰ *Ibidem*, f. 24.

reprezentanților lui, Dr. Vasile Lucaci, D. Comșa, Iuliu Corioanu, D. Barcianu, Th. Mihali, R. Patița, Gherasim Domide, Dr. Aurel Suciu, Gheorghe Pop de Băsești, N. Cristea, D. Roman și Patriciu Barbu cărora le complânge suferința ispășită prin anii grei de temniță petrecuți la Szeghedin și Vacz. Acțiunea înaintată de autoritățile maghiare împotriva memorandiștilor și închiderea lor, a creat o agitație în rândul oamenilor din Transilvania și România care, este prezentată exagerat de Suciu, ca fiind de „proporțiile și amploarea revoluției pașoptiste”¹¹. De asemenea, acesta nu uită să evoce și unele aspecte legate de provincia bănățeană. Prezintă figura lui Gheorghe Bocu¹², tatăl unchiului său Sever Bocu, care la Lipova adunase în jurul său numeroasă mulțime pentru a protesta împotriva maghiarilor, răspândind totodată și faimoasa „Doină a lui Lucaciu” compusă chiar de el și pentru care va fi judecat și condamnat de autoritățile maghiare¹³. Conferința era salutată de secretarul general al Ligii, N. A. Constantinescu care îi mulțumește lui I. D. Suciu pentru „prelegerea atât de actuală și dureroasă în sufletele întregului neam românesc, relevând în alese cuvinte suferințele neamului nostru din Ardeal îndurate sub stăpânire vitregă”¹⁴.

Cea de-a doua invitație este primită de I. D. Suciu la 12 iunie 1943 acesta fiind rugat ca până la 1 iulie 1943, să comunice subiectul despre care va vorbi¹⁵. Din păcate nu cunoaștem titlul conferinței, în fondul arhivistic familial

¹¹ *Ibidem*, f. 25.

¹² Vezi articolele elogioase închinat de Suciu lui Gheorghe Bocu: „Gheorghe Bocu (1850-1893)”, în *Vestul*, VIII, nr. 1892, (1937); „Contribuții la activitatea lui Gheorghe Bocu”, în *Vestul*, X, nr. 2324, (1939); De asemenea îl include și în lucrarea *Literatura bănățeană de la început până la unire (1582-1918)*, Timișoara Editura Regionalei „Astra Bănățeană”, 1940, p. 141-144.

¹³ DJTAN, nr. 49/1942, f. 26.

¹⁴ *Ibidem*, f. 26.

¹⁵ DJTAN, nr. 29/1943, f. 2. (Vezi anexa 3)

existând doar invitația. Este foarte probabil ca I. D. Suciu să nu fi participat la cursurile de vară ale Universității Populare „Nicolae Iorga” care de altfel aveau să fie ultimele ținute la Vălenii de Munte.

Participarea și conferențierea lui I. D. Suciu la „Universitatea Populară Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte nu a fost deloc întâmplătoare ea fiind strâns legată de evenimentele politice ale României anilor '40. Și anume, la 28 iunie 1940, pierderea Basarabiei și Bucovinei, iar prin Dictatul de la Viena din 30 august 1940 și alipirea părții de nord a Transilvaniei, Ungariei fasciste, dar și cedarea Cadrilaterului la 7 septembrie 1940 Bulgariei. Unele dintre aceste teritorii vor fi însă recuperate odată ce România va intra în război (iunie 1941) alături de puterile Axei (Basarabia și Bucovina).

Organizarea de către „Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor” a cursurilor de vară ale Universității Populare „Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte în vara anilor 1942-1943, avea menirea să evoce „întronarea” stăpânirii românești în Basarabia și Bucovina, ea fiind direct legată de recuperarea acestor teritorii românești. Tabloul cursurilor de la Universitate, ținute între 12 și 31 iulie 1942, și la care a luat parte și I. D. Suciu, pot fi surprinse în „Buletinul de informațiuni al Ligii pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor”¹⁶. În paginile acestui „Buletin”, sunt consemnați toți cei care au conferențiat la Universitate în vara anului 1942. Cei 36 de susținători de prelegeri, dintre aceștia făcând parte și I. D. Suciu cu comunicarea referitoare la Memorand¹⁷, prezintă teme care abordează istoria provinciilor românești (Transilvania, Basarabia, Bucovina, Transnistria), și importanța acestora pentru România. Tot cu acest prilej, erau organizate și cursuri speciale pentru Transnistrieni,

¹⁶ An I, nr. 2-4, iulie 1941-decembrie 1942.

¹⁷ Idem, p. 37-38.

Basarabeni și Bucovineni¹⁸, prin care se dorea instruirea acestora într-un spirit naționalist.

Toată această organizare era condusă de Ministerului Propagandei Naționale, care în acea perioadă era controlat și condus de Mihai Antonescu, numărul doi în regimul de dictatură al lui Ion Antonescu. În acest Minister, erau angajați și o mulțime de intelectuali, majoritatea tineri, printre care și I. D. Suciu, Ministerul fiind împărțit în direcțiile Presă, Propagandă, Studii și Documentare.

Îndeplinind un rol dublu, de membru și doctorand al Institutului de Istorie Națională dar și de angajat la Ministerul Propagandei unde funcționa din 1942 ca inspector pe lângă Direcția Generală a Teatrelor, Operelor și Spectacolelor, I. D. Suciu a fost invitat la Universitatea Populară „Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte și datorită atributelor sale de „responsabil cu conducerea serviciului de presă la Institutul de Istorie Națională din București”¹⁹. Între anii 1942-1944 se poate urmări colaborarea lui I. D. Suciu la importante cotidiene de propagandă ale regimului antonescian, și anume: „Universul” lui Stelian Popescu; „Curentul” lui Pamfil Șeicaru; „Timpul”, „Viața”; „Ecoul” și „Vremea”. La toate aceste cotidiene a colaborat din postura de angajat al Institutului de Istorie Națională din București, Institut afiliat la Ministerul de Propagandă. Deci, participarea lui I. D. Suciu la cursurile Universității a fost făcută de pe poziția de „om activ” în Ministerul Propagandei Naționale.

În privința conferinței referitoare la *Acțiunea românilor ardeleni din 1892 (Memorandul)*, pe care I. D. Suciu a

¹⁸ „[...] Cursurile au fost ascultate, în afară de publicul obișnuit, de 50 de învățători transnistrieni susținuți cu burse de către Ministerul Propagandei și 20 învățători basarabeni și bucovineni, - pentru care s-au ținut zilnic cursuri speciale de îndrumare în cultura românească. [...]”, *Ibidem*, p. 37.

¹⁹ DJTAN, *fond Suciu*, nr. 21/1943-1944, f. 3.

susținut-o la 25 iulie 1942²⁰ la Vălenii de Munte, aceasta poate fi înțeleasă și ca o formă de protest împotriva revizionismului maghiar și a alipirii forțate la Ungaria a nordului Transilvaniei prin actul la 30 august 1940. Prin această conferință, dar și prin urmărirea unor mărunte articole publicate în presa vremii, I. D. Suciu poate fi inclus între acei intelectuali și istorici ai României anilor '40 care adoptă un program antirevizionist transpus într-o serie de manifestații, petiții, conferințe, cărți, studii ori articole de gazetă²¹.

Ca și concluzie finală, putem afirma că, I. D. Suciu a aderat la un program de propagandă culturală promovat în forță de regimul de dictatură a lui Ion Antonescu prin Ministerul Propagandei. Statul român urmărea elogierea unor fapte de „eroism românesc”, petrecute în istoria României și care făceau în prezent trimitere la teritoriile românești recuperate (Basarabia și Bucovina) s-au nerecuperate încă (Transilvania). În toată această chestiune politică petrecută în România anilor '40, I. D. Suciu a fost un „istoric participant” ce a luat poziția intelectualului angrenat profund în evenimentele cotidiene contemporane ale epocii fie ele politice, sociale, economice, culturale ori religioase.

²⁰ Pentru cunoașterea datei exacte în care I. D. Suciu a susținut conferința vezi în DJTAN, *fond familial I. D. Suciu*, nr. 34/f. d., f. 7.

²¹ I. D. Suciu, „Momente de eroism basarabean”, în *Flamura*, a. IV, seria III, nr. 1, 1 noiembrie, (1940); Idem, „Să nu-i uităm, și să ne legăm și noi, cu toții, că nu vom uita pe cei rămași sub steag străin: nici oameni nici locuri...” în *Flamura*, anul IV, seria III, nr. 2, 15 noiembrie, (1940); Idem, „Note pe marginea spiritualității ardeleni”, în *Viața*, a. I, nr. 1, 1 martie, (1941); Idem, „Pentru Românism”, în *Tinerețea*, a. VII, seria a II-a nr. 2. (1941).

ANEXE

1.

Comemorarea Memorandului la Universitatea Populară „N. Iorga” din Vălenii de Munte. Conferința D-lui Ioan Dimitrie Suci²²

Cu ocazia împlinirii a jumătate de secol dela înaintarea Memorandului Românilor Ardeleni, Dl. Ioan Dimitrie Suci²² a ținut o documentată conferință la Universitatea Populară „N. Iorga” dela Vălenii de Munte, evocând acele minunate lupte de rezistență și de mare însuflețire românească.

„Fiindcă în toată desvoltarea acțiunii Memorandului – Liga Culturală prin Președintele ei de atunci, V. A. Urechea a avut un rol hotărâtor și atât de important încât însuși Conteul Albert Appony în interpelarea adresată Ministerului de Justiție Ungar din 1892 sesizează pericolul ce-l reprezintă Liga – cred că cea mai nimerită reactualizare a acestui proces nu poate fi făcută decât aici, la această Universitate, în cadrele Ligei Culturale, cu atât mai mult cu cât reprezintă poate cel mai eroic fragment din viața acestei Instituții”. După revoluția din 1848 desigur că cel mai important act al Românilor Ardeleni prin care atrag atenția Europei asupra calvarului îndurat de ei, este petiția înaintată în Mai 1892 Împăratului Francisc Iosif I, cunoscută în istorie sub denumirea de Memorand. Prin Memorand, Partidul Național din Ardeal arăta abuzurile săvârșite de acei ce-i oprimau cerând o soartă mai bună pentru ca Neamul Românesc asuprit să-și poată menține limba și ființa națională. În Mai 1892 Memorandiștii sunt la Viena pentru a înainta petiția. Nu sunt primiți de Împărat și

²² Text extras din SJTAN, *Fond familial I. D. Suci²²*, nr 49/1942, f. 24-26.

Memorandul este trimis nedesfăcut Guvernului din Budapesta care la rândul-i îl trimite prin Prefectul Județului Sibiu Președintelui Partidului Național Dr. Ioan Rațiu. Cu toate că întreg neamul românesc era insultat prin neatenția ce i se dădea, măsura de pedepsire nu era considerată suficientă de către opresori. În anul următor (1893) Guvernul deschide acțiune publică împotriva Comitetului Partidului Național Român acuzat că a tipărit și răspândit Memorandul și că se adresau unui Stat străin – deoarece memorandiștii făcuseră cererea către Împăratul Austriei și nu Regele Ungariei. În mod abuziv, fără apărător după lungi deliberări membrii Partidului Național sunt condamnați la temniță în felul următor: Dr. Vasile Lucaci 5 ani, D. Comșa 3 ani, Iuliu Corioanu 2 ani și 8 luni, D. Barcianu, Th. Mihali, R. Patița și Gherasim Domide la 2 ani și 6 luni, Dr. Aurel Suciu un an și șase luni, Gheorghe Pop de Băsești la un an, N. Cristea și D. Roman la 8 luni și Patriciu Barbu la 2 luni. Unii dintre Memorandiști în urma suferințelor îndurate în temniță au murit la scurt timp după ieșirea lor din închisoare, cum a fost cazul lui Aurel Suciu.

Condamnarea aceasta arbitrară și fără vre-un temei legal provoacă o vie agitație în rândurile neamului românesc din Ardeal și România Liberă, agitație care poate fi considerată ca o acțiune revoluționară de proporțiile revoluției de la 1848. La Sibiu sunt condamnate mai multe fete tinere pentru că purtau insigna cu emblema „Totul pentru Națiune”. La Lipova mulțimea se adunase sub conducerea studentului Gheorghe Bocu manifestând împotriva opresorilor. La Cluj poporul se adunase așteptând cu nerăbdare verdictul. Nu au fost cruțați nici muribunzii: Gheorghe Bocu, dascălul din Șiștarovăț e trimis în judecată pentru că a compus cu această ocazie faimoasa doină a lui Lucaci. Nu mai poate fi închis deoarece moare înainte de a fi judecat. În România Liberă, Liga Culturală împreună cu studențimea manifestau contra nedreptății strigătoare la cer și informau opinia publică

europăană asupra calvarului îndurat de neamul românesc robit. Deși conducătorii Partidului Național din Ardeal au ispășit temnița grea a Seghedinului și Vațului, până la urmă, acei înfrânți au rămas opresorii după însuși declarația Procurorului General al Curții cu Jurați din Cluj. Opinia publică europeană și-a dat seama de dreptatea cauzei românești și toată presa în frunte cu ziarele italiene și germane relevau nedreptatea dela Cluj condamnând pe opresori și ridicând pe primul plan al preocupărilor chestiunea Românilor Ardeleni.

La urmă, Dl. Profesor N. A. Constantinescu –Secretarul General al Ligei – mulțumește D-lui I. D. Suciu pentru prelegerea atât de actuală și dureroasă în sufletele întregului neam românesc, relevând în alese cuvinte suferințele neamului nostru din Ardeal îndurate sub stăpânire vitregă.

LIGA
PENTRU
UNITATEA CULTURALĂ
A
TUTUROR ROMÂNILOR
COMITETUL CENTRAL EXECUTIV

București I. _____ 194
Bulevardul Șchița-Măgureanu Nr. 1
TELEFON: 37293

Nr. **11015 * 15 SEP 1942**

Mult Stimate Domn,

Comitetul Central Executiv al Ligii Culturale, vă aduce și pe această cale, toate mulțumirile sale pentru interesanta conferință pe care ați ținuto în luna Iulie 1942 la cursurile de vară ale Universității Populare "Nicolae Iorga" din Vălenii de Munte, și vă roagă ca și pe viitor să binevoiciți a-i da acelaș concurs pentru a putea să continuăm opera marelui nostru Profesor.

Primiți, vă rugăm, asigurarea înaltelor noastre considerații-uni.-

PRĂSĂDINTĂ,

Secretar General,
Ștefan Ștefan

Domniei-Sale
Domnului *Domnului Ioane Suciu*

EXECUTAT
LA SERVICIUL JUDEȚEAN
TIMIȘ
AL ARHIVELOR NAȚIONALE

Recunoscută personală morală prin înscrisul nr. 629 din 9 Februarie 1907 (Mentionul Oficial) Nr. 261 din 23 Februarie 1907 și înscrisul la Trib. Ilfov, S. I. c. c. în registrul persoanelor juridice sub Nr. 219 din 27 Iunie 1926.

2003

Scrisoare de mulțumire adresată de „Liga Culturală” lui I. D. Suciu în legătură cu susținerea comunicării: *Acțiunea românilor ardeleni în 1892 (Memorandul)*, prezentată la Univ. Pop. „N. Iorga din Vălenii de Munte la 25 iulie 1942.

3.

UNIVERSITATEA POPULARĂ
„NICOLAE IORGA”
DIN
VĂLENII-DE-MUNTE
INIȚIATĂ LA 1 IULIE 1908

București, 12 Iunie 1943
Sediul Central: La „Liga Culturală” B-dul Șcheii Măgureanu, 1, București I.
TELEFON 3.72.93

Nr. 1925

STIMATE DOMN,

Dintr'un simțimant de adâncă pietate față de memoria neuitatului ei Președinte, Profesorul Nicolae Iorga, Liga Culturală scoatește de a ei datorie să continue, ca și în anul trecut, activitatea Universității Populare „Nicolae Iorga” din Vălenii-de-Munte, ctitorie a Marelui dispărut, care încă de acum trei decenii și mai bine a pus acolo temelia acestei școale de curat naționalism și a creat o tradiție, ce nu poate fi întreruptă.

Cu aprobarea forurilor superioare, s'a hotărât începerea cursurilor acestei Universități în ziua de Joi 15 Iulie 1943 la ora 11 a. m., urmând ca lecțiunile să se țină în fiecare zi până la 15 August 1943.

Cu încredere ne adresăm D-voastre, rugându-vă să binevoiți a ne comunica subiectul despre care veți vorbi, în jurul ideilor: a) „Pământul românesc”; b) „Oameni și fapte din trecutul nostru”, precum și ziua sau zilele din săptămâna în care doriți a le ținea, ca să putem alcătui din vreme programul cursurilor.

Vă rugăm să binevoiți a ne răspunde până la 1 Iulie 1943.

Primiți, vă rugăm, Stimate Domn, expresiunea sentimentelor noastre de aleasă stimă

VICEPREȘEDINȚI,
Dr. POP Dr. PETRE T. TOPA

SECRETARUL UNIVERSITĂȚII

Ilie D. Suciu

N.B. - Găzduirea în Vălenii-de-Munte privește Liga.

Domniei-Sale

Domnului

Ioan D. Suciu

4577

EXECUTAT
LA SERVICIUL JUDEȚEAN
TIMIȘ
AL ARHIVELOR NAȚIONALE

Cea de-a doua invitație primită de I. D. Suciu la 12 iunie 1943.

III.
DIDACTICA ȘI ISTORIA
ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

Învățămintul din Banat – privire de ansamblu (sec. X-XIX)

Prof. dr. Mihai Pârvulescu

Prof. Alina Jucuți

Începuturile școlii în Banat trebuie căutate anterior secolului X, la curțile cnezilor și voievozilor locali. Începând cu secolul al XI-lea în arealul bănățean sunt menționate școlile de la "*Mănăstirea Sfântului Ioan Botezătorul*" din *Morisena - Cenad* înființată pe la anul 1008 cu egumeni și călugări greci aduși de *Ahtum* de la Vidin și școala de la *Mănăstirea Sfântu Gheorghe* de la *Orozlamus* ctitoria lui *Chanadicus*, urmașul lui *Ahtum*.

În anul 1029 sosesc la Cenad călugării latini în frunte cu benedictinul *Gerard De Sagredo*, cărora li se pune la dispoziție "*Mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul*, iar călugării greci sunt mutați la *Maidan*, unde vor activa până în sec. XIII¹.

Începând cu această perioadă, în Banat vom întâlni școli ortodoxe și latine la care se vor adăuga și altele. În evoluția lor acestea vor stabili relații de respect reciproc, dar negreșit că au existat și momente de tensiune.

Școlile din mănăstirile ortodoxe bănățene nu erau în stare să satisfacă toate nevoile de cărți, icoane, dieci și clerici. Astfel, în diferite sate și centre cu dieci și clerici iau naștere "școli răzlețe" pentru pregătirea altor dieci sau clerici. Aceasta este faza școlilor din "tinda bisericilor". În ceea ce privește

¹ Szentklarayi I, *A czanadi egyhaznegye tortenete*, Timișoara 1898, p. 316-319;

învățământul latin al călugărilor apuseni veniți în Banat, el continuă la Cenad pe cel al călugărilor basili mutați la Oroslamus, având și elevi români deoarece despărțirea bisericească între ortodoxi și catolici încă nu se făcuse"².

Călugărul Benedictin Walter, însărcinat de Sf. Gerard, învață 30 de elevi, Gerard însuși fiind educatorul fiului Regelui Ștefan Emerich."Școala era instalată într-o clădire specială, iar elevii învățau în primul rând gramatica, latina și muzica"³.

Călugării Benedectini, vor mai înființa școli latine la: Bulci, Călugării Augustini la Semlacul Mare, iar călugării franciscani la Recaș, Palanca, Cuvin, Lipova, Orșova și Caransebeș.

Reforma religioasă a avut efecte pozitive asupra evoluției învățământului bănățean. Începe acum lupta între catolicism pe de o parte și între calvinism și luteranism pe de altă parte.

Ocuparea Banatului de către turci (1551-1552) va duce la dispariția școlilor latine-catolice, rămânând doar câteva conduse de către călugării franciscani sau iezuiți.

În partea de est a Banatului, catolicismul va fi învins de calvinism, care va încerca să desființeze biserica catolică și să-i confişte averile.

În perioada 1552-1716 în Banat au funcționat o serie de școli turcești în strânsă legătură cu geamiile.

Școlile turcești erau de două categorii: mekteb și medres. Primele erau școli elementare, iar medrese erau școli mai înalte cu un corp didactic mai ales, absolvenții acestora fiind desemnați serviciilor bisericești musulmane sau de stat.

Un registru de impozite din anul 1624 arăta că în Banat funcționau următoarele școli turcești: Timișoara - o școală

² Mărgineanu, Nicolae, *Particularitate și universalitate în cultura românească*, București, 1969, p.133;

³ Milleker, F., *Dos Schtiweswn in Banat vor 1716*, Worschutz, 1940, p. 5;

medrese și 7 școli mekteb, Besenova - o școală medrese, Orșova, Arad, Cenac Vîrșeț - câte o școală medrese. Școli (mekteb) pe lângă cele șapte de la

Timișoara, mai erau: una la Orșova și Arad, două la Besenova și Vîrșeț, 4 la Cenad și 7 la Lipova"⁴.

În timpul ocupației turcești documentele atestă o evoluție a învățământului românesc. Sunt amintite școli numeroase la sate și orașe dintre care cele mai importante erau la: Lugoj, Caransebeș, Iaz Clopodia, Grădiștea Mică, Semlac, Reșița, Oravița, Făget, Zorlențu Mare, Ciacova, Bozovici, Lipova, Mehala, Maierlele Timișoarei, Sînnicolau Mare⁵.

Școala grămătică de la Caransebeș avea ca limbă de predare pentru toate materiile de învățământ, limba română, cu excepția limbilor clasice și a funcționat "între anii 1635-1741 cu 5 dascăli pregătind generații întregi de dascăli și preoți"⁶.

Începând cu sec. al XVIII-lea în Banat sunt menționate școlile sârbești, sârbii deplasându-se spre nord datorită asupririi turcești. În sinodul din 1744 de la Karlovitz se cere ca "în fiecare eparhie sârbească să se înființeze școli populare (narodne skolle), iar altul în 1748 pune problema creării unui fond școlar pe care îl mărește Paul Nenadovici, un zelos ctitor de școli sârbești"⁷.

Un alt animator al învățământului sârbesc și românesc între anii 1749-1769 a fost episcopul Caransebeșului și Vîrșețului, Ion Georgevici, care "deschide în 1751 la Caransebeș o școală slavono- sârbească pentru care aduce ca profesor pe ruteanul Dolarschi. În preajma reformelor școlare hasburgice, istoricul școlilor sârbești din sec. XVIII,

⁴ Tschelebi, Ewlia, *Mazascs*, MI, Ed. Acad. Maghiare, p. 12, 19, 223, 224 și 259;

⁵ Stoica-Udrea, I., *Epoca turcească în Banat*, Studii și documentebănățene, fese. II, Timișoara, 1943, p. 95;

⁶ Bălan, Ghidiu, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909;

⁷ Anuichi, Silviu, *Activitatea mitropolitului Pavel Nenadovici*, rev. Studii teologice, seria a II-a, nr. 9-10/1961, p.165;

D.Kirilovici indică în Banat în anul școlar 1767-1768, 53 de școli sârbești, 24 românești, considerându-le sârbești și pe cele mixte, româno-sârbe"⁸.

Începând cu sec. al XVIII-lea sunt menționate în Banat și școlile germane. În anul 1766 sunt menționate "30 de școli germane cu 34 de învățători și 26 clădiri școlare. Pe lângă acestea documentele menționează două școli maghiare, două bulgare și o școală catolică românească"⁹.

Prima școală germană în Banat a fost înființată de călugării franciscani la Timișoara în anul 1717. Școli germane au mai fost la "Panciova, Caransebeș, Orșova, Lugoj (1718), Oravița, Vîrșeț (1720), Becicherecul Mare, Freidorf (1723), Aradul Nou, Brukenau, Denta, Ciacova, Lipova, Periam, Rusova, Biserica Albă (1724), Moldova Nouă (1725), Deliobat, Macoviște, Uji-Pecs, Rebemberg (1726), Bocșa (1727), Sînpetru German (1728), Giarmata (1730), Guttembrun, Cservenko (1734).

Școlile germane din sudul Banatului vor fi incluse în învățământul de graniță după războiul din 1737-1739"¹⁰.

În această perioadă au funcționat în Banat și două școli latine: "1725-1778, școala călugărilor iezuiți, funcționează în Marea moscheie, iar între 1742-1782, gimnaziul latin al franciscanilor funcționează în Caransebeș"¹¹.

Pe lângă aceste școli au mai funcționat și "numeroase școli particulare neautorizate (Winkelschulen) și profesori particulari (Hauslehrer) care învățau elevii în casele părinților"¹².

⁸ Wolf, I., *Organizarea școlilor bănățene*, București, 1958, p.63;

⁹ *Ibidem*, p.34;

¹⁰ Radu, P., *Contribuție la istoria învățământului din Banat*, Timișoara, 1977, p. 90;

¹¹ Milleker, F., *op. cit.*, p.7;

¹² *Ibidem*, p.12;

Se poate afirma că până la aplicarea reformelor vieneze cu tot sprijinul oficial și învățământul german catolic, era la nivelul celui românesc și sârbesc existent de mai înainte, "era un învățământ confesional, doar de citit, scris, uneori socotit și mult învățământ religios, cu o frecvență tot atât de slabă ca și cel ortodox, cca. 30% cu clădiri școlare simple acoperite cu paie, cu o cameră pentru inventar și una pentru elevi"¹³.

Constituirea graniței militare bănățene, după anul 1768, a avut implicații și în domeniul învățământului, autoritățile austriece acordând o atenție deosebită învățământului german, mai ales în teritoriul de graniță.

Regulamentul iliric promulgat la 27 septembrie 1770, referindu-se la educație și învățământ, prevedea în secțiunea X-a, paragraful LXV "o instruire bună și temeinică a tineretului iliric"¹⁴ prin deschiderea unor școli germane și triviale instruirea "urmând a fi făcută după diferența de vârstă și stare"¹⁵.

Sub denumirea de "națiune ilirică" se înțelege mai ales trei popoare, sârbi, români și ruteni, care se bucură de privilegiile ce i-au fost acordate în 1691 de către împăratul Leopold care în multe privințe sunt foarte diferiți unii de alții, dar cu toții greci (de rit grecesc) și care sunt în cea mai mare parte neuniți"¹⁶.

În anii 1771-1772 situația demografică a graniței militare se prezintă astfel: "30.000 de români, 12.000 de sârbi, germanii figurau în toate provinciile de graniță, ca ofițeri și funcționari sau în familii izolate"¹⁷.

¹³ *Ibidem*, p. 13;

¹⁴ Von Helfert, J. Al., *Die Osterreichische Volksschule Geschichte, Sistem Statistic*, Praga, 1860, p. 627;

¹⁵ *Ibidem*, p. 628;

¹⁶ Rev. Institutului social Banat-Crișana, mai-august 1942, p. 473-474;

¹⁷ Pop, N.M., *Populația Banatului în timpul lui Iosif al II-ea*, Cluj, 1942, vol 7, p. 7-8;

Situația învățământului german din graniță, comparativ cu cel din Banatul civil, se prezintă astfel¹⁸:

a) în Banatul civil:		b) în Regimentele de graniță	
<i>Anul</i>	<i>Școli</i>	<i>Anul</i>	<i>Școli</i>
1778	60	1777	13
1785	66	1779	14
1788	84	1787	30
1789	85	1796	18
1792	81	1803	20-18
1796	88		
1801	93		

Din cele prezentate, putem spune că învățământul german din graniță a constituit un factor de progres. Asistăm în această perioadă la o confruntare între tendința de a se înființa în Regimentele de graniță, numai școli germane, neglijându-se cele românești. În a doua jumătate a secolului, învățământul național românesc se va dezvolta și în regimentele de graniță, școlile romano-ilire folosind în sistemul propriu de organizare elemente din sistemul de organizare al școlilor germane.

În anul 1792 vizitând școlile românești din graniță, directorul școlilor normale grănicerești, Frantz Schloser constată că în 85 de comune sunt numai 46 de școli. O cotitură decisivă o va lua învățământul național românesc în anul 1795 prin numirea lui Grigore Obradovici ca director al școlilor naționale. Grație activității lui Obradovici în anul 1803 funcționau în graniță "130 școli naționale, cu 3165 elevi,

¹⁸ Feneșan, C., *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, 1990, vol. II, p. 97;

din care 87 școli cu 2296 elevi în regimentul românilor și 43 școli cu 1319 elevi în Regimentul germano-bănățean"¹⁹.

O privire de ansamblu asupra școlilor naționale din regimentul româno-iliric ne oferă statistica din anul 1808 care arată că erau ”88 de școli din care 14 categoria I-a, 48 categoria a II-a și 26 categoria a III-a; ele erau frecventate de 2119 elevi, din care 1506 români și 613 sârbi”²⁰.

Statistica anului 1809 pentru regimentul româno-iliric, oferă următoarele date: (102 școli din care 22 categoria I-a, 61 categoria a II-a și 19 categoria a III-a”²¹.

Comparând cele două statistici se observă un progres în calitatea învățământului din graniță, numărul școlilor de categoria I-a și a II-a fiind în creștere. În Banatul civil, școlile vor avea o evoluție ascendentă.

Una din problemele care au stat în atenție în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și prima parte a sec. al XIX-lea, a fost pregătirea corpului de învățători și preoțime la Timișoara, unde a predat și cărturarul D. Eustatievici.

În anul 1763 s-au organizat cursuri pentru învățători și preoțime la Timișoara, unde a predat și cărturarul brașovean D.Eustatievici”²². Un număr mic de învățători de la școlile triviale germane din regimentele de graniță au fost chemați la Viena pentru a fi pregătiți la Școala Normală "Sf.Andrei" condusă de Felbiger. Cei mai mulți din anul 1776 urmează cursurile de pregătire la școala din Panciova și apoi la Biserica Albă. Învățătorii din Banatul civil, vor frecventa

¹⁹ Demian, J.A., *Darstellung der Osterreichischen Monarchie nach denneuesten statischen Beziehungen*, vol. III, Viena, 1805, p. 388;

²⁰ Arhivele statului Timișoara, *Fond arhiva militară 112/47*, fila 485;

²¹ Arhivele statului Timișoara, *Fond arhiva militară 119-102*, fila 597-599;

²² Radu, P., Onciulescu, *op. cit.*, p.126;

începând cu anul 1776 școala din Timișoara condusă de A.Karlitzki²³.

În anul 1777, Teodor Iancovici și Mihail Roșu deschid cursuri de 4 luni pentru pregătirea învățătorilor și a preoților în limbile română, sârbă, germană și latină, după metoda naturală.

Tot la Timișoara, în anul 1789 Dimitrie Țichindeal și Mihai Dascălu, organizează cursuri speciale pentru dascăli, care se vor sista în anul 1812, când ia ființă Preparandia arădeană.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea cele mai frecventate școli medii din Banat, au fost: gimnaziile din Timișoara și Lugoj, școala latină de la Oravița și școala gramaticală din Vîrșeț. La Timișoara, frecventat era și gimnaziul superior piarist, la care în anii ”1805-1825 a patra parte din elevi, erau ortodocși. Începând cu anul 1850 se va introduce la acest liceu și o catedră de limba română”²⁴.

În secolul al XVIII-lea și prima parte a celui următor, un rol deosebit l-au avut legiunile școlare imperiale. Dintre acestea amintim pe cele mai importante²⁵:

- Regulamentul iliric -1771;
- Regulile directive pentru îmbunătățirea școlilor elementare sau triviale, ilirice și valahice -1774;
- Planul pentru organizarea școlilor triviale din Banat - 1774;
- Patentul școlar din 20 septembrie 1776;
- Instrucțiuni pentru comisia școlară bănățeană din 28.10.1776;

²³ Munteanu, V.V., *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990, p. 185-186;

²⁴ *Ibidem*, p. 186-187;

²⁵ Parvulescu, M., *Din istoria învățământului Bănățean-secolul XIX*, Presa Universitară Romană, Timișoara 1999.

- Ratio Educationis totisque Rei Litterariae/Regnum Hungariae et Provinciae eidem Andreas Vindobonae 1777;
- Regulamentul iliric – 1778;
- Norma regia -1781.

Toate aceste legi cu numeroase amendamente, decrete și rescripte între anii 1780-1790, vor fi valabile până în anul 1806 când vor fi înlocuite cu un nou cod școlar.

Rețeaua instituțiilor școlare bănățene la începutul secolului XX

Prof. dr. Angela Dumitrescu

**„Școala confesională este chemată
de a răspândi lumină în popor,
lumină care să-l scape de sărăcie,
să-l facă liber și conștient de demnitatea sa” .**

(Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, Caraș-Severin,
Fond Protopopiatul Ortodox Biserica-Albă, dosar 2/1903, fila 2)

Nivelul de instruire școlară, pentru Austro-Ungaria, la începutul secolului XX, a fost asigurat printr-o rețea instituțională care cuprindea următoarele tipuri de școli:

După *criteriul tipologiei*, acestea erau: școlile populare primare, institute pentru învățători sau învățătoare, școlile cu pregătire mijlocie, (gimnaziile și școlile reale), școlile profesionale, (economice, miniere, de industrie și comerț, de artă, militare, de moașe), școlile superioare, (facultăți, academiile de drept, institutele teologice)¹. Particularitățile instituțiilor de învățământ au fost stabilite, în funcție de susținător – în statisticile maghiare fiind folosit termenul de „caracter”².

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Budapesta, vol. VIII, 1901, p. 316;

² Felicia - Aneta Oarcea, *Etnie și confesionalitate în școlile arădene (sf. sec. XIX – înc. sec. XX) în „90 de ani de administrație românească în Arad. Culegere de studii și comunicări”*, coord.: Doru Sinaci, Emil Arbonie, Ed. „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2010, p. 111;

Școlile populare primare educau elevii între 6-12 ani în cadrul învățământului obligatoriu; Institutele de învățători – preparandiile – erau școli de nivel mediu care pregăteau viitoarele cadre didactice – învățătorii și învățătoarele – care urmau să predea în școlile primare; Gimnaziile și școlile reale erau specializate pe instruirea tinerilor pentru meserii tehnice și de cultură generală și care puteau face carieră în domeniul administrativ, al industriilor, comerțului sau al agriculturii. Acestea erau considerate școli medii. Școlile civile erau echivalentele școlilor de stat pentru nivelul mediu; Școlile medii pregăteau elevii în meserii de tip economico-industrial, comercial, militar, medical; Școlile superioare erau considerate treapta „de sus” a sistemului de învățământ, pregătind profesori, arhitecți, avocați, teologi cu studii superioare, etc.

După *criteriul susținerii financiare*, instituțiile de învățământ erau: **confesionale** - înființate și susținute de Biserică, **de stat** - finanțate de la bugetul de stat, **particulare** - realizate cu capital privat de către o persoană particulară sau de altă instituție, (asociație).

În Banat, *școlile profesionale românești* au fost, în majoritate covârșitoare, elementare **primare**, ele fiind înființate la nivelul comunităților locale organizate în comunele bisericesti. Au reprezentat cea mai extinsă activitate școlară din comitatele Caraș-Severin și Timiș.

Confesiunile sau societățile cu capital privat puteau întemeia și instituții de nivel mediu - gimnaziile sau școli reale - care pregăteau elevii pentru meserii tehnice. Finanțarea și desfășurarea procesului instructiv – educativ în aceste școli era însă costisitoare și de aceea, singura încercare – nereușită - de a înființa un gimnaziu românesc de acest tip, la începutul secolului XX a aparținut Comunității de avere din Caransebeș.

Deoarece funcționarea unei astfel de școli de nivel mediu, cu predare în limba aleasă de finanțator, trebuia să fie aprobată de către guvern, (care nu admitea decât în mod cu

totul excepțional funcționarea acestui tip de instituție cu altă limbă de predare decât cea a statului), explică lipsa acestei categorii de școli bănățene cu limba de predare română.

Tabel 1. Numărul școlilor populare, tipul lor și limba de predare din Comitatele Caraș - Severin și Timiș în anul 1900³

Comitat	Număr total de școli	Tipul școlii		Elevi/eleve			Caracterul școlilor								
		Elementare	Civile	Mixte	De stat de băieți	Comunal de fete	Confesionale						De stat	Comunale	
							Romano-cat.	Greco-cat.	Ortodoxe	Evanghelice	Reformat	Unite			Evreiești
Caraș Severin	448	440	8	410	19	19	17	25	195	2	4	-	2	36	163
Timiș	364	360	4	303	28	33	45	18	154	4	3	-	-	40	98

Școala populară superioară confesională – Institutul teologic - se putea înființa în localitățile care aveau peste 5000 de locuitori sau care nu aveau acest număr de locuitori, dar aveau mijloacele materiale necesare susținerii ei.

Acest tip de instituție, pentru băieți, avea 3 – 4 ani de studiu. Erau acceptați la cursuri elevii care absolviseră o școală elementară zilnică sau care dădeau un examen de admitere prin care demonstau că posedă cunoștințele necesare pentru a putea fi declarați admiși. Obiectele de studiu erau: religia, caligrafia și desenul, limba română, limba maghiară, aritmetica și geometria, fizica și istoria naturală,

³ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Budapesta, vol. VIII, 1901, p. 332-333;

istoria și geografia, economia câmpului, constituția patriei, contabilitatea primară, gimnastica și cântarea. La școlile populare superioare de fete, unde se asigura un învățământ de cultură generală, se adăuga, ca materie de studiu, lucrul de mână.

Un alt tip de instituție de învățământ, care putea fi confesională, era școala cu caracter industrial - tehnic. Aceasta putea fi înființată de către comunele mai mari, cu mijloacele materiale substanțiale. Școala funcționa cu 6 clase pentru băieți și 4 clase pentru fete. Erau admiși cei care absolviseră 4 ani de școală poporală cu examen de admitere. Cadrele didactice trebuiau să fie într-un număr minim de 6 învățători. Obiectele de studiu erau: religia, limba română, limba maghiară, aritmetica superioară, geometria, istoria și geografia, istoria naturală, fizica, chimia, economia rurală și industrială, statistica, principii elementare de drept public privat și cambial, contabilitate, desen geometric, caligrafie, cântări și gimnastică. Aceste tipuri de școli împreună cu Preparandia, puteau funcționa și ca școli confesionale fiind administrate și finanțate de Episcopia în raza căreia erau construite⁴.

În școlile civile, planul de materii era gândit în așa fel încât să-i instruiască pe elevi pentru a avea, la finalul ciclului de învățământ, cunoștințe practice, economice și industriale⁵. Școlile superioare, (facultățile, academiile de drept), școlile profesionale (economice, miniere, de industrie și comerț, de artă, militare, de moașe), care au funcționat în Banat NU au fost confesionale românești și nu fac obiectul prezentului studiu. Pentru Comitatele Caraș-Severin și Timiș numărul cel mai mare de școli, la începutul secolului XX se încadrează deci la nivelul I, al școlilor elementare, (după tipul școlii), confesionale, (după tipul de finanțare) și mixte, (după

⁴ *Foia Diecezană*, Caransebeș, XXII, 1907, nr. 8, din 18 februarie, p. 1-2;

⁵ *Ibidem*, p. 4;

elevii/elevele înscrise). În ceea ce privește repartitia școlilor în funcție de cine le înființa, administra și frecvența, dar și pentru a putea analiza în mod judicios întregul sistem de învățământ din Banat, este necesară expunerea datelor statistice oficiale publicate de Magyar Statisztikai Közlemények. Această publicație oferă date complete privind rețeaua de școli care funcționa atât în comitate, cât și în orașe. Demersul este necesar deoarece există diferențe între datele statistice oficiale și cele publicate de Episcopii. Neconcordanțele provin mai ales din organizarea diferită a structurilor administrative față de cele bisericesti, dar și datorită inexactității rapoartelor statistice școlare anuale întocmite de către preoți și înaintate, uneori cu mare întârziere, Senatelor Școlare centrale. Vom exemplifica, deci, prin expunerea datelor statistice privitoare la numărul și caracterul școlilor primare zilnice din Banat, care au funcționat la începutul secolului al XX-lea, între anii 1904-1908 în cele două comitate și în principalele orașe: Timișoara și Vârșeț. Există doar un număr de 197 de școli confesionale românești,⁶ ceea ce în cifre reale înseamnă că o școală cu limba de predare româna era alocată unui număr de 814,5 locuitori. Concomitent, în același comitat, unui număr de 36382 vorbitori de limbă maternă maghiară⁷ reprezentând procentual 9,97%⁸ din totalul de populație a comitatului Timiș, le erau alocate 74 școli de stat, 33 școli comunale maghiare, 34 școli romano-catolice maghiare, 1 școală greco-catolică maghiară, 2 școli reformate maghiare, 2 școli evanghelice maghiare și 3 școli particulare maghiare, reprezentând un total de 149 de instituții cu limba de predare a statului.

⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 31, 1910, p. 222-227;

⁷ *Ibidem*, Budapesta, vol. 42, 1912, p. 342-365;

⁸ Calcul efectuat pe baza datelor statistice preluate din *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 42, 1912, p. 342-365;

Tabel 2. Școlile primare din comitatele Caraș-Severin și Timiș 1904-1908⁹

Caracterul școlii		Comitat/Ani școlari								Oraș/Ani școlari								
		Caraș-Severin				Timiș *				Timișoara				Vârșeț				
		1904/ 1905	1905/ 1906	1906/ 1907	1907/ 1908	1904/ 1905	1905/ 1906	1906/ 1907	1907/ 1908	1904/ 1905	1905/ 1906	1906/ 1907	1907/ 1908	1904/ 1905	1905/ 1906	1906/ 1907	1907/ 1908	
Școli de stat		57	57	59	64	64	67	69	74	1	1	1	1	-	-	-	-	
Școli comunale	Maghiare	46	48	69	67	29	30	39	33	7	7	7	7	2	2	2	2	
	Germane	1	1	1	1	8	5	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Slovace	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Române	55	55	40	40	6	6	5	7	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Sârbe	9	9	4	5	19	21	16	17	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Altele	4	3	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Total	115	116	115	114	63	63	63	62	7	7	7	7	2	2	2	2	
Școli confesionale	Romano-catolice	Maghiare	13	12	12	11	26	28	37	34	4	5	5	5	-	-	-	-
		Germane	-	-	-	-	15	14	5	8	-	-	-	-	-	-	-	-
		Alte	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Greco-cat	Maghiare	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		Române	24	25	25	24	17	17	16	16	-	-	-	-	-	-	-	-
		Rutene	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Total	26	26	27	26	18	18	17	17	-	-	-	-	-	-	-	-

⁹ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 31, 1910, p. 222-227;

	Reformate	Maghiare	3	3	3	3	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
	Evang	Maghiare	1	1	1	1	3	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		Germane	1	1	1	1	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
		Slovace	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		Total	2	2	2	2	5	5	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ortod	Maghiare	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Române	197	200	199	197	123	122	121	122	3	3	3	3	-	-	-	-
		Sârbe	1	1	2	1	26	28	27	27	2	2	2	2	1	1	1	1
		Altele	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Total	199	201	201	197	151	151	150	149	5	5	5	5	1	1	1	1
Unite	Maghiare	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Izraelite	Izraelite	2	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Total școli confessionale			246	247	247	242	218	219	216	214	9	10	10	10	1	1	1	1
Școli asociate			-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Școli partic.	Maghiare	6	6	6	3	3	4	4	3	2	2	2	3	2	2	2	2	
	Germane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Total	6	6	6	3	3	4	4	3	2	2	2	3	2	2	2	2	
TOTAL ȘCOLI			424	426	427	423	349	354	352	353	19	20	20	21	5	5	5	5

Prin raportarea acestui număr de școli la numărul de vorbitori de limbă maternă maghiară, rezultă că o astfel de școală revenea unui număr de 244,1 locuitori. Ca școală secundară, singurele instituții de învățământ cu predare în limba română din întreaga regiune geografică erau Preparandia din Arad și Institutul Teologic și Pedagogic din Caransebeș.

Disproporția este vizibilă și indică cu claritate politica oficială a statului în domeniul educației pentru alte naționalități decât cea maghiară. Dacă lumea rurală este predominantă de vorbitorii de limbă maternă română, în cifre absolute, în cazul orașelor situația este inversată.

Desigur că și situația statistică a școlilor este direct dependentă de variațiile numerice ale populației. Analiza raportului populație-școli în orașele Timișoara și Vârșeț relevă aceeași situație disproporțională: în orașul Timișoara pentru 7566 de locuitori de limbă maternă română¹⁰ existau 3 școli confesionale ortodoxe iar în Vârșeț, pentru 879 de locuitori de limbă maternă română nu exista nici o școală elementară cu această limbă de predare.

Deși orașul Timișoara dispunea de o rețea școlară importantă, la începutul secolului al XX-lea, mai exact în anul școlar 1910/1911, din 80 de astfel de instituții,¹¹ (8 grădinițe, 6 școli primare de stat, 12 școli primare comunale, 14 școli primare confesionale, 4 școli primare particulare, 5 școli civile, 5 gimnazii și licee, 25 școli de ucenici speciale și 1 școală superioară), doar în 3 școli limba de predare era română¹².

¹⁰ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, 1912, vol. 42, p.334-372;

¹¹ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timiș. Monografie*, Ed. Marineasa, Timișoara, 1998, p.372,

¹² S. Borovszky, *Temesvár*, Budapesta, f. a., p. 203, *apud op.cit.*, p. 371;

În Comitatul Timișului nu existau școli medii de stat cu altă limbă de predare decât maghiara¹³. La începutul secolului XX, în anul 1910 în subordinea Inspectoratului Școlar al județului Timiș funcționau 105 grădinițe, 21 școli de ucenici industriale, 4 școli de ucenici comerciale, 11 școli civile 309 școli de repetiție și 343 școli elementare¹⁴. În raport cu numărul total al instituțiilor de învățământ, din întreg Banatul, cele cu limba de predare româna, scad între anii 1900-1914 de la 42.7% la 36.8%, în timp ce școlile maghiare înregistrează o creștere de la 26.3% la 47,5% pentru aceeași perioadă¹⁵. A fost rezultatul aplicării legii Apponyi. Probabil că statistica nu reflectă exact numărul acestor școli, incluzând și o parte a școlilor comunale dar indică foarte clar o tendință de modificare statutară a instituțiilor școlare în privința limbii de predare.

Încă înainte ca legea Apponyi să intre în vigoare, Consistoriile Diecesane ale Caransebeșului și Aradului iau măsuri urgente de preîntâmpinare a efectelor majore negative pe care aceasta le va avea asupra evoluției numerice a școlilor. Astfel prin ordinul nr. 3927/1906 trimis protopopiatului Bisericii-Albe, episcopul Nicolae Popea informează asupra faptului că administrația comitatului Caraș-Severin, prin ședința sa din 14 august 1906, a anunțat sistematizarea a 99 de școli din 78 de comune, datorită neconcordanței condițiilor de studiu cu prevederile legale în vigoare¹⁶. Ca măsuri ce se impuneau de urgență pentru comunele din protopopiatul

¹³ Ioana Burlacu, *Îndrumător în Arhivele Statului Județului Arad*, București, 1974, p.136,

¹⁴ SJAN, Timiș, *Fond Inspectoratul Școlar al județului Timiș 1870- 1919*;

¹⁵ Ioan Munteanu, *Rețeaua școlară și știința de carte în Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea*, în „Studii bănățene”, Ed. Mirton, Timișoara, 2007, p. 422;

¹⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale (în continuare SJAN), Caraș-Severin, *Fond Protopopiatul Biserica-Albă*, dosar38/1906, fila 1;

Bisericii-Albe menționăm: înființarea de noi posturi pentru învățători în comunele Naidaș, Mircovaț, Petrilova, Potoc și Socolar. De asemenea, protopopul era sfătuit ca, „cu cea mai mare grăbire”, să ia toate măsurile necesare pentru a împiedica aplicarea propunerii de către „antistiile” comunale, arătând acestora și locuitorilor comunei „foloasele neînsemnate de mari ce rezultă pentru credincioșii bisericii noastre susținerea școlilor confesionale” și totodată să indice și cele mai eficiente mijloace pentru asigurarea susținerii claselor propuse pentru sistematizare.

După anul 1907, când începe să fie aplicată Legea Apponyi, tot mai multe școli românești încep să ceară ajutor de la stat. Acest fapt va începe să fie vizibil la nivelul statisticilor școlare întocmite de către Sinoadele întrunite ca Senate Școlare ale Episcopiiilor de Arad și de Caransebeș. Și în statisticile oficiale privitoare la școli, situația nou creată se reflectă în variațiile numerice înregistrate la nivelul instituției școlare. Tendința de reducere a numărului școlilor devine tot mai evidentă și va afecta, în primul rând școlile comunale. Se restrânge și numărul școlilor confesionale dar reducerea a fost mai pronunțată la școlile ortodoxe decât la cele romano-catolice, evanghelice sau reformate, frecventate, în bună parte de elevi de limbă maternă maghiară. Pentru comitatele Caraș-Severin și Timiș, locuite în majoritate de o populație vorbitoare de limbă maternă română, evoluția numerică a școlilor de stat, comunale și particulare indică variații numerice generate de modificările legislative.

Se observă faptul că, în ciuda condițiilor grele de finanțare, numărul școlilor confesionale care solicită sprijinul financiar al statului este totuși destul de redus.

Explicația rezidă în „lupta” permanentă, dusă la nivelul Episcopiiilor de Arad și Caransebeș administratoare pentru păstrarea caracterului confesional a acestora, precum și a limbii de predare.

**Tabel 3. Evoluția numerică a școlilor primare zilnice
din Comitatele Caraș-Severin și Timiș
la începutul secolului al XX-lea¹⁷**

Comitatul	ANUL	TIPURI DE ȘCOLI				TOTAL
		De stat	Comunale	Confesionale	Particulare	
Caraș-Severin	1904/1905	57	115	246	6	424
	1905/1906	57	116	247	6	426
	1906/1907	59	115	247	6	427
	1907/1908	64	114	242	3	423
Timiș	1904/1905	64	63	218	3	349
	1905/1906	67	63	219	4	354
	1906/1907	69	63	216	4	352
	1907/1908	74	62	214	3	353

Pentru a susține și prin cifre aceste afirmații vom extrage pentru școlile confesionale administrate de Episcopia Caransebeșului și Aradului datele statistice incluse în Rapoartele generale ale Consistoarelor Diecezane despre starea învățământului între anii școlari 1885/1886-1912/1913 și care au fost publicate în organele de presă ale Episcopiei.

Pentru anii școlari 1913/1914-1918/1919, datorită situației create de starea de război, între actele Arhivei Episcopiei Caransebeșului nu se mai găsesc acest tip de statistici. Imposibilitatea colectării datelor statistice la nivelul școlilor și apoi al protopopiatelor, a dus la sistarea întocmirii rapoartelor generale anuale. De asemenea, în arhiva menționată nu se regăsesc rapoartele generale pentru anii școlari 1902/1903, 1903/1904, 1906/1907, 1909/1910, 1910/1911 deși la vremea respectivă acestea, cu siguranță, au

¹⁷ Ioan Munteanu, *Rețeaua școlară și știința de carte...*, p. 417;

existat. Pentru datele care reflectă aceeași situație statistică a școlilor din Eparhiile Aradului și ale Caransebeșului au fost esențiale protocoalele Senatelor Diecesane, publicate în epocă de către Tipografiile diecezane care le deserveau. Din păcate, nu toate aceste documente importante și vitale pentru analiza corectă a sistemului confesional de învățământ s-au păstrat în arhive.

Tabel 4. Evoluția numerică a școlilor confesionale ortodoxe române administrate de Episcopia Caransebeșului între anii școlari 1885/1886-1917/1918

Ani școlari												
Număr școli	1885/ 1886	1887/ 1888	1898/ 1899	1899/ 1900	1900/ 1901	1901/ 1902	1904/ 1905	1905/ 1906	1907/ 1908	1908/ 1909	1911/ 1912	1912/ 1913
		212	212	222	222	226	233	237	241	238	243	219

Variațiile numerice produse după anul 1907 la nivelul școlilor confesionale administrate de Episcopia Caransebeșului indică strădaniile instituției de a „recâștiga” școlile „pierdute” datorită înăsprii condițiilor legislative, chiar dacă acest fapt se produce doar temporar și sporadic.

Aceste rapoarte generale ale Consistoarelor Diecezane despre starea învățământului erau redactate la nivel de secretar episcopal sau chiar de către episcopul în funcție în anul respectiv și poartă semnăturile unor nume ilustre ca cel al Episcopul Nicolae Popea, (pentru anii 1899/1900, 1900/1901, 1901/1902, 1904/1905, 1905/1906), a Arhimandritului vicar episcopesc Filaret Musta, (pentru anii 1907/1908, 1908/1909) sau a Episcopului Miron Cristea, (pentru anii 1911/1912, 1912/1913) - Episcopia Caransebeșului.

Pentru Episcopia Aradului rapoartele sunt întocmite și/sau contrasemnate de Episcopul Ioan I. Papp. Datele statistice se adunau anual și se grupau într-un „conspect tabelariu”, care apoi se folosea la compunerea statisticii

generale pentru întreaga Mitropolie, prezentat apoi Congresului general bisericesc¹⁸.

În ceea ce privește situația numerică generală a instituției școlare confesionale administrată de Episcopia Aradului, lipsa unor tabele statistice complete, (care se pare că au existat la vremea respectivă), face extrem de dificilă analiza evoluției școlii, dar ne poate oferi o imagine de ansamblu, care, corelată cu statisticile maghiare oficiale alcătuiesc imaginea numerică reală a școlii.

Pentru evidența școlilor, este importantă specificația că, în această sumă totală anuală a instituțiilor școlare era inclus și numărul celor care, din diferite motive nu funcționau efectiv în timpul respectivului an școlar. Astfel, spre exemplu, în anul școlar 1910/1911, din cele 416 școli, care funcționau în cadrul Episcopiei Aradului, 21 nu au funcționat din motive de „paupertate”, (care se referă atât la dotația materială a clădirii, cât și la posibilitatea asigurării salariului cadrului didactic) iar 8 au funcționat doar o perioadă a anului școlar. De cele mai multe ori Consistoriile ezitau să le sisteze funcționarea definitivă deoarece o eventuală redeschidere nu se putea face decât cu aprobarea directă a guvernului, care în cele mai multe cazuri nu se mai putea obține. *Din acest motiv, statistica cuprinde un număr total al școlilor care funcționau constant doar într-o proporție aproximativă.*

¹⁸ Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române Caransebeș, (în continuare AEORC), *Fond Școlar, IV*, dosar 198/1900, nenumărat;

Tabel 5. Evoluția numerică a școlilor confesionale ortodoxe române administrate de Episcopia Aradului între anii școlari 1899/1900 - 1917/1918¹⁹

Ani școlari ²⁰											
Număr școli	1899/ 1900 ²¹	1900/ 1901 ²²	1901/ 1902 ²³	1902/ 1903 ²⁴	1903/ 1904 ²⁵	1905/ 1906 ²⁶	1909/ 1910	1910/ 1911 ²⁷	1911/ 1912 ²⁸	1912/ 1913 ²⁹	1913/ 1914 ³⁰
	417 ²²	417	431	458	425 ²³	Necen.	416	416	418	-	-

¹⁹ SJAN, Arad, *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Diecesa Română greco – orientală a Aradului*, Arad, 1900, Tiparul Tipografiei Diecesane;

Notă: Școlile confesionale erau grupate pe inspectorate școlare – protopopiate. Deoarece și în acest caz, împărțirea administrativ – teritorială nu coincide cu cea școlar – bisericească, datele includ și inspectorate școlare transilvănene. Situația statistică este însă relevantă pentru evoluția numerică și pentru fluctuația numerică a instituției școlare în ansamblul ei;

²⁰ Notă: Protocoalele anterioare anului 1900 nu mai pot fi identificate în arhivele actuale;

²¹ Inspectoratele școlare erau: Inspectoratul Aradului, Inspectoratul Belințului, Inspectoratul Boroșineului, Inspectoratul Butenilor, Inspectoratul Chișineului, Inspectoratul Halmagiului, Inspectoratul Leucușeștilor, Inspectoratul Lipovei, Inspectoratul Radnei, Inspectoratul Șilindiei, Inspectoratul Șiriei, Inspectoratul Timișorii;

²² SJAN, Arad, *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Diecesa Română greco – orientală a Aradului*, Arad, 1903, Tiparul Tipografiei Diecesane, p. 133;

²³ *Ibidem*, 1904, p. 107;

²⁴ *Ibidem*, 1905, p. 106;

²⁵ *Ibidem*, 1907;

²⁶ *Ibidem*, 1912, p. 153;

²⁷ *Ibidem*, 1913, p.153;

²⁸ *Ibidem*, 1914;

²⁹ *Ibidem*, 1915;

³⁰ *Ibidem*, 1901, p. 136-140;

³¹ *Ibidem*, 1902, p. 161;

³² Fluctuația numerică se datorează, se pare, faptului că în anul școlar 1903/1904 au fost sistate, din cauze financiare, cursurile în 33 de școli.

O evoluție numerică mai exactă a școlilor din comitatele Caraș-Severin și Timiș, (dar care include toate instituțiile de învățământ confesionale, indiferent de limba de predare), este evidențiată de statistica maghiară pentru învățământ.

Tabel 6. Evoluția numerică a școlilor confesionale și de stat din comitatele Caraș-Severin și Timiș la începutul secolului XX³²

Nr. școli confesionale	Comitat/Oraș							
	Caraș-Severin		Timiș*		Timișoara		Vârșeț	
	1905	1914	1905	1914	1905	1914	1905	1914
	246	197	219	190	9	13	1	1
Diferențe +/-	-49		-29		+4		-	
Nr. școli comunale și de stat	1905	1914	1905	1914	1905	1914	1905	1914
	176	207	127	146	16	24	2	4
Diferențe +/-	+31		+19		+8		+2	

Scăderea numărului de școli confesionale este „compensată” de creșterea celor comunale și de stat. De fapt, majoritatea acestor instituții de învățământ nu se închid, ci sunt transformate, devenind așezăminte educative cu limba de predare oficială. Această realitate iese în evidență cu claritate

Drept urmare, din anul 1905 Ministerul Instrucției de la Budapesta hotărăște înființarea pe teritoriul comitatului Aradului a unui număr de aproximativ 63-69 de școli de stat pe teritoriul a 48 de comune bisericești ortodoxe. În urma intervenției oficiale printr-o cerere a Consistoriului arădean, (nr. 836/1906), numărul acestor școli se va reduce la 13. Intervenția a avut ca bază de argumentare problema finanțării dar și păstrarea intactă a autonomiei bisericești și a învățământului confesional; *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Diecesa Română greco – orientală a Aradului*, Arad, 1907, Tiparul Tipografiei Diecesane, p. 118;

³³ Ioan Munteanu, *Rețeaua școlară și știința de carte ...*, p. 418-421, apud *Magyar Statistikai Évkönyv*, Budapesta, vol. 13 și 22, 1906 și 1916;

atunci când comparăm evoluția structurii școlilor confesionale bănățene după confesiunea care le susținea financiar.

Tabel 7. Structura școlilor confesionale și de stat din comitatele Caraș-Severin și Timiș între 1905-1914³⁴

Tipul confesiunii	Comitat/Oraș							
	Caraș-Severin		Timiș*		Timișoara		Vârșeț	
	1905	1914	1905	1914	1905	1914	1905	1914
Ortodoxă	199	161	151	130	5	7	1	1
Romano - Catolică	14	11	41	42	4	6	-	-
Greco - Catolică	26	23	18	12	-	-	-	-
Evanghelică	3	1	3	4	-	-	-	-
Reformată	2	1	6	2	-	-	-	-
Izraelită	2	1	-	-	-	-	-	-

Au existat două cauze care au stat la baza reducerii numărului școlilor confesionale: presiunea permanentă a autorităților și imposibilitatea comunităților din localitățile mai mici și mai sărace să satisfacă cerințele financiare privind salarizarea personalului didactic și dotarea materială a școlii.

Susținerea, dar chiar și mărirea numărului de instituții de învățământ este o preocupare declarată a Consistoriilor. Prin decizia numărul 554/1912 a Mitropoliei de la Sibiu acest obiectiv este declarat ca prioritar. Cu toate acestea, sporirea reală a acestora decurgea greoi. În anul școlar 1911/1912 în toată Episcopia Aradului, spre exemplu, s-au înființat doar două posturi de învățători, la școlile existente, (și nu altele noi)²⁶. În același an se desființează 5 școli confesionale,

³⁴ *Ibidem*. (*Includea și situația din orașul Biserica Albă);

³⁵ SJAN, Arad, *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Diecesa Română greco – orientală a Aradului*, Arad, 1907, Tiparul Tipografiei Diecesane, 1913, p. 157;

majoritatea transformându-se în instituții de învățământ comunale. Numărul clădirilor care au cursurile suspendate sporește în anul școlar următor cu o cifră pe care raportul Consistoriului nu o precizează dar pe care o bănuim ca fiind destul de mare, încât să nască îngrijorări la nivelul Episcopiei³⁶.

Deoarece catehizarea – predarea religiei ortodoxe – se făcea în toate instituțiile de învățământ, indiferent de caracterul sau limba de predare în care se desfășura procesul instructiv-educativ, Episcopiile luau în evidența lor și celelalte școli elementare și medii civile, comerciale, precum și gimnaziile care funcționau pe teritoriul eparhiei, în care se școlarizau elevi vorbitori de limbă maternă română.

Pentru a compara evoluția numerică a acestor tipuri de școli față de instituțiile școlare cu caracter confesional la începutul secolului al XX-lea vom exemplifica cu tabelul nr. 8. Se observă, din modalitatea de alcătuire a acestor statistici, insistența cu care Episcopia Caransebeșului își continuă încercările de a-și atribui prerogativele de administrare pentru cele aproximativ 100 de școli din fostul Confiniu Militar, care i-au aparținut la un moment dat, precum și a celor montanistice, administrate de STEG. Se spera în revenirea acestora sub „oblăduirea” Bisericii. Cu toate acestea, „atât de facto, cât și de jure”,³⁷ ele nu se vor mai reîntoarce sub administrarea inițială. Această problemă a stat mereu în atenția Mitropoliei române de la Sibiu încă din anul 1887 când, în cadrul Congresului național bisericesc, se redactează o „reprezentățiune” pentru „*revendicarea caracterului confesional al școlilor populare române din fostul Confiniu militar bănățean*” și care era adresată Ministerului regesc unguresc de Culte și Instrucțiune Publică condus în acel

³⁶ *Ibidem*, 1914, p. 146;

³⁷ AEORC, *Fond școlar*, IV, dosar 195/1910, nenumărat;

moment de Augustin Trefort³⁸. Memoriul face un scurt istoric asupra relației legale stabilite între stat și Biserica greco-orientală, trecând în revistă legislația care o reglementa, precum și situația juridică a școlilor populare greco-ortodoxe din Confiniul militar banatic care stăteau acum sub tutela autorității politice. Aceste școli, declarate drept comunale însă, nu s-au înființat și nu au fost susținute din averea comunelor politice ci, din contribuțiile credincioșilor greco-orientali. În granița militară organele guvernamentale aveau atribuții în „aplicarea” învățătorilor, stabileau, încasau și plăteau salariile și dispuneau, într-un cuvânt, de tot ceea ce privea administrarea școlilor. Trecând peste sfera lor de „ingerință”, au început să administreze și averile bisericesti³⁹. Chiar și așa, documentele școlare arată că, instituțiile de învățământ erau numite, în continuare, „școli naționale comunale greco-neunite” sau „școli naționale greco-orientale”, autoritățile militare administrând afacerile bisericesti și școlare doar ca mandatar ai Bisericii. Alte argumente cuprinse în memoriu erau următoarele:⁴⁰ caracterul școlilor era pur confesional; directorii erau exclusiv de confesiune greco-ortodoxă și au funcționat după prealabila examinare a autorității bisericesti superioare la propunerea aceleia și cu învoirea ei; acolo unde erau mai multe confesiuni fiecare își avea clădirea ei proprie; școlile erau recunoscute de autoritatea militară ca fiind de tip confesional; „instrucțiunile” din anul 1871 recunoșteau acest drept și susțineau atribuțiile de inspecție al inspectoratelor școlilor naționale sau confesionale; conceptul de școală comunală era necunoscut până la art. de lege XXXIII/1868; dreptul de a da dispoziții al organelor guvernamentale pentru școlile populare

³⁸ *Foiaia diecesană*, Caransebeș, II, 1887, nr. 34 din 23 august/4 septembrie, p.3;

³⁹ Se atașau documente doveditoare;

⁴⁰ *Foiaia diecesană*, Caransebeș, II, 1887, nr. 36 din 6/18 septembrie, p. 2-4;

confesionale se reducea la tutela pe care o exercita statul peste Biserica greco-orientală; modul în care au funcționat școlile populare din Confiniul militar și măsurile luate de autoritățile publice nu au alterat caracterul confesional al acestora; după desființarea Confiniului militar, școlile populare de acolo au fost puse sub jurisdicția autorității Bisericii ca autoritate școlară.

Din totalul școlilor, aflate pe teritoriul Episcopiei Caransebeșului, 11 erau „montanistice.” Ele au fost înființate și au funcționat, până în 1848, sub jurisdicția autorităților erariale montanistice, învățătorii fiind numiți și remunerați de acestea. În perioada absolutistă, 1849-1860, ele s-au aflat sub controlul unui consilier chezaro-crăiesc, cu rol de inspector școlar provincial, de origine română și ortodox de confesiune. Ultimul a fost numit, în această funcție, Constantin Ioanovici.

Firesc ar fi fost ca și aceste instituții, din cele 11 localități, să fie incluse în categoria celor confesionale căci, începând cu anul 1862, ele au ajuns sub jurisdicție bisericească. Însă STEG-ul a găsit, în textul legii XXXVIII/1868 o prevedere care îi permitea, ca societate privată, ce susținea material funcționarea lor, să le scoată de sub jurisdicția Consistoriului Diecezan din Caransebeș⁴¹. Situația oarecum ambiguă a STEG-ului l-a determinat pe episcopul Ioan Popasu să se deplaseze la Viena pentru discuții concrete cu conducerea acesteia în privința caracterului acestor instituții de învățământ. Cu toate acestea STEG-ul și-a expus punctul său de vedere prin adresa nr. 5330/1975 din 2 aprilie 1874 specificând următoarele: vor fi numiți, în urma unor concursuri, numai învățători de religie greco-ortodoxă; în comisiile locale de numire a învățătorilor, autoritățile

⁴¹ Constantin Brătescu, *Școlile primare „montanistice” bănățene în atenția Episcopiei Caransebeșului între anii 1867-1802*, în „Istorie și spiritualitate în Episcopia Caransebeșului”, Ed. Diecezană, Caransebeș, 2008, p. 152;

locale, ca reprezentanți ai STEG-ului, erau obligate să coopteze pe preotul ortodox român și pe învățătorul locului, altul decât cel care candida la post; STEG-ul nu admitea ca la examenele anuale să participe protoprezbiterul, (protopopul), locului ca inspector districtual școlar, aceasta intrând în competența organelor școlare ale statului; salariile cadrelor didactice urmau să fie asemănătoare învățătorilor romano-catolici și greco-catolici, în funcție de calificarea lor⁴².

STEG-ul va sigura salarii mai mari învățătorilor săi catolici, în comparație cu cele plătite dascălilor români ortodocși, în toate cele 27 de școli confesionale ale celor 24 de localități. Diferențele sunt considerabile⁴³. Guvernul maghiar dorea să își extindă jurisdicția și asupra acestor școli, iar interesele sale au coincis, la începutul secolului XX, cu cele ale STEG-ului, care spera să își diminueze cheltuielile cu întreținerea acestora și plata salariilor pentru învățători⁴⁴.

Statificarea propriu-zisă a acestor școli s-a înfăptuit, începând cu anul școlar 1902-1903 iar cu ocazia Sinodului Eparhial din Duminea Tomii a anului 1903 această importantă problemă va capta și atenția deputaților sinodali. Ca urmare a „pierderii” celor 11 instituții, se vor înființa școli comunale noi în Oravița Montană, Sasca Montană, Bocșa Montană, unde populația a putut suporta financiar întreținerea lor. Din cauza sărăciei locuitorilor, în celelalte 8 localități⁴⁵ nu a fost posibilă înființarea, în paralel și a unor școli confesionale ortodoxe românești⁴⁶. Cu toate greutățile întâmpinate, comunitățile locale românești, în

⁴² *Ibidem*, p. 154;

⁴³ Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al STEG, 185-1920*, Ed. Banatica, Reșița, 1997, p. 227;

⁴⁴ Constantin Brătescu, *art. cit. în op. cit.*, p. 156;

⁴⁵ Menționăm localitățile: Padina Matei, Cărbunari, Boșneac, Văliug, Moravița, Dognecea, Ocna de Fier, Reșița Montană;

⁴⁶ Constantin Brătescu, *art. cit. în op. cit.*, p. 157;

marea lor majoritate, au făcut însă eforturi, uneori fără rezultate pozitive, pentru a-și susține școala confesională, fiind susținuți și încurajați, în mod oficial, de către autoritățile ecleziastice ortodoxe românești.

Textul oficial, despre starea învățământului, din anul 1909, redactat de vicarul Episcopiei Caransebeșului, Filaret Musta preciza că: ”... mai sunt ... pe teritoriul fostului Confiniu Militar 107 școale pe care noi le considerăm de confesionale, deși statul le consideră, parte de școale comunale, parte de stat și le are în administrațiunea sa. Causa acestor școale și acum este prezentă la Consistoriul Mitropolitan... Pe lângă acestea mai amintim cele 11 școale, care au fost sub administrațiunea societății căilor ferate, pe care însă noi le-am considerat și le considerăm încă de confesionale, deși cu începerea anului 1902/1903 au intrat în administrațiunea statului, care le consideră de statificate”⁴⁷.

⁴⁷ Transformate în școli de stat;

**Tabel 8. Evoluția numerică a școlilor de pe teritoriul
Episcopiei Caransebeșului, altele decât cele confesionale românești, la începutul secolului al XX-lea**

Tipuri de școli	Ani Școlari									
	1898/ 1899 ⁴⁸	1899/ 1900 ⁴⁹	1900/ 1901 ⁵⁰	1901/ 1902 ⁵¹	1904/ 1905 ⁵²	1905/ 1906 ⁵³	1907/ 1908 ⁵⁴	1908/ 1909 ⁵⁵	1911/ 1912 ⁵⁶	1912/ 1913 ⁵⁷
Școli adm. de STEG ⁵⁸	11	11	12 ⁵⁹	12 ⁶⁰	11	11	11	11	Incluse în nr. șc. de stat	156
Școli din fostul Confiniu Militar adm. de stat	106	106	107	107	107	107	107	107	Incluse în nr. șc. de stat	
Școli comunale și din „claustrele” rom-cat.	5	19	22	23	23	44	59	23	34	
Școli de stat	Lipsă date	16	16	17	21	33	37	32	130	
Școli medii civile ⁶¹	7	7	7	7	7	7	7	7	7	Fără date
Școli medii Comerciale ⁶²	2	2	2	2	2	2	2	2	2	Fără date
Școli Reale ⁶³	-	-	-	1	1	1	1	1	1	Fără date
Gimnazii ⁶⁴	3	3	3	3	3	3	3	3	3	Fără date

⁴⁸ AEORC, *Fond Școlar*, IV, dosar 43/1900, nenumrotat;

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 49/1901, nenumrotat;

⁵⁰ *Ibidem*, dosar 101/1902, nenumrotat;

⁵¹ *Ibidem*, dosar 90/1903, nenumrotat;

⁵² *Ibidem*, dosar 101/1906, nenumrotat;

⁵³ *Ibidem*, dosar 118/1907, nenumrotat;

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 154/1909, nenumrotat;

⁵⁵ *Ibidem*, dosar 195/1910, nenumrotat;

⁵⁶ *Ibidem*, dosar 64/1913, nenumrotat;

⁵⁷ *Ibidem*, dosar 133/1914, nenumrotat;

⁵⁸ Școlile erau administrate de STEG, dar din anul școlar 1902/1903 acestea au fost date în administrarea statului, care le considera statificate, deși Consistoriul diecesan din Caransebeș va continua să le susțină caracterul confesional;

⁵⁹ Se adaugă din acest an o școală finanțată de Societatea brașoveană de uzine, cu același statut;

⁶⁰ Se adaugă încă o școală;

⁶¹ Școlile medii civile se găseau în: Caransebeș, Lugoj, Biserica-Albă, Oravița-Montană, Reșița-Montană, Orșova;

⁶² Școlile medii comerciale se aflau în Vârșeț.

⁶³ Școala reală funcționa la Vârșeț;

⁶⁴ Gimnaziile existau în Lugoj și Biserica-Albă;

Chestiunea acestor școli era considerată ca fiind încă motiv de dispută între Minister și Consistoriul Diecesan⁶⁵. Faptul că abia în anul școlar 1912/1913, nu se mai face în Raportul general al Episcopiei diferența dintre principalele tipuri de școli de stat susține argumentația conform căreia, timp de doua decenii, Episcopia Caransebeșului, nu a dorit să renunțe, formal și scriptic, în actele și raportările proprii, la autoritatea sa asupra școlilor STEG-ului și a celor din Confiniul militar.

Legea învățământului nr. 38 din 1868 impune obligativitatea învățământului elementar de 6 clase, prevedere aflată în consonanță cu spiritul secolului. Erau obligați să frecventeze școala copiii între 6 și 12 ani, dreptul de a înființa școli elementare, medii și preparandiale avându-l statul, confesiunile religioase, comunele politice, diferitele asociații sau particularii⁶⁶. Deși se introduc pedepse pentru părinții ce nu-și trimiteau copiii la școală, iar ziarele naționale românești duceau o adevărată campanie de presă în acest sens, frecvența nu crește sesizabil la sfârșitul secolului al XIX-lea. Această stare de lucruri se prelungește deoarece numărul de școli, și implicit al sălilor de clasă și a cadrelor didactice alocate desfășurării actului de învățământ, a crescut prea puțin în aceeași perioadă pentru a putea acoperi „necesarul” didactic cerut de un număr de elevi aflat în progresie continuă.

Situația este analizată cu îngrijorare de către presa vremii. În articolul de pe prima pagină „Drapelul” din 27 mai/9iunie 1904, când agitația produsă de discuțiile purtate în jurul proiectului de lege Berzeviczy duce la adevărate dezbateri publice, se remarcă faptul că: „...*Statul a decretat obligativitatea învățământului poporal, dar nu este capabil de*

⁶⁵ AEORC, *Fond școlar*, IV, dosar 195/1910, nenumerotat;

⁶⁶ Mihai Pârvulescu, *Școală și societate în Banat. Secolul al XIX-lea. Contribuția școlilor la formarea elitelor românești*, Ed. Brumar, Timișoara, 2000, p. 54;

a instrui numărul cerut de școale pentru a da de fapt populației posibilitatea de a-și trimite copiii la școală. Dacă nu ar veni bisericile, comunele și societățile particulare în ajutor, ar rămâne încă pentru multă vreme obligativitatea învățământului poporal numai pe hârtie, căci a trimite copiii la școală când aceasta nu există e absurd... ”⁶⁷. Ziarul continuă argumentația, dând câteva exemple concrete: ”...Comitatul Caraș-Severin: pe teritoriul său sunt conform statisticii maghiare, în anul 1903, 49 999 de copii obligați să cerceteze școala și 441 de școli populare. Rezultă 113 școlari la o școală, iar legea oprește să fie mai mulți de 80. Înseamnă că aproape 15 000 de copii sunt deja lipsiți de școală. Din cele 441 de școli, 62 sunt de stat, 128 comunale grănicerești, 250 confesionale și una particulară. Rezultă că 14% sunt școli de stat, 56% școli confesionale, restul comunale grănicerești. ... Obligativitatea învățământului reclamă pe teritoriul comitatului cu o medie de 50 de școlari/școală că trebuie să existe 1000 de școli cu o clasă. Cam atâtea școli sau clase ar trebui să fondeze și să susțină statul ”⁶⁸.

Presa deplânge și „practica” transformării gimnaziilor românești în școli de stat. Astfel, gimnaziul din orașul Lugoj, a fost predat în administrare fondului gimnazial comitatens. „Noi am cerut atunci să fie introdusă limba română ca limbă de propunere, dar guvernul a trecut peste cererea noastră. În aceste împrejurări nu-i de mirare că din acest gimnaziu ies tineri români altcum talentați și din altele bine instruiți, cari nu știu cum se cade românește, iar de literatura română, care le-ar mări însuflețirea pentru națiunea lor, nici idee n-au... ”. Se dorea ca în aceste tipuri de școli să se susțină cursuri în limba română obligatorii, nu facultative, iar profesorii să aibă calificarea necesară pentru catedra de limbă română⁶⁹.

⁶⁷ *Drapelul*, Lugoj, IV, 1904, nr. 61, din 27 mai/9 iunie, p.1;

⁶⁸ *Ibidem*;

⁶⁹ *Ibidem*, I, 1901, nr. 34, din 21 aprilie/4 mai, p. 4;

Situația era și mai defavorabilă românilor în cazul școlilor specifice învățământului secundar.

Frecventarea acestui tip de școli de stat era importantă, deoarece absolvirea cursurilor dădea posibilitatea urmării unei cariere în domeniul administrativ, al industriilor sau al comerțului. La sfârșitul secolului al XIX-lea, s-a înființat un tip special de școală, prin unirea școlii civile de stat din Lipova cu școala comercială, rezultând, conform ordinului 46191/186 a Ministerului de Culte și Învățământ, o Școală comercială specială⁷⁰.

Tabel 9. Situația numerică a școlilor de ucenici industriale și comerciale între anii 1904-1908⁷¹

Comitat/ Oraș	Ani școlari											
	1904/1905			1905/1906			1906/1907			1907/1908		
	Școli industriale	Școli comerciale	Total	Școli industriale	Școli comerciale	Total	Școli industriale	Școli comerciale	Total	Școli industriale	Școli comerciale	Total
Caraș-Severin	10	3	13	11	3	14	11	3	14	12	3	15
Timiș	15	3	18	15	3	18	15	3	18	16	3	19
Timișoara	1	1	2	1	1	2	2	1	3	1	1	2
Vârșeț	1	1	2	1	1	2	1	1	2	1	1	2

Aveau acces la cursurile acestea elevii cu patru clase gimnaziale reale sau civile cu rezultate bune la învățură în cei 4 ani și cu examenul de absolvire luat, școlarii cu 3 clase și examenul de maturitate. Școala nouă era egală în rang cu gimnaziul și cu școala reală, (medie). Absolvenții puteau

⁷⁰ *Foaia diecesană*, Caransebeș, II, 1887, nr. 30, din 26 iulie/7 august, p. 5;

⁷¹ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 31, 1910, p. 369;

urma o carieră industrială, comercială, sau în cadrul institutelor de bani, (bancare), dar și în:

- a) Branșa poștală ca prim ofițier, ofițier și practicant;
- b) Branșa de casă, ofițier la casa centrală de stat și la oficiul de dări, casier municipal, controlor, contabil;
- c) Branșa de manipulare ca inspector la magazinele și traficele de tabac și ofițier la direcțiunea de loterie;
- d) La casele de pământ;
- e) La oficiile căilor ferate;⁷²

Cei care doreau să se califice mai departe, puteau intra direct în cursul IV al Academiei comerciale din Budapesta ori din Cluj pentru comerțul cu Orientul. Elevii care au absolvit ca eminenți cursul IV puteau fi trimiși la consulatele din România.

Obiectele de studiu la școlile comerciale erau:

- a) Generale: Religia și Morala; Limba și literatura maghiară; Limba germană; Limba franceză; Istoria comercială; Constituția și cunoștințe despre drept; Matematica; Chimia; Fizica; Cântarea; Gimnastica.
- b) Speciale: Aritmetica comercială; Contabilitatea; Cunoștințe și corespondență comercială; Merceologia și tehnologia; Dreptul cambial, comercial și industrial; Economia națională și știința financiară; Exerciții cancelariale de model⁷³.

Din totalul acestor școli civile cu caracter tehnic, de stat, de pe întreg teritoriul Banatului istoric, clasificarea acestora după criteriul limbii de desfășurare a cursurilor este edificator pentru afirmațiile anterioare. Astfel, în comitatul Caraș-Severin, în anul școlar 1907/1908, cele 12 școli industriale erau comunale maghiare toate iar în comitatul Timiș, din

⁷² *Ibidem*;

⁷³ *Ibidem*;

totalul de 16 astfel de instituții, 15 erau comunale maghiare și una particulară confesională romano-catolică⁷⁴. În anul școlar 1910/1911 funcționau 14 școli industriale și 2 școli comerciale în Comitatul Caraș – Severin și 17 școli industriale și 4 comerciale în Comitatul Timiș. La acestea se adaugă 10 școli industriale în orașele libere regești, (7 în Timișoara, 1 în Vârșeț, 2 în Panciova), și 3 școli comerciale, (câte una în fiecare oraș), toate având limba de predare maghiara⁷⁵.

Școala tehnică de administrație economică mixtă a fost înființată în 1887. Avea o durată de școlarizare de trei ani și era echivalenta școlii superioare comerciale⁷⁶.

Școala confesională de fete a fost fondată inițial de Dieceza Cenadului ca o școală primară și era subvenționată de Biserica romano – catolică din Lipova. Era condusă de călugărițele mănăstirii Notre – Dame din Lipova, având limba de predare maghiara,⁷⁷ și la care din anul 1906 Ministerul mărește, datorită cererilor mari de înscriere, numărul claselor⁷⁸. În orașe, toate școlile industriale erau de asemenea comunale maghiare. În cazul școlilor comerciale acestea erau, fără excepții, comunale maghiare și germane.⁷⁹ La școlile industriale și comerciale, (de arte și meserii), aveau acces elevii trecuți de 14 ani. Pentru școlile industriale puteau să se înscrie elevii cu cel puțin două clase secundare, (6 clase

⁷⁴ Ioana Burlacu, *op. cit.*, p. 136-168;

⁷⁵ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, vol. VIII, Budapesta, 1901, p. 332;

⁷⁶ *Anuarul Școlii civile de stat și al Școlii comerciale medii din Lipova, an școlar 1895/1896*, Arad, 1896, p. 149;

⁷⁷ SJAN, Arad, *Fond Gimnaziul romano – catolic de fete Lipova*, dosare 1/1875 și 2/1916/1936;

⁷⁸ *Ibidem*, *Fond Arhiva Episcopiei Arad*, dosar 19/1909, fila 5;

⁷⁹ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 31, 1910, p. 375-379,

primare). La școlile superioare, (cum e cea de arhitectură din Timișoara), erau necesare cel puțin 4 clase secundare.⁸⁰

Presa națională de limbă română, sancționa drastic, ori de câte ori aborda acest subiect, situația de facto existentă: „Noi, cele aproape trei milioane de români din țările coroanei Sfântului Ștefan avem abia 4 licee și alte 2 școli medii cu câte 4 clase. Atâta e totul în ce se reduce învățământul nostru secundar național. Aceste institut care încă o duc ca vai de capul lor, căci au cu multe nevoi de luptat, nu pot răspunde trebuințelor noastre de învățământ mediu. Sunt prea puține, prea rare și prea puțin accesibile pentru cei din depărtări mai mari... Întreg comitatul Caraș-Severin, precum și comitatele învecinate cu populație românească ale Timișului, Torontalului și Aradului, care toate laolaltă ar putea forma un mic regat nu avem nici măcar o singură școală medie românească. Paguba culturală ce o suferim prin acesta este evidentă...”⁸¹ Această situație se repetă în cazul școlilor civile superioare de fete și de băieți:

Tabel 10. Situația numerică a școlile civile superioare de băieți și de fete în anul școlar 1907/1908⁸²

Comitat/Oraș	Școli		Total
Caraș-Severin	De fete	6	11
	De băieți	5	
Timiș	De fete	3	5
	De băieți	2	
Timișoara	De fete	4	5
	De băieți	1	
Vârșeț	De fete	1	1
	De băieți	-	

⁸⁰ SJAN, Timiș, *Fond Inspectoratul Școlar al județului Timiș – Torontal*, dosar 288/1919, fila 11;

⁸¹ *Drapelul*, Lugoj, VIII, 1908, nr. 69, din 19Iunie/2 Iulie, p. 1;

⁸² *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapesta, vol. 31, 1910, p. 396-413;

Din totalul de 11 școli civile superioare din comitatul Caraș-Severin, 3 erau de stat, (2 de băieți și una de fete), 3 erau comunale maghiare, (de băieți), 2 erau confesionale romano-catolice maghiare și 3 particulare. În comitatul Timiș, din 5 școli civile superioare, 3 erau maghiare de stat, 1 era comunală maghiară și 1 romano-catolică confesională particulară⁸³. Proporțiile se păstrează și în cazul școlilor civile superioare din orașele menționate, nici una dintre școli nefiind de limbă maternă română. Cu toate acestea, tinerii români urmau cursurile acestor tipuri de școli iar dovada o găsim tot în actele Episcopilor, care raportau anual situația elevilor înscriși în cadrul altor școli decât cele confesionale.

Tabel 11. Situația numerică a elevilor ortodocși români înscriși la școlile civile, comerciale, reale sau gimnazii de pe teritoriul Episcopiei Caransebeșului în anul 1899/1900⁸⁴

Localitatea	Școli civile de stat		Școli comerciale		Școli reale		Școli gimnaziale		Total		Crește / Scade
	1898 / 1899	1899 / 1900	1898 / 1899	1899 / 1900	1898 / 1899	1899 / 1900	1898 / 1899	1899 / 1900	1898 / 1899	1899 / 1900	
	Caransebeș	146	169	-	-	-	-	-	-	146	
Lugoj			-	-	-	-	94	97	94	97	+3
Vârșeț	14	13	-	-	8	13	-	-	22	26	+4
Panciova	16	10	5	6	-	-	13	19	34	35	+1
Biserica – Albă	12	14	-	-	-	-	75	60	87	74	-13
Oravița	75	88	-	-	-	-	-	-	75	88	+13
Reșița Montană	26	23	-	-	-	-	-	-	26	23	-3
Orșova	67	42	-	-	-	-	-	-	67	42	-25
Total	358	359	5	6	8	13	182	176	551	554	+3

⁸³ *Ibidem*;

⁸⁴ *Ibidem*, p. 338-413,

În ceea ce privește numărul școlilor pedagogice, acestea existau la Caransebeș, (era confesională greco-ortodoxă pentru băieți) și la Timișoara unde funcționau 3 astfel de institute: confesională romano-catolică pentru învățătoare, de stat pentru învățători și o școală confesională romano-catolică pentru educatoare⁸⁵.

Întreaga structură școlară din comitatele Caraș-Severin și Timiș includea deci, la începutul secolului al XX-lea, (anul școlar 1907/1908), următoarea rețea de instituții de învățământ:

Tabel 12. Structura rețelei școlare din comitatele Caraș-Severin și Timiș în anul școlar 1907/1908⁸⁶

Tipul școlii	Comitat/Oraș				
	Caraș-Severin	Timiș	Timișoara	Vârșeț	
Grădinițe normale regulate	18	37	8	4	
Azile cu internat permanent - orfelinate	-	9	-	-	
Școli elementare primare zilnice	422	353	21	5	
Școli de repetiție	generale	330	176	6	1
	economice	34	143	1	1
Cursuri de repetiție cu specializare	12	16	2	1	
Școli de ucenici	Industriale	12	16	2	1
	Comerciale	3	3	1	1
Școli populare superioare	De băieți	-	-	-	-
	De fete	1	-	-	-
Școli civile	De băieți	5	2	1	-
	De fete	6	3	4	1
Institute pentru pregătirea educatoarelor	-	-	1	-	
Institute de pregătire a învățătorilor	1	-	1	-	
Institute de pregătire a învățătoarelor	-	-	1	-	
TOTAL	843	758	49	15	

⁸⁵ *Ibidem*, p. 338-341;

⁸⁶ *Ibidem*, p. 486-487;

După terminarea ciclului primar, școlile gimnaziale cu specific comercial erau instituțiile de învățământ spre care se îndreptau cu predilecție elevii români și de aceea, modalitatea de admitere la clasa I comercială, era publicată în presă din timp, pentru a se evita situațiile de aglomerare. La înscriere se cerea atestatul de botez al candidatului, în cazul în care acesta nu era greco-catolic sau greco-ortodox, taxa de școlarizare fiind dublă.⁸⁷ Școlarii, care se înmatriculau în anul I la gimnaziu, trebuiau să aibă 9 ani împliniți dar nu mai mult de 12 ani. Elevii din școala poporală se admiteau în școala primară sau în clasa I de gimnaziu. Pentru școala primară nu se plăteau taxele de școlarizare – didactrul.⁸⁸

Presa românească milita pentru conștientizarea populației în ceea ce privește „îmbrățișarea” de către fiii de țărani a meseriilor și comerțului și de a „*lepăda din conservatorismul ingrat și dezavantajos*” care făcea ca românii să fie în mare parte un „popor agronom”, fără să dețină principalele elemente de progres și de dezvoltare.⁸⁹ Alta era însă opinia publică când se iniția construirea de școli civile, echivalentele școlilor de stat pentru nivelul mediu, deoarece limba absolvirii acestora era limba statului. În aceste școli, de obicei, învățau „băieți de burghezi ori fii de țărani bine situați”.⁹⁰ Lipsa pentru întreg comitatul Caraș Severin și a întregii fostei regiuni de graniță a unor școli civile românești era resimțită acut și la nivelul administrației orașului Caransebeș unde, într-o ședință, profesorul Ionescu propune înființarea cu banii proveniți dintr-un fond special al Comunității de avere al unui gimnaziu românesc. Acesta ar fi urmat să schimbe „situația populației din graniță, fiind de folos poporului”, care era „inteligent”

⁸⁷ *Foaia Diecesană*, Caransebeș, XXV, 1910, nr. 29, din 18 iulie, p. 4;

⁸⁸ *Drapelul*, Lugoj, XII, 1912, nr. 88, din 31 iulie/13 august, p. 2;

⁸⁹ *Revista preoților*, Timișoara, I, 1910, nr. 23-24, din 25 august/ 7 septembrie, p. 2;

⁹⁰ *Renașterea*, Caransebeș, II, 1906, nr.21, din 21 mai, p. 1;

dovadă fiind carierele militare strălucite ale grănicerilor. Cererea de aprobare către stat a ridicării gimnaziului era argumentată prin egalitatea de drepturi, românii considerându-se fii „egali ai patriei”. Ideea nu era nouă! În 15 iulie 1881, o circulară a fost trimisă tuturor comunelor din fostul Confiniu militar pentru a anunța că s-a format un comitet pentru a înființa cât mai curând un gimnaziu de 8 clase la în Caransebeș. Pentru acesta fiecare comună trebuia să dea câte 5% din capitalul acumulat. Circularul era semnat între alții de către generalul Traian Doda, protosincelul Filaret Musta, negustorul Gheorghe Băiașiu, asesorul consistorial Aron Damaschin, profesorul Preparandiei Patriciu Dragalina, secretariul consistorial Ioan Bartolomeu.⁹¹ Primul fond gimnazial acumulase în scurt timp suma de 17525 florini din cei 5% votați de comune, din fondul școlii militare și reale, din donația Comunității de avere, din partea diecezei gr. ort. române și din fundația Hațegana. Putem afirma că suma era considerabilă pentru acele vremuri și a fost aprobată pentru construcția liceului românesc în ședința congregației generale din 16 ianuarie 1882. La 18 februarie 1882 Traian Doda, Filaret Musta, Ioan Bartolomeu, Iosif Seracin, Gheorghe Băiaș și Constantin Neagu formulează către ministru cererea pentru aprobarea construcției, amintind în text faptul că școala medie militară care aparținuse românilor din graniță se desființase. Cererea rămâne neaprobată și este înaintată din nou în octombrie 1883, și în 1885.⁹² O nouă cerere se înaintează ministrului C. Tisza iscălită de 170 de reprezentanți ai comunelor, preoții, învățătorii și primarii locali. Între timp Comunitatea de avere a continuat să alimenteze cu sume de bani ”fondul gimnazial” care ajunge la 30 iunie 1891 la suma impresionantă de 25500 florini și 59 de crăițari. În paralel a

⁹¹ *Anuarul Liceului "Traian Doda"* din Caransebeș, publicat de dir. Sabin Evuțian, Tipografia "Drapelul" Lugoj, 1920, p. 5;

⁹² *Ibidem*, p. 6;

debutat o colectare, în cadrul bisericilor românești” pentru cearea și a unui fond școlar greco-ortodox. Între timp intervine moartea generalului Traian Doda și a inițiatorilor acestui demers.⁹³ În anul 1906 ministrul învățământului și cultelor, contele Apponyi cere, pentru înființarea unui liceu maghiar în Caransebeș 400 000 de coroane și terenul intravilan necesar de la autoritățile locale. Reprezentanții orașului țin două adunări extraordinare în 20 noiembrie și în 21 decembrie prin care cedează fondul școlii greco-ortodoxe de 103663 de coroane pentru edificarea liceului maghiar și terenul necesar. S-au opus acestei hotărâri protosincolul Traian Badescu, (devenit ulterior episcop al Caransebeșului), directorul Preparandiei și președintele Comunității de avere Patriciu Dragalina, avocatul Nicolae Ionescu, Constantin Călțiun și Nicolae Popovicu. Tot pentru liceu va fi cedat și fondul gimnazial de 114413 coroane la data de 23 ianuarie 1907, cu două condiții: limba română să fie obiect obligatoriu de studiu iar la admitere să aibă prioritate fiii grănicerilor.

Construirea gimnaziului este aprobată, la 16 aprilie doar că acesta urma să își desfășoare activitatea în limba maghiară. Presa politică și în special ziarul „Tribuna”, prin luările de poziție ale lui Eugen Brote, condamnă înființarea instituției privită ca un nou mijloc de deznaționalizare.⁹⁴ Autorul articolelor precizează că, în chestiunea gimnaziului din Caransebeș problema devenise de interes național căci „*este clară misiunea unui institut de cultură maghiară în mijlocul românilor*”.⁹⁵

Ministerul confirmă deciziile orașului privind donațiile dar respinge condiția obligativității limbii române și a priorității fiilor de grăniceri.

⁹³ *Ibidem*, p. 7;

⁹⁴ *Tribuna*, Arad, XI, 1907, nr.30, din 8/21 februarie, p. 3;

⁹⁵ *Ibidem*, nr.31, din 9/22m februarie 1907, p. 1-2;

Se pare că hotărârea înființării gimnaziului maghiar a fost impusă forțat, politic, deoarece, în final, reprezentanții fondurilor grănicerești nu au avut altă alternativă decât acceptarea variantei guvernului. Eugen Brote atrage atenția în articolele sale că gimnaziul din Caransebeș construit cu fonduri de la grănicerii români va avea aceeași soartă cu cel din Panciova care fusese construit după desființarea Confiniului militar cu fonduri românești și sârbești dar în care, elevilor le erau interzise participarea la adunări sârbești sau românești, cântarea în biserică sau în corul sârbesc, iar dintre cei 20-25 elevi sârbi înscriși în clasa I de gimnaziu ajungeau să absolve doar 1-4 elevi. De asemenea, copiii grănicerilor, care înființaseră gimnaziul ar fi trebuit să aibă prioritate la primirea de stipendii. Cu toate acestea, între anii 1888-1906, deci în aproximativ 20 de ani au primit burse un singur român și 6 sârbi.⁹⁶

Concluzia presei din perioadă a fost era că gimnaziul unguresc era în detrimentul românismului și cuprindea în sine ideea de deznaționalizare iar inițiativa înființării unui gimnaziu din banii Comunității de avere trebuia suspendată până la aprobarea unui eventual gimnaziu românesc. Autorul propune ca banii capitalizați anual să fie folosiți pentru a stipendia 75 de elevi români care ar fi urmat să fie trimiși la gimnaziile românești de la Brad și Brașov, iar alți 25 de elevi urmau să primească stipendii de studiu la școli de ucenici, (de măiestrie sau negoț). Fondurile rămase, fiind suficiente, puteau fi folosite pentru a acorda burse universitare pentru 6 copii de grăniceri. În acest fel capitalul financiar al Comunității de Avere ar fi rămas întreg, iar copiii ar fi învățat în gimnaziile românești evitându-se deznaționalizarea lor. Din rândul românilor s-ar fi ridicat preoți, învățători, negustori și meseriași care ar fi crescut ca „adevărați fii ai culturii române”.⁹⁷

⁹⁶ *Ibidem*, nr. 32, din 10/23 februarie 1907, p. 3-4;

⁹⁷ *Ibidem*, nr. 33, din 11/24 februarie 1907, p. 2;

Deoarece ministerul nu alocase fonduri pentru ca deschiderea liceului să se facă pentru anul școlar 1907/1908 orașul Caransebeș hotărăște, să suporte din ”fondul grăniceresc” și acest aspect.⁹⁸

În septembrie 1907 se inaugura prima clasă a liceului care a funcționat provizoriu în clădirea școlii civile din Caransebeș cu trei clase paralele, cu 162 de elevi, majoritatea români. Învățământul se desfășura exclusiv în limba maghiară. Anul 1907, când se discută problema înființării gimnaziilor românești în Banat, a unui nou institut episcopesc la Arad, (care ar fi meritat și o bună parte a învățământului bănățean), este însă și anul votării legii Appony care va provoca modificările ulterioare ale statutului tuturor instituțiilor școlare românești, inaugurând politica de deznaționalizare a populațiilor din dubla monarhie.

Din anul 1915 liceul maghiar din Caransebeș, înființat din fondurile Comunității de avere a grănicerilor români a funcționat în clădirea proprie.

Prima dată când limba română s-a putut preda în acest liceu cu elevi în proporție de 90% români a fost luna ianuarie 1919. Profesorii de limba română au fost Sabin Evuțianu și prof. de teologie Dimitrie Cioloca. Abia la 1 iunie 1919 liceenii au arborat steagul românesc pe fațada liceului care, totodată a fost botezat după numele inițiatorului construirii sale: ”Liceul Traian Doda”.⁹⁹

Statul și Biserica erau cele două „forțe” care patronau și își disputau întâietatea în opera de educație a tinerii generații la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Biserica ortodoxă română și cea greco-catolică revendicau educația morală a societății bănățene și preiau, în

⁹⁸ *Anuarul Liceului ”Traian Doda”* din Caransebeș, publicat de dir. Sabin Evuțian, Tipografia ”Drapelul” Lugoj, 1920, p. 8;

⁹⁹ *Ibidem*, p. 12;

lupta cu statul, școlile, protejându-le sub aripa autonomiei de care dispuneau. Sunt însă departe de a le asigura acestora și independența financiară. Povara învățământului rural confesional va fi împinsă, cu toată greutatea, asupra comunităților locale. Însă, „greutatea” va fi acceptată de către acestea, căci susținerea școlilor a reprezentat o soluție viabilă de rezistență în fața politicilor maghiare de deznaționalizare, dar și de asigurare, pentru tineri, a șanselor de a accede la nivelul doi de instrucție – școlile secundare.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Școală și comunitate în secolul al XIX-lea, Circularele școlare bănățene*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 2002, p. 9-62.

Banatul în manualele de istorie de după 1989

Prof. Horațiu Suci

Opinia publică românească (opinie întărită și formată (și deformată) de mass-media) consideră că România este împărțită în trei zone (regiuni): Țara Românească, Moldova și Transilvania, zone care își au originea în trei spații istorice apărute la începutul evului mediu. Opinia publică și, înaintea opiniei publice, formatorii opiniei publice românești uită că de-a lungul istoriei românii au trăit în mai multe (mai mult de trei) spații istorice distincte, unul dintre aceste spații istorice distincte fiind Banatul.

Dorindu-se să se dea un anumit sens istoriei românilor formatorii de opinie se debarasează de anumite amănunte ”împovărătoare”. De aceea Banatul este anexat Transilvaniei, fără să se țină cont de faptul cele două spații istorice au avut, până nu de mult, istorii diferite. În cadrul regatului maghiar Banatul și Transilvania sunt organizate diferit, iar voievodul Transilvaniei nu are autoritate asupra Banatului, ba mai mult comitele de Timiș și voievodul au statut egal (Hațegan, Ioan, Boldea, Ligia, Țicu, Dumitru, *Cronologia Banatului. Banatul între 943-1552*, vol. II/1, Editura Artpress, Timișoara, 2007, p. 32). Istoria celor două zone s-a separat complet în 1552 odată cu ocuparea Banatului de către turci. Doar, așa numitul, Banat de Caransebeș-Lugoj e alipit Transilvaniei până în 1658 când și această zonă e ocupată de otomani. Banatul a rămas sub administrația directă a Imperiului Otoman până în 1716. Casa de Habsburg, după 1718, din

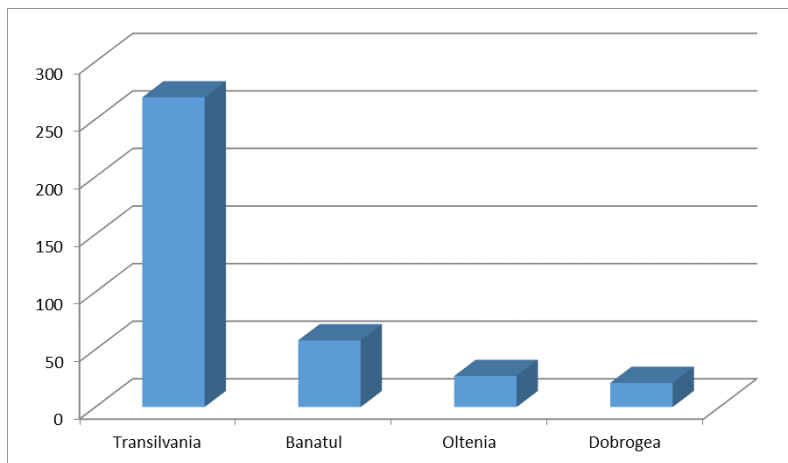
punct de vedere administrativ, a organizat Banatul diferit și distinct de Transilvania. Abia începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când sunt integrate Ungariei, putem vorbi de o istorie comună a Banatului și Transilvaniei.

De formarea acestei opiniei publice sunt responsabile, consideră mai mulți autori, (și) manualele școlare. Melinda și Sorin Mitu vorbesc despre categoriile ”de texte responsabile pentru formarea opiniei publice..., capabile să vehiculeze idei și convingeri reprezentative pentru ansamblul societății... (precum) manuale școlare... destinate formării și informării publicului larg” (Mitu, Melinda, Mitu, Sorin, *Ungurii despre români: nașterea unei imagini etnice*, Editura Polirom, Iași, 2014, p. 41). Și Lucian Boia e de acord că ”pentru a fi eficientă și durabilă, stăpânirea prezentului presupune în chip necesar și un control cât mai sigur asupra trecutului. Propaganda prin istorie se dovedește a fi mijlocul cel mai eficient de îndoctrinare și manipulare. Raționamentul comun e simplu: odată ce istoria decide într-un anumit fel, cine se poate opune? Se petrece o confuzie – ușurată și de folosirea aceluiași cuvânt: *istorie* – între istoria adevărată și istoria ca reprezentare... Gradul de deformare variază totuși în funcție de intensitatea proiectului prezent... (un rol important în această ”deformare” îl au) manualele școlare... (Boia, Lucian, *Suveranii României: Monarhia o soluție*, Editura Humanitas, București, 2014, p. 15 și următoarele).

Pornind de la această ipoteză am purces la cercetarea a câtorva manuale de istoria românilor apărute după revoluția din 1989. În mare parte investigația e una cantitativă. Am numărat de câte ori apar în manuale cercetate Transilvania și Banatul și, în plus, Oltenia și Dobrogea. Oltenia e un spațiu istoric (o regiune) care a făcut parte de-a lungul istoriei din Țara Românească (mai puțin în perioada 1718-1739). Dobrogea e un spațiu istoric diferit de celelalte spații istorice românești până în 1878 (mai puțin în timpul domniei lui

Mircea cel Bătrân). Prin comparație ne putem face o imagine mai complexă asupra stării de fapt.

În manualul *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la revoluția din 1821 – manual pentru clasa a XI-a*, (autori: Manea Mihail...), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1994, (un manual de 400 de pagini, conceput pe baza programei analitice a Ministerului Educației din 1991) Banatul e menționat de 58 de ori, o dată la fiecare șapte pagini (am adăugat inclusiv Banatul Severinului, unori cu referire la Banat actual). Transilvania(/Ardealul) este amintită de 269 de ori (o dată la 1,5 pagini), Oltenia de 27 de ori și Dobrogea de 21 de ori (am adăugat inclusiv referirile la ”zona dintre Dunăre și Marea Neagră”). Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/4,5.

Prima mențiune a Banatului din manual (pagina 3) face o confuzie între un spațiu istoric și o formă de relief: ”în perioada carbonifer... marea retrăgându-se vremelnice din Banat, Munții Apuseni, Câmpia Română”. La pagina 137 e amintită ”provincia imperială Dacia... cuprinde Banatul, Transilvania propriu-zisă, Oltenia...”. Autorii ne fac astfel să

înțelegem că există și o altfel de Transilvanie: una ”nepropriuzisă” (care cuprinde și Banatul).

În general, istoria Banatului e tratată corect în manual. Eroi bănățeni ai luptei antiotomane sunt prezenți la pagina 238 (”urcarea pe tronul sultanilor a lui Murad al II-lea (1421-1451) și reluarea politicii ofensive a Imperiului Otoman coincideau cu noua epopee românească de la Dunăre și Balcani ai căror eroi principali au fost Dan al II-lea (1421-1431), domnul de la Argeș și comitele Timișoarei, Pippo Spano... în 1425... Pippo Spano a cucerit Vidinul...”)

și pagina 260 (”1479... în apropierea Orăștiei, la Câmpul Pîinii, la 13 octombrie, oastea lui Ștefan Bathory, voievodul Transilvaniei și a cneazului bănățean Pavel, provoacă o mare înfrângere armatelor Semilunei...”).

Însă la lecția *Principatul autonom al Transilvaniei la jumătatea secolului al XVI-lea* (pagina 270) se face vorbire despre faptul că: ”la 25 august 1541 Soliman a ocupat din nou Buda și a transformat, pentru mai bine de un secol și jumătate, Ungaria răsăriteană în pașalâc turcesc. Teritoriile acesteia aflate peste Dunăre au revenit Habsburgilor, iar Transilvania, Banatul și comitatele Partium (Satu Mare, Crasna, Solnocul de Mijloc până în 1552, Solnocul de Afară, Bihorul, Zarandul, Aradul și uneori Maramureșul) au alcătuit principatul autonom al Transilvaniei sub suzeranitate otomană”. Abia la pagina 295, într-un *Tabel Cronologic-Temă de recapitulare* găsim informația corectă: ”1552 – Banatul și o parte din Crișana sunt transformate în pașalâcuri”. Reflexul de a integra Banatul Transilvaniei (și obișnuința de a trata istoria celor două teritorii românești ca una și aceeași) e greu de controlat, cu tot efortul, de altfel admirabil, autorilor. Aceiași tip de greșeală apare în capitolul despre cultura medievală în care autorii manualului amintesc de faptul că ”în Transilvania izvoarele au consemnat prezența unor școli în limba română, în secolele XIV-XV, la Brașov, Lugoj, Caransebeș,

Sighișoara...” Informația ar fi corectă dacă s-ar referi la secolele XVI-XVII, perioadă în care Lugojul și Caransebeșul au făcut parte din Principatul Transilvaniei, dar, probabil, autorii se gândeau la Transilvania ”nepropriu-zisă”.

În manualul pentru clasa a XII-a, redactat de aceiași autori (*Istoria românilor de la 1821 până la 1989 – manual pentru clasa a XII-a*, (autori: Manea Mihail...), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1993 - manual de 400 de pagini, conceput pe baza programei analitice a Ministerului Educației din 1991) Banatul e menționat de 37 de ori, o dată la fiecare 11 pagini. Transilvania/(Ardealul) este amintită de 189 de ori (o dată la două pagini), Oltenia de 13 de ori și Dobrogea de 26 de ori (am adăugat inclusiv referirile la ”zona dintre Dunăre și Marea Neagră”). Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/5.

Și în acest manual Banatul e integrat, în dese rânduri, Transilvaniei. La pagina 40 se face vorbire despre faptul că ”în Transilvania de la 3 orașe (Cluj, Sibiu, Brașov) care numărau peste 10000 de locuitori în 1786, se ajunge, în 1846, la 6 orașe, cu o populație de aproximativ 20000 de locuitori (se adaugă Oradea, Timișoara, Arad)”. Ori Timișoara nu face parte din Transilvania.

Autorii știu că Banatul e spațiu istoric diferit de Transilvania. La pagina 60 este amintit faptul că ” la 15/27 iunie 1848, la Lugoj, în Banat, sub președenția lui Eftimie Murgu, o adunare de 12000 de oameni a decretat, între altele, respectarea naționalității românești, oficializarea limbii române, înarmarea poporului ”după puțință în răstimp de 6 zile cu defensive, iar după ce se va arma de către stat, atunci să pășească ofensive””. Cu toate acestea titlul lecției anterioare se numește doar ”*Românii din Transilvania, Bucovina, Basarabia și Dobrogea în perioada prepașoptistă*”; Banatul dispăre, nefiind nici măcar pomenit.

La fel, în capitolul numit *”România modernă și problema națională, în teritoriile românești aflate sub stăpânirea străină”* avem doar un subcapitol numit *”Transilvania...”*, deși în conținutul lecției se vorbește în mod repetat de Banat (și reiese clar că e o entitate diferită de Transilvania): *”contrar voinței naționale, 18 noiembrie 1849, Curtea de la Viena a decis înființarea unor provincii noi, numite Voivodina sârbă și Banatul timișan... provincia era condusă de un general austriac... În fața acțiunilor manifestate ale nobilimii maghiare de a anexa Banatul la Ungaria, la 18 și 19 noiembrie 1860 a avut loc, la Timișoara, o Conferință a mișcării naționale românești, în care s-a solicitat respectarea autonomiei Banatului... Cu toate acestea, la 27 decembrie 1860 Habsburgii au decretat încorporarea Banatului la Ungaria”* (pagina 103).

În capitolul *”Românii din afara statului național și lupta lor pentru emancipare (1867-1914)”* avem iarăși un subcapitolul numit doar *”Transilvania”*, cu toate că din conținut reiese clar că Banatul e un spațiu distinct, altceva decât Transilvania: *”deși în 1860 Congresul românilor din Banat a propus unirea Banatului cu Transilvania și autonomia sa față de Ungaria, în anul următor Banatul a fost încorporat Ungariei... anexarea Transilvaniei... la Ungaria, act decis contra voinței românilor, prin hotărârea din 18 decembrie 1866 a Dietei de la Cluj... s-a ajuns la constituirea Partidului Național al Românilor din Banat și Ungaria (26 ianuarie/ 7 februarie 1869) condus de Alexandru Mocioni și a Partidului Național al Românilor din Transilvania (23-24 februarie/ 7-8 martie 1869) condus de Ilie Măcelariu... La 12-14 mai 1881, în Conferința de la Sibiu s-a constituit Partidul Național Unitar al Românilor din Transilvania, Banat și Ungaria”* (p.164 și următoarele). După acest moment Banatul dispare sau devine o parte a Transilvaniei (sau cel puțin așa ne lasă autorii să credem): *”răscoala (1907) a avut o audiență deosebită în provinciile românești aflate sub dominație străină*

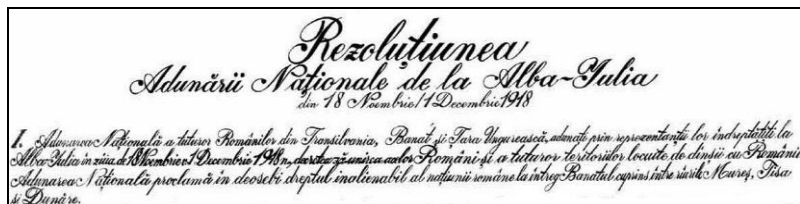
(Transilvania, Bucovina, Basarabia)” (pagina 181); ”oamenii de cultură din Transilvania, Basarabia și Bucovina s-au stabilit și au creat la sud și răsărit de Carpați” (pagina 185); ”se spera ca aceasta să sprijine (Antanta) unirea Transilvaniei și Bucovinei cu România” (pagina 198); ”desfășurarea primei conflagrații mondiale... a impus rezolvarea situației provinciilor locuite de către români, și anume Bucovina și Transilvania” (pagina 225).

Marea Unire de la 1918 este tratată în capitolul: ”Desăvârșirea unității naționale a statului român”. Aici avem subcapitolul ”Unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei cu România - act cu caracter democratic și plebiscitar” (pagina 227 și următoarele) în care Transilvania este menționată de 9 ori, iar Banatul niciodată. Apare însă, în cadrul lecției, o imagine cu ediția specială a ziarului ”Alba Iulia” din 20 noiembrie/ 3 decembrie 1918 unde se poate citi clar titlul de pe prima pagină: ”Unirea Românilor din Transilvania, Banat și Ungaria cu România”.

La sfârștul temei (pagina 234), la secțiunea documente, apare, redată integral, Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia, 18 noiembrie/1 decembrie 1918, care, la articolul I proclamă: ”Adunarea Națională a tuturor românilor din

Transilvania, *Banat* și Țara Ungurească, adunați prin reprezentanții lor îndreptățiți la Alba Iulia în ziua de 18 noiembrie / 1 decembrie 1918, decretează unirea acelor români și a tuturor teritoriilor locuite de dânsii cu România. Adunarea proclamă îndeosebi dreptul inalienabil al națiunii române la întreg *Banatul*, cuprins între Mureș, Tisa și Dunăre.” În rezoluție numele Transilvaniei apare de două ori, în timp ce al Banatului, în condițiile în care regiunea tocmai fusese ocupată de armata sârbă, apare amintit de trei ori.

(Și) după momentul Unirii din 1918 Banatul (aproape) dispare din conținutul lecțiilor. Apar doar formulări de genul: ”la 15 decembrie 1918 s-a emis decretul – lege pentru exproprierea marilor proprietăți rurale din regat, care viza peste 2 milioane ha din Transilvania, Bucovina și Basarabia...” (pagina 264). Banatul are totuși apariții episodice în documentele de la sfârșitul lecțiilor: ”...proiectul de operație al comuniștilor din România aprobat la 8 august 1924 de Comintern:... A patra zonă cuprinde raionul Banat și Ungaria de răsărit. Ca centru se indica Lugoj, Piski (Simeria), Caransebeș. Aici nu este de presupus o revoluție pe față...”

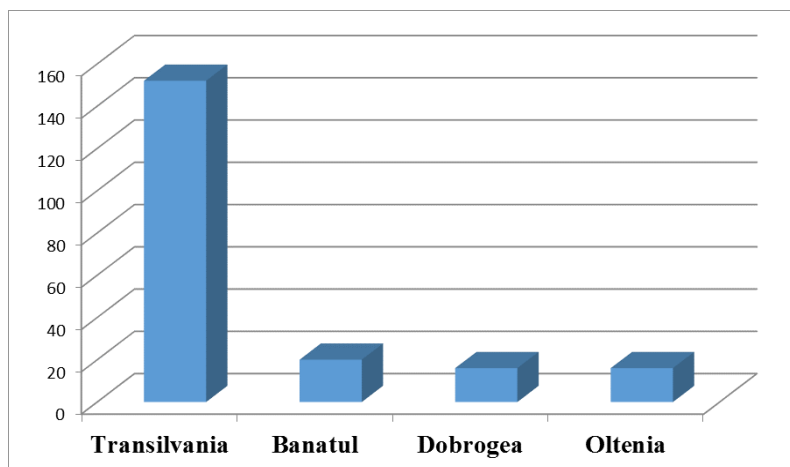
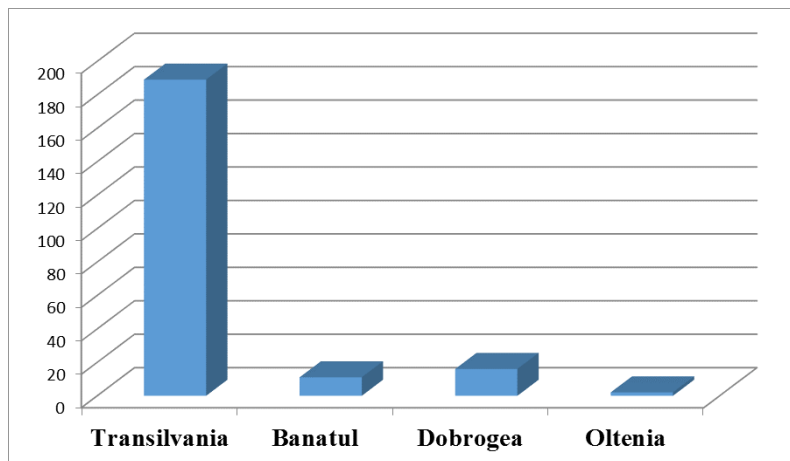
Începând cu anul 2000 manualele de istoria românilor (care se predă acum doar la clasele a VIII-a și a XII-a) sunt realizate pe baza unei noi programe analitice concepute de Ministerului Educației Naționale în 1998 și 1999. Cu toate că programa și manualele sunt noi, obiceiurile vechi persistă.

Manualul *Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a* (autori: Ochescu, Maria, Onae, Sorin, Editura Humanitas Educațional, București, 2000) este un manual de 176 pagini în care Banatul e menționat de 11 ori (cu tot cu Banatul Severinului), o dată la fiecare 16 pagini. Transilvania (/Ardealul) este amintită de 189 ori (în medie, cel puțin o dată la pagină), Oltenia de două ori și Dobrogea de 16 de ori (am adăugat inclusiv referirile la "zona dintre Dunăre și Marea Neagră"). Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/17.

Și în acest manual Banatul e, mai degrabă o parte a Transilvaniei și nu un spațiu istoric diferit. Să dăm câteva exemple. La lecția "*Revoluția din 1848-1849*" avem doar un subcapitolul numit "*Revoluția română din Transilvania*", în care singura mențiune a Banatului este: "revoluția pașoptistă română s-a desfășurat cu mai puțină intensitate și mai puține reușite și în Banat și Bucovina" (pagina 106). Tema "Românii din afara României" are doar subcapitolul "*Transilvania*" unde Banatul e menționat doar atunci când se vorbește despre faptul că: "în 1881, partidele naționale ale românilor din Banat și Transilvania se unesc formând Partidul Național Român..." (pagina 114). În conținutul lecției "*Formarea statului național unitar*" (pagina 120), subcapitolul "*Unirea Transilvaniei cu România*", Banatul nu e menționat (deși la pagina următoare e redat un fragment din Rezoluția Adunării de la Alba Iulia, unde e menționat Banatul).

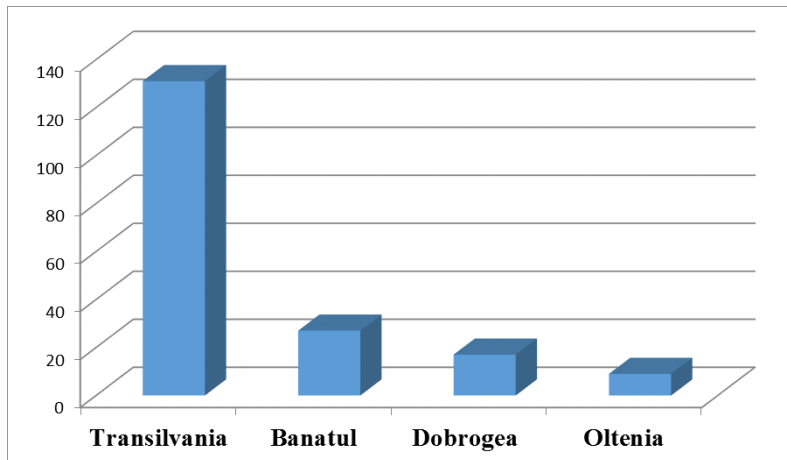
Un alt manual de clasa a VIII-a este manualul de 144 de pagini: "*Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a*" (autori: Alexandru Vulpe..., Editura Sigma, București, 2000). Banatul e menționat de 20 ori (cu tot cu Banatul Severinului), o dată la fiecare 7 pagini. Transilvania(/Ardealul) este amintită de 152 ori (în medie, cel puțin o dată la pagină), Oltenia de 16 ori și Dobrogea de 16 de ori. Raportul dintre

menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/7,5. Și în acest manual, în conținutul lecției ”Unirea din 1918” (pagina 120) Banatul nu e menționat, deși, la pagina 106 e redat un fragment din Rezoluția Adunării de la Alba Iulia, unde e menționat Banatul.

Manualul ”Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi - manual pentru clasa a XII-a”, (autori: Ioan

Scurtu..., Editura Petron, București, 2000, 272 de pagini) menționează Banatul de 27 ori (cu tot cu Banatul Severinului), o dată la fiecare 10 pagini. Transilvania (/Ardealul) este amintită de 131 ori (în medie, o dată la două pagini), Oltenia de 9 ori și Dobrogea de 17 de ori. Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/5.

La tema *”Habitatul în epoca medieval”* Banatul este complet anexat Transilvaniei și nu există ca spațiu diferit de aceasta: *”în secolul al XVI-lea cel mai populat oraș al Transilvaniei era Brașovul... în sec. al XVII-lea... Oradea și Timișoara aveau circa 5000 de locuitori... în Transilvania, aflată sub stăpânire maghiară,... pentru români, populație ortodoxă de condiție material modestă, așezarea în orașele-cetăți săsești și ungurești era interzisă; de aceea ei trăiau în jurul marilor orașe... în alte orașe (Orăștie, Caransebeș, Lugoj, Hațeg) populația românească era mult mai numeroasă... Unele orașe ardelenice de graniță... controlau comerțul cu statele românești extracarpatiche (Caransebeș, Sibiu, Brașovul, Rodna)”* (paginile 33-34). Informația istorică e corectă, pentru că în secolele XVI-XVII, Banatul de Caransebeș-Lugoj, neocupat de turci, face parte din

Principatul Transilvaniei; cu mențiunea că Lugojul și Caransebeșul nu sunt orașe ardeleni, iar Timișoara n-a făcut parte, niciodată, în evul mediu, din Transilvania.

Orice am crede, autorii știu că Banatul e un spațiu istoric distinct de Transilvania. În lecția "*Ștefan cel Mare - apărător al creștinătății*" e amintit faptul că: "în același an (1479) și Transilvania se află în situația de a fi atacată de otomani, dar voievodul Ștefan Bathory ajutat de cneazul Banatului, Pavel, obține victoria de la Câmpul Pâinii" (pagina 49). Asta nu-i împiedică să nu amintească nimic de transformarea Banatului în pașalâc (deși hărțile de la paginile 52 și 57 includ Banatul în Imperiul Otoman): "în vederea stăvilirii expansionismului habsburgic spre răsărit, sultanul ocupă Ungaria central pe care o transformă în pașalâc (1541). În aceste condiții, Transilvania devine, în același an, Principat autonom sub suzeranitate otomană" (pagina 58). Dar după câteva pagini banatul apare din neant: "războiul din 1716-1718, desfășurat între habsburgi și otomani s-a încheiat cu victoria Austriei, care prin pacea de la Passarowitz (1718), obține Oltenia și Banatul" (pagina 67).

La tema "*Politici cultural și românii din afara granițelor (1848-1918)*", apare tabelul: "*Numărul românilor din afara granițelor României*" în care apar "Banatul, Banatul sârbesc, Valea Timocului: 906.980" (pagina 111). Ori, în această perioadă nu exista un Banat sârbesc.

La prima vedere Banatul produce confuzie. Dar doar la prima vedere, căci la pagina 112, la tema "*Politici cultural și românii din afara granițelor (1848-1918)*", unde avem subcapitolul, după cum ne-am obișnuit, "*Transilvania*", Banatul este corect prezentat: "în perioada neoabsolutismului, pe baza noilor măsuri de reorganizare a statului habsburgic, Transilvania a devenit o provincie dependentă direct de Viena, Banatul a fost inclus în Voievodina sârbească... Mișcarea națională a românilor din Transilvania (în 1860 Banatul a fost anexat Ungariei) s-a bazat pe o diversitate de acțiuni

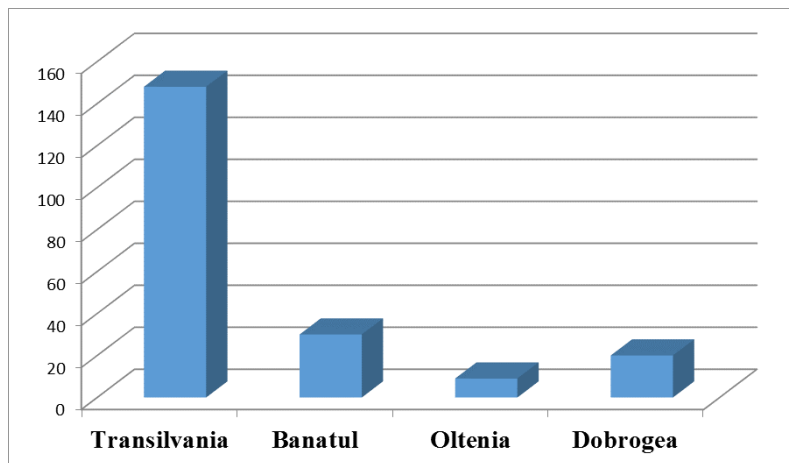
culturale... Instalarea însă în 1867 a dualismului austro-ungar a avut consecințe nefaste pentru Transilvania. Anexată Ungariei, ea a cunoscut o intensă politică de maghiarizare... În fața acestei situații *românii ardeleni* au utilizat diverse forme de acțiune politică... în 1869 au înființat partidul Național Român din Banat și Ungaria precum și Partidul Național Român din Transilvania...”

Reflexul de a anexa Banatul ”*Unitate și diversitate în România Mare (1918-1940)*”- lecția ”*Participarea României la războiul pentru întregirea neamului (1916-1918)*”: ”lupta dusă de românii din teritoriile aflate sub dominația străină (Basarabia, Bucovina, Transilvania), se înscria, la începutul secolului XX, în aspirația popoarelor europene de a avea state naționale... Austro-Ungaria (care se afla în tabăra puterilor Centrale) stăpânea Transilvania și Bucovina” (pagina 146). Banatul dispare complet.

Și rămâne (aproape) dispărut și la lecția ”*Marea Unire din 1918*”, subcapitolul ”*Unirea Transilvaniei*” unde, din nou, e doar o anexă a Transilvaniei: ”în anii 1917-1918 românii ardeleni și-au intensificat acțiunile de unire cu patria mamă... intelectualii de seamă ai Transilvaniei (Amos Frâncu, Eugen Goga, Silviu Dragomir, Valeriu Braniște)...”. Se amintește o singură dată despre Banat: ”La 18 noiembrie/ 1 decembrie 1918, Marea Adunare Națională întrunită la Alba Iulia... a votat Rezoluția unirii Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România” (pagina 151). După momentul unirii Banatul dispare definitiv din acest manual, la Transilvania făcându-se câteva referiri sporadice.

Urmează, în analiza noastră, manualul ”*Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a*” (autori: Nicoleta Dumitrescu), Editura Humanitas Educațional, București, 2000, de 232 pagini. Banatul este menționat de 30 ori (cu tot cu Banatul Severinului), o dată la fiecare 5 pagini. Transilvania/Ardealul este amintită de 148 ori (în medie, o

dată la 1,5 pagini), Oltenia de 9 ori și Dobrogea de 20 de ori. Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/5.

Autorii știu foarte bine ce este Banatul. E singurul manual care definește acest spațiu istoric: "asemenea state incipiente, șase ducate din jurul anului 900, sunt atestate... ducatul lui Glad, mărginit de Tisa, Mureș, Carpați și Dunăre (în Banatul de mai târziu) (pagina 18, capitolul "Formarea statelor medievale Transilvania (?) și Țara Românească" – lecția "De la "ducatele româno-slave" la voievodatul Transilvaniei, vasal regelui Ungariei"). La pagina 38 e amintit și "Iancu de Hunedoara... (care) în 1438 a fost numit ban de Severin, iar trei ani mai târziu, voievod al Transilvaniei" (deși formularea corectă ar fi fost: iar trei ani mai târziu și voievod al Transilvaniei, deoarece Iancu de Hunedoara a fost printre cei care au cumulate cele două funcții). Cu toate acestea, vorbindu-se despre armată în evul mediu, se afirmă că: "țările române erau apărate de numeroase cetăți ridicate la hotare, precum cetățile... Timișoara, Oradea, Făgăraș, Arad, în Transilvania" (pagina 34). Ori Timișoara nu

e Transilvania și o știu și autorii bine: ”în 1658 cetățile Lugoj, Ineu și Caransebeș, ținutul Hălmagiului și zona muntoasă a Banatului au fost anexate pașalâcului Timișoarei... (pagina 43).

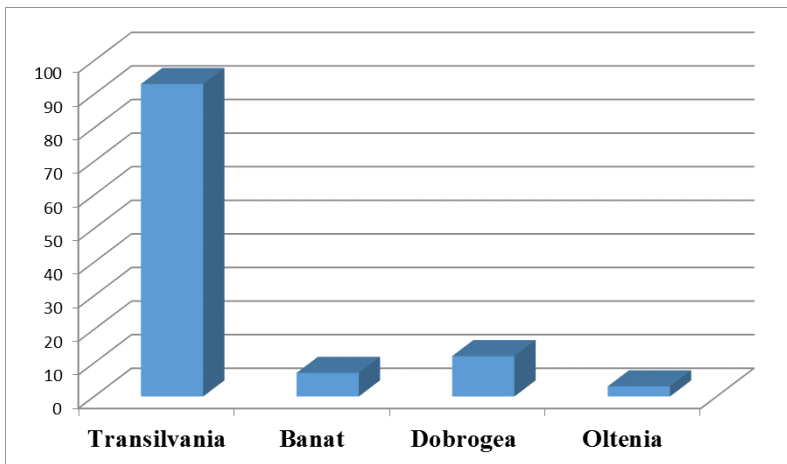
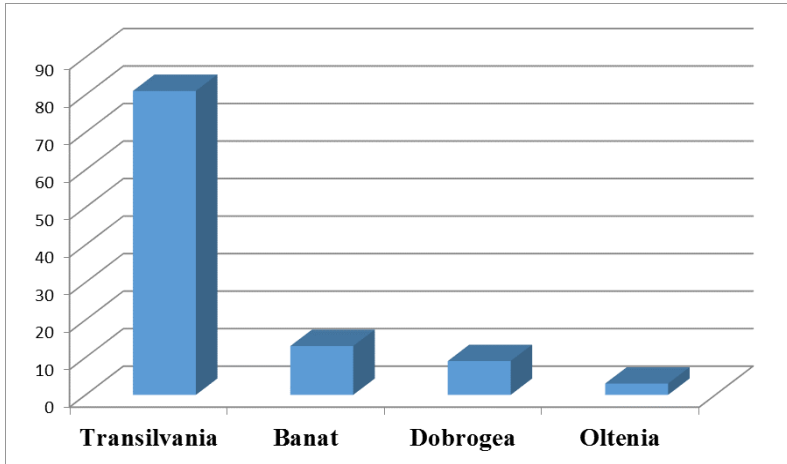
O dubla măsură este aplicată, în ceea ce privește Banatul, și în următoarele teme. La lecția ”*Revoluția de la 1848-1849*”, subcapitolul ”*Transilvania, Banat și Bucovina*” se afirmă că: ”în Banat, provincie integrată Ungariei la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mișcarea de eliberare națională a îmbrăcat tot forma unor adunări populare. În fruntea bănățenilor s-a remarcat Fftimie Murgu, adept al unirii Banatului cu Transilvania. În adunarea din 15 iunie 1848, de la Lugoj, s-a solicitat atât autonomia provinciei, cât și recunoașterea națiunii și a limbii române” (pagina 67). La tema ”*Românii din afara granițelor*”, unde avem doar subcapitolul numit ”*Transilvania*” (pagina 90 și următoarele) Banatul e amintit, totuși, ca un spațiu distinct (de exemplu: ”Majoritatea românilor din monarhie, respective cei din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, se aflau sub autoritatea maghiară.”). Și la sfârșitul temei apare o Cronologie (un table cronologic) în care e menționat, la 1869 - ”Ianuarie: Conferința de la Timișoara, unde se constituie Partidul Național Român din Ungaria având ca președinte pe Alexandru Mocsonyi” și ”Martie: Conferința de la Miercurea Sibiului, unde se constituie Partidul Național Român din Transilvania având ca președinte pe Ilie Măcelariu.”

Urmează, însă, ”*Marea Unire*” (pagina 130) - subcapitolul (doar) ”*Transilvania*”; Banatul nu apare în conținutul acestei teme. Ca document auxiliar, e redat un fragment din Proiectul rezoluției de la Alba-Iulia, în care e amintit Banatul. Doar la sfârșitul lecției apare un dicționar unde este explicat termenul Marea Unire – ”proces politico-național în urma căruia provinciile românești (Basarabia,

Bucovina, Banat și Transilvania) s-au unit cu Vechiul Regat.” Asta nu spală rușinea de-a fi pierdut (din conținutul lecției) Banatul.

În 2006 Ministerul Educației și Cercetării elaborează o nouă programa analitică la istorie - ciclul liceal. Istoria românilor e integrată în istoria universală care se predă în clasele a IX-a și a X-a și reluată în clasa a XII-a. Manualele pentru clasa a XII-a sunt și mai subțiri și Banatul se va găsi printre pierdanți. Astfel în manualul ”*Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a*” (autori: Ioan Scurtu..., Editura Gimnasium, București, 2007, 152 pagini) Banatul (cu tot cu Banatul Severinului) mai este amintit doar de 13 ori (adică, în medie, odată la 12 pagini). Transilvania(/Ardealul) este amintită de 81 ori (în medie, o dată la 2 pagini), Oltenia de 3 ori și Dobrogea de 9 de ori (raportul dintre menționarea Transilvaniei și cea a Banatului este de 1/6). Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/6. Și manualul acesta, ca și celelalte, are tendința de a anexa Banatul Transilvaniei: ”în Transilvania, pentru români, învățământul superior s-a limitat la existența facultăților de teologie: ortodoxe la Sibiu, Arad și Caransebeș și unite la Blaj, Lugoj, Oradea și Gherla...” (pagina 45 - tema ”*România modern. Majoritate și minoritate*”, lecția ”*Politici cultural și românii din afara granițelor*”).

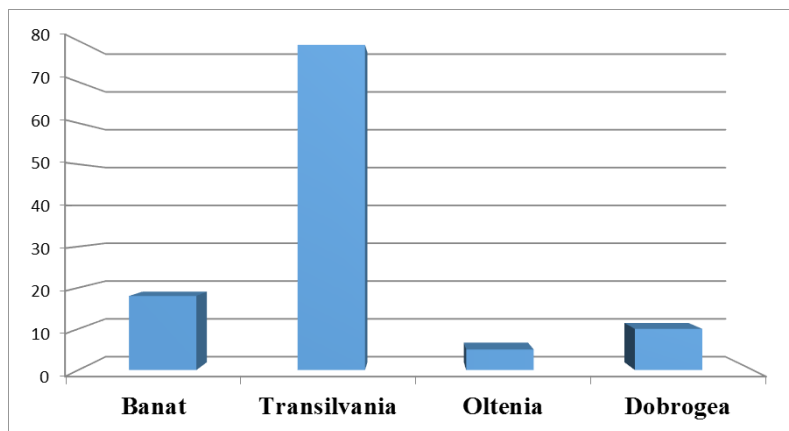
Manualul ”*Istorie - manual pentru clasa a XII-a*” (autori: Zoe Petre..., Editura Corint, București, 2007) de 160 pagini menționează Transilvania(/Ardealul) de 93 de ori, Banatul de 7, Dobrogea de 12 și Oltenia de 3 ori (raportul dintre menționarea Transilvaniei și cea a Banatului este de 1/13). Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei este de 1/13.

Și autorii acestui manual acreditează ideea că banatul este parte a Transilvaniei. Astfel, la lecția ”*Autonomii locale și instituții central în spațiul românesc (secolele IX-XVIII)/ Întemeierea statelor medieval românești*”, subcapitolul ”*Formațiuni politice în Transilvania*”, se arată că ”aceste formațiuni (n.n. – din Transilvania), de tipul cnezatelor și voievodatelor... erau situate în... Banat, cu central probabil la Cuvin (Glad)...” (pagina 74). La tema ”*Evoluția*

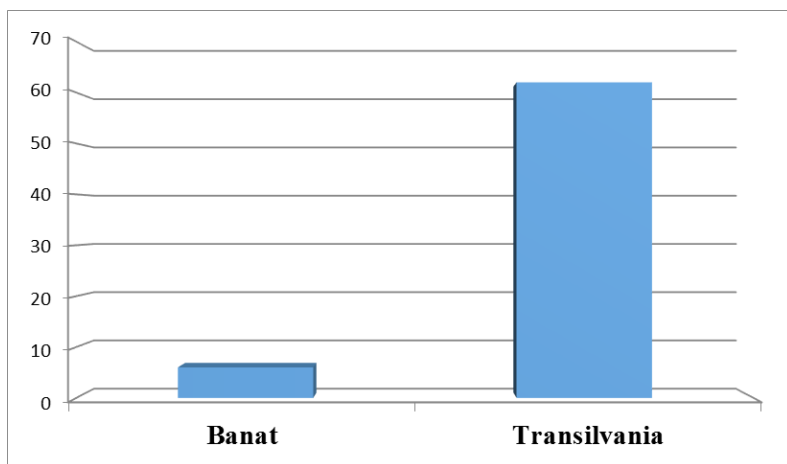
Transilvaniei în cadrul regatului maghiar” se vorbește de faptul că: ”românii își păstrează (n.n. – în Transilvania), măcar pentru o vreme, o autonomie reală și o organizare proprie... în districtele românești ca Țara Zarandului sau Banat” (pagina 80). La pagina 89, lecția ”Regatul României. Carol I și Ferdinand” Banatul dispare din nou când se vorbește despre faptul că: ”la 1 decembrie va avea loc la Alba-Iulia Marea Adunare Națională, care aprobă în unanimitate rezoluția... de unire a Transilvaniei cu României. Iarăși Banatul nu e amintit.

În manualul ”Istorie - manual pentru clasa a XII-a” (autori: Magda Stan, Cristian Vornicu, Editura Niculescu, București, 2007) Banatul este amintit de 18 ori, în medie, odată la 4,5 pagini. Raportul dintre menționarea Banatului și menționarea Transilvaniei (Transilvania e apare de 79 ori) este de 1/4,5. Referirile la Banat sunt, în general, corecte și echilibrate, dar puține.

În manualul ”Istorie - manual pentru clasa a XII-a” (autori: Alexandra Barnea,... , Editura Corint, București, 2007) Banatul este amintit de 6 ori, adică, în medie, odată la 21 de pagini. Raportul dintre menționarea Banatului și

menționarea Transilvaniei (Transilvania e apare de 62 ori) este de 1/10. Oltenia și Dobrogea sunt foarte rar menționate (ambele sunt menționate doar o dată). În plus, Bantul apare menționat doar în fraze cu caracter general: ”diaspora românească s-a format începând de la a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când din Transilvania, Banat sau Vechiul Regat românii au emigrat spre central Europei și spre America” (p. 122).

Autorii manualelor de istoria românilor din ultimii ani, voit sau din neștiință și grabă, prelungind vechi reflexe ale istoriei național-comuniste, anexează spațiul istoric al Banatului Transilvaniei, cu toate că cele două regiuni au istorii diferite și sunt lumi distincte. Porniți pe calea unei istorii a cărei punct final e Unirea românilor din 1918, autorii manualelor de Istoria românilor (importanți formatori de opinie) au tendința de a anula amănuntele fine, uitând că forța unei națiuni stă în diversitatea ei. Nu e de mirare, fiind cele spuse mai sus, că Banatul dispare din conștiința românilor și devine, pe zi ce trece, un act de credință a celor ce, trăind postistoria, se consideră, cu îndârjire, bănățeni.

Bibliografie

- Boia, Lucian, *Suveranii României: Monarhia o soluție*, Editura Humanitas, București, 2014, p. 15 și următoarele)
- Hațegan, Ioan, Boldea, Ligia, Țeicu, Dumitru, *Cronologia Banatului. Banatul între 943-1552*, vol. II/1, Editura Artpress, Timișoara, 2007
- Mitu, Melinda, Mitu, Sorin, *Ungurii despre români: nașterea unei imagini etnice*, Editura Polirom, Iași, 2014
- Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la revoluția din 1821 – manual pentru clasa a XI-a*, (Autori: Manea Mihail, Adrian Pascu, Bogdan Teodorescu), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1994
- Istoria românilor de la 1821 până la 1989 – manual pentru clasa a XII-a*, (autori: Manea Mihail, Bogdan Teodorescu), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1993
- Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a* (autori: Maria Ochescu, Sorin Onae), Editura Humanitas Educațional, București, 2000, 176 pagini
- Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a* (autori: Alexandru Vulpe, Radu G. Păun, Radu Băjenaru, Ioan Grosu), Editura Sigma, București, 2000, 144 pagini
- Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi - manual pentru clasa a XII-a*, (autori: Ioan Scurtu, Marian Curculescu, Constantin Dincă, Aurel Constantin Soare), Editura Petrion, București, 2000
- Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a* (autori: Nicoleta Dumitrescu, Mihai Manea, Cristian Niță, Adrian Pascu, Aurel Trandafir, Mădălina Trandafir), Editura Humanitas Educațional, București, 2000
- Istorie - manual pentru clasa a XII-a* (autori: Zoe Petre, Carol Căpățână, Ecaterina Stănescu, Ligia Livadă-Cadeschi, Alin Ciupală, Florin Țurcanu, Laurențiu Vlad, Sorin Andreescu), Editura Corint, București, 2007

Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a (autori: Ioan Scurtu, Florentina Dondorici, Elena Emilia Lica, Emil Poamnă, Vasile Ionescu, Octavian Osanu, Relu Stoica), Editura Gimnasium, București, 2007

Istorie - manual pentru clasa a XII-a (autori: Magda Stan, Cristian Vornicu), Editura Niculescu, București, 2007

Istorie - manual pentru clasa a XII-a (autori: Alexandra Barnea, Vasile Aurel Manea, Eugen Palade, Bogdan Teodorescu), Editura Corint, București, 2007

Anexă

Numărul de apariții / în manualul / a regiunii/zonei:

Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la revoluția din 1821 – manual pentru clasa a XI-a, (Autori: Manea Mihail, Adrian Pascu, Bogdan Teodorescu), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1994, 400 de pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
269	27	58	21

Istoria românilor de la 1821 până la 1989 – manual pentru clasa a XII-a, (autori: Manea Mihail, Bogdan Teodorescu), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1993, 415 de pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
189	13	37	26

Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a (autori: Maria Ochescu, Sorin Onae), Editura Humanitas Educațional, București, 2000, 176 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
189	2	11	16

Istoria Românilor - manual pentru clasa a VIII-a (autori: Alexandru Vulpe, Radu G. Păun, Radu Băjenaru, Ioan Grosu), Editura Sigma, București, 2000, 144 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
152	16	20	16

Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi - manual pentru clasa a XII-a, (autori: Ioan Scurtu, Marian Curculescu, Constantin Dincă, Aurel Constantin Soare), Editura Petrion, București, 2000, 272 de pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
131	9	27	17

Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a (autori: Nicoleta Dumitrescu, Mihai Manea, Cristian Niță, Adrian Pascu, Aurel Trandafir, Mădălina Trandafir), Editura Humanitas Educațional, București, 2000, 232 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
148	9	30	20

Istorie - manual pentru clasa a XII-a (autori: Zoe Petre, Carol Căpățână, Ecaterina Stănescu, Ligia Livadă-Cadeschi, Alin Ciupală, Florin Țurcanu, Laurențiu Vlad, Sorin Andreescu), Editura Corint, București, 2007, 160 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
93	3	7	12

Istoria Românilor - manual pentru clasa a XII-a (autori: Ioan Scurtu, Florentina Dondorici, Elena Emilia Lica, Emil Poamă, Vasile Ionescu, Octavian Osanu, Relu Stoica), Editura Gimnasium, București, 2007, 152 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
81	3	13	9

Istorie - manual pentru clasa a XII-a (autori: Magda Stan, Cristian Vornicu), Editura Niculescu, București, 2007, 128 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
79	5	18	10

Istorie - manual pentru clasa a XII-a (autori: Alexandra Barnea, Vasile Aurel Manea, Eugen Palade, Bogdan Teodorescu), Editura Corint, București, 2007, 128 pagini

Transilvania/ Ardeal	Oltenia	Banat	Dobrogea
62	1	6	1

IV.
RECENZII

Radu Păiușan
Activitatea Uniunii Patrioților (1944-1945)
și a Partidului Național - Popular (1946-1949)
în sud-vestul României

Cerc. șt. I dr. Vasile Dudaș

Considerăm, încă de la început, că volumul: Radu Păiușan, *Activitatea Uniunii Patrioților (1944-1945) și a Partidului Național - Popular (1946-1949) în sud-vestul României* (Editura Eurostampa, Timișoara, 2013, 837 pagini) elaborat de către cunoscutul istoric timișorean, profesorul universitar dr. Radu Păiușan, abordează o temă interesantă și actuală. Bine structurat, el cuprinde o scurtă prefață în care autorul își motivează demersul, șase capitole, un rezumat în limba engleză și un indice de localități și persoane.

„Am elaborat această carte - subliniază autorul - din necesitatea cunoașterii adevărului istoric despre instaurarea comunismului în România, în speță în sud-vestul acesteia. Am abordat acest proces, în dinamica sa, relevând faptul că și în această parte a țării, Partidul Comunist din România, Partidul Comunist Român și, apoi Partidul Muncitoresc Român nu a putut acționa, după lovitura de stat de la 23 august 1944, în mod direct și vizibil, ci a aplicat politica de front popular, de sorginte sovietică” (pag. VII)

Primul capitol al volumului intitulat *Activitatea Uniunii Patrioților în sud vestul României în anul 1944* surprinde începuturile acestei organizații satelit a Partidului Comunist din România care și-a început activitatea în ilegalitate. Astfel, în vara anului 1942, la un an de la intrarea țării în război, în

condițiile când se profilau la orizont o serie de nemulțumiri legate de pierderile umane și materiale pe fronturile de luptă, comuniștii au reușit să pună bazele unei organizații ilegale care urma să atragă în rândurile sale categorii care nutreau sentimente antiantonesciene și antigermane.

După 23 august 1944, această minisculă organizație ilegală a trecut cu repeziciune la reorganizarea activității sale la nivelul întregii țări. Pentru a-și face cunoscută activitatea și a atrage noi aderenți, organizația din partea de sud-vest a României a început editarea la finele anului 1944, a unei publicații periodice intitulată *Lupta patriotică*. Concluzia la care ajunge autorul este că în primele patru luni de activitate legală, reprezentanții acestei organizații, din care mulți se vor dovedi ulterior oportuniști notorii, s-au infiltrat în organele locale ale administrației de stat unde au desfășurat o intensă activitate procomunistă.

În capitolul următor, pe parcursul a 24 de pagini facem cunoștință cu activitatea Regionalei Banat a Uniunii Patriotilor pe parcursul întregului an 1945. Autorul constată că în această perioadă, în multe cazuri coordonarea activităților întreprinse de organizațiile locale ale organizației a fost încredințată unor intelectuali care aveau simpatii pronunțate de stânga. Astfel, unul din lideri săi, care era înregimentat în organizația comunistă locală, prof univ dr. Valeriu Novacu a fost numit de către guvernul condus de dr. Petru Groza, în calitate de prefect al județului Timiș-Torontal. În ciuda unei aparente activități independente, în realitate activitatea sa era coordonată din umbră de către comuniștii locali.

În următoarele trei capitole, de fapt partea cea mai consistentă a volumului, este analizată transformarea organizației în partid politic sub denumirea de Partidul Național Popular și activitatea acestuia în anii 1946-1948. Obiectivele urmărite de comuniști prin crearea noii formațiuni politice erau să neutralize partidele istorice, să atragă în zona

lor de influență categoriile sociale mijlocii cu reală putere de convingere în mediile lor de viață (profesori, medici, avocați, învățători, meseriași, mici burghezi, lucrători manuali, etc.)

Bazându-se pe un mare număr de mărturii documentare, în cea mai mare parte inedite, autorul reconstituie cu multă acribie pregătirile care au fost întreprinse pentru înființarea partidului, derularea lucrărilor Congresului Național al Uniunii Patrioților desfășurat în zilele de 10-12 ianuarie 1946 în sala Dalles din București, programul și statutul adoptat, alegerea Comitetului Central și a președintelui în persoana lui Mitiță Constantinescu (fost guvernator al Băncii Naționale între anii 1935-1940) și a profesorului Mihail Dragomirescu ca secretar general, constituirea și activitatea comitetelor județene Arad, Timis-Torontal, Caraș și Severin ale partidului care aveau să compună Regionala Banat a partidului, raporturile cu celelalte forțe politice.

Legat de militanții reprezentativi ai organizațiilor național-populare din spațiul analizat, autorul subliniază faptul că a identificat trei categorii de persoane: unele care au dorit să-și poată continua carierele fără a adera la comuniști, alții care au considerat că sosise momentul pentru un început de activitate politică și cei care au sperat că vor putea astfel să-și ascundă trecutul compromis în noua conjunctură istorică, prin faptul că aderaseră în anii anteriori la diuverse organizații legate de fostele regimuri totalitare. La aceste constatări, cred că am mai putea adauga faptul că au fost și militați care seduși de programul afișat al partidului, au crezut cu sinceritate că vor putea contribui prin activitatea lor, la imprimarea unui drum care să ducă la o Românie democratică independentă și liberă după cum se menționa de altfel în adeziunea care trebuia semnată cu ocazia înscrierii în partid.

La începutul anului 1949, în contextul în care monarhia fusese abolită, se proclamase Republica Populară Română, avusese loc naționalizarea principalelor mijloace de producție,

se votase noua Constituție, se legiferase o nouă lege a învățământului, comuniștii ajunseseră la concluzia că nu mai aveau nevoie de aliații lor vremelnici de drum și au propus în consecință printre altele și dizolvarea Partidului Național Popular. Obediență cum fuse în întreaga activitate, conducerea acestuia, la 6 februarie 1949, ia hotărârea de autodizolvare a tuturor organizațiilor sale. În consecință, în cursul lunii februarie rând pe rând toate organizațiile național-populare din spațiul bănățean, arădean și hunedorean s-au autodizolvat. “Asfel - consemnează în finalul demersului său științific autorul - se termina scurta istorie a Partidului Național Popular, un partid procomunist, tovarăș vremelnic de drum al comuniștilor, care, făcându-și datoria de etapă, a fost eliminat de pe scena politică a țării. De acum, era necesar un singur partid, și acesta era cel comunist” (pag. 802).

Prin volumul de față, autorul ne prezintă o lucrare științifică valoroasă, elaborată în urma unor investigații temeinice, minuțioase și pertinente a unui bogat material arhivistic, bibliografic și de presă, trecut prin filtrul unei interpretări și reconstituiri proprii. Realizat cu profesionalism, el reușește să pună în adevărata ei lumină modul în care comuniștii au venit la putere în România. El vine e drept, după un șir mai lung de contribuții parțiale și fragmentare, mai vechi și mai noi asupra acestei problematice.

Deși de-a lungul anilor au fost publicate un număr mare volume și studii care au abordat și aspecte legate de istaurarea comunismului în țara noastră, volumului semnat de istoricul timișorean, aduce multe informații inedite și formulează judecăți de valoare interesante.

Cu multă onestitate, autorul subliniază în finalul Cuvântului introductiv că “a elaborat aceasta carte în speranța că pus o caramidă mică la temelia edificiului istoriografiei naționale despre comuniști și aliații lor vremelnici, considerând că demersul său științific este perfectibil” (pag. VIII).

Vasile Dudaș
Banatul în anii primei conflagrații mondiale

Prof. univ. dr. Radu Păiușan

Apărută în colecția *Bibliotheca Banatica* a Editurii David Press Print din Timișoara, prefațată de Crișu Dascălu, Directorul Institutului „Titu Maiorescu” al Filialei Timișoara a Academiei Române, și beneficiind de un studiu introductiv al prof. univ. dr. Doru Radosav, cartea *Banatul în anii primei conflagrații mondiale* (Ed. David Press Print, Timișoara, 2014, 151 pagini + ilustrații) se înscrie pe linia sintezelor anterioare. Ineditul ei constă în modul de abordare a relației dintre acest vechi ținut românesc și războiul mondial.

Tipărită în anul comemorării a 100 de ani de la izbucnirea Primului Război Mondial (1914) și nu prea îndepărtată de aniversarea intrării României în războiul de reîntregire națională (1916), lucrarea prezintă situația unei părți a pământului și poporului român, aflată sub dominație străină, care a fost nevoită să participe la război încă de la începutul acestuia.

Cartea debutează printr-un capitol dedicat politicii externe europene și mai ales a Serbiei, a Germaniei și Austro-Ungariei, fiind în relație directă cu Banatul, pe care Ungaria l-a înglobat în anul 1860.

Declanșarea Primului Război Mondial, după atentatul de la Sarajevo din 28 iunie 1914, în care prințul moștenitor al Austro-Ungariei, Franz Ferdinand, prietenul românilor, și înconjurat de lideri politici ai acestora ca: Aurel C. Popovici și Alexandru Vaida-Voievod, și soția sa, prințesa Sofia, au fost

asasinați de către studentul sârb Gavriilo Princip, asasinat care nici până astăzi nu a fost complet elucidat.

Prințul moștenitor nu a fost, însă, apreciat de cercurile guvernamentale maghiare, atât datorită protecției acordate minorităților din monarhie, printre care și românii, cât și datorită poziției sale față de cetățenii maghiari ai statului dualist.

Aceasta – după cum afirmă autorul – pentru că ungurii considerau că dualismul era o soluție care să asigure existența așa-zisei Ungarii Mari și în cazul în care dubla monarhie s-ar fi dezmembrat, iar austrieicii, care acceptaseră Ausgleichul, adică compromisul pentru păstrarea monarhiei și nu pentru apărarea intereselor magnaților unguri care oprimbau naționalitățile din partea ungară, adică Transleithania, după cum fusese împărțită monarhia, printre care și pe români.

Atentatul a adus mahnire în rândurile românilor bănățeni, care-l considerau pe prințul moștenitor ca un apărător al lor, dar nu și în rândul maghiarilor, așa cum reiese din așa-numita „istorie mărunță”, cuprinsă și în cronicile unor parohii române ortodoxe din Banat.

Ca urmare a ultimatumului inacceptabil dat Serbiei de către Austro-Ungaria, în data de 28 iulie 1914, dubla monarhie a declarat război Serbiei, considerând că această acțiune va fi o simplă expediție de pedepsire a Serbiei. A urmat, apoi, un război care a durat patru ani, intrând în acțiune cele două alianțe: Puterile Centrale și Antanta, și, mai târziu, S.U.A.

Mulți români bănățeni au fost mobilizați pe front, mai ales în bătăliile din Galiția, care aparținea, atunci, Rusiei, iar după intrarea, în mai 1915, a Italiei în război de partea Antantei, pe frontul italian.

Românii bănățeni – după cum afirmă autorul – s-au pronunțat împotriva trimiterii bărbaților pe front, la început a celor cu vârsta între 20 și 42 de ani, apoi și a aceloră cu vârsta

între 18 și 50 de ani, lipsind, astfel, principala forță de muncă, muncile câmpului fiind făcute de către bătrâni, femeii și copii, normal cu un randament mult mai modest.

Nemulțumiri au produs și rechizițiile de cereale și animale de tracțiune pentru necesitățile războiului, ceea ce a dus, începând cu anul 1916, la mișcări revendicative mai ales ale muncitorilor din orașele bănățene, deși fusese instituită starea de asediu – așa-numitul *statarium*.

Persecuțiile împotriva românilor bănățeni și transilvăneni s-au amplificat după intrarea României în război, în august 1916, de partea Antantei, deci împotriva Austro-Ungariei, aceștia fiind acuzați de sentimente daco-române, spionaj, înaltă trădare, agitații împotriva statului dualist. În consecință, mulți români bănățeni, și nu numai, au fost arestați, întemnițați, puși sub pază politică, altora stabilindu-se domiciliu forțat.

În anul 1918 și, mai ales, spre sfârșitul acestuia, au avut loc mari demonstrații, îndeosebi ale muncitorimii, conduse de social-democrați pentru terminarea conflagrației. În consecință, la 28 octombrie 1918, consiliul orășenesc din Timișoara a proclamat dezlipirea Ungariei de către Austria.

În același sens, la 31 octombrie 1918, la ora 11, generalul Hordt, comandantul Corpului 7 Armată austro-ungar, a dat citire, în sala Cazinoului Militar, telegrama noului împărat (Franz Iosif decedase în 1916), prin care cei 700 de ofițeri prezenți erau dezlegați de jurământul către împărat, care era comandantul suprem, fiind îndemnați, prin aceeași telegramă, să se organizeze în consilii naționale. Primii au fost românii, în frunte cu dr. Aurel Cosma, președintele Consiliului Național Militar Român, apoi, după exemplul acestuia, s-au constituit și cele maghiare, șvăbești și sârbe.

La îndemnul Consiliului Național Român Central, cu sediul la Arad, la care aderase și Consiliul Național Român

Militar din Timișoara, s-au constituit consilii și gărzi naționale în toate orașele și comunele din Banat și Transilvania, de exemplu cel din Vârșeț (oraș, actualmente, în Serbia) era condus de maiorul Petru Jurca și de căpitanul Romulus Molin, și din alte localități, din satele din jur ca: Alibunar, Coștei, Cubin, Deliblata, Dobrița, etc.

Autorul tratează foarte bine problemele delicate ale ocupației militare sârbești, ale Consiliului Național Sârb de la Novi Sad, ale adunării din 25 noiembrie 1918 a slavilor din Bacica (Banat) și Baranya, la care au participat și 72 de delegați din 36 de localități bănățene și, apoi, proclamarea, la 1 decembrie 1918, a Regatului Sârbo-Croato-Sloven.

La fel de competent este tratată și ocupația sârbească a Banatului, problemele create de armata sârbă delegaților români bănățeni care trebuiau să participe la Adunarea Națională de la Alba Iulia, de la 1 decembrie 1918, la care au fost prezenți 1228 de delegați din Banat și Transilvania, în Marele Sfat Național fiind aleși și 44 de bănățeni.

Este abordată, în lucrare, și problema Banatului la Conferința Păcii de la Paris, din anii 1919-1920, turneul reginei Maria în sprijinul României în unele capitale europene, ca Paris și Londra, instaurarea administrației românești mai întâi în comitatul Caraș-Severin, pe 28 mai 1919, și apoi, pe 28 iulie același an, în comitatul Timiș-Torontal, retragerea trupelor sârbe și, apoi, franceze și divizarea Banatului la Conferința Păcii. Mai este prezentată și participarea delegațiilor șvabești, atât la Sibiu, la sediul Consiliului Dirigent, cât și la Paris, unde a fost primită de Consiliul celor Zece. În ambele locații, delegații șvabilor bănățeni au solicitat păstrarea integrității Banatului și revenirea acestuia la Patria Mamă – România.

Prezintă un interes deosebit unele informații despre aceste probleme, necunoscute sau mai puțin cunoscute, mărturii ale participanților, cronici parohiale, unele aflate în

colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara, și a presei de epocă sau din perioada imediat următoare ca: *Drapelul* din Lugoj, *Românul* din Arad, *Opinca* din Vârșeț și *Nădejdea* din Timișoara. Acesta este un merit deosebit al lucrării.

Autorul rememorează și reinterpretează evenimente esențiale din epoca modernă a Banatului, în strânsă conexiune cu istoria Europei, în cazul de față a Primului Război Mondial și a epocii care i-a urmat.

Scrisă într-un spirit intercultural, cartea raportează – în permanență – istoria acestui vechi ținut românesc la istoria Europei, căreia i-a aparținut, îi aparține împreună cu istoria întregii României.

Apărută în condiții grafice deosebite, lucrarea este bogată și în ilustrații, unele inedite sau mai puțin cunoscute.

Stilul este sobru, academic, dar, în același timp, accesibil atât specialiștilor, cât și tuturor iubitorilor de istorie bănățeană, românească și europeană.

Cuprins

Cuvânt înainte	5
	7
I. STUDII ȘI ARTICOLE	
Lugojul, Banatul de Caransebeș - Lugoj și Principatul Transilvaniei <i>Prof. Horațiu Suciu</i>	9
Rolul meseriașilor și negustorilor în dezvoltarea economică a Lugojului în secolele XVII – XVIII <i>Prof. Ibolya Șipoș</i>	65
Raporturi în interiorul asociațiilor de breaslă din Lugoj <i>Prof. Dumitru Suciu</i>	101
Privilegiu de târg acordat localității camerale Făget de împăratul Iosif al II-lea - Viena, 22 octombrie 1787 <i>Prof. univ. dr. Dan Negrescu</i>	113
Pagini de memorialistică despre revoluția de la 1848-1849 din Banat. Însemnările lui P. Broșteanu <i>Drd. Nicolae Dumbrăvescu</i>	118
Răspunsurile lui Dionisie Păscuțiu, avocat în Făget, la Chestionarul lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (1884 - ian. 1885) <i>Prof. Ioan Cipu</i>	133
Mișcarea culturală lugojeană între anii 1850 – 1914 <i>Prof. Monica Suciu</i>	171

Contribuții la istoria bisericii unite din Banat până la începutul secolului al XX-lea <i>Pr. Gheorghe Naghi</i>	188
Lugojul și „ASTRA” (II) <i>Prof. dr. Dumitru Tomoni</i>	230
Populația rurală din Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea <i>Prof. univ. dr. Ioan Munteanu</i>	258
Un memorialist bănățean mai puțin cunoscut despre Marele Război: Lae din Banat <i>Prof. univ. dr. Nicolae Bocșan</i>	295
Atacul cu gaz întreprins de către Corpul VII Armată Timișoara pe frontul italian în anii Primului Război Mondial <i>Cerc. șt. I dr. Vasile Dudaș</i>	312
Implicarea societății civile în cercetarea și combaterea fenomenului depopulării Banatului în perioada interbelică <i>Prof. dr. Ciurușchin Miodrag</i>	322
Recitirea unor înscrisuri privind trecutul Mitropoliei Banatului <i>Pr. prof. dr. Vasile Muntean</i>	354
II. PERSONALITĂȚI BĂNĂȚENE	359
Poziția lui Traian Vuia față de Congresul Națiunilor Oprimite de la Roma <i>Drd. Maria Alexandra Pantea</i>	361
Protopopul Mihail Gașpar – jurnalist și cărturar de seamă al Banatului din primele trei decenii ale secolului XX <i>Lector univ. dr. Mihai Vișan</i>	366

**Aspecte din creația literară a învățătorului bănățean
George Bălțeanu** 389
Prof. dr. Gabriela Hajdu

**Două invitații adresate de „Liga culturală”
lui Ioan Dimitrie Suciș privind conferințierea
aceștia la cursurile de vară ale Universității populare
„Nicolae Iorga” din Vălenii de Munte (1942-1943)** 400
Drd. Silviu Mureșan

III. DIDACTICA ȘI ISTORIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI 414

**Învățământul din Banat – privire de ansamblu
(sec. X-XIX)** 415
Prof. dr. Mihai Părvulescu, Prof. Alina Jucuți

**Rețeaua instituțiilor școlare bănățene
la începutul secolului XX** 424
Prof. dr. Angela Dumitrescu

Banatul în manualele de istorie de după 1989 461
Prof. Horațiu Suciș

IV. RECENZII 485

Radu Păiușan 487
*Activitatea Uniunii Patrioților (1944-1945)
și a Partidului Național - Popular (1946-1949)
în sud-vestul României*
Cerc. șt. I dr. Vasile Dudaș

Vasile Dudaș 491
Banatul în anii primei conflagrații mondiale
Prof. univ. dr. Radu Păiușan

